

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXV

Sa. 243

Ağustos 2001

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A
2002

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:

Sayfa

SEVİN, VELİ - ÖZFIRAT, AYNUR: Hakkari Stelleri: Doğu Anadolu'da Savaşçı Çobanlar İlk Not (23 resim ile birlikte)	501
KOÇAK, ÖZDEMİR: Kastamonu ve Sinop Müzelerinde Bulunan Bazı Tunç Çağ Çanak-Çömleği (3 çizim, 4 levha ile birlikte)	519
DEMİR, MUZAFFER: Perikles'in Karadeniz Seferi Üzerine Yeni Bir Yorum	529
GÜRLER, BİNNUR: Tire-Ayıklıkırından Bir Lagynos (1 çizim, 1 resim ile birlikte)	541
ÖZGÜDENLİ, OSMAN G.: Yeni Paraların Işığında Kuruluş Devri Selçuklularında Hâkimiyet Münasebetleri Hakkında Bazı Düşünceler	547
ALTAN, EBRU: Haçlı Ordularının Anadolu'da Geçtiği Yollar	571
ÇORUHLU, YAŞAR: Azerbaycan'ın Merve Köyü'nde Diri Baba Türbesi (12 resim ile birlikte)	583
ARIKAN, ZEKİ: İlk Osmanlı Tarihçilerinde Süreklilik Niteliği Taşıyan Öğeler	591
AFYONCU, ERHAN: İlk Türk Matbaasının Kurucusu Hakkında Yeni Bilgiler (4 belge ile birlikte)	607
AYDIN, MAHİR: Osmanlı Dünyasında Yahudi Kira Kadınlar	623
İLGÜREL, MÜCTEBA: Osmanlı Denizciliğinin İlk Devirleri.....	637
GÖYÜNÇ, NEJAT: Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat (5 resim ile birlikte)	655
SONYEL, SALAHİ R.: Kurtuluş Savaşı Döneminde İstanbul Kabineleri ve İngiliz İstihbarat Servisi	661

Kitap Tanıtımlar:

ŞAKİROĞLU, MAHMUT H.: H o v h a n n e s J . T c h o l a k i a n : <i>L'Eglise Armenienne Catholique en Turquie</i>	709
AKA, İSMAİL: <i>Güzide-i Esnâd-i Siyasi-i İran ve Osmanî: Devre-i Kacariye cild-i evvel I. cild</i>	713
AKA, İSMAİL: <i>Güzide-i Esnâd-i Siyasi-i İran ve Osmanî: Devre-i Kacariye, Cild-i Davvom, II. cild.</i>	725
GÖYÜNÇ, NEJAT: K e m a l H . K a r p a t : <i>Ottoman Past and Today's Turkey</i>	739
KESİK, MUHARREM: Şevki Nezihi Aykut: <i>Türkiye Selçuklu Sikkeleri I</i>	743
MERÇİL, ERDOĞAN: Michael Cooperson: <i>Classical Arabic Biography</i>	745
İLGÜREL, MÜCTEBA: İ b n K e m a l : <i>Tevârih-i âl-i Osman, IV. Defter</i>	753
DÖNMEZ, ŞEVKET: H a s a n B a h a r : <i>Demirçağında Konya ve Çevresi</i>	755

Nekroloji:

HALAÇOĞLU, YUSUF: Kaybettiğimiz Bir Değer: Prof. Dr. Nejat Göyünç'ün Ardından (1 resim ile birlikte)	759
2001 Yılı Birinci Yarısında Kütüphanemize Gelen Kitaplar ve Dergiler	771
İngilizce Özetler	863

BELLETEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü
Türk Tarih Kurumu Adına
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

Proprietor and Redactor in Chief
Turkish Historical Society
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

Adres/Address:

Türk Tarih Kurumu Kızılay Sokak No: 1

06100-Sıhhiye/ANKARA

Tel: 310 23 68 (11 Hat)

Fax: 310 16 98

Internet: <http://www.ttk.org.tr>

email: yusuf@ttk.org.tr

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

Cilt: LXV

Ağustos 2001

Sayı: 243

HAKKARİ STELLERİ: DOĞU ANADOLU'DA SAVAŞÇI ÇOBANLAR İLK NOT

VELİ SEVİN - AYNUR ÖZFIRAT

1998 yılında Hakkari kent merkezinde tesadüfen 13 taş stel ele geçirildi. Üzerlerinde daima cepheden bir insan yüzü ve bedeninin üst kısmı gösterilmiştir. Çıplak olarak betimlenen bu figürlerden 11'inde erkeklik organı bir suspansuvar altına gizlenmiştir. Diğer iki stelin ise kadınlara ait olması olasıdır. Yanlarında balta, mızrak, topuz gibi silahlar, belde kemer ve daima bir hançer vardır. Ayrıca steller üzerinde bozkır türü çadırlar, leopar avı ve yaban keçilerine saldıran leoparlar ve kimi küçük erkek ve bir kadın figürü de resmedilmiştir. Doğu Anadolu'ya yabancı olan bu taşlar Avrasya bozkır kültürünün bir parçasıdır. Silah tiplerine dayanılarak M.Ö. II. binyılın ortaları ile sonları arasında bir yere tarihlenmeleri mümkündür.

Yüzlerce, binlerce yıl önce uçsuz bucaksız Avrasya bozkırlarında at koşturmuş göçebe halklardan günümüze kalmış en etkileyici anıtlardan biri Orta Asya'da *balbal*, *baba* ya da *statü-menhir* denen insan biçimli dikilitaşlardır. Batıda İberik yarımadasından doğuda Moğolistan'a değin çok geniş bir alana yayılmış olan bu taşların M.Ö. III. binyıldan başlayarak M.S. XI.-XII. yüzyıllara değin uzun bir zaman dilimi içinde kullanıldıkları bilinmektedir (Telegin ve Mallory 1994; Mezzena 1998; Jorge 1999; Eleukenova 1999). Çok farklı etnik guruplarca kullanılmış olmakla birlikte, bu türde taşların Türk ve hatta Proto-Türkler arasında ayrıcalıklı, özel bir anlamı olduğu da anlaşılmalıdır. Nitekim bu türde taşlar onlarca iskan edilmiş Kırgızistan, Kazakistan, Kafkasya, Altay, Sibirya, Tuva yöresi ve Moğolistan gibi bölgelere geniş

bir şekilde dağılmışlardır (Şer 1966; Frumkin 1970:47; Tsultem 1989; Bayar 1997; Eleukenova 1999; Kovalëv 1999).

VI. yüzyıla ilişkin Çin yıllıklarında Göktürklerle ilgili olarak insan biçimindeki bu taşların genellikle bir kimsenin hayattayken öldürdüğü düşmanları simgelemek üzere mezarının çevresine dikildiği anlatılmaktadır (Jisl 1963: 390; Esin 1972: 50; Çoruhlu 1999; Roux 1999: 164 vd.). Sözgelimi VIII. yüzyılın ortalarından hemen sonra, Orhon ırmağı kıyısında Kül-tegin ve Bilge Kağan'a ait Göktürk mezar anıtlarında birer dizi halinde sıralanmış *balbal*lar görülebilmektedir. Burada amacın, düşmanın, öteki dünyada ölenin hizmetinde kalmasını sağlamak olduğu düşünülür. Bir başka görüş ise bu heykellerin cenaze törenlerinde Türk gruplarının üyelerini temsil etmiş olabileceği yolundadır (Baibosynov 1996; 44; Kubarev 1997). Ancak Orta Asya'daki bu geç dönem inanışları (M.S. VI-VIII. yüzyıl ve daha sonrası) ve bununla ilgili uygulamalara karşılık, Ukrayna ve Güney Rusya yörelerinde bu taşların çok daha erken dönemlerden başlayarak farklı biçimlerde, ölen kişinin mezar taşı ya da mezar çukurunu örten kapak taşı olarak kullanıldıkları da bilinmektedir (Telegin ve Mallory 1994: 3 vd., res. 3.1; Gimbutas 1997: 91, 274, res. 5).

Bu adet, Arabistan ve Yemen'deki İslam-öncesi örnekler dışında, Yakın Doğu'ya büyük çapta yabancıdır (Kırkbride 1969; Vogt 1999). Ancak, aşağıda değinileceği üzere, birkaç yıl önce Hakkari kent merkezinde bir rastlantı sonucu ele geçirilen bazı dikilitaşlar şimdiye dek bu konuda bilinenlerin pek de doğru olmadığını ortaya çıkartmıştır. Aşağıdaki satırlarda bu ilginç taşlar hakkındaki ilk gözlemlerimiz ile bunların bozkır kültürleri ve hatta Proto-Türkler'le olası ilişkileri üzerinde durulacaktır. Bununla birlikte henüz çalışmaların çok başında olduğumuz gerçeği unutulmamalı; yapacağımız önerilerin de yeni bulguların ışığında değişebilir karakterde olacağı kabul edilir. İlidir.

1998 yılı temmuzunda kent merkezindeki Hakkari Kalesi'nin kuzey eteklerinde 13 adet dikilitaşın varlığı saptandı. Kısa süreli bir kurtarma çalışması sonucunda taşların *in-situ* durumda oldukları, yani son bırakıldıkları özgün konumlarını hala korudukları belirlendi (Sevin ve Özfırat 1998; Sevin 1999; 2000)¹. 0.70 m. kadar yüksekliğindeki kaba taşlardan bir platform üzerine

¹ 1998 yılında stellerin bulunduğu alanda yapılan ilk inceleme ve kurtarma çalışmalarını İstanbul Üniversitesi, Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi'nden Dr. Aynur Özfırat

sırtları kayalığa gelecek şekilde yan yana ve kısmen de arka arkaya gelişigüzel dizilmişlerdi; herhangi bir düşme veya bozulma söz konusu değildi (Res. 1-3). Yalnızca, zamanla yukarıdaki, bugün daha çok Orta ve Yakın çağlara ilişkin izler taşıyan kaleden akıp gelen toprağın altında kalmışlar ve basıncın etkisiyle hep birlikte yana ve öne doğru eğilmişlerdi. Yanlarında arkeolojik anlamda hiç bir kalıntı yoktu.

Hakkari Stelleri farklı cinste sert yöresel taşlardan oyulmuştur. Yükseklikleri 0.70 m. ile 3.10 m. arasında değişir; kalınlıkları da 0.15-20 m. kadardır. Üst kısımları genellikle kavislendirilmiş olan taşlar alta doğru hafifçe daralırlar (Res. 4). Uzun boylu ve ağır olmalarına karşın toprağa dikilmelerine veya ayakta durmalarına yarayacak özel bir donanımları yoktur. Yalnızca ön yüzleri düzgündür. Süslü olan bu ön yüzlerde kimileri kabartma, kimileri de lineer teknikte işlenmiş insan figürlerine yer verilmiştir.

Tüm stellerde ana konu cepheden genç ve güçlü bir insan bedeninin üst kısmıdır, bacaklar gösterilmemiştir (Res. 6-17). Çoğu tumbul, değirmi, kimileri de ince-uzun yüzlü olan figürlerin çok belirgin bir burunları ile burun üzerinde birleşen kaşları ve dar bir alınları vardır. Kabartma tekniğinde yapılmış örneklerde yuvarlak göz çukurluklarına beyaz renkli bir taşla kakma yapılmıştır (Res. 7, 9). Küçük ağız daima kapalı, dudaklar ise ifadesiz ve serttir. Başlarında çoğu kez ilginç ve süslü bere ya da takke türü başlıklara yer verilmiştir. Bazen pazıları da belirtilmiş olan kollar dirsekten bükülmüş; eller ve parmaklar özenli bir biçimde betimlenmiştir. Buna karşılık gövdenin öteki öğeleri üzerinde hiç durulmamıştır.

Stellerden 11'i erkeklere aittir. Bu durum onların çıplak olarak ifade edilişleri yanında, erkeklik organlarının birer suspansuvar altında gösterilmiş oluşuyla en açık biçimde anlatılmıştır. Beldeki kemerin hemen altında yer alan suspansuvar bele sıkı sıkıya sarılı ve üzeri kazıma çizgilerle bezelidir (Res. 18-19).

ile Van Müzesi'nden Hanifi Biber yürüttüler. Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izinleriyle yapılan kazılara gösterdiği ilgi nedeniyle Genel Müdür vekili sayın Kenan Yurttagül'e, Hakkari valisi sayın Nihat Canpolat ve yardımcısı sayın Yılmaz Kurt'a, sıcak konukseverlik ve ilgileri nedeniyle Emniyet Müdürü sayın Nail San'a ve Belediye Başkanları sayın Apturrahman Keskin ile sayın Hüseyin Ümit'e teşekkürü zevkli bir görev sayarız. Ayrıca, Hakkari kazılarının gerçekleşmesinde öncü rolünü oynayıp, çalışmaların her aşamasına bilfiil katılan Van Müze Müdürü sayın Ersin Kavaklı'ya şükran borçluyuz. Hakkari'deki 1998 ve 1999 yılı kazıları ancak Valilik İl Özel İdaresi'nin katkılarıyla gerçekleştirilebilmiştir.

Bu çıplak kişilerin en dikkat çekici özelliklerinden ilki her iki ellerinde sıkı sıkıya tutulan merkezi konumlu bir içki kabıdır (Res. 6-16). Kimi örneklerde açıkça ifade edilmiş bulunan bu kabın gövdesi, Orta Asya'da Pazırık kurganlarındakiler gibi yumuşak deriden olmalıdır (Rudenko 1970: lev. 59/A-B, 150). Tulum görünüşlü bu kabın simgesel açıdan büyük bir önem taşıdığı gayet belirgindir. Çünkü bu kap, gençlik ve güçlülüğü vurgulanmak istenen savaşçının tüm kahramanlıkları ile silah ve süslerinden çok daha ön plana alınmıştır.

Çıplak erkek figürlerinin bellerinde çoğu kez tarama çizgiler, üçgenler ya da zigzaglarla bezeli enli kemerlere yer verilmiştir. Kemerlerin üzerine ise daima bir hançer asılıdır (Res. 18-19). Bunların en karakteristik özelliği, kabzanın namluya iki ucu açık hilal biçiminde bir balçakla birleşmiş oluşudur. Döküm tekniğinde ve tunçtan yapılmış oldukları belirgindir.

Genel özelliklerini sıraladığımız erkek stelleri üzerinde, belirli kurallar çerçevesinde yerleştirilmiş kimi silah, insan, çadır ve hayvan figürleri vardır. Örneğin kabartma tekniğinde yapılmış olanlarda sağ kolun altında uzunca kovanlı bir mızrak ile ucu kıvrık bir çubuk-asa; sol kolun altında ise tunçtan kolcuklu ya da düz yassı baltaları andıran nesnelere görülür (Res. 6-12). Sap delikli balta ve topuz kendilerine daha çok sol üst yanda yer bulabilmiş silahlardır. Çizgi tekniğinde yapılmış olanlarda durum adeta tam anlamıyla tersine döndürülmüş, mızrak sola, balta ise sağa geçmiştir.

Stellerde 12 kadar küçük insan figürü resmedilmiştir. Bunlardan 10'u ya da 11'i erkektir. Beşi ana figürün sağ dirseğinin hemen altına yerleştirilmiştir (Res. 6-9, 12). Burada daima oldukça genç yaşlarında bir erkek söz konusudur. Bazen başına süslü bir başlık giymiş bulunan bu figür de çıplak ve suspansuvarlıdır. Ayaklarında Hitit türünde, uçları yukarı kıvrık konçlu çarıklar vardır. Bazıları, ilk kez burada rastlandığı üzere, stelde betimlenen savaşçı-avcının enli kemeri altına sokulu şekilde gösterilmişlerdir. Gerek duruşları ve gerekse başlıklarıyla betimlenen gençlerin soylular sınıfından oldukları açıktır. Bir stelin alt kısmında, yukarı doğru kalkmış elleriyle yatar durumda bir figür resmedilmiştir ki, Yakın Doğu ikonografi kurallarına göre bunun yenik durumdaki bir düşmanı ifade ettiği belirgindir (Res. 7).

Bir stelin alt kısmında çıplak bir avcının topuzuyla bir leoparı avlayışı anlatılmaktadır (Res. 10). Sağ elinde topuz bulunan avcı sol eliyle avının kuyruğundan tutmaktadır. Burada belki de hayvanın arka arkaya iki pozisyonu-

nun betimlenmiş olmasıyla basit bir öyküsellik (narratizm) söz konusu edilmeye çalışılmıştır. Aynı stel üzerinde savaşçı bir kez de atı üzerinde görülür. Yukarı doğru kaldırdığı sağ elinde yine topuz bulunan figür sol eliyle de dizginleri tutmaktadır. Burada atın tüm dizgin ve gem düzeniyle birlikte işlenmiş olması dikkat çekicidir.

Aynı stelde, yine sağ dirseğin altına gelecek şekilde yerleştirilmiş bulunan figür bu kez bir kadın olarak resmedilmiştir (Res. 10). Başında sol eliyle tuttuğu bir kap taşıyan kadının sağ kolu dirsekten kıvrılarak geriye bükülmüştür. Göğüsler şişkin iki çıkıntı halinde, kadınlık organı da çıplak olarak ifade edilmiştir. Belde enli bir kemer vardır. Ayaklarının altında uzanmış durumda küçük bir insan figürü bulunmaktadır. Ötekilerle aynı konumdaki bu genç görünümlü kadının önemi bu şekilde iyiden iyiyeye vurgulanmıştır.

Stellerde resmedilmiş en çarpıcı nesnelere biri de çadırlardır (Res. 7, 9, 11-13). Üç örnekte sağ veya sol omuz üstünde, iki örnekte de sağ dirsek altında olmak üzere toplam sayıları 5'tir. Üzerlerinde penceremsi küçük açıklıklar bulunur ve zigzag çizgilerle süslenmiştir. Boyut olarak fazla büyük olmayıp kubbemsi bir çatı konstrüksiyonuna sahiptirler. Şimdiye değin benzerlerine rastlanmayan bu tür çadırlar Yakın Doğu'da M.Ö. I. binyıl Assur'undan tanınan ortası direkli (mahrutî) tiplerden farklıdır ve daha çok Asya bozkırlarının kubbeli *yurt* tipi çadırlarını anımsatır (Diyarbakirli 1972: res. 119-120). Böylelikle savaşçıların göçebe bir yaşam biçimleri olduğu anlatılmaya çalışılmış olmalıdır.

Kabartmalarda leoparlar, dağ keçileri, geyik ve yılan ile yılan ya da leoparın saldırısına uğramış bir dağ keçisi gibi yabanıl hayvanlara sık rastlanır.

13 stelden ikisi farklı özelliklere sahiptir. Tümüyle linear teknikte kazılmış olan bu taşlar üzerinde cinsiyetleri belirtilmeyen, ellerinde herhangi bir şey tutmayan silahsız figürler bulunur (Res. 17). Bunlardan biri 3.10 m. yüksekliğindedir ve ötekilerden farklı olarak bir sap-kaide bölümü vardır. Boyunda sallantılı bir gerdanlık taşıyan figürün başı açıktır ve olasılıkla uzun saçları birkaç sıra halinde ifade edilmiştir. İnce kollar ve parmakları açık eller bel üzerinde durur. Etek ucu yan yana sıralı üçgenlerden bir bordürle sınırlandırılmıştır. Hemen üzerinde işlevi anlaşılabilen bir motif görülür. Kısmen kırık olan öteki stelde ise figürün sağ eli çeneye dokundurulmuştur. Bu iki stelin kadınları ifade ettiği düşünülebilir.

Anlaşılabacağı üzere, Hakkari stelleri belirli bir program çerçevesinde ve yerli ustalarca yapılmıştır. Taşların işlenişinde hemen hiç değişmeyen ikonografik bir planlama söz konusudur. Ufak tefek değişikliklerle bu program baştan sona geçerliliğini sürdürmüştür. Bu ikonografik planlamaya göre steller iki kümeye ayrılır: a) Elinde bir tulum bulunan silahlı erkekler; b) Silahsız kadınlar. Temel olarak anlatılmak istenen şey kimi genç ve dinamik kişilerin güç ve başarılarıdır. Burada betimlenen figürlerin bir tanrıyı ifade etmiş olabileceği, balta ve topuz gibi simgelerin bir erkek tanrı ile, yılanın ise bereketlilik kültü ile ilişkisi üzerinde durulmuştur (Gimbutas 1965: 497; 1997: 91). Eğer durum böyleyse stellerin bir kutsal alana dikilmiş olabilecekleri akla gelir. Ancak kanımızca burada birer tanrıdan çok çadırlarda yaşayan ve avdan hoşlanan göçebe çoban savaşçılar söz konusudur. Figürlerin birer tanrıyı ifade ettiklerine işaret eden herhangi bir kanıt yoktur. Bunlar Gök-türk döneminin *balbal* tanımı içindeki, öldürülen öteki dünya hizmetçisi anlayışının tam aksine krallar ya da beyler ile kimi güçlü kadınlar olmalıdır. Gerçekten de betimlenen kişilerin toplum içinde aynı sosyal rolü oynamış olabilecekleri belirli bir anlatım düzeniyle ifade edilmiş gibidir. Belli ki bu yüzden sayıları 11'i bulan tüm erkek figürlerinde eller ve kolların pozisyonu ile yüz hatları, silahlar vb. özellikler birbirinin tupa tupa benzeridir.

Yukarıda da değindiğimiz gibi, bu türde taşların en yoğun bulunduğu alan Avrasya bozkırlarıdır. Sık sık anthropomorf olarak karşılaşılan bu taşların çok geniş bir coğrafi mekanda binlerce yıl boyunca çeşitli halklarca kullanılmış olması haklarında tam bir görüş birliğine varılamamasına ve farklı değerlendirmelere yol açmıştır. Hakkari dikilitaşlarının değerlendirilmesinde yapılması gereken ilk iş hangi tarihe ait olduklarının doğru bir biçimde saptanmasıdır.

Bu türde taşlar, yukarıda da belirtilen birkaç istisna dışında, Yakın Doğu'ya büyük çapta yabancıdır². M.Ö. II. binyıl Anadolu'sunda Troia VI/VIIa, Beycesultan V ve Hitit *huwasi* 'lerinden (Korfmann 1998), son olarak da Urmiye Gölü'nün güney kıyılarında, Hasanlu Höyüğü'nün IV. tabakasındaki

² Antakya yakınındaki Tell Açıana'dan İÖ. 1500'lere ait iki stel için bkz. Woolley 1955: 238, lev. 44/a-b. Yemen'den benzer kimi örnekler için bkz. Kirkbride 1969; Vogt 1999. Kuzey Suriye ve Kuzey Irak'ta Tell el-Rimah, Tell Billa ve Tepe Gawra gibi merkezlerde bulunan ve stratigrafik verilere göre İÖ. 1400'lerden sonraya tarihlenen taştan anthropomorf koruyucu figürinler (boyları 9 ile 145 cm. arasındadır), kimi yüzeysel benzerliklerine karşın farklı bir anlayış ve işçiliğin ürünleridirler: Bkz. T. Howard-Carter 1998.

Yanık Yapılar'dan (Dyson 1989: res. 12, 14) taş stellere saygı duyulduğunu biliyorsa da, oldukça kaba görünümlü bu taşlar gerek biçim ve gerekse kapı-larla ilgili işlevleri açısından Hakkari'dekilerle kıyaslanamazlar. Aynı şekilde, M.Ö. X.-IX. yüzyıllardan beri Assur'da ve bundan biraz sonra Urartu'da or-taya çıkan propagandaya yönelik stel anlayışıyla da pek ilgileri olduğu söyle-nemez.

Buna karşılık, Hazar Gölü'nün güneybatısında, İran Azerbaycanı'ndaki Meshkin Shar ovasında oldukça kaba görünümlü çok sayıda stelin varlığı or-taya konmuştur (Ingraham ve Summers 1979). Çoğunlukla yumuşak volka-nik kayalara oyulmuş ve sayıları 125'i bulan bu taşlar 3.19 m.den 1.00 m.ye kadar değişen boylardadır (Res. 22/3-5). Bizimkilere kıyasla işçilik yönünden oldukça kabardır. Hemen hepsinde kabartma ya da çizgi tekniğinde cephe-den bir insan vardır. Başın iki yanından adeta bir saç gibi aşağı sarkan kollar ve bazen parmakları belirtilmemiş eller oldukça acemice ifade edilmiştir. Bir örnekte figür sakallı olarak gösterilmiş (Res. 22/5); birinde ise kazıma çizgi-lerle belirtilen ince kollar ve eller göğüs üzerinde dirsekten bükülmüştür (Ingraham ve Summers 1979: res. 5/3, lev. 17/2). Belde kalın bir kemer var-dır. Buna çoğu kez ucu kıvrık uzunca bir hançer ya da kını içinde duran bir kılıç sokuludur. Gövdenin alt kısmı, erkeklik organı ve bacaklar ifade olun-mamıştır. Meshkin Shahr stelleri genel olarak M.Ö. II. binyılın ikinci yarısı ya da I. binyılın başlarına tarihlenmektedirler. Ancak, özellikle bir örnekte çene üzerinde sakalın belirtilmiş oluşu bunların biraz daha geç, İskit dönemine yakın olabileceklerini düşündürür (Olchovsky ve Evdokimov 1994: 91, res. 3/4, 10/15).

Hakkari ve Meshkin Shahr'dakilerden farklı, gerçek anlamda anthro-pomorf stellere Kuzey Irak'ta, Türkiye-İran sınırları yakınındaki Muğesir'de rastlanmıştır (Boehmer 1998). Yükseklikleri 2.32 m. ile 1.45 m. arasında de-ğişen bu taşlar üzerinde, bellerinde kalın kemerler, sağ ellerinde kimi zaman bir topuz, kimi zaman da bir kap bulunan sakallı erkek figürlerine yer veril-miştir. Bozkır göçebelerinin beğenisine göre yerli ustalarca yapıldığı düşünö-len bu taşların M.Ö. 630/25 ve 590 yılları arasındaki İskit egemenliği döne-minden kalma olabilecekleri önerilmektedir.

Bozkır kültürleriyle güçlü ilişkiler gösteren Hakkari taşları stilistik olarak gerçekçi bir kabartma tekniğinden (Res. 6-12), giderek değişerek (Res. 13-14), şematik bir linear tekniğe (Res. 15-17) doğru gelişim geçirmişlerdir. Aynı anda ya da kısa zamanda yapılmadıkları ve fakat farklı ellerden ve farklı

zamanlarda çıktıkları da belirgindir. Örneğin sağ elde tutulan deriden tulumların zaman zaman içinde gitgide usluplaşarak sonuçta yalnızca sağ elin baş parmağı ile işaret parmakları arasına sıkıştırılmış küçük bir halkaya dönüşmüş olması, balta ve mızrak gibi silahların konumlarında karşılaşılan değişiklikler bunun en açık belirtisidir.

Bu yöre için oldukça yeni olan taşların hangi tarihe ilişkin olduklarının belirlenmesinde en önemli hareket noktaları silahlardır. Tulumların aksine, zaman içinde hemen hiç bir gelişme ve değişme geçirmemiş olan hançerler bu konuda en güvenilir kriterlerden biridir. Fazla uzun olmayan sivri uçlu ve omurgalı namlusunda kan olukları bulunan hançerlerin kabzaları çoğu kez perçin görünümü kabarıklarla süslüdür. Kabzanın namluya bağlandığı balçak daima iki ucu açık bir hilalle sonuçlanır (Res. 18-19). Bu türde hançerlere Kuzeybatı İran'da, Azerbaycan'da, Rus ve İran Talişi'nde çok rastlanır (Schäffer 1948: res. 217, 219 ve *passim*; Negahban 1996: res. 32/718, 722-723, lev. 121/712, 716, 720; Muscarella 1988: 102 vd., res. 169-170). Özellikle Urmiye Gölü'nün güney kıyası yakınındaki Hasanlu Höyüğü'nün IV. tabakasında bulunan paralelleri ile M.Ö. II. binyılın ikinci yarısında ortaya çıkan bu hançer türünün daha çok M.Ö. X.-IX. yüzyıllarda popüler olduğu anlaşılmaktadır (Dyson 1964; Muscarella 1988: 102). Nitekim aynı türde bir hançer kabartması, şimdi M.Ö. IX. yüzyıldan daha önceki bir tarihe oturtulmaya çalışılan ünlü Hasanlu altın kasesi üzerinde de görülmektedir (Dyson 1964: 41, res. 1; Winter 1989: res. 6, 14).

Taşları tarihlemeye yardımcı olabilecek kriterlerden bir başkası sap delikli baltalardır. Sap deliğini çevreleyen bilezikleriyle bu baltalar da zaman içinde fazla bir değişim geçirmiş değillerdir (Res. 6-10). En dikkat çekici özellik ise erken stellerde karşılaşılan, sap deliğinin üzerindeki, ahşap sapa destek sağlayan kolcuktur. En yakın benzerleri M.Ö. II. binyılın ikinci çeyreğinden başlayarak güneyde Chagar Bazar (Mallowan 1947: lev. XLI/1, LV/15), Nimrud (Maxwell-Hyslop 1998: lev. 9), Tell Açana (Woolley 1955: lev. LXXII/AT/48/20), Ras Şamra (Schäffer 1948: res. 44/3), Gaza (Schäffer 1948: res. 123/2) ve Orta Anadolu'dan (Schäffer 1948: res. 183/25; Anlağan ve Bilgi 1989: res. 34-36) gelmektedir. Batı İran'da ve özellikle Luristan'da, biraz daha farklı ve giderek mahmuzlanan çeşitlemeleriyle M.Ö. XII. yüzyıldan 900 yıllarına değin kullanıldıkları bilinir (Muscarella 1988: 189 vd., no. 304-305).

Uzunca kovanlı ve yine omurgalı mızrak uçları da daha çok M.Ö. II. bin-
yılın ikinci yarısı içlerinde bulunduğu işaret ederler.

1998 ve 1999 yıllarında Hakkari stellerinin bulunduğu alanın kuşuçu mu
2 km. kadar kuzeyinde dikdörtgen planlı (4.10 X 1.60 m.) bir oda-mezar
açılmış ve buradan 15 kadar insan iskeleti ile çeşitli mezar armağanları elde
edilmiştir (Sevin ve Özfirat 1998: 8, res. sol üst; Sevin 1999: 73) (Res. 5) . İki
tabaka halinde gömü içeren bu mezarın üst tabakasında çok sayıda demir bi-
lezik ve hançer dikkat çekicidir. Bunların benzerlerine Van bölgesi (Sevin ve
Kavaklı 1996: res. 12-15), Kuzeybatı İran (Muscarella 1974: res. 36/417,
39/124. 47/412; Lippert 1979: 133, res. 15-16/a-b; Piggot 1980: Table 12.3)
ve Orta İran'daki (Ghirshman 1939: lev. LIX/S.641a-b, LXXVII/S.984c)
kimi Erken Demir Çağ mezarlıkları ve son olarak Luristan'da (Contenau-
Ghirshman 1935: 18, lev. 8; Vanden Berghe 1973: 49, Table 5, 60, Table 6)
rastlanır. Kuzeybatı İran'da, Urmiye Gölü'nün batı kıyısı yakınlarındaki
Kordlar-tepe'den bir C14 tarihi bu tür demir bileziklerin bulunduğu IIA ta-
bakası için M.Ö. 1100-1050 yıllarını vermiştir (Lippert 1979: 134). Anlaşıla-
cağı üzere, Hakkari mezarının geç evresi daha çok M.Ö. II. bin yılın sonları
ile I. bin yılın başlarına ait gibidir. Bu mezar ile steller arasında doğrudan bir
ilişkinin var olup olmadığını bilmiyorsak da, M.Ö. II. bin yılın son yüzyılları
içinde Hakkari yöresinde olasılıkla göçebe bazı grupların varlığı açık bir bi-
çimde anlaşılmaktadır.

Taşların tarihi konusunda son olarak şunu da belirtmek gerekir ki, Hak-
kari stelleri üzerinde ne Assur ve ne de Urartu sanatlarının bir etkisi görüle-
bilir. Ön Asya dünyasında etkileri çok yaygın olarak izlenebilen bu iki uygar-
lıktan hiç bir iz taşıyor olmamaları M.Ö. IX. yüzyılın ortalarından önce, ben-
zer durumdaki Hasanlu altın kadehi ile yakın bir dönemde yapılmış olabile-
ceklerine işaret eder. Bütün bu değerlendirmelerden Hakkari stellerinin
daha çok M.Ö. II. bin yılın son yüzyılları ve daha az da I. bin yılın çok başla-
rına ait olabilecekleri anlaşılmaktadır.

Peki Doğu Anadolu'da Assur ve Urartu devletlerinin henüz tarih sahne-
sinde etkili bir biçimde görülmedikleri bu tarihlerde söz konusu taşları kim-
ler kazdırtmış olabilirdi ? Assur krallarının yıllıklarında belirttiği üzere M.Ö.
I. bin yılın başlarında, içinde olasılıkla Hakkari yöresinin de bulunduğu Bü-
yük Zap'ın yukarı çıkışı Hubuşkia adını taşıyor ve bağımsız bir krallıkça yö-
netiliyordu. Kralları Kaki ve Data/Dadi gibi Hurrice adlar taşıyordu. M.Ö.
IX. yüzyılın sonlarına doğru bağımsızlığını yitirmiş görünen Hubuşkia sonra-

ları Assur ve Urartu krallıkları arasında çekişme konusu oldu. Yazılı kaynakların sağladığı bu kısıtlı bilgilere karşılık Hubuşkia'nın lokalizasyonu ve kültürleri konusunda, şimdilik ne yazık ki, tam anlamıyla doyurucu bir bilgi yoktur (Lanfranchi 1995; Salvini 1995). Bu türde steller onlarla ne dereceye kadar ilişkiye sokulabilir ? Yoksa bu taşlar şimdide dek Assurlular'ın da hiç tanımadığı yabancı halklara mı aittir ? Bu soruların yanıtlarını almak pek kolay değildir.

Yukarıda da değinildiği üzere, bu taşların pek çok yakın benzerine Avrasya bozkırlarında yaşamış göçebe halklarda rastlanmaktadır. Çoğu kez ellerinde bir kap tutan ve kemerli bellerine birer hançer asılı bu çıplak savaşçıların en yakın analogileri gerçekten de kuzey bozkırlarından gelmektedir (Gimbutas 1965: 495 vdd., res. 331/4; Telegin ve Mallory 1994: res. 9; 28/2; Mezzena 1998: no. 3; Olchovsky ve Evdokimov 1994: res. 1, 4, 10, 20 ve *passim*; Kovalëv 1999). Aralarında büyük kronolojik farklılıklar olmakla birlikte, zaman zaman erkeklik organları da açıkça ifade edilmiş bulunan bu bozkır eserlerinin Hakkari'dekilerle benzer bir dünya görüşünü yansıttığı gayet açıktır. Figürlerin yalnızca üst kısmının gösterilmiş oluşu, çıplaklık ve silahlar gibi ikonografik öğeler de Hakkari stelleriyle arada belirli bir benzerlik olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Ancak bugüne değin tarihlenebilmiş ve III. binyıla ait oldukları benimsenen en erken steller Güney Rusya bozkırlarından, Ukrayna ve civarından gelmektedir (Telegin ve Mallory 1994; Mezzena 1998) (Res. 20/1-4). Bu durumda Hakkari taşları ile bu erken olduğu söylenen örnekler arasında yaklaşık 1500 yıllık bir zaman farkı ortaya çıkmaktadır. Nitekim her iki gurup arasında ikonografide karşılaşılan kimi farklılıklar, bu denli uzun olup olmadığı açık olmasa da, belirli bir kronolojik aralığa işaret ediyor olabilir. Örneğin Hakkari taşlarının en belirgin özelliği olan her iki elde tutulan kap motifi kuzeydeki erken örneklerde hiç görülmez. Buna karşılık erken örneklerde görülmesi olağan bir çift ayak izine ise Hakkari'de hiç rastlanmaz (Res. 20/1,4). Bunları andıran, sağ ve bazen de sol ellerinde boynuz biçimli bir kadeh tutan, kimi zaman erkeklik organları da açıkça belirtilmiş en erken savaşçı betimlerine M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren Güney Rusya ve Ukrayna'daki İskit stelleri üzerinde rastlanır (Olchovsky ve Evdokimov 1994) (Res. 21/1-4; 22/1-2). Asya bozkırlarında, özellikle Altay bölgesindeki Göktürk dönemi taş babalar üzerinde karşılaşılan bu adet M.S. XI.-XII. yüzyıllara dek Güney Sibirya'dan Kazakistan'a ve Moğolistan'a değin yayılan alanda yoğun bir kullanım bulmuştur (Şer 1966; Ögel 1984: 166 vd., lev. 16; Tsultem 1989; Telegin ve Mallory 1994: 72, res. 28/3-4; Baibosynov

1996: 50 vd.; Kubarev 1997: 240, res. 6-9; Bayar 1997: 104, res. 25; Eleukonova 1999) (Res. 23/1-6). Şaman geleneklerinden biri olarak kabul edilen bu adetin İskitler arasında yaygın olduğu, elde içki kaplarının tutulduğu kahramanlık törenlerine yalnızca bir adam öldürmüş olanların katılabildiği ileri sürülmüştür³. Henüz erken olmakla birlikte, bu karşılaştırmalar kanımca Hakkari stellerinin İskit eserleri ve daha sonraki Türk taş babaları ile ilişkili olabileceklerini düşündürmektedir.

Avrasya bozkırlarında M.Ö. III. binyılın başlarından beri görülmeye başlayan, ilginç figürlerle bezeli taştan heykel-menhirler bazan, "Kurgan Kültürü" terimi altında Hint-Avrupalılar'ın en erken figürlü anıtları olarak nitelenmeye çalışılmaktadır (Telegin ve Mallory 1994; Gimbutas 1997). Ancak, Ukrayna, Güney Rusya ve Orta Asya bozkırlarına yayılmış olan tüm Kurgan Kültürleri'ni yalnızca Hint-Avrupalılar'la ilişkili görmek hiç de doğru bir yaklaşım sayılamaz. Ayrıca son zamanlarda Hint-Avrupalılar'ın anavatanı (*die indogermanische Urheimat*) konusunda ciddi itirazların bulunduğu da unutulmamalıdır (Gamkrelidze ve Ivanov 1985; Renfrew 1987; Burney 1989). Bununla birlikte biz şimdilik köken sorunu için tartışmalara girmenin pek erken olacağını düşünmekteyiz. Çünkü hala taşlarla ilgili çözümlenmesi gereken birtakım önemli sorunlar bulunmaktadır. Örneğin bu dikilitaşların işlevi neydi? Oraya nasıl ve niçin konmuşlardı? Bu soruların doyurucu yanıtlarını verebilecek durumda değiliz.

Üzerinde taşların dikildiği bu alanda 1999 yazında yaptığımız bir sondaj çalışmasında soruna yanıt sağlayacak herhangi bir kanıt, ne yazık ki, bulunmamıştır. Steller günümüze belirgin bir iz bırakılmadan dikilmiş gibidirlere. Ancak bunların 19 m. kadar batısında bir oda-mezarın yıkım görmüş kalıntıları yine bu kazılarla ortaya çıkarılmıştır. Ana kaya ile örme taştan oluşturulmuş bulunan bu oda kabaca dikdörtgenimsi bir plana sahiptir. Üzeri ince sal taşı levhalarla örtülmüştür. Bir girişinin olup olmadığı belirlenememiştir. İçinde karışık durumda 50 kadar iskeletle birlikte çeşitli silah ve süs eşyaları ve çok sayıda çanak çömlek ele geçirilmiştir⁴. Stellerden birkaç yüz

³ Esin 1969. Kafesoğlu (1988: 257) bunu "and kadehi?" olarak yorumlamıştır. X. yüzyılda İslamiyet öncesi Oğuzlar'a ilişkin bir ölü gömme törenini anlatan İbn Fadlan (*Seyahatname* [yay.haz.R.Şeşen] İstanbul 1995: 40) biri öldüğünde onun için ev gibi büyük bir çukur kazdıklarını, sonra giysisini giydirdiklerini, kuşağını ve yayını kuşandırıp eline, içinde *nebis* bulunan ağaçtan bir kap koyduklarını anlatır.

⁴ Ayrıca tanıtılacak olan bu mezar ve buluntuları üzerindeki çalışmalar henüz bitirilebilmiş değildir.

yıl daha erken gibi görünen ve uzun süre kullanıldığı anlaşılan bu mezar, alanın bir mezarlık olabileceğini akla getirir. Bu sahada daha başka mezarlar bulunabileceği yolunda kimi kanıtlar vardır. Böyle olduğu takdirde, Hakkari stellerinin pek çok kuzeyli benzerleri gibi ölü kültürle ilişkisi bulunduğu anlaşılacaktır (Telegin ve Mallory 1994: 4, res. 3; Zuyev ve Ismagilov 1994; Baibosynov 1996; Stray 1997; Gimbutas 1997: 183, 274, res. 5; Eleukenova 1999: res. 2; Kovalëv 1999).

Hangi amaçla dikilmiş olurlarsa olsunlar Hakkari taşları M.Ö. II. binyılın sonlarına doğru bir kısım kuzeyli bozkır göçbelerinin güneye doğru inmiş olabileceğine işaret etmektedir. Gerçekten de M.Ö. III. binyılın sonları ve II. binyılın başlarında Traskafkasya ve Doğu Anadolu'yu etkileyen bir kısım göç dalgalarından söz edebilecek kanıtlara sahibiz. Örneğin tüm Doğu Anadolu ve Traskafkasya'da egemen olan tarımsal karakterli, yerleşik Erken Traskafkasya kültürü M.Ö. II. binyıla doğru son bularak yerini tümüyle göçebe-çoban karakterli bir yenisine bırakmıştır. Bununla ilgili olarak, birkaç istisna dışında, Doğu Anadolu ve Traskafkasya'daki yerleşme yerleri baştan başa ıssızlaşıp yerine pastoral bir yaşantının egemen olduğu yeni bir yaşam biçimi ortaya çıkmıştır (Burney ve Lang 1971; Özfırat 1993; 1997; 1999, 2000; Edens 1995). Yüksek yaylalarda besicilik yapan bu göçbelerden günümüze en çok mezarlıkları gelebilmiştir. En tanınmışları Martkopi, Trialeti, Kirovakan, Elar vb. olan bu mezarlıklarda yükselen kurgan tipi anıt mezarlar tümüyle yeni bir anlayışın ürünüdür. Bu yeni anlayışı yansıtan kurganlara Doğu Anadolu'da Malazgirt, Doğu Beyazıt, Kars ve Ardahan dolaylarında da rastlanmaktadır (Özfırat 1993; 1997; Köroğlu 2000). Geniş bir coğrafyada beliren ve uzun ömürlü, yerleşik Erken Traskafkasya (İTÇ) kültürünün sona ermesine ve yeni yaşam koşullarına yol açan ethnokültürel etkenlerin ortaya çıkışında kuzeyli bozkır göçbelerinin rolü olması çok mümkündür (Djaparidze 1993). Çünkü kurgan mezar geleneğinin güneye tümüyle yabancı olduğu, buna karşılık kuzey bozkırlarında V. binyılın ikinci yarısından beri yaygın bir kullanım bulunduğu bilinir.

Bu göçü gerçekleştiren halkların, Anadolu'ya Hititler'i getiren Hint-Avrupalılar olabileceği ileri sürülmüşse de, kanımca bu görüşü destekleyecek yeterli kanıt yoktur (Gimbutas 1997: 19 vd.; Burney1958: 178; Burney ve Lang 1971: 86 vdd.). Orta Anadolu'da İlk Tunç Çağı'nın ikinci yarısı içlerine ve sonlarına tarihlenen Alacahöyük ve Horoztepe krali mezarları ile Kuzey Kafkasya'da Maykop'takiler arasında, inşa teknikleri ve planlama açılarından,

savunulmanın aksine, büyük bir yakınlıktan söz edilemez. Alacahöyük ve Horoztepe mezarlarını tipik kurgan türü olarak tanımlamak da kabul edilebilir gibi değildir (Gimbutas 1997: 102). Bu nedenlerle Orta Anadolu İTÇ mezarlarından yola çıkarak III. binyılın ortalarından sonra Orta Anadolu'ya Ukrayna ve Kafkaslar üzerinden Hint-Avrupalılar'ın gelmiş ve burada güçlü topluluklar halinde ortaya çıkmış olabilecekleri varsayımlarını kabul etmek bize hiç de olası görünmüyor.

Son yıllarda Doğu Anadolu'da yapılan sistematik yüzey araştırmaları Kurgan Kültürleri'nin Anadolu'nun daha çok, Erzurum'un doğusundaki kuzeydoğu uç kesimlerini etkilemiş olabileceğini ortaya koymuş gibidir (Özfirat 1997). Ancak kuzey bozkırlarından Anadolu yarımadasına doğru yöneldiği anlaşılan göçün hangi yönden ve kimler tarafından yapıldığı konusu ise açık değildir. Yani yeni gelenler kuzeydoğudan, Hazar'ın doğusundan mı, yoksa kuzeybatıdan, Ukrayna ve Güney Rusya bozkırlarından mı gelmişlerdi ? Şimdilik bunları güvenilir bir biçimde yanıtlayabilecek durumda değiliz.

Hakkari taşları genel açıdan hiç kuşkusuz bir biçimde kuzey bozkırlarıyla ilişkili görünmekle birlikte, üzerlerindeki madeni silah tipleri, yukarıda da değinildiği üzere, Orta Asya, Güney Rusya ve Ukrayna'dakilerden tümüyle farklıdır (Chernykh 1992). Aynı şekilde erkeklik organının bir suspansuvar altına gizlenmesi de buraya özgü bir özelliktir. Bu durum onların giderek bu yeni bölgenin kültürlerini benimsemeye başlamış olduklarının göstergeleri sayılabilir.

Hakkari stelleri, bozkır kültürleriyle Doğu Anadolu arasındaki, şimdiye dek bilinmeyen, erken ilişkilere getirdiği ve getireceği yeni görüşler açısından son derecede önemlidir. Bu yüzden de söz konusu alanın iyiden iyiye incelenmesi gerekmektedir. Burada sürdürülecek sistemli arkeolojik kazıların, taşların önem ve işlevleri ve hatta Proto-Türkler'in Anadolu yarımadasına yayılımı konularına yepyeni bakış açıları getirmeleri beklenebilir.

NOT

Bu yazının hazırlanışı sırasında gösterdikleri yakın ilgi ve pek çok referans için Dr. Karen Rubinson, Prof. Dr. Manfred Korfmann, Prof. Dr. Harald Hauptmann, Prof. Dr. İsenbike Togan ve Yrd. Doç. Dr. Yaşar Çoruhlu'ya teşekkürü bir borç biliriz.

KAYNAKÇA

- ANLAĞAN, Ç. ve Ö. BİLGİ, 1989. *Sadberk Hanım Museum. Weapons of the Protohistoric Age*, İstanbul.
- BAIBOSYNOV, K. 1996. *Stone Sculptures of Zhambyl Region*, Alma Ata.
- BAYAR, D. 1997. *The Turkic Stone Statues of Central Mongolia*, Ulan-Bator (Moğolca)
- BOEHMER, R.M. 1998. "Skytische Grabstelen aus Muğesir (Nordost-Irak), *Baghdater Mitteilungen* 29: 81-88.
- BURNEY, C.A. 1958. "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age", *Anatolian Studies* VIII: 157-209.
- _____, 1972. "Excavations at Haftavan Tepe 1969", *Iran* X: 127-142.
- _____, 1989. "Hurrians and Proto-Indo-Europeans: The Ethnic Context of the Early Trans-Caucasian Culture", *Anatolia and the Ancient Near East*. Studies in Honor of Tahsin Özgüç (yay.haz. K. Emre ve diğ.) Ankara: 45-51.
- BURNEY, C.A. ve D.M. LANG, 1971. *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*, London.
- CHERNYKH, E.N. 1992. *Ancient Metallurgy in the USSR. The Early Metal Age*, Cambridge.
- CONTENAU, G., R. GHIRSHMAN, 1935. *Fouilles du Tepe-Giyan pres de Nehavend 1931 et 1932*, Paris.
- ÇORUHLU, Y. 1999. "Kurgan ve Çadır (Yurt)'dan Kümbet ve Türbeye Geçiş", *Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu*. 18-20 Aralık 1998, İstanbul: 47-56.
- DİYARBEKİRLİ, N. 1972. *Hun Sanatı*, İstanbul.
- DJAPARIDZE, O. 1993. "Über die ethnokulturelle Situation in Georgien gegen Ende des 3. Jahrtausends v.Chr.", *Between the Rivers and Over the Mountains*. Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata (yay.haz. M. Frangipane ve diğ.) Roma: 475-491.
- DYSON, R.H. JR. 1964. "Notes on weapons and Chronology in Northern Iran around 1000 B.C.", *Dark Ages and Nomads c. 1000 B.C. Studies in Iranian and Anatolian Archaeology* (yay.haz. R. Ghirshman, et. all.) İstanbul: 32-45.

- _____, 1989. "The Iron Age Architecture at Hasanlu: An Essay", *Expedition* 31/2-3: 107-127.
- EDENS, C. 1995. "Transcaucasia at the End of the Early Bronze Age", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 299/300: 53-64.
- ELEUKENOVA, G. 1999. *Ouerk Istorii Srednevekovoy Skulpturi Kazakistana*, Almatı (Ruşça)
- ESİN, E. 1969. "The Cup Rites in Inner-Asian and Turkish Art", *Forschungen zur Kunst Asiens. In Memoriam Kurt Erdmann*, İstanbul:224-261.
- _____, 1972. "Ötüken İllerinde M.S. Sekizinci ve Dokuzuncu Yüzyıllarda Türk Abidelerinde Sanatkar Adları" (yay.haz. H. İnalçık ve diğ.), *Türk Kültürü El Kitabı II/Ia*, İstanbul: 44-58.
- FRUMKIN, G. 1970. *Archaeology in Soviet Central Asia*, Leiden/Köln.
- GAMKRELIDZE, T.V. ve V.V. IVANOV 1985. "The Ancient Near East and the Indo-European Question: Temporal and Territorial Characteristics of Proto-Indo-European based on Linguistic and Historico-Cultural Data", *Journal of Indo-European Studies* 13 (1-2): 3-48.
- GHIRSHMAN 1939. *Fouilles de Sialk pres de Kashan 1933, 34, 37 II*, Paris.
- GIMBUTAS, M. 1965. *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*, The Hague.
- _____, 1997. *The Kurgan Culture and the Indo-Europeanization of Europe* (yay.haz. M.R.Dexter, K. Jones-Bley), *Journal of Indo-European Studies Monograph No. 18*, Washington.
- HOWARD-CARTER, T. 1998. "Shreds of Anatolian Evidence at Tell Al-Rimah", *XXXIVème Rencontre Assyriologique Internationale*.6-10/VII/1987-İstanbul, Ankara:109-119.
- INGRAHAM, M.L. ve G. SUMMERS, 1979. "Stelae and Settlements in the Meshkin Shahr Plain, Northeastern Azerbaijan, Iran", *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 12: 67-102.
- JISL, L. 1963. "Kül-Tegin Anıtında 1958'de Yapılan Arkeoloji Araştırmalarının Sonuçları", *Bellethen* 107: 387-410.
- JORGE, S.O. 1999. "Stelen und Menhirstatuen der Bronzezeit auf der Iberischen Halbinsel: Diskurse der Macht", *Götter und Helden der Bronzezeit. Europa im Zeitalter des Odysseus*, Bonn: 114-122.
- KAFESOĞLU, İ. 1988. "Türkler", *İslam Ansiklopedisi* 12/2: 142-280.

- KIRKBRIDE, D. 1969. "Ancient Arabian Ancestor Idols: Part I: The Discovery of the Sanctuary at Risqeh", *Archaeology* 22: 2: 116-121.
- KORFMANN, M. 1998. "Troia, an Ancient Anatolian Palatial and Trading Center: Archaeological Evidence for the Period of Troia VI/VII", *The Classical World* 91/5: 369-385.
- KOVALËV, A. 1999. "Die ältesten Stelen am Ertix", *Eurasia Antiqua* 5: 135-177.
- KÖROĞLU, K. 2000. "Çıldır Kurganları", *Arkeoloji ve Sanat* 96: 2-8.
- KUBAREV, G.V. 1997. "Eski Altay Türklerinin Kültürü", *Sibirya Araştırmaları* (yay. haz. E.Gürsoy-Naskali), Simurg, İstanbul.
- LANFRANCHI, G. B. 1995. "Assyrian Geography and Neo-Assyrian Letters: The Location of Hubuska Again", in *Neo-Assyrian Geography* (yay. haz. M. Liverani) *Quaderni di Geografia Storica*, 5. Rome: 127-137
- LIPPERT, A. 1979. "Die österreichischen Ausgrabungen am Kordlar Tepe in Persisch-Westaserbaidshan (1971-1978)", *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 12: 103-153.
- MALLOWAN, M.E.I. 1947. "Excavations at Brak and Chagar Bazar", *Iraq* IX: 1-259.
- MAXWELL-HYSLOP, K.R. 1998. "A Note on the Purpose and Use of Copper-Bronze Axeheads", XXXIV. *International Assyriology Congress*. 6-10/VII/1987-İstanbul, Ankara: 33-37.
- MEZZENA, F., 1998. *Dieux de pierre. La grande statue anthropomorphe en Europe au IIIe millénaire avant J.C.*, Milano.
- MUSCARELLA, O.W. 1974. "The Iron Age at Dinkha Tepe, Iran", *Metropolitan Museum Journal* 9: 35-90.
- , 1988. *Bronze and Iron. Ancient Near Eastern Artifacts in the Metropolitan Museum of Art*, New York.
- NEGAHBAN, E.O. 1996. *Marlık. The Complete Excavation Report*, Philadelphia.
- OLCHOVSKY, V.S., G.L. EVDOKIMOV, 1994. *Scythian Statues, VII-III cc. B.C.*, Russian Academy of Sciences Institute of Archaeology, Moscow. (Rusça. İngilizce, Almanca, Fransızca ve İtalyanca özetli)
- ÖGEL, B. 1984. *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara².

- ÖZFIRAT, A. 1993. "M.Ö. II. Binyıl Doğu Anadolu Boyalı Seramik Kültürleri Üzerine Araştırmalar", *XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara: 359-377.
- _____, -1997. *Kuzeydoğu Anadolu M.Ö. 2. Binyıl Boyalı Çanak Çömlek Kültürleri*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul (Yayımlanmamış Doktora tezi)
- _____, 1999. "1997 Yılı Bitlis - Muş Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağlar" *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*: 1-22.
- _____, 2000. "1999 Yılı Bitlis - Muş Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları", *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*: 193-210.
- PIGGOT, V.C. 1980. "The Iron Age in Western Iran", *The Coming of the Age of Iron* (yay.haz. T.A. Wertime ve J.D. Muhly) New Haven: 417-461.
- RENFREW, C. 1987. *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins*, London.
- ROUX, J-P. 1999. *Eskiçağ ve Ortaçağ'da Altay Türklerinde Ölüm* (çev. A. Kazancıgil). Kabalcı Yayınevi: 148, İstanbul.
- RUDENKO, S.I. 1970. *Frozen Tombs of Siberia, The Pazyryk Burials of Iron Age Horsemen*, London.
- SALVINI, M. 1995. "Some Historic-Geographical Problems Concerning Assyria and Urartu", in *Neo-Assyrian Geography* (yay.haz. M. Liverani) *Quaderni di Geografia Storica*, 5. Rome: 43-53.
- SCHÄFFER, C.F.A. 1948. *Stratigraphie comparée et chronologie de l'Asie occidentale*, London.
- SEVİN, V. 1999. "Hakkari'nin Çıplak Kralları", *Atlas* 79: 70-86.
- _____, -2000. "Mystery Stelae" *Archaeology* (July-August): 47-51.
- SEVİN, V., A. ÖZFIRAT, 1998. "Anadolu'da Yeni Bir Uygarlık/Hakkari Stelleri: Hubuşkia Prensleri", *Arkeoloji ve Sanat* 87: 6-9.
- SEVİN, V., E. KAVAKLI, 1996. *Van/Karagündüz. Bir Erken Demir Çağı Nekropolü*, İstanbul.
- ŞER, J.A.A. 1966. *Kammenye izvajanija Semireč'ya*, Moscow-Leningrad (Rusça).
- STRAY, P.F. 1997. *Anthropoide Stelen im früheisenzeitlichen Grabkult*, *Kleine Schriften aus dem Vorgeschichtlichen Seminar, Marburg*.

- TELEGIN, D. Ya ve J.P. MALLORY, 1994. *The Anthropomorphic Stelae of the Ukraine: The Early Iconography of the Indo-Europeans*, Journal of Indo-European Studies, Monograph No. 11, The Institute for the Study of Man, Washington, D.C.
- TSULTEM, H. 1989. *Mongolian Sculpture* (yay.haz. D. Bayarsaikhan), Ulan-Bator.
- VANDEN BERGHE, L. 1973. "Recherches archaéologiques dans le Luristan", *Iranica Antiqua* 10: 1-79.
- WINTER, I. J. 1989. "The Hasanlu Gold Bowl: Thirty Years Later", *Expedition* 31/2-3: 87-106.
- VOGT, B. 1999. "Hadrawmat während der späten Vorgeschichte", *Jemen. Kunst und Archäologie im Land der Königin von Saba'* (Hrs. W. Seipel) Wien:111-115.
- WOOLLEY, L. 1955. *Alalakh. An Account of the Excavations at Tell Atchana in the Hatay. 1937-1949*. Reports of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London No. XVIII, Oxford.
- ZUYEV, V. Yu ve R.B.İsmagilov, 1994. "Ritual Complexes with Statues of Horsemen in the Northwestern Ustyurt", *New Archaeological Discoveries in Asiatic Russia and Central Asia*. Archaeological Studies No. 16: 54-57.

Resim 1 - Hakkari stellerinin bulunuş durumu.

Resim 2 - Stellerin bulunuşu sırasında yaşanan heyecan.

Veli Sevin-Aynur Özfirat

Resim 3 - Stellerin bulunuş durumu.

Resim 4 - Meydan Medresesi'ne taşınan steller. (Foto M. Gülbiz)

Resim 5 - Erken Demir Çağ Oda-Mezarı (Foto M. Gülbiz)

Veli Sevin-Aynur Özfiat

Resim 6-7 - Kabartma tekniğinde iki erke n stel. Sağdakiinin sol gözü kakmalı.

Veli Sevin-Aynur Özfirat

Resim 8-9 - Kabartma tekniğinde iki erken stel. Sağdakinin gözleri taş kakmalı.

10

11

12

13

14

15

16

17

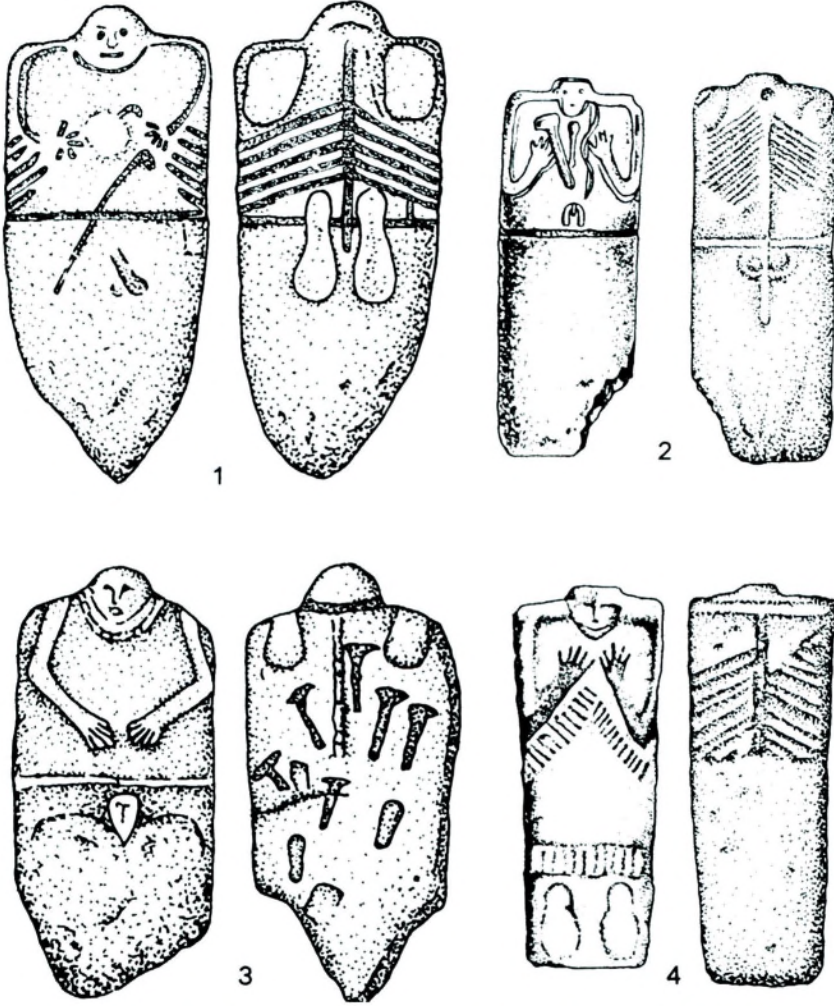
Resim 14-17 - Kabartma ve çizgi tekniğinde işlenmiş geçiş evresi (14) ve geç evre (15-16) stelleri ile bir kadın (?) steli (17)

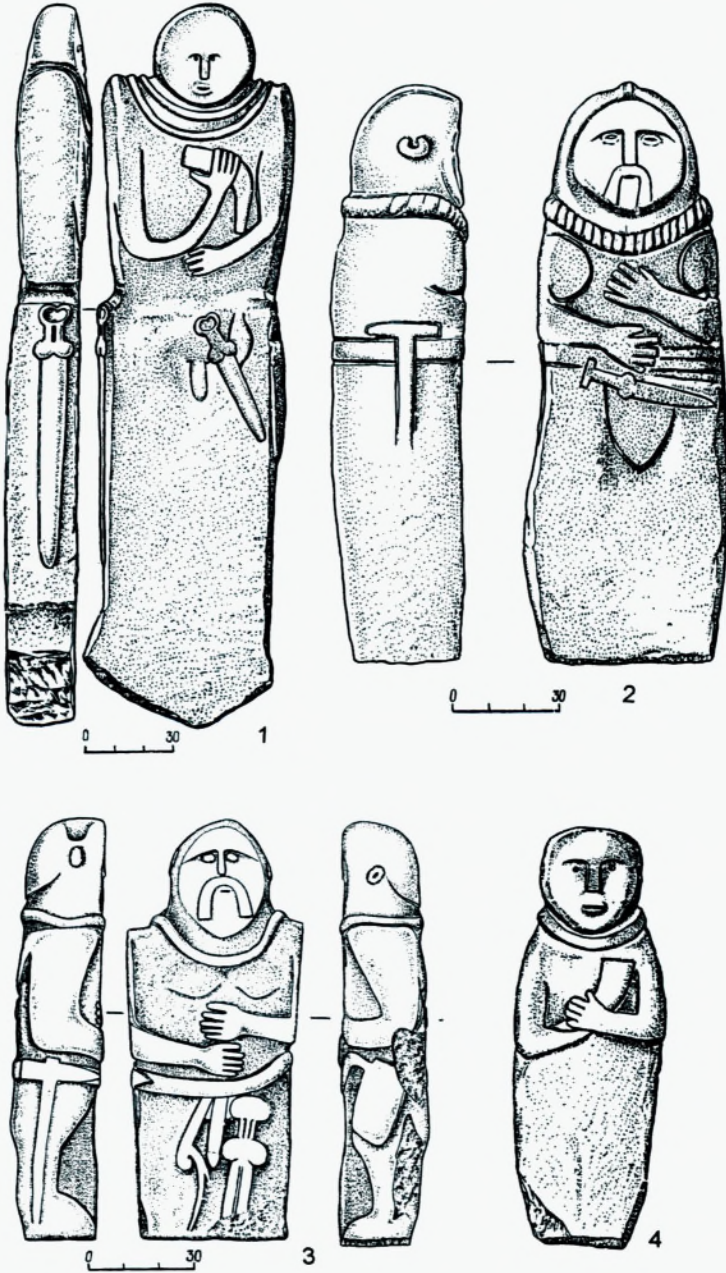
Resim 18 - Bir hançer ve suspansuwardan ayrıntı.

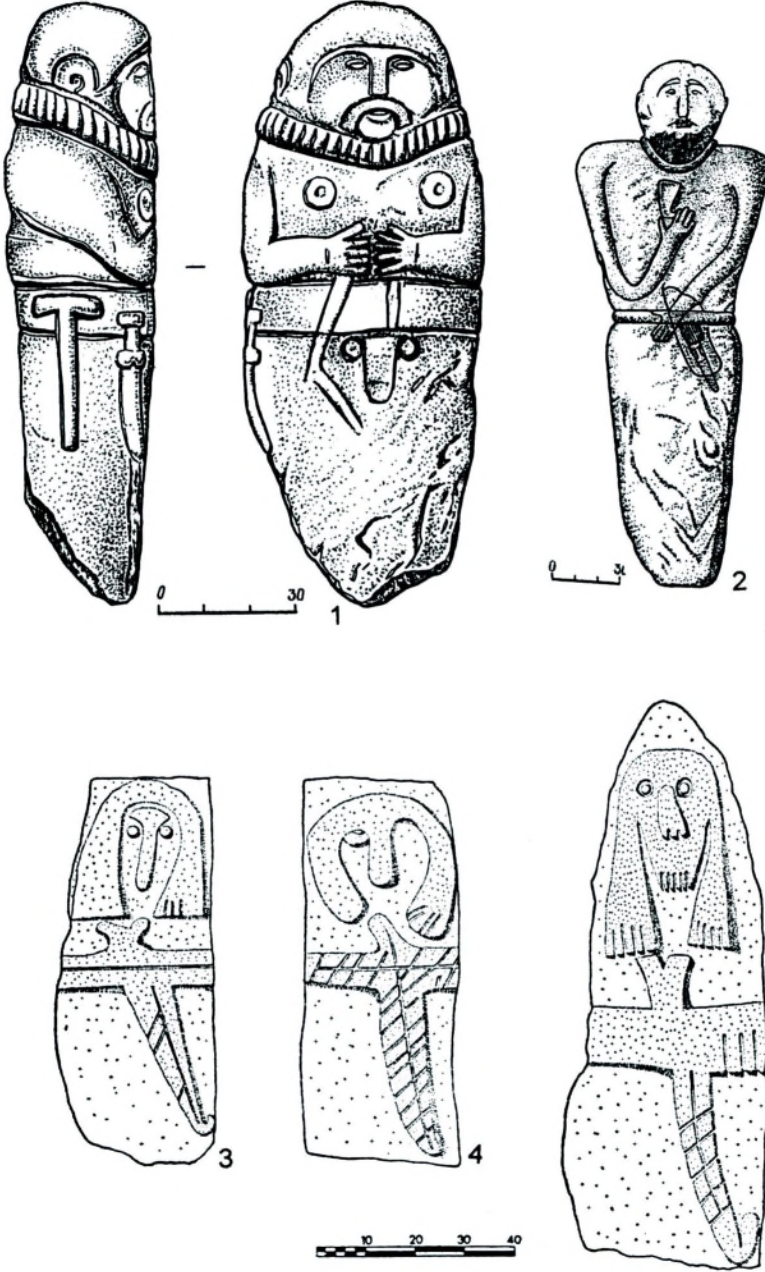
Resim 19 - Kemer altındaki küçük erkek figürü.

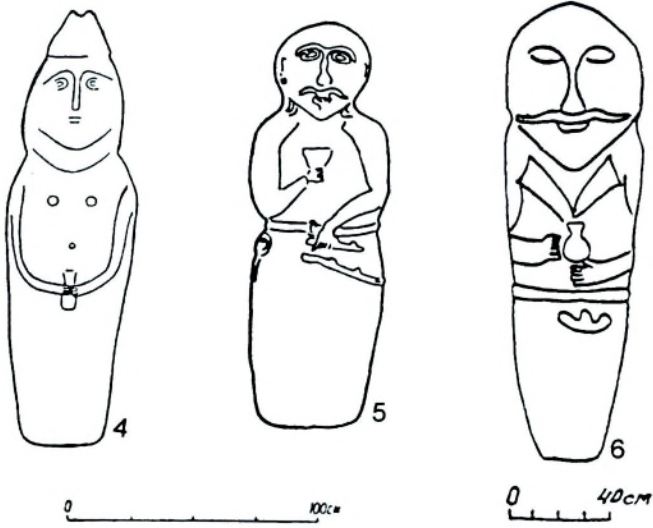
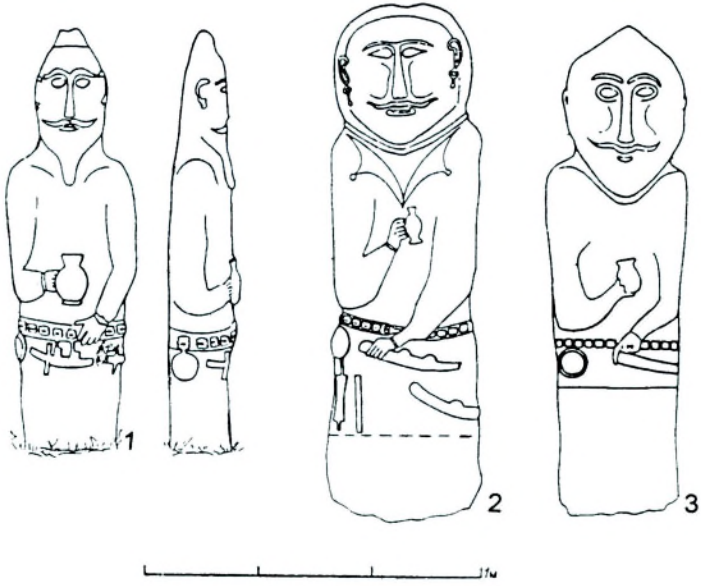
Resim 20 - M.Ö. III. binyıl Ukrayna stelleri: 1. Novoselovka (h. 1.2 m.), 2. Natalevka (h. 1.6 m.),
3. Hamangia (h. 1.95 m.), 4. Belogradovka (h. 1.03 m.)

Resim 21 - Kuzey Karadeniz bölgesinden İskit stelleri. 1. Mederevo: M.Ö. VI.-V. yy.;
2. Kutsevolovka: M.Ö. VI. yy.ın ortaları; 3. Prokladnyi: M.Ö. V. yy.ın sonları; 4. Vasil'evka: M.Ö.
IV. yy.

Resim 22 - Kuzey Karadeniz (1-2) ve Kuzeybatı İnan (3-5) stelleri. 1. Sibioare: M.Ö. VI.-V. yy.;
2. Butory: M.Ö. VI.-V. yy.; 3-5. Arjaq Kale.

Resim 23 - Göktürk dönemi heykelleri. Kazakistan 1-2 Altar; 3-4 Semireçi; 5- I'inskiy rayonu. 6- Zhibek Zholu Kollektif çiftliği Lugovoe yöresi.

KASTAMONU VE SİNOP MÜZELERİNDE BULUNAN BAZI TUNÇ ÇAĞ ÇANAK-ÇÖMLEĞİ

ÖZDEMİR KOÇAK*

1-3 Haziran 1999 tarihleri arasında Kastamonu ve Sinop Müzelerindeki bazı arkeolojik malzemeler üzerinde çalışmalar yaptık**. Bu makalemizde, sözedilen müzelerde rastladığımız bir kısım Tunç Çağ çanak-çömleği üzerinde durulacaktır¹.

Çalıştığımız kap örneklerini başlıca üç ana grup içerisinde incelememiz mümkündür:

1. Omurgalı ve Dışa Açık Ağızlı Kaplar (Levha I-II; Çizim 1-2).

2. Yayvan Çanaklar (Levha III; Çizim 3 a-b).

3. Dipten Ağıza Doğru Genişleyen Kadehler (Levha IV; Çizim 3 c).

1. Omurgalı ve Dışa Açık Ağızlı Kaplar (Levha I-II; Çizim 1-2)

Bunlardan birinci gruba dahil olan kapların en belirgin özellikleri, dışa doğru çok keskin olmayan omurgalar yapmalarıdır. Ağız kısmının ise dışa doğru hafifçe açıldığı görülmektedir. Bunun yanında az belirgin şekilde bedrimlidirler. Ayrıca kaplar yayvan bir görünüm verirler (Çizim 1-2).

Bunlardan sözedeceğimiz ilk örneğin ağızında hafif bir bedrim vardır; dışa açık ağızlı, düz dipli; omurgalı; ağızın hemen altından omuza uzanan dikey bir kulpl bulunmaktadır. Bunun yanında bu kulpla simetrik üç kabartma tutamak var- bu tutamaklar dikey ve bunlardan kulbun tam karşısında olanı beş kabartmadan; birbirleriyle karşılıklı olan diğer ikisi de dörder

* Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Araştırma Görevlisi.

** Bu çalışmalar sırasında Kastamonu Arkeoloji Müzesi Müdür Vekili (şimdi arkeolog) Hüseyin KARAOĞLU, Arkeolog Emin TORUNLAR, Müze Memuru Sabahattin ARSLAN; Sinop Müze Müdürü İsmail TATLİCAN ve Arkeolog Fuat DERELİ'nin yardımlarını gördüm. Kendilerine teşekkürü borç bilmekteyim.

¹ Bu müzelerde aynı döneme tarihlenen başka örnekler de olmasına rağmen, bütün malzemeler arasında belli özellikleri olanlar seçilmiştir.

kabartmadan oluşmaktadır (Levha I; Çizim 1 a). Bu kabın Beycesultan², Tarsus³ ve İkiztepe⁴ başta olmak üzere, bazı yerleşmelerin İTÇ sonu ve OTÇ başına tarihlenen kaplarıyla yakın benzer olduğu anlaşılmaktadır⁵.

Form bakımından bu ilk kaba biraz benzeyen ikinci bir örnek de bulunmaktadır. Ancak buradaki kap, yuvarlak dipli ve tutamaksızdır. Bunun yanında keskin olmayan omurgalı, az belirgin bir şekilde bedrimli ve dışa açık ağızlıdır (Çizim 1 b). Beycesultan⁶, İkiztepe⁷, Alacahöyük⁸, Tarsus⁹ başta olmak üzere İTÇ sonu ve OTÇ başlarını veren merkezlerde¹⁰ bu kabın benzerleri bulunmaktadır.

Üçüncü örneğimiz düz dipli; omurgalı; omuzun hemen üzerinde iki simetrik kabartma tutamaklıdır. Buradaki yatay tutamaklar üç kabartmadan oluşmaktadır (Levha II; Çizim 2). Bu kabın da İkiztepe¹¹ ve Beycesultan¹² gibi merkezlerdeki İTÇ sonu ve OTÇ başlarını veren malzemeleriyle benzer olduğu anlaşılmaktadır.

² Beycesultan'da İTÇ 3 b'ye tarihlenen ve form olarak çok yakın benzeri olan bir örnek için bkz. Lloyd-Mellaart 1962, I, 222, Fig. P. 57/25 (Level VII). Beycesultan'da İTÇ sonu ve OTÇ başlarına tarihlenen yakın benzerleri için bkz. Lloyd-Mellaart 1965, 86, Fig. P. 2/7-10 (Beycesultan V).

³ Goldman 1956, II Plates, 353/K (İTÇ 3). Ayrıca form olarak benzeşen kulpsuz bir örnek için bkz. 368/B (OTÇ)

⁴ İkiztepe'deki tutamaksız bir örnek için bkz. Alkım vd. 1988, 26, Lev.- Pl. III/1 (Er Hitit). Kulplu bir örnek için bkz. Lev.- Pl. XLIV/14 (Er Hitit). Ayrıca bkz. XLVI/2 (Er Hitit).

⁵ Burney 1956, 200, no. 120-121 (Çerkes Çukurhisar, Eskişehir); no: 130 (Tepecik, Kastamonu). Burada bu kabın OTÇ'a tarihlenen bazı benzerleri vardır.

⁶ Beycesultan'da duruşu benzeyen ancak ağızı farklı olan bir örnek için bkz. Lloyd-Mellaart 1962, I, 208, Fig. P. 50/10-1 (İTÇ 3 a; Level X). Ayrıca bkz. 218, Fig. P. 55/18-23 (İTÇ 3 a; Level VIII). Burada özellikle 21 no.'luya çok benzemektedir. Bunun dışında bkz. 222, Fig. P. 57/25 (İTÇ 3 b; Level VII). Bu örnek düz diplidir. Ayrıca bkz. Fig. P. 63/11 (İTÇ 3 b; Level VI b); 238, Fig. P. 65/4, 6 (İTÇ 3 b; Level VI a). Beycesultan'da İTÇ sonu ve OTÇ başlarına tarihlenen bir benzeri için bkz. Lloyd-Mellaart 1965, 86, Fig. P. 2/7-10 (Beycesultan V).

⁷ İkiztepe'de Er Hitit dönemine tarihlenen ve büyüklük ve form olarak çok yakın bir benzeri için bkz. Alkım vd. 1988, 26, Lev. Pl. III/1. Aynı yerden kulplu bir benzeri için bkz. Lev. Pl. XLIV/14. Ayrıca bkz. XLVI/2 (Er Hitit).

⁸ Koşay-Akok 1973, Lev. LXXI Pl. LXXI/Al. n. 143 (Hitit). Buradaki örnek hafif bir şekilde kaideli.

⁹ Goldman 1956, II Plates, 353/K (İTÇ 3); 368/B (OTÇ).

¹⁰ Burney 1956, 200, no: 120-121 (Çerkes Çukurhisar, Eskişehir); no: 130 (Tepecik, Kastamonu) (OTÇ).

¹¹ İkiztepe'de tutamaksız olan ve Er Hitit dönemine tarihlenen bir benzeri için bkz. Alkım vd. 1988, 26, Lev. Pl. III/1.

¹² Lloyd-Mellaart 1965, 86, Fig. P. 2/7-10 (Beycesultan V; İTÇ sonu, OTÇ başı). Ayrıca bkz. Lloyd-Mellaart 1962, I, 222, Fig. P. 57/25 (Level VII; İTÇ 3 b); 238, Fig. P. 65/5 (Level VI; İTÇ 3 b).

2. Yayvan Çanaklar (Levha III; Çizim 3 a-b)

İkinci grubun kapları yayvan çanaklardır. Bunların da en belirgin özellikleri yuvarlak dipli ve açık ağızlı olmalarıdır. Bu kapların ağıza doğru hafifçe dikleşerek keskin olmayan omurga yaptıkları görülür (Levha III; Çizim 3 a-b).

Bu örneklerden birincisinin dip kısmı oldukça yayvandır. Ağıza doğru yapılan omurga daha belirgindir (Çizim 3 a). Bu kap, Beycesultan¹³, Troia¹⁴, Tarsus¹⁵, İkitzepe¹⁶ ve Alacahöyük¹⁷ gibi merkezlerde bulunan İTÇ 3 ve OTÇ başlarına ait kaplarla benzerlikler göstermektedir.

İkinci örneğimizin dip kısmı ise daha sivri ve ağız kısmına çok yakın ve çok az belirgin olan bir omurgaya sahiptir (Çizim 3 b). Bu kabın da Troia¹⁸, Tarsus¹⁹, Beycesultan²⁰ ve İkitzepe'nin²¹ İTÇ 3 ve OTÇ'a tarihlenen örnekleri arasında benzerleri bulunmaktadır.

Sözünü ettiğimiz her iki kap da Anadolu'daki belli başlı merkezlerde bulunan ve İTÇ-OTÇ özelliklerini veren çömleklere benzese de; genel form,

¹³ Bu kabın Beycesultan'da büyüklük ve dip kısmı başta olmak üzere genel form özellikleri açısından hemen hemen benzeri olan bir örnek için bkz. Lloyd-Mellaart 1962, I, 208, Fig. P. 50/37 (İTÇ 3 a; Level X). Ayrıca, aynı merkezde bulunan ve kısmen form olarak benzeşen diğer bir örnek için bkz. Mellaart-Murray 1995, 12, Fig. P. 4/11-13 (Beycesultan III; M. Ö. 14. yüzyılın ilk yarısı). Aynı merkezdeki kulplu benzerleri için bkz. Lloyd-Mellaart 1965, II, Fig. P. 3/8, 10 (Beycesultan V; M. Ö. 1900-1750). Form olarak çok benzeyen, fakat kırmızı astarlı olan örnekler için bkz. Lloyd-Mellaart 1965, II, Fig. P. 16/1-6 (Beycesultan IV c; M. Ö. 1750-1650).

¹⁴ Benzer olan bir örnek için bkz. Blegen vd. 1951, II/2, 177/4 (Troia Phase IV a). Ayrıca bkz. 178/2 (Troia Phase IV b); 180/10 (Troia Phase IV c). Biraz farklı bir örnek için bkz. 185/3 (Troia Phase IV ve Erken Ege).

¹⁵ Tarsus'da omurgalı olmayan bir benzeri için bkz. Goldman 1956, II Plates, 354/433 (İTÇ 3). Aynı merkezdeki başka bir benzeri için bkz. 375/950 (STÇ 1).

¹⁶ İkitzepe'de sadece duruşu bakımından benzeyen bir örnek için bkz. Alkım vd. 1988, Lev. Pl. II/7 (Er Hitit).

¹⁷ Alacahöyük'teki biraz farklı bir benzeri için bkz. Koşay-Akok 1973, Lev. LXXI Pl. LXXI/ALP 37 (Hitit).

¹⁸ Bu kabın Troia'da bulunan ve hemen hemen benzeri olan bir örnek için bkz. Blegen vd. 1951, II/2, 177/4 (Troia Phase IV a). Ayrıca bkz. 182/3 (Troia Phase IV d).

¹⁹ Tarsus'da bulunan ve form olarak çok benzeyen fakat ağız kısmı biraz ince olan bir benzeri için bkz. Goldman 1956, II Plates, 375/950 (STÇ 1).

²⁰ Beycesultan'da form olarak çok yakın olan bir örnek için bkz. Lloyd-Mellaart 1962, I, 208, Fig. P. 50/37 (İTÇ 3 a; Level 10). Yine bu merkezde bulunan ve form olarak kısmen benzeşen bazı örnekler için bkz. Mellaart-Murray 1995, 12, Fig. P. 4/11-13 (Beycesultan III; M. Ö. 14. yüzyılın ilk yarısı).

²¹ İkitzepe'de bulunan ve duruşu ve ağız yapısı bakımından benzeştiği bir örnek için bkz. Alkım vd. 1988, Lev. Pl. II/7-8 (Er Hitit).

hamur ve astar özellikleri bakımından *Geçiş Çağı*'na tarihlenmesi gereken kaplardır.

3. Dipten Ağıza Doğru Genişleyen Kadehler (Levha IV; Çizim 3 c).

Üçüncü grupta düz dipli ve geniş ağızlı kadehler yer almaktadır. Bunlar oldukça küçük kaplardır. Dipten ağız kısmına doğru genişleyen bu örneklerin her ikisinde de dip kısımları ip kesimlidir (Levha IV; Çizim 3 c). Bu kaplardan birincisi (Levha IV a) diğerine göre (Levha IV a; Çizim 3 c) daha büyük, daha geniş ağızlı ve daha geniş diplidir. Bu iki örneğimizin de Boğazköy, Kültepe²², İkiztepe²³, Yümüktepe²⁴, Karaoğlan²⁵, Alishar²⁶, Beycesultan²⁷, Alacahöyük²⁸, Konya-Karahöyük²⁹ ve Ahlatlıbel³⁰ başta olmak üzere birçok merkezde benzerleri bulunmaktadır. Bu malzemeler *Geçiş Çağı*'nın tipik kadehleri arasında yer almaktadır.

²² Boğazköy ve Kültepe'deki benzer malzemeler için bkz. W. Orthmann, *Frühe Keramik von Boğazköy aus den Ausgrabung an Nordwesthang von Büyükkale*, Berlin, 1963, Lev. 1, no: 6-9; 47, dipnot 10; F. Fischer, *Die Hethetische Keramik von Boğazköy*, Berlin, 1963, Lev. 7, no: 88-95; ayrıca 30, 113, Lev. 7 no: 97-104; Lev. 10, no: 125-127.

²³ Alkım vd. 1988, 24, Lev. Pl. I/1-6; Lev. Pl. XLIV/1-4, 10; Lev. Pl. XCI/150-151 a (*Geçiş Çağı*).

²⁴ J. Garstang, *Prehistoric Mersin, Yümük Tepe in Southern Turkey*, Oxford, 1953, 227 vd., Fig. 146/5-6 (Yümüktepe XI b; M. Ö. II. bin yıl başları). Bunlardan özellikle 6'ya çok benzemektedirler.

²⁵ R. O. Arık, "Anadolunun En Garp Eti İstasyonu Karaoğlan Höyüğü", *Bulleten*, III/9 (1939), 27-60, Levha XL-LVIII, LIV.

²⁶ H. H. von der Osten, *The Alishar Hüyük. Seasons of 1930-32. Part I*, Chicago, 1937, res. 237-c 303; Lev. VIII b 379 b.

²⁷ Beycesultan'da bulunan ve biraz farklı bir örnek için bkz. Lloyd-Mellaart 1962, 236, Fig. P. 64/4-5 (İTÇ 3 b; Level VI a).

²⁸ Alacahöyük'te bulunan ve form özellikleri yanında ölçüleri bakımından da hemen hemen bizim kadehlerimize benzeyen bazı örnekler için bkz. R. O. Arık, *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Hafriyatı 1935'deki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor*, Ankara, 1937, Al. 170; LXXI/ Al. 172. Alacahöyük'te bulunan ikinci örneğin ölçüleri şöyledir: h: 0.055 mm., ağız R: 0.07 mm., dip R: 0.030 mm. Al. 171; CXIX/ Al. 171'in ölçüleri ise şöyledir: h: 0.060 mm., ağız R: 0.080 mm., dip R: 0.030 mm., kalınlık: 0.004 mm. Bu ölçüler, bizim kadehlerimizin ölçüleriyle hemen hemen benzerdir. Ayrıca bkz. H. Z. Koşay, *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Hafriyatı. 1936'daki Çalışmalara ve Keşiflere ait ilk Rapor*, Ankara, 1938, Lev. 23, 141.

²⁹ Konya-Karaman kesiminde yaptığımız arazi çalışmaları sırasında uğradığımız Konya-Karahöyük'te de bizdeki kadehlerle hemen hemen aynı tipte kadeh parçalarına rastladık.

³⁰ H. Z. Koşay, "Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekaleince Yapılan Ahlatlıbel Hafriyatı", *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnoğrafya Dergisi*, II (1934), 3-100, 27.

TABLO

Env. No	Hamur Rengi	Astar Rengi		Katkı				Pişme	Yapım	Açık	
		İç	Dış	Kum	Taşçık	Kireç	Mika			İç	Dış
2.53.73	A K.rengi	-	A K.rengi	İnce	X	X	-	Orta	El (?)	-	Silik
353	A K.rengi	A K.rengi	Kahverengi	İnce	-	X	X	Orta	Çark	-	Silik
2.52.73	A K.rengi	A K.rengi	A K.rengi	İnce	X	X	-	Orta	El	Silik	Silik
19.36.74	A K.rengi	A K.rengi	A K.rengi	İnce	X	X	X	İyi	Çark	-	Silik
20.9.75	A K.rengi	-	Kahverengi	İnce	X	X	X	İyi	Çark	-	-
352 (1871)	A K.rengi	A K.rengi	A K.rengi	İnce	X	X	-	İyi	Çark	-	-
347 (1866)	A K.rengi	A K.rengi	A K.rengi	İnce	X	X	-	İyi	Çark	-	-

(A. K.rengi= Açık Kahverengi; Kireç= Kireç Taşçık Katkı; Env. No= Envanter Numarası)

Bütün kaplarda hamur rengi ve astar olarak açık kahverenginin yoğunluğu dikkat çekicidir. Ayrıca taşçık katkı da yoğundur. Bunun yanında, kapların hepsinin ince kumlu ve kireç katkılı olduğu görülür. Bunların bir kısmında mika görülmektedir. İyi-Orta pişmeye rastlanır. Çark yapımı ağırlıktadır. Açık ise ya hiç yoktur ya da kısmen silik açığıya rastlanmaktadır (TABLO).

Üzerinde çalıştığımız kapların Anadolu'daki birçok önemli yerleşmede İTÇ 3 ve OTÇ'a tarihlenen benzerleri vardır. Biz, bütün bu değerlendirmelerin ışığı altında, bu kapların *Geçiş Çağı*'na tarihlenmesi gerektiğini düşünmekteyiz*.

* Bu malzemelerin anolojisinde görüşlerine başvurduğum hocalarım Prof. Dr. Mehmet ÖZSAIT, Prof. Dr. Turan EFE ve Doç. Dr. Hasan BAHAR'a ve bazı teknik konularda yardımlarını gördüğüm meslekdaşım Arş. Gör. Zekeriya ŞİMŞİR'e teşekkür ederim.

KATALOG

LEVHA I

Envanter No	2.53.73.
Yeri	Sinop Müzesi.
Buluntu Yeri	Sinop-Hıdırlı Köyü.
Yükseklik	8,2 cm.
Dış Ağız Çapı	15, 2 cm.
İç Ağız Çapı	13,5 cm.
Omuz Çapı	17,3 cm.
Dip Çapı	7 cm.

Açık kahverengi hamurlu; dışı kendinden astarlı; orta pişmiş; ince kumlu, kireç ve taşçık katkılı; el yapımı; dışı silik açkılı.

LEVHA II

Envanter No	2.52.73.
Yeri	Sinop Müzesi.
Buluntu Yeri	Sinop-Hıdırlı Köyü.
Yükseklik	12-13 cm. arasında düzensiz.
Dış Ağız Çapı	21,5 cm.
İç Ağız Çapı	20-21 cm. arasında düzensiz.
Omuz Çapı	26,7 cm.
Dip Çapı	7,5 cm.

Açık kahverengi hamurlu; kendinden astarlı; orta pişmiş- pişmeden dolayı dışta hafif yanma var; ince kumlu, kireç ve taşçık katkılı; el yapımı ve düzensiz bir işçiliği var; dışı silik açkılı.

LEVHA III **1**

Envanter No	19.36.74.
Yeri	Sinop Müzesi.
Yükseklik	4,6 cm.
Ağız Çapı	13,4 cm.
Omuz Çapı	13,6 cm.

Açık kahverengi hamurlu; kendinden astarlı; ince kumlu, mika, kireç ve taşçık katkılı; iyi pişmiş; çark yapımı; dışı çok silik açkılı.

2

Envanter No	20.9.75.
Yeri	Sinop Müzesi.
Yükseklik	4,7 cm.
Ağız Çapı	12,6 cm.

Açık kahverengi hamurlu; dışı kahverengi astarlı; ince kumlu, mika, kireç ve taşçık katkılı; iyi pişmiş; çark yapımı.

LEVHA IV **1**

Envanter No	347 (1866).
Yeri	Kastamonu Müzesi.
Buluntu Yeri	Samsun.
Yükseklik	7,5 cm.
Ağız Çapı	10 cm.
Dip Çapı	4 cm.

Açık kahverengi hamurlu; kendinden astarlı; ince kumlu, kireç ve taşçık katkılı; iyi pişmiş; çark yapımı; düz dipli.

2

Envanter No	352 (1871).
Yeri	Kastamonu Müzesi.
Buluntu Yeri	Samsun.
Yükseklik	6 cm.
Ağız Çapı	7,5 cm.
Dip Çapı	1,5 cm.

Açık kahverengi hamurlu; kendinden astarlı; ince kumlu, kireç ve taşçık katkılı; iyi pişmiş; çark yapımı.

Çizim 1

a. Envanter No: 2.53.73.

b.

Envanter No	353.
Yeri	Kastamonu Müzesi.
Buluntu Yeri	Samsun.
Yükseklik	8 cm.
Ağız Çapı	18 cm.
Omuz Çapı	19,3 cm.

Açık kahverengi hamurlu; içi kendinden, dışı kahverengi astarlı; dışı çok silik açkılı; ince kumlu, mika ve kireç katkılı; orta pişmiş; belirgin çark yapımı.

Çizim 2

Envanter No: 2.52.73.

Çizim 3

a. Envanter No: 19.36.74.

b. Envanter No: 20.9.75.

c. Envanter No: 352 (1871).

BİBLİYOGRAFYA*

ALKIM, U.B.- H. ALKIM- Ö. BİLGİ

1988: *İkiztepe I, Birinci ve İkinci Dönem Kazıları- The First and Second Seasons' Excavations (1974-1975)*, Ankara.

BLEGEN, C.W.- J.L. CASKEY- M. RAWSON

1951: *Troy. The Third, Fourth, and Fifth Settlements. Volume II, Part 2. Plates*, London.

BURNEY, C. A.

1956: "Northern Anatolia Before Classical Times", *Anatolian Studies*, VI, 179-203.

GOLDMAN, H.

1956: *Excavations at Gözlü Kule, Tarsus. Volume II. Plates. From the Neolithic Through the Bronze Age*, New Jersey.

KOŞAY, H.Z.- M. AKOK

1973: *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Kazısı 1963-1967 Çalışmaları ve Keşiflere ait İlk Rapor*, Ankara.

LLOYD, S.- J. MELLAART

1962: *Beycesultan I, The Chalcolithic and Early Bronze Age Levels*, London.

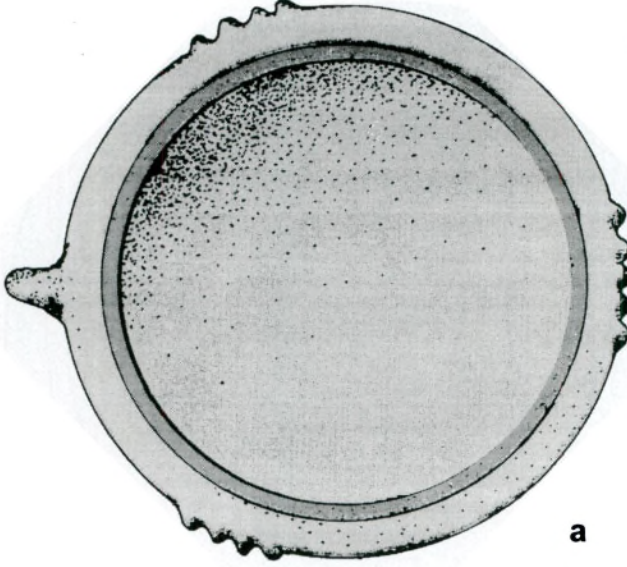
1965: *Beycesultan II, Middle Bronze Age Architecture and Pottery*, London

MELLAART, J.- A. MURRAY

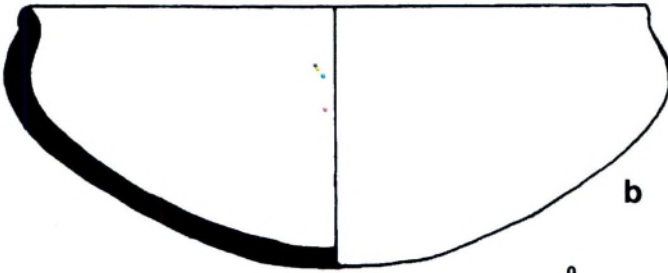
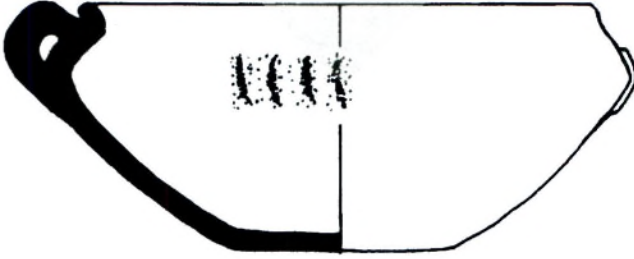
1995: *Beycesultan, Volume III, Part II, Late Bronze Age and Phrygian Pottery and Middle and Late Bronze Age Small Objects*, Ankara.

* Bibliyografya seçme eserlerden oluşmaktadır. Diğer kaynaklar dipnotlarda verilmiştir. Ayrıca burada, anoloji yaptığımız başlıca merkezlere ait birkaç kaynakla yetinilmiştir.

Çizim 1

a

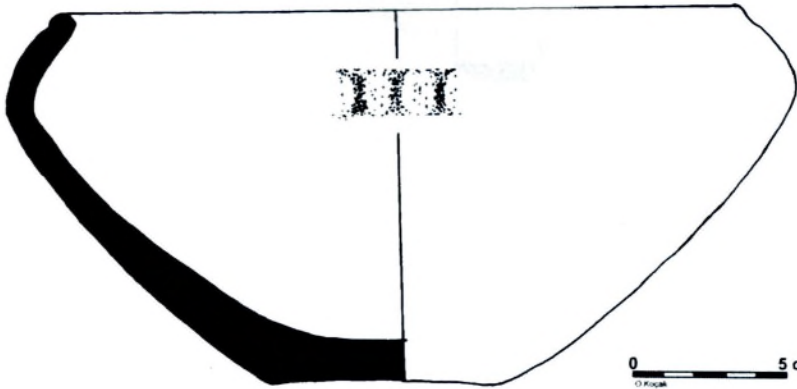
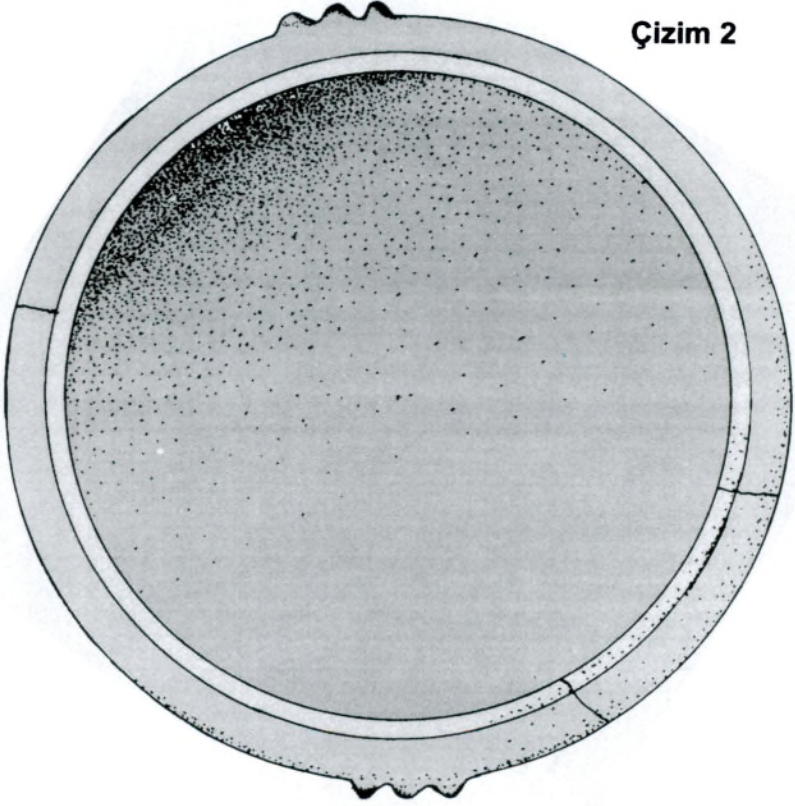

b

0 5 cm.
Ö. Koçak

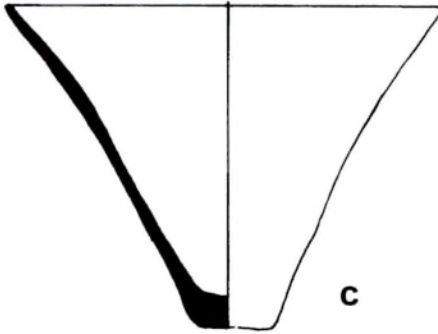
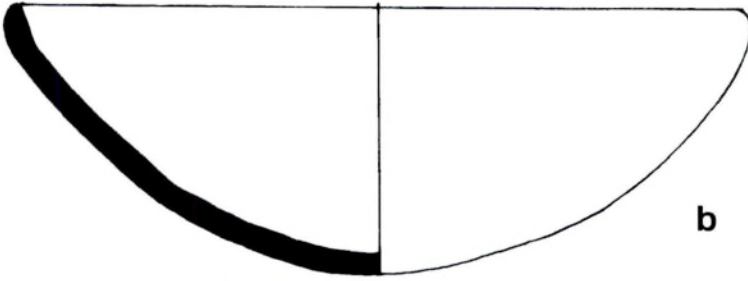
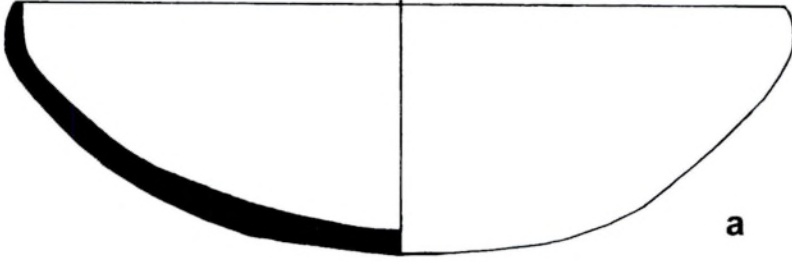
Özdemir Koçak

Çizim 2

Özdemir Koçak

Çizim 3

0 5 cm.

© Koçak

a

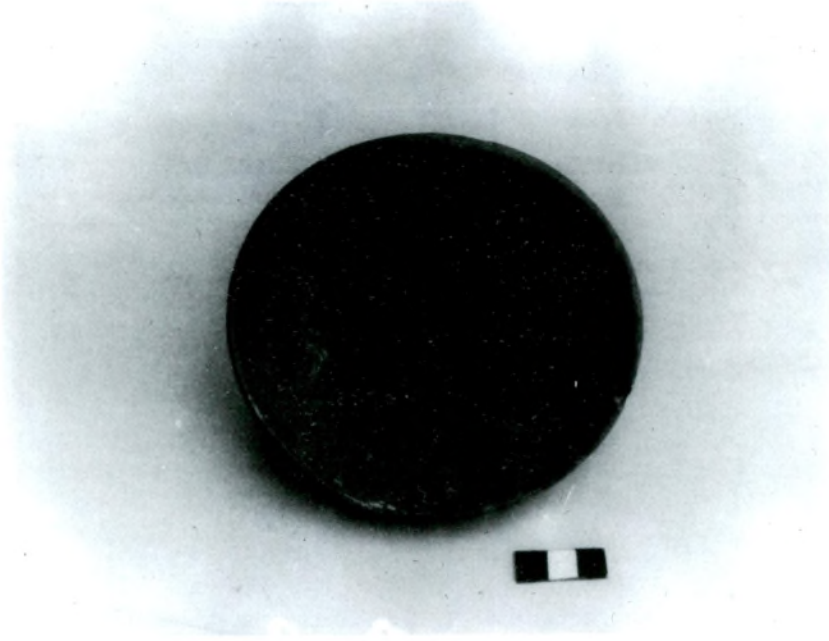
b

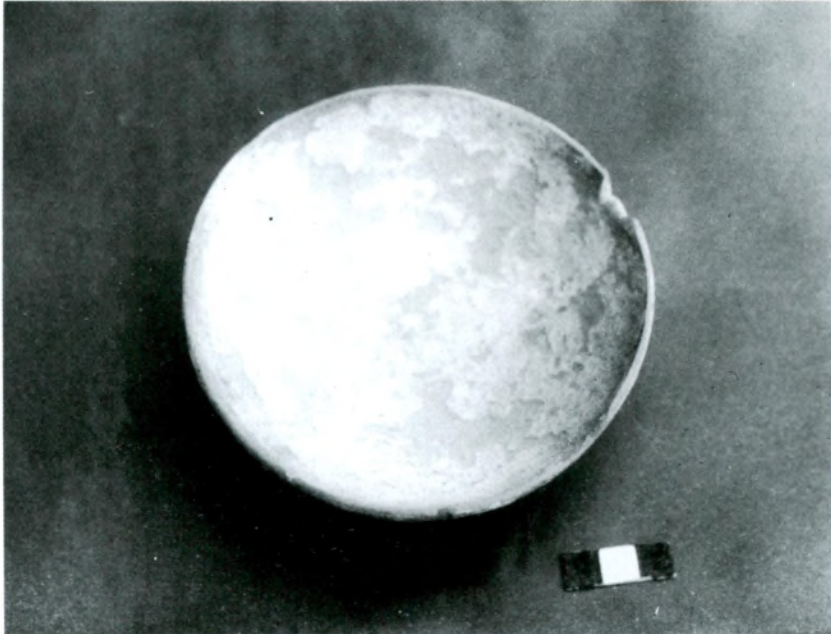
a

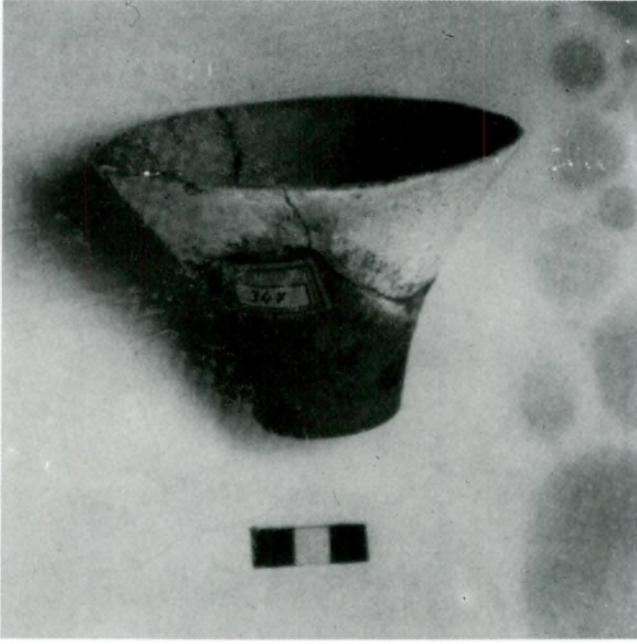
b

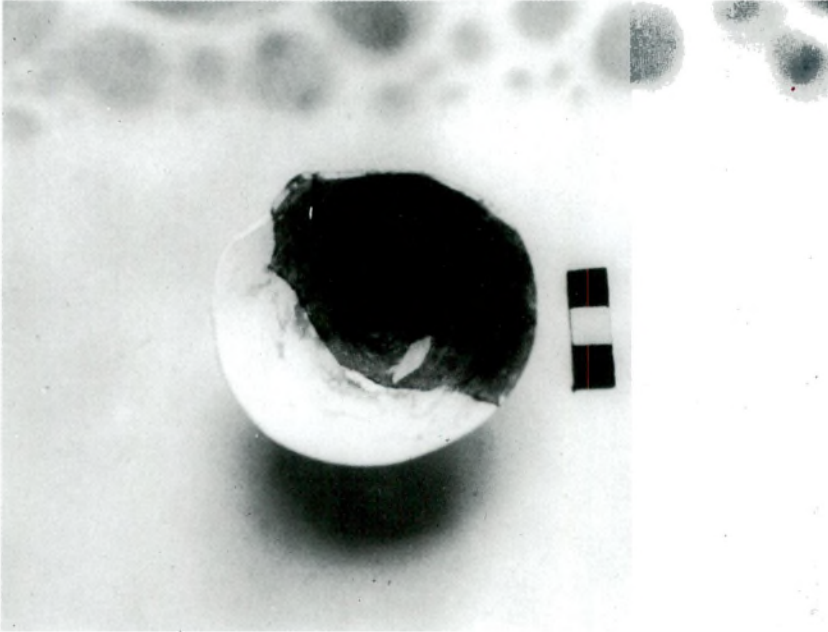
a

b

a

b

PERİKLES'İN KARADENİZ SEFERİ ÜZERİNE YENİ BİR YORUM

MUZAFFER DEMİR*

Klasik Çağ'da Atina döneminin (M.Ö. 454-404) önemli olaylarından biri de Atina'nın önde gelen devlet adamlarından general Perikles'in Karadeniz Seferidir¹. Bize Karadeniz Seferi konusunda bilgi veren tek kaynak eskiçağ biyografi yazarı Plutarkhos (M.S. 50-120)'a aittir ve bu sefer ile ilgili iki yeni çalışma yapılmıştır. Birinci çalışmada, Plutarkhos'un seferle ilgili gözlemlerinin yanlış olduğu ön görülerek, Atinalılar'ın Perikles'in seferi sonucu Karadeniz'e herhangi bir koloni göndermediği ana fikri tartışılır². İkinci çalışmada daha da ileri gidilerek Plutarkhos'un Karadeniz Seferi ile ilgili gözlemlerinin Atina'da Hellen birliği fikrinin çok güçlü olduğu M.Ö. 4.yüzyılda uydurulmuş olabileceği, dolayısı ile Plutarkhos'un Atinalılar'ı bu seferi düzenlemiş gibi göstererek bizleri yanılttığı öne sürülmektedir³. Ayrıca bu iki çalışmada yazarlar seferin Atina açısından politik ve ekonomik sonuçlarının önemli olmamasını kendi tartışmalarını desteklemek için kullanmaktadırlar.

Bize göre bu seferin düzenlendiği andaki Atina'nın iç siyasî durumu göz önünde tutulduğunda Plutarkhos'un gözlemlerine bir dereceye kadar hak vermek gerekmektedir. Perikles Atinalılar'ın girişilen seferin gelişim çizgisi üzerine doğal olarak ortaya çıkan bir takım başka siyasî ve ekonomik çıkarlar elde edebileceğinin farkındaydı ve aşağıda açıklanacağı gibi Atinalılar'ın nihayetinde az da olsa bu sefer sonucunda bazı pratik faydalar elde ettiği görülmektedir. Fakat başlangıçta Perikles'i bu seferi düzenlemeye iten temel etken, Atina devletinin iç siyasî sorunundan kaynaklanan ilgiyi başka bir tarafa çekme arzusu olabilirdi.

* Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

¹ Perikles (M.Ö. 495-429) Atina demokrasisi ve emperyalizmi arkasındaki itici gücü ve ruhu sağlayan devlet adamı ve askerdir. M.Ö. 443 den ölümüne kadar her yıl Atina stratēgosu (generali) seçilmiştir. Parthenon' un inşasını sağlamış ve zamanının entellektüellerinin en yakın dostu olmuştur. Bu konuda inceleme için bk.: C.M Bowra, *Periclean Athens*, London, 1971.

² H.B Mattingly, "Athens and the Black Sea in the fifth century BC", *Actes du Ve Symposium de Vani*, 1990, eds. O. Lordkipanidze and P. Leveque, Paris, 1996, s.151-157.

³ G.R Tsetschkladze, "Plutarch, Pericles and Pontus: some thoughts", *Actas Del V Simposio Español Sobre Plutarco*, 1996, eds. C. Schrader, V. Ramon and J.Vela, Zaragoza, 1997, s.461-466.

Kesin tarihinin bilinmemesine rağmen, Atinalılar'ın Byzantion ötesine ilk kez donanmalarını gönderdikleri, Perikles'in ünlü Karadeniz Seferi'nin M.Ö. 436/5 yılları civarında düzenlendiği çok muhtemeldir⁴. Plutarkhos Perikles'in Karadeniz Seferi ile ilgili şu görüşlere yer vermektedir:

*"Perikles Karadeniz'e büyük ve muhteşem bir şekilde donatılmış bir donanma ile açıldı ve orada Hellen şehirlerine hürmetkâr bir şekilde davranıp müzakere ile onların arzuladığı çeşitli yerel antlaşmalar yaptı. Bu arada Karadeniz çevresindeki komşu barbar devletlerinin kralları ve genç prenslerine sadece Atina askeri gücünü değil, aynı zamanda Atinalılar'ın donanmaları ile kendilerinden emin ve bağımsız bir şekilde Karadeniz'de istedikleri yere seyredebileceklerini ve bu sulara hakimiyeti sağlayabileceklerini gösterdi."*⁵

Bize göre Plutarkhos'un yukarıdaki açıklamasında yer alan iki nokta dikkate alınmalıdır. Bunlardan birincisi ilk cümlede yer alan, Perikles'in Hellen şehirleri ile yerel antlaşmalar yapıp onlara iyi davrandığı bölümdür ki bize bu Atinalılar'ın seferin gelişimi sürecinde fırsatları değerlendirerek elde etmiş oldukları siyasî veya ekonomik çıkarlar hükmünde değerlendirilebilir. Diğer cümle ise Atina İmparatorluğu'nun gücünü Karadeniz ve çevresindeki diğer yeni krallıklara ve prensliklere gösterdiği bölümdür. Siyasî alanda sadece bir güç gösterisinde bulunma arzusuna dayanan bu bölüm ise Perikles'in sefere çıktığı anda kafasında olan asıl niyetine işaret edebilir. Bu seferin düzenlendiği sıradaki Atina'nın iç siyasî durumunun da Perikles'in bir güç gösterisinde bulunma arzusunu desteklediği görülmektedir.

Tarihte her olayın sebebi zamanının şart ve koşulları dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Plutarkhos Karadeniz Seferi ile ilgili gözlemlerini verdiği metinden hemen sonraki paragrafta, bu seferin düzenlendiği zamanda Atina'daki iç siyasî gelişmeler ile ilgili olarak şu noktaya işaret etmektedir; *"Perikles'in Atina vatandaşlarının tahriklerine göz yummadığı durumlar vardı. Atinalılar o zamanda ellerinde bulunan güç ve zenginlikle sarhoş olup Pers İmparatorluğu'ndan Mısır'ı geri alarak bu imparatorluğun hakimiyeti altındaki sulara saldırmaktan söz ettiklerinde, Perikles bu tür maceralara sürüklenmeyi reddetti. Bir çok Atina vatandaşı daha aşırı gidip sonuçlarını düşünmeden Sicilya'yı fethetmeyi tutku haline getirmişti. Bu tutku daha sonra Alkibiades ve diğer demagogoslar tarafından alevlendirilmişti. Hatta Kartaca ve Etruria'ya saldırma hayalleri vardı..."*⁶.

⁴ R.Develin, *Athenian Officials*, 684-321 BC, Cambridge, 1989, s.96 ve Tssetskhladze, a.g.m, s.462.

⁵ I. Scott-Kilvert (trans.), *The Rise and Fall of Athens: Nine Lives By Plutarch*, London, 1960, *Perikles*.20.1.

⁶ Scott-Kilvert, a.g.e., *Perikles*.20.5-8

Yukarıdaki metinden anlaşıldığı gibi seferin düzenlendiği zamanda Perikles'i dış fetihlere zorlamak için üzerinde Atina halkının büyük bir baskısı vardı. J. de Romilly bu dönemle ilgili olarak şöyle demektedir: "Şehir tamamıyla ilgisiz değildi, fakat bu tasavvur sadece ikinci derecede ve aralıklarla gelen bir aksiyona ilham verdi. Bir çok vatandaş ekonomik yönü hiç mi hiç düşünmeyerek emperyalist bir tutumu benimsedi ve hazineyi doldurmayı düşünenler de parayı sadece diğer fetihler için kullanma niyetindeydi: güç zenginliğe değil, zenginlik güce yolaçtu."⁷ Yukarıda verilen alıntıda da Plutarkhos, Karadeniz seferinin düzenlendiği dönemde Atinalılar'ın refah ve güç sarhoşluğu içinde olduğunu vurgulamaktadır⁸. Buna göre ekonomik zenginlik ve siyasî güç içinde bulunan Atina halkının psikolojik olarak daha fazla kontrol etme duygusu içine girmiş olduğu görülmektedir. Muhtemelen seferin düzenlendiği sırada, Atinalılar maddi faydalardan daha çok kendi yaşama biçimleri ve idari yapılarını diğer insanlara empoze etmeyi düşünüyorlardı⁹. Çünkü bunlar Atinalılar'a daha büyük bir şöhret sağlayabilir ve saygınlıklarını arttırabilirdi. Böylelikle Atinalılar diğer insanları kendileri gibi medenileştirerek psikolojik ve ruhani olarak kendilerini tatmin etmek isteyebilirlerdi¹⁰. Karadeniz seferinin dü-

⁷ *Thucydides and Athenian Imperialism*, Oxford, 1963, s.77.

⁸ M.Ö. 5.yüzyılın ortalarında Perikles halkçı politikalar izleyerek Attika demelerinde (köylerinde) yaşayan küteleri Atina'da yerleşmeye teşvik etmişti. Bunu yapmasının nedenlerinden bir tanesi de bu nüfusun siyaset sahasındaki diğer rakibi Kimon karşısında Perikles'i destekleyecek olmasıydı. Kimon'un zenginliği ve mal varlığı ile fakirlerin sevgisini kazanması karşısında Perikles kamu mallarının fakirlere dağıtılması politikasını izledi. Onlara halk festivalleri için harçlıklar, mahkemede jüri hizmeti için ücretler ve diğer bağışlarla bahşişler vererek Atina'nın tek lideri olmayı başardı. Scott-Kilvert, *a.g.e.*, *Perikles*.9. M.Ö. 454 yılında Mısır felaketine rağmen kısa sürede kendilerini toparlayan Atinalılar bu yenilgiyi bahane ederek Attika-Delos Deniz Birliği'nin hazinesini Delos'tan Atina'ya taşıdılar ve birlik üyesi devletlerden almış oldukları vergileri kendi amaçları için kullanmaya başladılar. M.Ö. 449 yılında Persler ile Kallias antlaşması yaptığı görülen Atina, Doğu Akdeniz ve Ege'deki siyasî otoritesini korumakla kalmamış, bu bölgelerdeki ekonomik sömürgeciliğini de giderek arttırmıştır. Sonuçta Atina halkının M.Ö. 5.yüzyılın ikinci yarısından itibaren Perikles'in desteği ile belli bir refaha ulaştığı ve Atina hazinesinin Parthenon'un inşası gibi (M.Ö. 447/6) çok büyük inşaat projelerini destekleyebildiği görülmektedir. M.Ö. 436/5 yılındaki Karadeniz Seferi sırasında Atinalılar'ın ekonomik refah ve siyasî güçlerinin doruğuna ulaşmış olması doğaldır. Thucydides'e göre Atina siyasî ve ekonomik gücünün bu büyüklüğü Spartalılar'ı endişelendirmiş ve M.Ö. 431 yılında Peloponnesos Savaşı'na sebebiyet vermiştir. R. Crawley (trans.), *Thucydides, History of the Peloponnesian War*, London, 1993, 1.kitap, s. 88, 118. Genel olarak Atina'nın bu durumu ile ilgili çalışmalar için bk.: R. Meiggs, *The Athenian Empire*, Oxford, 1972, s.155 v.d; P.J Rhodes, "The Delian League: The Mid-Century Crisis", *Cambridge Ancient History*, vol.5., 2.nd ed., Cambridge, 1992, s.34-6; D.M Lewis, "The Thirty Years Peace", *Cambridge Ancient History*, vol.5., 2.nd ed., Cambridge, 1992, s.121-127.

⁹ Atina İmparatorluğu'nun ideolojik yayılcılığa dayalı felsefesi ile ilgili inceleme için bk. Bowra, *a.g.e.*, s.106-138.

¹⁰ İdeolojik yayılcılık ve kontrole dayalı soyut nitelikli bir psikolojinin bir tarihi olaya yol açmasının bilimsel olmadığı savunulabilir. Fakat bu türden bir düşünce tarihi bir yanlıgı olur. Antik Çağ'da sırf intikam, kibir, özgürlük, şeref duygusu gibi duygusal, ahlâki değerler ve dini

zenlendiği zamanda ekonomik zorunluluk yukarıda aktarılan metinde geçen diğer fetihler arzusu için ana sebep olmuş olsaydı, Plutarkhos muhtemelen bundan da söz ederdi. Daha sonra Peloponnesos Savaşı sırasında (M.Ö. 431-404) gerekli kaynaklardan yoksun oldukları zaman Atinalılar'ın öncelikleri tekrar ekonomik çıkarlar üzerine yönelecekti.

Plutarkhos'un bahsettiği gibi Atina'nın siyasi güç ve ekonomik refahının zirvesinde olduğu bir dönemde Perikles, temelde acil, zorunlu siyasi ve ekonomik çıkarlar elde etmeye dayanmayan fetihler düzenlemek isteyen Atina halkının bu düşüncesini kırmaya, yabancı devletlerin işlerine karışma arzusunu frenlemeye ve halkının güçlerini kazanmış olduklarını savunmaya yönlendirmeyi amaçlamış olabilirdi¹¹. Eğer Atinalılar daha fazla

nedenlerle birçok tarihi olayın meydana geldiği unutulmamalıdır. Örneğin, *Herodot Tarihi*'nde geniş bir şekilde anlaşılan G. Rawlinson, trans., *Herodotus, The Histories*, London, 1992, VII.kitap. M.Ö. 480'li yıllardaki Hellas'ın istilasını Kserkses, surf intikam ve kibir nedeniyle gerçekleştirmiştir. Bu konu ile ilgili diğer birçok örneğin bulunabileceği çalışmalar için bk.: J.M Bryant, *Moral Codes and Social Structure in Ancient Greece: A Sociology of Greek Ethics from Homer to the Epicureans and Stoics*, New York, 1996; N.R.E Fisher, *Hybris: A Study in the Values of Honour and Shame in Ancient Greece*, Warminster, 1992. Özellikle Atina fetihlerinin sebeplerinden olan güç ve zaferin önemi için bakılacak çalışmalar: De Romilly, a.g.e., s.65-82 ve A.W.H Adkins, *Moral Values and Political Behaviour in Ancient Greece*, London, 1972, s.133-9.

¹¹ Scott-Kilvert, a.g.e., *Perikles*.21 v.d. Diğer taraftan Doğu Akdeniz ve Ege'deki Atina ticaret ürünlerinin dağıtım şemasının (özellikle seramik) Atina'nın bu dönemde ekonomik ilişkilere girdiğini gösterdiği önerilebilir. Fakat arkeolojik buluntular ile Atina devleti'nin ekonomik ve politik yayılmacılığı (kolonileşme) arasında kesin bir ilişki kurulamaz. Günümüz anlayışı ile eski çağ şehir devletlerinin kâr elde etmek amacıyla doğrudan ticaretle uğraşıp muhtemel rakiplerini elediklerini, tüccarları destekleyip onlara kredi verdiklerini, ticari bir donanmaya sahip olduklarını, kendilerinin üretme katkıda bulduklarını, ticari tekeller elde etmek istediklerini v.b., düşünmek bir tarih şaşması (anakronizm) olabilir. Eski çağda şehir devletleri genel olarak ticari kâr amacı düşünmeden sadece ihtiyaç duydukları zamanlarda hububat veya kereste gibi temel gereksinim maddelerinin ithali ile uğraşmaktaydılar. Atina'da seramik üretimi özel şahısların elindeydi. Bu seramiklerin ve onların içinde taşınan malların ihracatı devletin herhangi bir müdahalesi olmadan kendi ticaret gemilerine sahip tüccarlar tarafından yapılmaktaydı. Günümüze kadar gelmiş olan deliller de Atina ticaretinin büyük çoğunlukta diğer Hellen şehir devletlerinden yabancı tüccarlar tarafından yürütüldüğünü ortaya koymuştur. Bu sebeple, Akdeniz, Ege ve Karadeniz çevresinde bulunan Atinalılar'a ait seramikler Atina devleti'nin bu bölgelerde siyasi ve ekonomik olarak etkili olduğunu kesin olarak gösteremez. Konuyla ilgili çalışmalar için bk.: B.L Bailey, "The export of Attic Black-Figure Ware", *Journal of Hellenic Studies*, nu.60, 1940, s.65; T.J Dundabin, *The Western Greeks*, Oxford, s.241-243; M.M Austin and P. Vidal-Naquet (trans.), *Economic and Social History of Archaic Greece: An Introduction*, Berkeley, 1977, s.113-115; Y. Garlan, "Greek amphora and trade", *Trade in the Ancient Economy*, eds., P. Garnsey, K. Hopkins ve C.R Whittaker, London, 1983, s.27-35; C.M Reed, *Maritime traders in the Greek World of the Archaic and Classical Periods*, Oxford, 1980. Bu bağlamda vurgulanması gereken bir diğer nokta ise Peloponnesos savaşından önce Atinalılar'ın imparatorluklarının zirvesinde oldukları bir dönemde Karadeniz'den herhangi bir temel gereksinim maddesi ithal etüklerine veya etme ihtiyacında olduklarına dair herhangi bir delilin olmamasıdır. Bk.: P. Garnsey, *Food and Food Supply in Graeco-Roman World: Responses to Risk and Crisis*, Cambridge, 1988, s.123; D. Braund, "The Luxuries of Athenian Democracy", *Greece and Rome*, vol.41, nu.1, April 1994, s.41-42. Bütün bu noktalar göz önüne alındığında, Perikles'in hububat gibi sırf temel gereksinim malları temin etmek için bu büyük seferi düzenlemiş olabileceği düşünülemez.

servete ihtiyaç duymuş olsalardı, Perikles bu düzenlenmek istenen fetihlerin sonucunda ortaya çıkacak pratik faydalardan Atinalılar'ı yoksun bırakmayı düşünmezdi. Atina vatandaşları, M.Ö. 449 yılında Persler ile imzalandığı görülen Kallias antlaşmasını¹² göz ardı ederek Pers devletine doğrudan saldırmak istediklerinde Perikles vatandaşların duygularını dizginlemek isteyip, onların ilgilerini başka yere çekmeye gerçekten ihtiyaç duyabilirdi. Perikles bu sayede Karadeniz Seferi'ni düzenleyerek Mısır ve fethedilmesi zor diğer bölgelere yönelik Atinalılar'ın şiddetli arzularını gidermiş olacaktır.

Karadeniz'in seçilmesinin Atina İmparatorluğu'nun tabiatından kaynaklanması muhtemeldir. Bu İmparatorluk deniz gücü üzerine kuruluydu. Plutarkhos, Perikles'in birçok vatandaşın *sekiz aylık ücretle hizmet edip aynı zamanda denizciliği uygulayıp öğrendiği* altmış tane triremesi heryıl sefere gönderdiğini ve bunu da sırf Atina halkını hoşnut bırakmak için yaptığını bildirmektedir¹³. Atinalılar'ın Perikles'den önce fırtınalı, kıyıların bir kesimi keskin kayalıklardan oluşan ve geniş çaplı korsanlık olayları¹⁴ yaşanan Karadeniz'e sefer düzenlediğine veya herhangi bir koloni gönderdiğine dair bir delil de yoktur. Böylelikle Atina gücünün doruğunda iken Perikles meydan okuma anlamında Atina donanmasının Karadeniz'de bile hakimiyeti sağlayabilecek kapasitede olabileceğini göstermek istemiş olabilirdi. Aynı zamanda Atinalılar bölgenin Krallık ve Prenslik'lerine güçlerini gösterecekler ve onlar tarafından da tanınacaklardı. Muhtemelen Persler'in Karadeniz'e yönelik ilgisi zayıf olduğundan,¹⁵ bu sefer doğrudan doğruya onların tepkisine yol açmayacaktı.

Karadeniz seferi ile bir güç gösterisinde bulunma arzusu tabii olarak seferin gelişim sürecinde Atinalılar için bazı başka ekonomik ve politik çıkarlar da sağlayacaktı. Sefer ile ilgili yukarıda aktarılan gözleminin birinci cümlesinde Plutarkhos, Perikles'in bu sefer sırasında diğer Hellen şehirlerine iyi davranıp onların arzuladığı antlaşmalar yaptığını bildirmektedir. Plutarkhos'un bu gözleminden Atinalılar'ın tamamıyla tek taraflı olarak

¹² Kallias antlaşması ile ilgili çalışma için bk.: Lewis, *a.g.m.*

¹³ Scott-Kilvert, *a.g.e.*, *Perikles*.11.3-5

¹⁴ Karadeniz'deki bu yaygın korsanlık olaylarından Tssetskhladze'nin yaptığı gibi Perikles'in Hellen şehirlerine ve tüccarlarına musallat olan korsanlara karşı yardım etmek istediği için böyle bir seferi düzenlediği sonucunu çıkarmamalıyız. Tssetskhladze, *a.g.e.*, s.462-3. Kısa süreli ve bir defalık bir sefer uzak bir bölge olan Karadeniz'de korsanlığın kökünün kazanmasına pek faydalı olamazdı.

¹⁵ Persler'in Karadeniz Bölgesine ilgisinin zayıflığı için bk.: Braund, *Georgia in Antiquity: A History of Colchis and Transcaucasian Iberia 550 BC-AD 562*, Oxford, 1994, s. 124.

fedakarlık yaparak bu şehirlere yardımda bulunduğu sonucu çıkarılabilir. Fakat bizce bu noktada Plutarkhos Hellen birliği fikrini ön plana çıkararak konuyu abartmakta ve bizleri bir dereceye kadar yanlış yönlendirmektedir. Bu iyilikleri yaparken Atinalılar'ın kendi çıkarları için kontrol mekanizmalarını tam olarak durdurduğu söylenemez.

Plutarkhos Perikles'in antlaşmalar yapmış olduğu Karadeniz'deki çeşitli Hellen şehirlerinden ve bu antlaşmaların içeriğinden bahsetmektedir. Ancak aşağıda belirtileceği gibi Plutarkhos gözlemlerinde sadece sefer sırasında Atinalılar'ın Sinop'a müdahalesine yer vermektedir. Bu da sefer öncesinde planlanmış bir müdahaleden çok Perikles'in pragmatik düşünüşlü olması nedeniyle sefer sırasında meydana gelen bir gelişmeyi Atinalılar'ın siyasi çıkarı için kullanmak istemesinden kaynaklanmış gibi görünmektedir.

Plutarkhos Sinop tiranı Timesilaus'a karşı yardım etmek için Lamakhos'un kumandası altında bir kara gücü ve 13 savaş gemisi ile beraber Timesilaus tarafından önceden sürülmüş bir grup insanı Perikles'in Sinop'ta bıraktığını bildirmektedir. Tiran ve onun destekçileri şehirden sürüldükten sonra, Perikles Atina'ya döndüğünde meclisten bir kararname çıkarmış ve bu kararname ile 600 Atinalı gönüllünün Sinop'a yelken açmalarını ve önceden tirana ve destekçilerine ait olan ev ve toprakları kendi aralarında bölerek yerleşmelerini sağlamıştır¹⁶. Görüldüğü kadarı ile Timesilaus Atinalılar'la işbirliği yapan bir grup politik hasımını sürmüştü. Eğer bu sürgün edilenler Atina'ya yardım için gelmemişlerse,¹⁷ Perikles'in Karadeniz'de bulunma fırsatından yararlanıp askeri yardım umabilirlerdi.

En önemli nokta Atinalılar'ın seferden önce Sinop'u ele geçirmek gibi kesin bir amacının olmayabileceğidir. Sefer sırasındaki bu beklenmedik gelişmeden dolayı, Perikles'in kendisinin elindeki büyük güçle doğrudan olarak müdahale etmektense muhtemelen başarılı olabileceklerini düşünerek Sinop muhalefetini desteklemek için buranın çevresinde gerektiğinden daha az güç bıraktığı ve kendisinin geri döndüğü görülmektedir. Daha

¹⁶ Scott-Kilvert, *a.g.e.*, *Perikles*.20.3

¹⁷ Bu sürgün edilenler Atina'ya yardım istemek için gelmiş olsalar bile, bunun Karadeniz Seferi'nin düzenlenmesi için gerçek dürtüyü oluşturmuş olabileceğini zannetmiyorum. Görüldüğü kadarı ile Perikles'in kendisi Timesilaus'u tahandan indirmek için uğraşmadı. Aynı zamanda bu seferin kendisi sadece Sinop'tan ziyade Karadeniz civarındaki değişik şehirleri kapsamış görünüyor.

sonra başarılı olduklarını görünce bir kararname çıkarttırarak buraya Atinalı gönüllüler göndermiştir.

Plutarkhos M.Ö. 450'den hemen önceki yıllarla ilgili gözlemlerinde Atinalılar'ın değişik yerlere klēroukhialar¹⁸ gönderdiğini bildirmektedir¹⁹. Plutarkhos'un Sinop'a özellikle "Atinalı gönüllüler" (Athēnaiōn ethelontas) gönderildiğini yazması bu gönderilen kişilerin tam anlamıyla yoksul olmayıp kendi demokratik rejimlerini, dolayısıyla kendi hayat tarzlarını buradaki halka empoze etme niyetinde olan insanlar olduğunu önebilir. Bu gönüllüler Sinop'ta yaşayan Atina destekçisi yerel halkla beraber tiran ve destekçilerinden istimlak edilen toprak ve evlere yerleştirildi ve kimileri nihayetinde burada Atina'dan daha iyi hayat şartlarına sahip oldular. Muhtemelen şehirde bir çeşit garnizon olarak görev yaparak Atina sempatzanı demokratik rejimi desteklemeye devam ettiler. Sonuçta Perikles'in bu fırsatı değerlendirmedeki siyasî amacı Sinop'un da demokratik rejimin getirilerinden yararlanmasını sağlamak olabilirdi²⁰. Fakat aynı zamanda Sinop uzun vadede meydana gelebilecek büyük bir savaş zamanında ihtiyaç duyduğunda Atina devletine temel gereksinim maddeleri ve siyasî destek sağlayabilecekti²¹.

¹⁸ Klēroukhia: Fethedilmiş toprakların bir parçasının klēros bağışlandığı yerleşim birimine gönderilen ve buralarda yaşayan genellikle fakir Atina vatandaşları.

¹⁹ Scott-Kilvert, a.g.e, *Perikles*. 11.5-6.

²⁰ Thukydides'in "Peloponnesos Savaşı" adlı eserinde geçen bu savaşta ilk kez ölenlerin anısına düzenlenen cenaze törenindeki konuşmasında Perikles "Biz iyilik yaparsak, bunu çıkar veya kayıp hesabı ile yapmayız; biz bu iyilikleri gerisini düşünmeden serbest özgürlüğümüze dayanarak yaparız." iddiasında bulunuyor. Crawley, a.g.e., II.kitap, 40.4. Perikles daha sonra şöyle konuşur: "Bizim maceracı ruhumuz bizi her denize ve her toprağa girmeye zorladı; ve biz her yerde dostlarımıza yapılan iyiliklerin ve düşmanlarımıza çarpurduğumuz cezaların sonusuz kadar sürecektir hatıralarını bıraktık." Crawley, a.g.e., II.kitap, 41.4. Bu sözlerden Atinalılar'ın sırf kendi demokratik sistem ve hayat tarzlarını empoze ederek dost şehirlerin bunların nimetlerinden yararlanmalarını sağladıkları ve onlara tek taraflı olarak yardım ettikleri gibi bir sonuç çıkarılmak istenebilir. Fakat Atina devletinin idealleştirilmiş bir şekli ortaya koyduğundan bu cenaze töreninde yapılan konuşmalar abartılı olabilirdi ve biz bunları yorumlamada dikkatli olmalıyız. De Romilly, a.g.e., s.147. Buna rağmen, Karadeniz Seferi'nin düzenlendiği dönemde ekonomik refah ve siyasî gücünün zirvesinde olan Atina devleti fazla bir siyasî ve ekonomik çıkar gözetmeden kendi demokratik sistemini ideolojik olarak yayma eğilimine girmiş olabilirdi. Aynı zamanda Miletüler'in M.Ö. 440 yılındaki Samos ayaklanmasına katkıda bulunmaları ve Karadeniz'deki kolonilerinin çokluğu nedeniyle Atinalılar, rekabet amacıyla Karadeniz'de kendi sempatzanları hükümetlerin oluşmasını sağlayacak fırsatları değerlendirmek isteyebilirlerdi.

²¹ Perikles'in niyetinin acilen Sinop şehrinin kaynaklarını sömürmek olduğu kanısında değerlendirilebilir. Tercihini Sinop yerine daha iyi bir limana ve tabii kaynaklara sahip olan Trabzon üzerine yapabiliirdi. Trabzon ve çevresinin tabii kaynaklarının zenginliği için bk.: R. Stoneman, *Across the Hellespont: A Literary Guide to Turkey*, London, 1987, s.207-220. Ayrıca Sinop için bk.: B. Başoğlu, *Sinop İli Tarihi*, Ankara, 1978 ve P.M. Bijisyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası*, İstanbul, 1969, s.28-31. Sinop için ilk el kaynak olarak bk.: A. Pekman (tercüme), *Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1993, XII.kitap, 3.11 ve R. Warner (trans.), *Xenophon, The Persian Expedition*, London, 1972, *Anabasis*.V.kitap, 5.7; VI.kitap, 1.10, 15. Uzun surların inşaatının bitmesiyle Atina halkı Perikles'in tavsiyesine uyarak Peloponnesos savaşı sırasında Attika'yı boşaltıp surların içine çekilerek savunmaya dayalı bir strateji izledi. Peloponnesoslular Attika'yı işgal ettiler ve nihayetinde Atina devleti tamamıyla dış denizlerden gerekli malların ithaline bağımlı hale geldi. Bk.: G.L. Cawkwell., "Thucydides' judgement of Peric-

Aynı zamanda Amisos' (Samsun) da bir Atina yerleşiminin kurulma ihtimali de vardı. M.Ö. 4.yüzyıl tarihçisi Khios'lu Theopompus'a göre bu yerleşim birimi Miletliiler tarafından kurulmuştur. Kapadokyalılar'ın kontrolündeki bir dönemden sonra Athenokles ve ismini Piraeus'a çeviren Atinalılar tarafından kolonileştirilmiştir²². Ayrıca bu şehrin Piraeus olarak tekrar isimlendirildiğini gösteren M.Ö. erken 4.yüzyıla ait sikkeler vardır²³. M.Ö. 70 yılında Karadeniz şehirlerinin siyasi yapısının yeniden düzenlenmesi aşaması bağlamında Appian şöyle söz eder: "*Roma generali Lukullus aynı şekilde deniz yolu ile kaçan Amisos vatandaşlarını tekrar evlerine yerleştirdikten sonra onlara yakınlık duydu ve Atina halkına Alexander tarafından gösterilen lütfu taklit etme gayreti ile şehre bağımsızlığını bahşetti ve vatandaşlarını hızla geri çağırırdı. Çünkü bunların Atinalılar'ın deniz imparatorluğu zamanında Atina tarafından yerleştirilmiş olduğunu ve başlangıçta demokratik bir hükümete sahip olup daha sonra uzun bir süre için Pers Kralları'na bağımlı kalmış ve nihai olarak demokrasilerinin Alexander tarafından bir kararname ile restore edilmiş ve en son olarak Karadeniz Kralları'na hizmet etmek zorunda bırakılmış olduklarını öğrenmişti.*"²⁴ Bundan anlaşıldığı kadarıyla şehrin nüfusu boşalmış ve tekrar Atinalılar tarafından artırılmıştı. Bu şehrin Atinalılar tarafından yerleşim tarihi karanlıktır. Fakat Pers ve Peloponnes Savaşları arasında bir tarih önerilebilir. Atinalılar Amisos'a Perikles'in seferi sonucunda yerleştirilmiş olabilirdi. Çünkü İskenderiye'li eski Roma tarihçisi Appian (M.S. ca. 150) tarafından yukarıda işaret edildiği gibi Atina vatandaşları "Atina denizlere hakim olduğu zaman" yerleştirilmişti. Muhtemelen Athenokles²⁵ isminde bir tirandan alınmış ve Atina vatandaşları şehre getirilip önceki Atina karşı yerleşimcilerden istimlak edilen topraklara yerleştirilmiştir. Böylece bu şehirde Sinop örneğini takip etmiş gibi görünmektedir.

lean Strategy", *Yale Classical Studies*, vol.24, 1975, s.53-70. Bu dönemde Atina devleti nispeten uzak ve tehlikeli olmasına rağmen Karadeniz şehirlerinden de temel gereksinim malları ithal etme ihtiyacı duymuş olabilirdi.

²² F. Jacoby, *Die Fragmente der griechischen Historiker*, Berlin and Leiden, 1923-, Theopompus 115 F 389: bu aynı zamanda Pekman, a.g.e., XII.kitap, 3.14 de bahsediliyor. Bölgenin zenginliği ve güzelliği için bakılacak çalışma: A. Sarcan, *Samsun Tarihi*, Ankara, 1966. Diğer taraftan bu şehrin iyi bir limanı olabilirdi. Çünkü Atina'nın o zamanda meşhur limanı olan Piraeus ile aynı ismi taşımaktadır.

²³ B.V Head, *Historia Numorum: a manual of Greek numismatics*, Oxford, 1911, nu.496, figure.5.

²⁴ H. White (trans., Loeb Classical Library), Appian's Roman History, Cambridge, 1912-1913, Mithridateios. 83.

²⁵ Mattingly (a.g.m., s.154) Athenokles isminin Atina'da çok az bulunduğuna işaret etmektedir.

Sinop tiranının tahtından uzaklaştırılması olayında olduğu gibi Perikles, ummadığı fakat bu sefer sonucunda ortaya çıkan fırsatlardan en üst düzeyde yararlanmayı amaçlamıştı. Fakat elimizdeki yetersiz kaynaklar göz önüne alındığında, Atinalılar'ın Karadeniz çevresindeki sadece birkaç şehrin iç güvenliklerinden kaynaklanan problemlerini bahane ederek Atina sempatzanı demokratik hükümetlerin oluşumunu sağladıkları görülmektedir. Bu fırsatların değerlendirilmesi ilk safhada Atina'nın demokratik rejimini ve hayat tarzını siyasî olarak yaymaya yönelik bir ideolojinin sonucu olarak görülebilir. Fakat uzun vadede Atina'nın ekonomik çıkarlarına da hizmet edebilirdi.

Bütün bunlara rağmen Karadeniz Seferi sonucunda elde edilen siyasî ve ekonomik çıkarların gerçekte çok önemli olmadığı anlaşılmaktadır. Perikles'in bu sefer sırasında ziyaret ettiği iddia edilen bütün şehirlerden vergi topladığına dair hiç bir delil yoktur. Sinop ve muhtemelen Amisos gibi güvenliğini sağladığı şehirlere vergi uygulayıp uygulamadığı da bilinmemektedir. Eğer bu iki şehir sefer sonucunda (M.Ö. 436/5) Attika-Delos Deniz Birliği'ne katılmış olsalardı, Peloponnesos Savaşı öncesi Birliğin "vergi listeleri"nde²⁶ görülürlerdi.

Diğer taraftan Karadeniz'den şehir isimleri ilk kez Birliğin M.Ö. 425/4 yılında değerlendirilen vergi listesinde ortaya çıkmaktadır²⁷. Bu yıldaki değerlendirmenin yazılı olduğu kitabenin günümüze kadar gelip restore edilmiş fragmenterlerinden bu değerlendirmenin Thudippus tarafından meclise sunulan kararname sonucunda yapıldığı görülmektedir. Bu kararname kuvvetli dili ile göze çarpar. Önemi ise vergi miktarlarını iki-üç kez arttırması ve vergi ödeyebilecek bütün şehir devletlerini listelemesidir²⁸. Yüksek miktardaki bu verginin acilen toplanmasını gerektiren nedenler arasında savaş için para toplanması ve Kleon'un bu kaynağı kendi finansal çıkarları için kullanmak istemesi bulunmaktadır²⁹. Listedeki bazı şehirler

²⁶ Muhtemelen M.Ö. 454 yılında, Attika-Delos Deniz Birliği'nin hazinesi Atina şehrine taşındıktan sonra Atinalılar müttefiklerinden almış oldukları vergi miktarlarını kitabelere listeler halinde kaydetmişlerdir. Bu konuda bk.: B.D. Meritt, H.T. Wade-Gery, ve M.F. McGregor, *The Athenian Tribute Lists*, 4 volumes: I, Cambridge (Mass.) 1939; II-IV, Princeton 1949-1953.

²⁷ Meritt ve diğerleri, *a.g.e.*, 1.A9, s.154-7; 2.A9, s.40-3; C.W. Fornara, *Archaic times to the end of the Peloponnesian War*, 2.nd ed., Cambridge, 1983, nu.136.

²⁸ Meiggs, *a.g.e.*, s.327.

²⁹ Kleon'un politik karşıtları onun kendi politik çıkarı için insanları sömürmeye hakkı olmadığı fikrindeydiler. Scott-Kilvert, *a.g.e.*, *Aristides*.24.3. Bu kararnamenin meclisten geçmesinde rol oynayan Thudippos Kleon'un kızıyla evlenerek çocuklarından bir tanesine kayınpederinin ismini vermiş olabilirdi. Bk.: R. Meiggs ve D.M. Lewis, *A Selection of Greek Historical Inscriptions*, Oxford, 1969, nu.69, s.197. Bu konuda bakılacak çalışmalar: M.F. McGregor, "Kleon, Nikias and the Trebling of the Tribute", *Transactions of American Philological Association*, 1935,

Atina'dan çok uzaktaydı ve vergi toplamak çok uzun zaman alabilirdi. Bunu yapmak büyük bir gayret ve kaynak gerektirdiğinden bütün şehirlerden her yıl vergi toplanmayabilirdi. Hatta bunu yıllara yaymak zorunda kalabilirdiler³⁰. Bu sebeple Atinalılar'ın M.Ö. 425/4 yılında listeleri mümkün olduğu kadar geniş tutma ihtimalleri vardı. Kleon'un gerçekçi olmayan miktardaki bu vergiyi pratikte toplamış olabileceği de şüphelidir. Gerçi şehirlerin isimlerinin çok küçük bir kısmı yeniden restore edilip okunmaya çalışılmışsada, Karadeniz'in Kuzey ve Güney kıyılarından bir çok şehre de bu yılın vergi listelerinde yer verilmiştir³¹. Aynı şekilde bu yüksek sayıdaki Karadeniz şehrine hayali bir şekilde propaganda yapmak için listelerde yer verilmiş olabildi³².

Sonraki basamak bu durumdan memnun olmayan Birlik üyesi devletlerin karşı koymasına rağmen Atinalılar'ın vergi toplamaya devam etmesi olacaktı³³. Thukydides Lamakhos'un M.Ö. 424 yılının yazında 10 gemi ile Karadeniz'e açıldığından söz etmektedir. Fakat Lamakhos "*Herakleia* [Karadeniz Ereğlisi] toprağında *Calex nehrine demirlediğinde kısa sürede meydana gelen su baskını nedeni ile gemilerini kaybetti. Kendisi boğazların berisinde Asya da yaşayan Bithynia Trakyalılar'ın toprakları arasından yaya olarak gitti ve Karadeniz'in ağzında Megara kolonisi olan Kalkhedon [Kadıköy]' a ulaştı.*"³⁴

Atinalılar görüldüğü kadarı ile uzaklığı, fırtınalı havası, çevresinde barbar kabile ve korsanların bulunması sebebi ile bu bölgeden vergi toplanması zorluklarını düşünerek Perikles'in Karadeniz seferi sırasında bölgeyi tanımış ve muhtemelen oradaki şehir ve kabilelerle bazı dost ilişkileri olmuş Lamakhos'u vergi toplamak için Karadeniz'e göndermeyi uygun buldular. Buna rağmen yukarıda aktarılan Thukydides'in gözleminden Lamakhos'un tabi nedenlerden dolayı bu vergi toplama işinde tam olarak başarılı olamadığı görülmektedir.

s.146-164; B.D Meritt ve H.T Wade-Gery, "Pylos and the Assessment of Tribute", *American Journal of Philology*, nu.57, 1936, s.377-394; B.J Meritt, "Kleon's Assessment of Tribute to Athens", *Classical Contributions- Studies in Honour of McGregor Malcolm Francis*, eds. G.S. Shrimpton and J.J McCargar, New York, 1981, s.89 v.d.

³⁰ Bu yüksek miktardaki verginin toplanması karşısında rastlanan zorluklar için bk.: J.B Bury ve R. Meiggs, *A History of Greece to the death of Alexander the Great*, 4.th ed., London, 1975, s.239 ve R. Sealey, *A History of the Greek City States, 700-338 B.C*, Berkeley, 1976, s.336

³¹ S. Dow, "Studies in the Athenian Tribute Lists III", *Transactions of American Philological Association*, 1941, nu.72, s.78 ve H.B Mattingly, "Discussion of the problem of dating certain Attic texts of the 5 th Century B.C", *Annual of British School at Athens*, nu.65, 1970, s.140 v.d.

³² Meritt v.d, a.g.e., II, s.345 ve Sealey, a.g.e., s. 336-7.

³³ Yüksek miktardaki bu verginin insafsız olarak uygulanması imparatorluğun bir çok yerlerinde ayaklanmalara neden olmuş gibi görünmektedir. Crawley, a.g.e., IV.kitap, 30.1; 75.1.

³⁴ Crawley, a.g.e., IV.kitap, 75.2

Gerçekte Herakleia (Karadeniz Ereğlisi) M.Ö. 425/4 yılında değerlendirilen Attika-Delos Deniz Birliği'nin vergi listelerinde ismi restore edilebilen sadece iki şehirden biridir³⁵. Önemli olan nokta İstanbul Boğazı'na yakın olmasıdır. Bize göre Lamakhos kısa mesafeli bir harekatta bile başarılı olamadıktan sonra, Atinalılar'ın Karadeniz'in daha uzak ve bilinmeyen bölümlerinden nasıl vergi toplanabilmiş olabileceklerinin tekrar düşünülmesi gerekir. Ayrıca Herakleia vatandaşlarının kolaylıkla vergi ödemeye boyun eğmediklerine dair kanıt da vardır³⁶. Atina İmparatorluğu'nun dağılma süreci olan M.Ö. 5.yüzyıl sonlarında Herakleia ve özellikle Sinop'un Karadeniz'in geniş sularına hakim olduğunu ve güçlü olduklarından diğer Hellen şehir devletlerinin isteklerine boyun eğmediklerini de görüyoruz³⁷. Atinalılar özellikle Peloponnesos Savaşı sırasında (M.Ö. 431-404) Bizantion'un ötesine seyeredemeyecek kadar meşgul olduklarından Herakleialılar güçlerini kolaylıkla Atinalılar'a karşı vergi ödememek için kullanabilirlerdi.

Özetlemek gerekirse Karadeniz şehirlerinden vergi toplamının Perikles'in Karadeniz Seferi'ni düzenlemesi için bir neden oluşturduğu söylenemez. M.Ö. 436/5 yılından sonrada Atina devletinin başarılı bir şekilde bu bölgeden vergi topladığına dair kesin bir delil yoktur. Bu gözönüne alındığında, Atinalılar'ın M.Ö. 5.yüzyılda Karadeniz Bölgesi'ndeki egemenliği Perikles'in kısa süreli bir güç gösterisinden daha ileri gidememiştir. Plutarkhos dışında hiç bir eskiçağ yazarı bu seferden söz etmez. Eğer bu sefer Atina İmparatorluğu'nun büyümesine gerçekten önemli bir katkı sağlamış olsaydı, Thukydides bundan Pentēkontaetia³⁸sında söz ederdi.

SONUÇ

M.Ö. 436/5 yılında siyasî güç ve ekonomik refahlarının zirvesinde olan Atinalılar ne kadar güçlü ve şöhretli olduklarını dünyaya gösterme arzundaydılar. Bu psikoloji içinde acil, gerekli siyasî ve ekonomik çıkarlar

³⁵ Tssetskhladze, a.g.m., s.464-5

³⁶ Warner, a.g.e., *Anabasis*.VI.kitap, 2.1-10. Aynı şekilde Sinop için bak: Warner, a.g.e., *Anabasis*.V.kitap, 6.21

³⁷ Sinop için bk.: Warner, a.g.e, *Anabasis*.V.kitap, 3.2-3, 7-8, 11, 13, 24-5; VI.kitap, 1, 10-13, 15, 19, 21, 26, 31. Herakleia için bk.: Warner, a.g.e., *Anabasis*.V.kitap, 6.10; VI.kitap, 1.33, 2.1, 19, 3.14, 4.1-3, 13, 5.1.

³⁸ Pentēkontaetia: Thukydides'in 'Peloponnesos Savaşı' adlı eserinde Pers Savaşları ile Peloponnesos Savaşı arasında Atina devletinin nasıl büyüüp imparatorluk haline dönüştüğünü anlattığı 50 yıllık dönem.

gözetmeden Mısır, Sicilya, Etruria ve hatta Kartaca'yı da kontrol ederek kendi ideolojilerini empoze etmek isteyen Atina halkının bu arzularını kırmak için Perikles nispeten gereksiz insan ve emek kaybına yol açmıyacak Karadeniz seferini düzenlemiş ve güç gösterisinde bulunmuş olabirdi. Diğer taraftan, bu seferle Perikles'in Hellen şehirlerine çok iyi davrandığı ve tek taraflı olarak onların lehinde bazı yerel antlaşmalar yaptığına dair Plutarkhos'un gözlemlerinde muhtemelen bir abartma olduğu görülmektedir. Zorunlu olmasa da bu sefer sırasında ve sonrasında ortaya çıkacak siyasî ve ekonomik fırsatları Perikles'in değerlendirmesi doğaldır. Fakat bu pratik faydaların gerçekte fazla önemli olmadığı görülmektedir. Elimizde bulunan kısıtlı deliller, Atinalılar'ın çıkan fırsatları değerlendirerek ideolojik olarak sadece Sinop ve muhtemelen Amisos'da kendi sempatisini demokratik rejimlerin oluşmasına yardım ettiklerini göstermektedir. Bu iki şehir sefer sırasında zorunlu olmasa da gelecekte büyük bir savaş sırasında ihtiyaç duyulduğunda Atina devletine bazı temel gereksinim malları ithal edebilir ve siyasî destek sağlayabilirdi. Ancak Karadeniz gibi uzak ve tehlikeli bir bölgeden savaş sırasında ithalatın Atinalılar için ne kadar zorunlu ve önemli olabileceğinin de sorgulanması gerekir.

TİRE-AYAKLIKIRI'NDAN BİR LAGYNOS

BİNNUR GÜRLER*

Ayaklıkırı Köyü Tire ilçe merkezinin batısındadır. Yakınında bulunan Hasançavuşlar¹, Kurşak, Kumtepe ve Darmara² köyleri ile civarlarında nekropol alanları, tümülüsler ve yerleşimlere ait yapı kalıntıları saptanmıştır. Söz konusu lagynos Tire Müzesi'ne 779 envanter numarası ile kayıtlıdır ve Tire'nin Ayaklıkırı Köyü'nde bulunmuş olup Fahri Bulgurcu tarafından müzeye hediye edilmiştir.

Tire'nin Ayaklıkırı Köyü'nde bulunmuş olan bu lagynos 13, 1 cm. yüksekliğe, 3 cm. ağız çapına ve 6, 3 cm. kaide çapına sahiptir. Kiremit rengi ve mikalı hamuru vardır. Hafif dışa çekik ağızlı, ince-uzun boyunlu ve yivli kulpudur. Gövdenin en geniş yeri ortadadır. Kaide halka biçimlidir. Omzunda fırça vuruşlarıyla yapılmış oranj renkte girlandlar, gövdenin en geniş yerinde kalın bir bant ve gövde altında ince tek bir bant yer alır. Kaide tek bir bant halinde boyanmıştır. Büyük bir kısmı kireçle kaplı olan lagynos tamdır.

Dekorları açık renk zemin üzerine koyu renklerle yapılan seramikler vazo ressamlığının Hellenistik Dönemdeki yeniliğidir. Bu tür dekorasyon Akdeniz'de yaygındır³. Süsleme, fildişi astar üzerine dekoratif resim stiline

* Doç. Dr. Dokuz Eylül Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü

¹ J. Keil, A.v. Premerstein, Bericht über eine dritte Reise in Lydien, Wien 1914, 82, 98. Bu köyde, biri Ephesos Artemis Tapınağı ile ilgili sınır yazıtı olmak üzere çeşitli yazıtlar bulunmuştur.

² Keil-Premerstein 1914, 82, 85, 97. Buradaki yerleşim Almura adını taşımaktaydı. Köyde çeşitli yazıtlar ve yapı kalıntıları saptanmıştır. Darmara'nın yakınında iki katoikia daha vardır: Magnola ve Salinda (ya da Alinda).

³ G.Leroux, Lagynos, Paris 1913, 15-72; O. Vessberg, A. Westholm, The Hellenistic and Roman Periods in Cyprus, SCE IV, 3, Stockholm 1956, 40; F.O.Waage, Antioch on the Orontes IV, 1, Ceramics and Islamic Coins, Princeton N.J. 1948, 28; J. Schafer, Hellenistische Keramik aus Pergamon, PF 2, Berlin 1968,101; E. Boehringer, F. Kraus, Das Temenos für den Herrscherkult, AvP IX, Berlin, Leipzig 1937, 122-123; P. Hellström, Pottery of Classical and Later Date Terracotta Lamps and Glass, Labraunda II, 1, Lund 1965, 18; P. Brunea, La vaisselle, L'ilot de la maison des Comediens, Delos XXVII, Paris 1970, 251; V. Mitsopoulos-Leon, Die Basilika am Staatsmarkt in Ephesos Kleinfunde, 1. Teil: Keramik hellenistischer und römischer Zeit, FIE IX 2/2, Wien 1991, 75-76; J.W. Rowfoot, G.M.Crowfoot, K.M. Kenyon, The Objects from Samaria, Samaria-Sebaste: Report of the Work of the Joint Expedition in 1931-1933 and of the

yapılır. Bu stilde süslenen başlıca form lagynos olduğu için süsleme "lagynos tarzı" olarak da adlandırılır. Karadeniz kıyılarından Batı Anadolu kıyılarına, Delos ve Kıbrıs'tan Mısır'a kadar geniş bir alanda bu tarz süslemeye sahip seramikler görülür⁴.

Beyaz zeminli seramiğin çıkış yeri sorusu henüz cevaplanamamıştır. Stil ve teknik bir çok yerdeki geç klasik beyaz zeminli seramiklere bağlanır⁵. Seramik ihraç eden bir merkez olan Kırım'ın bu stilin çıkış yeri olduğu düşünülmektedir⁶. Diğer bir görüş, kaynağın doğu Akdeniz bölgesi ve özellikle buradaki thymiaterion formları üzerindeki süslemeler olduğu biçimindedir⁷. Bu tip süsleme M.Ö.2.yüzyılda yaygındır⁸.

Lagynos formu doğu Yunan kökenlidir⁹. Doğu Akdeniz'de en az iki ayrı üretim yeri kabul edilmektedir. Bunlardan bir tanesi yüksek kalitede ve des-tekli krater, pyxis gibi çok sayıda form çeşidine sahiptir. Formların yayılım alanı, bu üretim yerinin Pergamon ya da civarı olduğunu gösterir¹⁰. Pergamon ithalleri çeşitli merkezlerde ele geçmiştir. Diğer üretim yeri olarak Kıbrıs düşünülmektedir¹¹. Form Kıbrıs'ta da yaygındır ve burada klasik dönemden beri izlenen form ve dekorasyon geleneği vardır¹². Lagynoslara Kıta Yunanistan, Suriye, Filistin ve Kuzey Afrika'da az rastlanması buralarda üretilmediklerini gösterir.

Bununla beraber form erkendir. Hellenistik dönemde gövde, bazen yuvarlak bazen keskin köşeli veya dikdörtgene yakın dış hatta sahiptir. Uzun-

British Expedition in 1935, III, London 1957, 176; F.F. Jones, The Hellenistic and Roman Periods, Excavations at Gözlü Kule, Tarsus Vol.I, Princeton 1950, 167; R.Tölle-Kastenbein, R.Felsch, U.Jantzen, Das Kastro Tigani, Die Bauten und Funde griechischer, römischer und byzantinischer Zeit, Samos Band XIV, Bonn 1974, 155.

⁴ J. Boardman, "Greek Emporio: Excavations in Chios 1952-1955", BSA Supplementary Volume 62, Oxford 1967, 174; Samaria III, 96.

⁵ PF 2, 101; FiE IX 2/2, 75.

⁶ PF 2, 110.

⁷ Boardman 1967, 175, Nr.891-899; Samaria III, 176, Abb.25; FiE IX 2/2, 75.

⁸ Leroux 1913, 101; PF 2, 111; O. Ziegenaus, G. De Luca, Das Asklepieion, AvP XI, 2, Berlin 1975, 206-208, Nr.101/2; Labraunda II, 1, 19; Samos XIV, 155; Delos XXVII, 251; FiE IX 2/2, Taf.89.

⁹ Leroux 1913, 104; R.M.Cook, Greek Painted Pottery, 207.

¹⁰ A. Conze, Die Kleinfunde aus Pergamon, Berlin 1903, 17; PF 2, 101; A. Conze, Stadt und Landschaft, AvP I, 2, Berlin 1913, 277; AvP IX, 122; Leroux 1913, 55 no.107; Samos XIV, 155; FiE IX 2/2, Taf.90 E 12, E 15.

¹¹ SCE IV, 3, 57, 59.

¹² SCE IV, 3, 57, 59.

ince boyun, kalınlaşmış dudak, düz ya da yuvarlak kesitli dikey kulp vardır¹³. Leroux, formun az ya da hiç kronolojik gelişim taşımadığını söyler. Formu, lagynosun tarihi için bir işaret değildir. Fakat bununla beraber Westholm'un bu noktayla ilgili önerisi farklıdır¹⁴. Westholm, gelişmede paralel eğilimler saptar: bir kısmında gövde yüksek alt kısım ve alçak üst kısımdan oluşurken, diğerlerinde bu iki kısım eşittir ve karina ikisini birleştirir. Gelişimin sonraki evresinde form şişmanlar, kaide genişler ve alt yarı konik olmaktan silindirik olmaya doğru gider. Geç tip giderek basıklaşır ve karina hala keskindir. Westholm boynun ve ağzın da kronolojik önem taşıdığını kabul eder. Leroux, lagynosların M.Ö.3.yüzyılın sonuna doğru yapılmaya başladıklarını, M.Ö.1.yüzyılın ortalarında hâlâ kullanıldıklarını belirtir¹⁵. Atina'da en erken lagynoslar M.Ö.3.yüzyılda görülmeye başlanmıştır¹⁶. Bu yüzyılda Kıbrıs'ta da görülürler¹⁷. Fakat M.Ö.2.yüzyıla kadar sık değillerdir¹⁸. M.Ö. 1.yüzyılın ilk yarısında da kullanılmaya devam ederler fakat erken Roma kontekstlerinde rastlanmazlar¹⁹. En geç örnek Antikythera batığındadır²⁰ ve M.Ö. 1.yüzyıl ortalarından sonra değildir.

M.Ö.2.yüzyılda yaygın olan beyaz zeminli seramiklere ait örnekler Pergamon'da en erken M.Ö.2.yüzyılın ilk yarısına²¹ Ephesos'da M.Ö. 200 civarına²² verilir. Pergamon'da Zeus Sunağı'nın altından beyaz zeminli seramiklere ait parça gelmemiştir. Asklepieion'dan gelen parçalar M.Ö.2.yüzyılın ilk yarısına aittir. Bu tür Pergamon'da M.Ö.2.yüzyıldan önce biliniyor değildir²³. Ephesos'da bu tür süslemeye sahip kaplara ait parçalar M.Ö.200 civarındadır²⁴. Diğer merkezlerde de M.Ö.2.yüzyılın başından önceye verilen örnek yoktur. Beyaz zeminli seramik grubunun şimdiye dek saptanabilen en erken

¹³ H. A. Thompson, "Two Centuries of Hellenistic Pottery", *Hesperia* 3, 1934, 450.

¹⁴ SCE IV, 3, 75; Thompson 1934, 450-451.

¹⁵ Thompson 1934, 451; Leroux 1913, 101.

¹⁶ R. H. Howland, *The Athenian Agora IV, Greek Lamps and Their Survivals*, Princeton N.J. 1958, 95; Leroux 1913, 101-102.

¹⁷ SCE IV, 3, 75.

¹⁸ Leroux 1913, 101 vd.; PF 2, 111; Labraunda II, 1, 19; AvP XI, 2, Nr.101/2 (2.yüzyıl), Nr.206-8 (2.yüzyılın üçüncü çeyreğinden önce değil); Samos XIV, 155; Delos XXVII, 251.

¹⁹ Leroux 1913, 102.

²⁰ C.Bol, *Die Skulpturen von Antikythera*, AM 2, Beih; Leroux, 43 nr.80.

²¹ PF 2, 112; AvP XI, 2, Taf.43 Nr.101/2, Nr. 206-208.

²² FiE IX 2/2, 76, Taf. 89-93.

²³ PF 2, 112; AvP XI, 2, Taf.43 Nr.101/2, 206-208.

²⁴ FiE IX 2/2, 76, Taf.89-93.

örneği Metropolis'te bulunmuş ve sikkelerle M.Ö.3.yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlenmiş bir hydria'dır²⁵.

Samos'da Kastro'da ve Heraion'da bu tür seramiğe ait parçalar bulunmuştur²⁶. Priene, Tarsus, Antiokheia, Samaria ve Karadeniz'deki Mirmeki'de az sayıda parça vardır²⁷. Kıbrıs ve Samos'da da bu tür seramik ele geçmiştir²⁸. Tarsus ve Antiokheia'dan ise çok az parça bilinmektedir²⁹.

Edebi kaynaklar ve İskenderiye'deki bir parçanın omzundaki yazı lagynosların şarap testisi olarak festivallerde kullanıldığını gösterir³⁰. Lagynoslar kutlama, festival, davet, şölen gibi özel durumlarda kullanılır³¹. Ephesos'da Prytaneion'da bulunması formun kutlamalarla ilgisini gösterir³².

Dekor genellikle boyunda ve omuzda yer alır, natüralist motiflerden oluşur ve empresyonist stüdedir³³. En çok bilinen konular Dionysos çemberi, oval çelenkler, kithara, syrinx, trigonos, harp gibi müzik aletleri, çizgilerle doldurulmuş oval objeler (müzik aleti olabilir), amphora, lagynos, kantharos, yunus, vazoyu çevreleyen sarmaşık ve defne çelenkleriyle kurdelelerdir³⁴. Ayak halkaları paralel çizgilerle dekore edilir. Renk sarıdan oranja, kahverenginden kırmızı ve siyahımsı kırmızıya kadar değişir. Süslemelerde merkez ve taşra ayırımı izlenir. Batı Anadolu'da Menderes Bölgesi, Delos, İskenderiye, Kyrenaika ve Kırım'daki buluntular kalitelidir³⁵.

Pergamon'da süslemenin kronolojik dizisi saptanmıştır³⁶. Burada deko-
rasyon stili çizgiselden resimsele doğru gelişir. İzlenimci tasvirler çoğu kere

²⁵ B. Gürler, Metropolis'in Hellenistik Dönem Seramiği, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1994 (yayınlanmamış doktora tezi), 31.

²⁶ Samos XIV, 156.

²⁷ Th. Wiegand, H. Schrader, Priene, Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1895-1898, Berlin 1904, 309-401; Tarsus I, 226; Antioch IV, 1, 28; Samaria III, 304; M.L.Bernhard, La Ceramique Hellenistique de Mirmeki, Atti del VII Congresso internaz. di Archeol. Classica III, Roma 1961, 73-79.

²⁸ SCE IV,3, 40; Samos XIV, 155.

²⁹ Tarsus I, Fig.132, 134; Antioch IV,1, 28.

³⁰ Thompson 1934, 450.

³¹ Labraunda II, 1, 21; PF 2, 106.

³² FiE IX 2/2, 75 ve dipnot 386.

³³ Leroux 1913, 91-99.

³⁴ Labraunda II, 1, 18; PF 2, 105 vd..

³⁵ Boardman 1967, 891-899; Delos XXVII, 251 vd..

³⁶ PF 2, 104.

natürmort hissini verir³⁷. Lagynos, kanne, tabak, destekli krater, thymiaterrion ve pyxis formları bu tarzda süslenir. Süslemelerde fırçaya alınan malzeme miktarına ve darbenin kalınlığına bağlı olarak turuncudan kahverengiye ve siyaha kadar değişen tonların elde edilebilme imkanı dekorun resimsel karakterini artırır. Dekorasyonun bu stilinin paralelleri Attika'daki Batu Yamacı Seramikleri üzerinde de izlenir³⁸. Burada da resim elemanları izlenimci bir etki verirler. Beyaz zeminli seramikler üzerindeki tasvirler Hellenistik dönem duvar resimleriyle ilişkilidir³⁹. Her ikisinde de çizgiselden resimsele doğru bir değişim vardır.

Ayaklıkırı Köyü'nde bulunmuş olan lagynosun omuzundaki girland dekorunun benzeri Metropolis'te bulunmuş olan pyxis formundaki bir urnenin gövdesi üzerinde de⁴⁰ görülür. Fırça vuruşlarıyla yapılmış girlandlara Samos'da bulunmuş Pergamon'dan ithal iki lagynos parçası üzerinde de rastlanır⁴¹. Pergamon'da Asklepieion'da bulunan iki lagynos parçasından birinde fırça vuruşlarıyla yapılmış girland vardır⁴². Pergamon parçaları Argos'da mezar kompleksinden gelen malzemeyle karşılaştırılarak M.Ö.2.yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmiştir⁴³. Dekorasyonlarında kurdelelerle tutturulmuş girlandlar kullanılan beyaz zeminli seramik örneklerine Tomis'de de rastlanmaktadır⁴⁴. Buradaki örnekler M.Ö.2.yüzyılın ortalarına tarihlenen bir mezarda ele geçmiştir⁴⁵. Pergamon'da tabaklarda birbirine kurdelelerle bağlanmış girlandlar, fırça ile yapılmış diller, tek merkezden çıkan yapraklar ve aralarında fırça vuruşlarıyla yapılmış lekeler vardır⁴⁶. Aynı motifler lagynos omuz parçaları üzerinde de görülür⁴⁷. Pergamon'daki bu parçalar

³⁷ FiE IX 2/2, 76.

³⁸ Thompson 1934, 438-450.

³⁹ Seramikler üzerindeki tasvirlerin benzerleri Delos'da Hellenistik dönem evlerindeki mozaiklerde ve duvar süslemelerinde görülür. Karşılaştırma için bkz: E. Pfuhl, Malerei und Zeichnung der Griechen II, Munich 1923, Taf. 694 ve J. Chamonard, Les mosaïques de la maison des masques, Delos XIV, Paris 1935, Pl.8, 9.

⁴⁰ R. Meriç, Metropolis in Ionien, Ergebnisse einer Survey-Unternehmung in den Jahren 1972-1975, Königstein/Ts. 1982, Abb.97; Gürler 1994, s.33, Çiz.14, Lev.5, 6, no.46.

⁴¹ Samos XIV, 156, Abb.251 A, B.

⁴² AvP XI, 2, Taf.43, 3.

⁴³ P. Bruneau, "Tombes d'Argos", BCH 94, 1970, 469.

⁴⁴ M. Bucovalea, Necropole Elenistice La Tomis, Constanta 1967, 69-70.

⁴⁵ Bucovalea 1967, 71.

⁴⁶ Pf 2, Abb.6 no.1-3, Abb.7 no.1, Taf.42 F 1, F 3, F 4; D. Pinkwart, W. Stammnitz, Peristylhauser Westlich Der Unteren Agora, AvP XIV, Berlin 1984, Taf.24 K 91.

⁴⁷ PF 2, Taf.43 F 12, F 13, F 18, F 20, F 22, F 26, F 35.

M.Ö.2.yüzyılın ilk yarısına verilir⁴⁸. Pergamon'da Asklepieion'da tiyatro son-
dajından gelen lagynos omuz parçaları üzerinde tek merkezli yaprak kom-
pozisyonları, girlandlar ve müzik aletleri vardır⁴⁹. Parçalar M.Ö.2.yüzyıl orta-
sına veya biraz sonrasına tarihlenir⁵⁰. Benzer süslemelere sahip beyaz zeminli
seramikler Pergamon'dan Olbia'ya da ithal edilmişti⁵¹. Fırça vuruşlarıyla ya-
pılmış girlandlara Labranda buluntularında da rastlanır⁵².

Tire'nin Ayaklıkırı Köyü'nde bulunmuş olan bu lagynosu geç özellikler
taşıyan formu, dekorasyon özellikleri ve benzer dekora sahip kesin tarihli
örnekler yardımıyla M.Ö. 2.yüzyılın ilk yarısına tarihlemek yanlış olmasa ge-
rektir. Dekorasyondaki yoğun Pergamon etkileri de karşılaştırmalı örnekler
için bu merkezin dikkate alınmasını gerekli kılar. Pergamon, beyaz zeminli
seramik üreten bir merkez olarak düşünülmektedir. Ayrıca Pergamon bu
zamanda, özellikle Batı Anadolu üzerinde, hem idari ağırlığı olan bir kent
hemde bir sanat merkezidir. Bu lagynos aynı zamanda henüz araştırılmamış
bir bölge açısından da önem taşımaktadır.

⁴⁸ PF 2, 112.

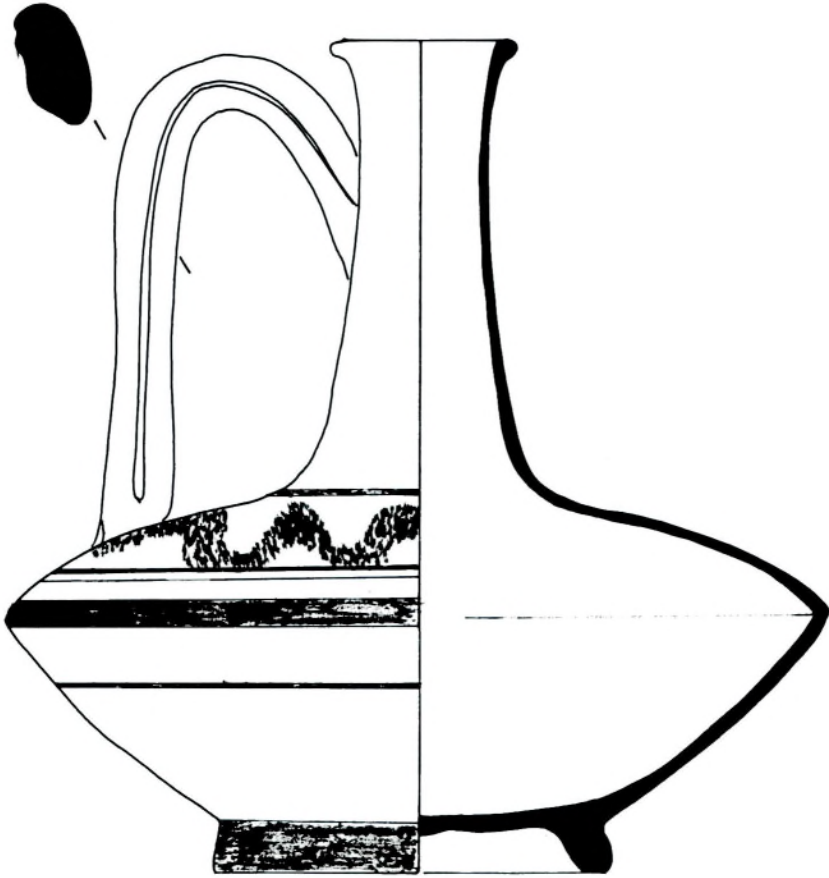
⁴⁹ AvP XI, 2, Taf.43, 3-4.

⁵⁰ AvP XI, 2, 68.

⁵¹ E.B. de Ballu, Olbia, Cite Antique Du Littoral Nord de la Mer Noir, eiden 1972,
Pl.XXXVIII No.1, 3, 5.

⁵² Labraunda II, 1, 19.

Binnur Gürler

0 1 2 3 cm

Binnur Gürler

YENİ PARALARIN İŞİĞİNDA
KURULUŞ DEVRİ SELÇUKLULARINDA
HÂKİMİYET MÜNASEBETLERİ HAKKINDA
BAZI DÜŞÜNCELER.

OSMAN G. ÖZGÜDENLİ*

*Selçuklu nümizmatîği araştırmalarına büyük
emeği geçen merhum hocam Prof. Dr. Coşkun
Alptekin (1942-1998)'in aziz hatırasına.*

Selçuklu kaynakları, Dandanakan Savaşı'nı müteakiben toplanan kurul-
tayda Tuğrul Bey'in sultan ilân edilerek hükümdarlık tahtına çıkartıldığını,
ardından da takip edilecek fütühat sistemine göre, fethedilecek memleket-
lerin hanedan üyeleri arasında taksim edildiğini kaydederler. Bu taksime
göre, önce Nişâbü'r daha sonra ise Rey merkez olmak üzere Irak-ı Acem Tuğ-
rul Bey'e, Merv merkez olmak üzere Horâsân'ın büyük bir kısmı Çağrı Bey'e
ve Herât merkez olmak üzere Bust, Sistân ve Kâbulistân Tuğrul ve Çağrı Bey-
lerin amcaları Musa Yabgu'ya verilmiş, Çağrı Bey'in oğlu Kavurd Bey'in ise
Kirmân'a yönelik fütühatta bulunması kararlaştırılmıştır. Tuğrul ve Çağrı
Beylerin anne bir kardeşleri İbrahim Ynal ile Arslan Yabgu'nun oğlu Kutal-
mış gibi bazı Selçuklu melikleri de Tuğrul Bey'in yanında bulunmakta idiler¹.

Dandanakan Savaşı'nı takip eden birkaç yıl içerisinde, bu taksim esas
alınarak her bir hanedan üyesinin kendi hâkimiyet sahasında fütühat faali-

* Bu araştırma için özel koleksiyonlarını istifademize sunan Tahran'dan Sayın Abdullah
Akılı Bey'e, Muze-yi Bank-ı Sepah'dan Sayın Gıyasî Bey'e; Muze-yi İran-bastan'dan Bayan
Asgari'ye, Muze-yi Melik'te bulunan paraların filmlerini istifademize sunan Sayın Abdullah
Kuçanî Bey'e ve kitabındaki paraların negatüflerini istifademize sunan Tebriz'den Sayın C.
Turabî Tabâtabâ'î Bey'e teşekkürü borç biliyorum.

** Dr. Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Tarih Bölümü Araştırma Görevlisi.

¹ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Ayetü's-Surûr*, neşr. M. İqbal, London 1921, s.104; Reşidü'd-
din Fazlullah, *Câmiü't-Tevârih*, II/5, *Selçuklular Tarihi*, neşr. Ahmed Ateş, Ankara 1960, s.19-20
(Zahirü'd-din Nişâbü'rî, *Selçük-nâme*, neşr. M. İsmail Han Afşar, Tahran 1332hş, s.18); Bundarî,
Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, T. terc. K. Burslan, Ankara 1943, s.6; Muhammed b. Ali b.
Muhammed şebânkâreî, *Mecma'ü'l-Ensâb*, neşr. Mir Haşim Muhaddis, Tahran 1363hş., s.98.

yetine giriştiklerini ve Tuğrul Bey'in hükümdarlığını tanımak şartıyla iç işlerinde müstakil hâkimiyetler tesis ettiklerini görmekteyiz.

Selçuklu kaynakları bu teşekküllerin kendi aralarındaki siyasî münasebetlere dair yeterli bilgi vermekten uzaktırlar. Selçuklu hanedan üyelerinin bu tarihten sonra birbirleriyle olan siyasî hâkimiyet münasebetlerine dair bilgimiz azdır. *Tarih-i Sîstân*'da, Çağrı Bey'in 25 Rebiü'l-âhir 448/12 Temmuz 1056 Cuma günü Sîstân eyaletinde, Musa Yabgu'nun siyasî hâkimiyetine bağlı yerleri kendi eline geçirdiği ve buralarda kendi adına hutbe okutup, para bastırıldığı kaydedilmiştir². Ancak, Musa Yabgu'nun Sultan Tuğrul Bey nezdinde yaptığı itiraz neticesinde, Çağrı Bey uyarılarak Sîstân eyaletinin hâkimiyeti, burada hutbe okutma ve para basma hakkıyla birlikte yeniden Musa Yabgu'ya verilmiştir³. Selçuklu kaynaklarının ilgi alanlarının dışında kalan Çağrı Bey, Musa Yabgu ve Kavurd Bey'in hükümlerlik anlayışları ile Sultan Tuğrul Bey ve diğer hanedan üyeleriyle olan siyasî münasebetlerine dair bilgilerimiz bununla sınırlıdır. Selçukluların İran coğrafyasındaki siyasî yapılanmaları ve devlet anlayışlarını ilgilendiren bu konuda, araştırmacıların, muahhar ve hâkimiyet münasebetlerine yabancı siyasî tarih kitapları yerine, mevcut nümizmatik kaynakları değerlendirmeleri daha faydalı neticeler verecektir. İşte bu makalede, siyasî tarih kitaplarının son derece suskun kaldığı, Tuğrul Bey'in ölümü (455/1063)'ne kadar, Selçuklu hanedan üyelerinin hâkimiyet münasebetleri, nümizmatik kaynakların ışığında aydınlatılmaya çalışılacaktır.

* *

Selçuklu Devleti'nin kuruluş devrine ait paralar, bundan yaklaşık 25-30 yıl öncesine kadar, Tuğrul Bey'in kendi adına kestirdiği sikkelerden ibaret sanılmakta idi. Ancak son 25 yıl içerisinde Çağrı Bey'e ait şu paralar yayımlanmıştır.

1. 445/1053-54 tarihinde Merv'de Çağrı ve Tuğrul Bey'in adına kesilen ve ok ve yay tasvirli bir paranın tanıtımı (Alexander Morton'un özel koleksi-

² *Tarih-i Sîstân*, neşr. Melikü'ş-Şu'arâ Bahâr, Tahran 1314hş, s.380.

³ *Tarih-i Sîstân*, s.381; C.E. Bosworth, *The History of the Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz 247/861-949/1542-43*, California-New York 1994, s.383-384; S.G. Agadsharov, *Der Staat der Seldschukiden und Mittelasien im 11.-12. Jahrhundert*, Alm. terc. R. Schletzer, Berlin 1994, s.92.

yonundan) Richard W. Bulliet tarafından yapılarak Selçuklu tarihi için taşıdığı ehemmiyet ortaya konulmuştur⁴.

2. Çağrı Bey'e ait birkaç tane gümüş paranın (Merv 445/1053-54 tarihli) tanıtımı yapılmıştır⁵.

3. Çağrı Bey adına kesilmiş ve ok (ve yay?) tasvirli basım yeri ve tarihi okunamayan (Sayın Cemal Turabî Tabâtabâ'î ve Muhammed Hüseyin Medenî'nin özel koleksiyonlarından) iki para Cemal Turabî Tabâtabâ'î ve Mansure Vasık tarafından yayınlanmıştır⁶.

4. Çağrı Bey adına (4)3x/(1038-1048) tarihinde Nişâbûr'da (?)⁷ basılan ve Tuğrul Bey'in adının zikredilmediği ok ve yay tasvirli bir para Paris Bibliothèque National'den G. Hennequin tarafından neşredilmiştir⁸.

Çağrı Bey'e ait bu paralardan başka, oğulları Kavurd (Kara Arslan) ve Alp-Arslan tarafından henüz Çağrı Bey'in sağlığında darbedilen paralar da konumuz açısından dikkate değer noktalar taşımaktadır. Bir kısmı henüz yayınlanmamış olan bu paralar kronolojik sıraya göre şöyledir:

⁴ R.W. Bulliet, "Numismatic Evidence for the Relationship between Tughril Beg and Chaghri Beg", *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History, Studies in Honor of George C. Miles*, Ed. A. Kouymjian, Beirut 1974, s.294.

⁵ *Seaby's Coin and Medal Bulletin*, April 1972, G648, R.W. Bulliet (aynı makale, s.296)'ten naklen.

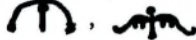
⁶ C. Turabî Tabâtabâ'î-M.Vasık, *Sikkeha-yi İslâmî-yi İnan*, Tebriz 1373hş., s.466,492. İlk sikke yanlışlıkla Gazneli paraları arasına konulmuş ve Çağrı Bey'in adı okunamamıştır.

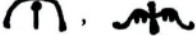
⁷ Nişâbûr kelimesi parada tam olarak okunmadığı için naşir tarafından soru işareti konulmuştur. Bizim kanaatimize göre de paranın basım yerinin, bu tarihte Nişâbûr şehri olmasına mani bazı hususlar bulunmaktadır. Her şeyden önce, elimizde 433/1041-42 - 439/1047-48 tarihleri arasında, her yıl, bu şehirde Tuğrul Bey adına kesilmiş çok sayıda para bulunmaktadır.(Bkz. Abdullah Kuçanî, *Tarih-i Hukkâm-i Nişâbûr be-İstinad-i Sikkeha*, Basılmamış Y. Lisans Tezi, Pejuheşgah-ı Ulum-ı İnsanî ve Mutala'at-ı Ferhengî, Tahran 1375hş./1997, s.346-47; Yine bkz. C. Alptekin, "Selçuklu Paraları", *SAD*, III, Ankara 1971., s.447-450; G. Hennequin, *Catalogue des Monnaies Musulmanes de la Bibliothèque Nationale, Asie Pré-Mongole, Les Salğuş et Leurs Successeurs*, Paris 1985, s.16-21; C. Turabî Tabâtabâ'î, *Sikkeha-yi Şahan-ı İslâmî-yi İnan*, Tebriz 1350hş. s.98.) Bu da şehrin Tuğrul Bey'in hâkimiyet sahasında bulunduğunu gösterir. Esasen, 11 Şevval 437/21 Nisan 1046 tarininde Nişâbûr'dan geçen Nâsır-ı Husrev, bu şehrin Tuğrul Bey'in hâkimiyetinde olduğunu bildirmektedir.(Bkz. *Sefer-nâme*, neşr. M. Debir-Siyakî, Tahran 1375, s.3.). O halde, Tuğrul Bey'in hâkimiyetinde olan bir şehirde Çağrı Bey'in kendi adına para bastırması pek mümkün gözükmemektedir.

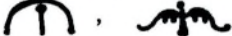
⁸ G. Hennequin, *Catalogue des Monnaies Musulmanes de la Bibliothèque Nationale, Asie Pré-Mongole, Les Salğuş et Leurs Successeurs*, Paris 1985, s.35. Yine bkz. S. Album, *A Checklist of Islamic Coins*, Santa Rosa 1998, s. 85.

1. 444/1052-53 tarihinde Berdesîr ve Ciruft'ta Kavurd (Kara Arslan) Bey adına basılan ve Çağrı Bey'in adının zikredildiği paralar⁹: "al-Malik al-'Ādil Ḳarā Arslān Bek"; "al-Malik al-Mulūk Çağrı Bek," ilk para bir yüzünde ok ve yayın sade, diğer yüzünde ise süslü bir tasviri ile birlikte () ikinci para sade bir ok ve yay tasviri ile ().

2. 446/1054-55 tarihinde basım yeri okunamayan, Kavurd Bey adına kesilen ve Çağrı Bey'in adının zikredildiği para¹⁰: "al-Malik al-'Ādil Ḳarā Arslān Bek"; "al-Malik al-Mulūk Çağrı Bek" bir yüzünde ok ve yayın sade, diğer yüzünde ise süslü bir tasviri ile ().

3. 447/1055-56 ve 448/1056-57 tarihlerinde Ciruft'ta Kavurd (Kara Arslan) Bey adına basılan ve Çağrı Bey'in adının zikredildiği para¹¹: "al-Malik al-'Ādil Ḳarā Arslān Bek", "al-Malik al-Mulūk Çağrı Bek", bir yüzünde ok ve yayın sade, diğer yüzünde ise süslü bir tasviri ile ().

4. 44x tarihli para ile basım yeri ve tarihi okunamayan Kavurd (Kara Arslan) Bey adına darbedilen Çağrı Bey'in adının zikredildiği para¹²: "Ḳarā Arslān Bek"; [al-Malik al-Mulūk?]k Çağrı Bek", bir yüzünde ok ve yayın sade, diğer yüzünde ise süslü bir tasviri ile ().

5. 450/1058-59 tarihinde Berdesîr ve Bem'de Kavurd (Kara Arslan) Bey adına basılan ve Çağrı Bey'in adının zikredildiği üç para¹³: "al-Malik al-'Ādil Ḳarā Arslān Bek"; "al-Malik al-Mulūk Çağrı Bek", bir yüzünde ok ve yayın sade, diğer yüzünde ise süslü bir tasviri ile ().

6. 451/1059-60 tarihinde Berdesîr'de Kavurd Bey adına kesilen Çağrı Bey'in adının zikredildiği para¹⁴: "al-Malik al-'Ādil Ḳarā Arslān Bek"; "al-Malik al-Mulūk Çağrı Bek", sade bir ok ve yay tasviri ile birlikte ().

⁹ Muze-yi İnan-bastan, (Tahran), defter, nr.405; C. Alptekin, "Selçuklu Paraları", *SAD*, III, Ankara 1971, s. 554 nr. 214.

¹⁰ C. Alptekin, aynı mak. , s. 555 nr. 215.

¹¹ İlk para için bkz. Muze-yi İnan-bastan, (Tahran) nr.403; İkinci para için bkz. *The Coinage of Islam, Collection of William Kazan*, Beirut 1983, s.424.(Burada Çağrı Bey'in ismi yanlışlıkla Tuğrul olarak okunmuştur.)

¹² C. Alptekin, aynı mak. , s. 555 nr. 216, s. 560 nr. 225.

¹³ Muze-yi İnan-bastan, (Tahran), nr.397; ikinci para C. Turabî Tabâtabâ'î -M. Vasîk, *aynı eser*, s.505; C. Turabî Tabâtabâ'î, *Sikkeha-yı Şahan-ı İslamî-yi İnan*, Tebriz 1350hş. s.40; Bem'deki para için bk. R.W. Bulliet, *aynı mak.* , s.291.

¹⁴ Bkz. R.W. Bulliet, *aynı mak.* , s.291.

7. 451/1059-60, 453/1061, 457(9?)/1065(1067?) tarihlerinde Bem'de¹⁵; 454/1062, 456/1064 tarihlerinde Şirâz'da¹⁶ ve 451/1059-60, 453/1061-62, 456/1064, 457/1065, 462/1069-70, 465/1072-73 ve 467/1074 75 tarihlerinde Berdesîr'de¹⁷ Kavurd Bey adına basılan paralarda, ölmüş olması dolayısıyla, artık Çağrı Bey'in adına rastlanmaz: "al-Malik al-Ādil Qarā Arslān Bek" veya "al-Malik al Mu'azzam Qarā Arslān Bek" unvanları ve ok ve yay tasvirleri ile () Kavurd Bey bu paralarında "al-Malik al-Ādil" unvanından başka " Īmād al-Davla" elkabını kullanmıştır.

8. 450/1058-59 tarihinde Herât'ta Alp-Arslan adına kesilen ve Çağrı Bey'in adının zikredildiği para¹⁸: "Alp-Arslān"; "Çağrı Bek", bir yüzünde yay tasviri ile birlikte ().

9. 453/1061-62 tarihinde Alp-Arslan'ın Merv'de¹⁹ ve 455/1063 tarihinde Herât'ta²⁰ kendi adına kestirdiği paralar: " 'Azud al-Davla va Tāc al-Amma". Kendisinden başka hiç bir isim zikredilmeden ve ok ve yay tasviri kullanılmadan.

10. 455/1063 tarihinde Kavurd Bey'in Şirâz'da bastırıldığı parada²¹ ve Alp-Arslan'ın basım tarihi ve yeri okunamayan bir parasında²² Tuğrul Bey'in ismi zikredilmiştir: "al-Malik al-Ādil Qarā Arslān Bek Īmād al-Davla " ve "al-Sultān al- Mu'azzam Tuğrul Bek Rukn al-Dīn"; "al-Amir al-Acall Alp-Arslān", "al-

¹⁵ İlk iki para Sayın Abdullah Akilî Bey'in özel koleksiyonundan (Tahran) nr. 33,35; Bem'de basılan üçüncü para için bkz. G. Hennequin, *Catalogue des Monnaies Musulmanes de la Bibliothèque Nationale, Asie Pré-Mongole, Les Salğuş et Leurs Successeurs*, Paris 1985, s.159.

¹⁶ St. Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, III, Bologna 1967, s. 38; G. Hennequin, *Catalogue des Monnaies Musulmanes de la Bibliothèque Nationale, Asie Pré-Mongole, Les Salğuş et Leurs Successeurs*, Paris 1985, s.161.

¹⁷ C. Turabî Tabâtâbâ'î -M. Vasık; aynı eser, s.506; C. Alptekin, aynı mak., s. 556-59 nr. 217, 218, 220, 221, 223, 224. Kavurd Bey'in ölümünden sonra onun adına basıldığı anlaşılan bazı paralarla ilgili tartışmalar için bkz. E. Merçil, *Kirman Selçukluları*, Ankara 1989, s. 151. n. 525.

¹⁸ D. Sourdél, "Un trésor de dinars Gaznawides et Salğuşides découvert en Afganistan", *Bulletin d'Etudes Orientales de l'Institut Français de Damas*, XVIII, (1963-64), s.214.

¹⁹ D. Sourdél, aynı mak., s.215; C. Alptekin, aynı mak., s.479.

²⁰ D. Sourdél, aynı mak., s.215; C. Alptekin, aynı mak., s.470. Kullanılan unvanlardan paranın Tuğrul Bey'in ölümünden sonra Alp-Arslan'ın Sultan olmasından önce basıldığı anlaşılmaktadır.

²¹ G. Hennequin, *Catalogue des Monnaies Musulmanes de la Bibliothèque Nationale, Asie Pré-Mongole, Les Salğuş et Leurs Successeurs*, Paris 1985, s. 160; N.M. Lowick, "Seljuk Coins", *Numismatic Chronicle*, Seventh Series, X, 1970, s.25.

²² C. Alptekin, aynı mak., s.469.

Sultān al-Mu'azzam Tuğrul Bek" her iki para da ok ve yay tasviri ile ().

Bu paraların hepsinde; Çağrı Bey'in isminin, onun sağlığında oğulları tarafından "al-Malik al-Mulūk" unvanıyla zikredilmiş olduğu, ok ve yay motiflerinin muhtelif şekillerinden () istifade edildiği ve Tuğrul Bey'in adının, 455/1063 tarihli para ve tarihi okunamayan bir başka para istisna sayılırsa hiç zikredilmediği görülmektedir.

Hanedanın diğer kolu Musa Yabgu adına Herât'ta 439/1047-48 ve Sici-tân'da da 443/1051-52 tarihlerinde²³, oğlu Hasan Yabgu adına ise yine Herât'ta 443/1051-52 ve 446/1054-55 tarihlerinde basılan paralar mevcuttur²⁴.

Yine İbrahim Yinal adına 441 tarihinde Hemedân'da basılan bir paranın varlığı bilinmektedir. İbrahim Yinal bu parada Tuğrul Bey'in adını zikretmezken kendisi için "İbrâhim b. İnânc Yabgū" ve "Sayf al-Davla ve Kahf al-Amma" unvanlarını kullanmıştır²⁵. Bunlardan başka yine elimizde (4)x4 tarihinde Hemedân'da²⁶ ve 455/1063 tarihinde Istahr'da²⁷ Tuğrul ve Çağrı Beylerin amca oğulları ve Kutalmış Bey'in kardeşi Resul Tegin adına basılmış paralar mevcuttur: İlk parada Resul Tegin için unvan kullanılmazken Tuğrul Bey; "al-Sultān al-Mu'azzam Şāhānšāh" unvanlarıyla zikredilmiştir. İkinci pa-

²³ Bkz. *Stephen Album's List no.88 Temmuz 1992'den naklen C.E. Bosworth, The History of the Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz, California-New York 1994, s.378n.1144, 383n.1162. S. Album, A Checklist of Islamic Coins, s. 85.*

²⁴ T. Hocaniyazov, *Deneznoe obrašeniye v gosudarstve Velikih Sel'dzukov, (Po Dannım Numizmatiki)*, Aşkabad 1977, s.39. Ebu Ali Hasan, bazı Selçuklu kaynaklarında (Bundarı, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s.6; *Tevârih-i Al-i Selçuk*, neşr. F.N. Uzluk, Ankara 1952, metin s.8) Musa Yabgu'nun oğlu ve Sistan hakimi olarak gösterilmiştir. Musa Yabgu'nun oğlu Hasan'ın Anadolu'da Bizans gazalarında 439/1047-48 tarihinde şehit edildiği Selçuklu tarihi araştırmacıları tarafından kabul edildiğinden (bkz. A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara 1993, s.49-50; İ. Kafesoğlu, "Selçuklular", *İ.A.,X*, s.364), bu şehid şehzade ile 443/1051-52, 446/1054-55 tarihli paraların sahibi Hasan Yabgu'nun aynı şahıs olup olmadığı, eğer aynı şahıs iseler paraların basım tarihi sorunu şimdilik bir mesele olarak kalmaktadır. Rus tarihçi S.G. Agadshanov'un Musa Yabgu'nun çocukları hakkında verdiği izahat ise ortaya yeni sorunlar çıkarmaktan başka bir işe yaramamıştır. Bkz. *Der Staat der Seldschukiden und Mittelasien im 11.-12. Jahrhundert*, Alm. terc. R. Schletzer, Berlin 1994, s.92 n.40.

²⁵ Bkz. *Spink-Zürich, Coins of the Islamic World in Gold, Silver and Copper*, Auction, 31, 20 June 1989, s. 69.

²⁶ G. Hennequin, aynı eser, s.28-29.

²⁷ N.M. Lowick, "Fars'daki Selçuklu hâkimi Resul Tegin'in bir altın sikkesi", T. terc. E. Merçil, *Tarih Dergisi*, Sayı 28-29, İstanbul 1975, s.56-57. Nâşir, paranın Tuğrul Bey hayatta iken mi, yoksa onun ölümünden sonra mı bastırıldığının açık olmadığını belirtmiştir.

rada ise Resul Tegin kendisi için; "al-Amîr al-Acall Hüsâm al-Dîn Abû Şucâ' Rasûl Tagîn b. Mu'izz al-Davla" (kenar: "Şaraf al-Davla") unvanlarını²⁸ kullanırken Tuğrul Bey'in adı zikredilmemiştir. Paralarda ok ve yay tasviri kullanılmıştır²⁹.

Bu paraların ortak özellikleri ve Selçuklu tarihi için taşıdığı manalar aşağıda tek tek incelenecektir.

* * *

Bundan yaklaşık yirmi beş yıl kadar önce Ebu'l-Feth Kahramanî tarafından, İran'da neşredilen "*Huner u Merdom*" dergisinde yayınlanan bir makalede, Tahran'da "Muze-yi Bank-ı Sepah"ta Çağrı Bey ve Bigu (Musa Yabgu)'ya ait bazı paraların bulunduğundan bahsedilmişti³⁰. Tahran'da bazı özel ve resmi müzelerde 1996-97 kışında yaptığımız incelemelerde, Selçuklu Devleti'nin kuruluş devriyle ilgili Kavurd Bey'in yukarıda zikrettiğimiz beş yeni parasından başka, üçü Çağrı Bey, ikisi Musa Yabgu ve biri de İbrahim Yinal'a ait altı yeni para daha tespit ettik. Maalesef bir takım güçlüklerden dolayı fotoğraflarını almaya muvaffak olamadığımız ve kuruluş devri Selçuklu hâkimiyet münasebetleri açısından çok önemli olduğuna inandığımız bu paraları burada aynen yayımlıyoruz:

1. Musa Yabgu adına 435/1043-44 tarihinde Herât'ta basılmış *altın* para³¹ (ok ve yay ile):

Önyüz: لله / محمد رسول الله / ناصرالدين / الملك العادل / ببغو

Arka yüz: لا اله الا / الله / وحده / لا شريك له / القائم بامر الله

2. Musa Yabgu adına 435/1043-44 tarihinde Herât'ta basılmış *altın* para³² (ok ve yay ile):

²⁸ Muhammed Bakır el-Hüseynî, "Derasetü tahliliyye ve ihşaiyyeti lil elkabu İslâmiyye -2-", *Sumer*, XXVIII/1-2, Bağdad 1972, 155, 160.

²⁹ Resul Tegin adına kesilen ikinci parada Tuğrul Bey'in adının bulunmaması paranın Tuğrul Bey'in ölümünden sonra basılmış olma ihtimalini düşündürmektedir. Kaynaklar, Resul Tegin'in, Tuğrul Bey'in ölümünden sonra kardeşi Kutalmış'ın yanında taht mücadelelerine katıldığını bildirmektedir. Bkz. O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ankara 1965, s.98.

³⁰ Ebu'l-Feth Kahramanî, "Sikke; Nişân-ı Kavmiyet ve Azâdegî", *Huner u Merdom*, sayı 104, Tahran 1350hş, s.29.

³¹ Muze-yi Sikke-yi Melik, (Tahran), nr. 284.

³² Muze-yi Sikke-yi Melik, (Tahran), nr. 283.

Önyüz: لله / محمد رسول الله / القائم بامر الله / الملك العادل / ينفو

Arka yüz: فتح / لا اله الا / الله [وحدده] / لا شريك له

3. Çağrı Bey adına 435/1043-44 tarihinde Herât'ta basılan *altın* para³³ (ok ve üç çiçek tasviri):

Önyüz: محمد رسول الله / الملك المنصور / جفرى بك داود

Arka yüz: لله / لا اله الا الله وحده / لا شريك له / القائم بامر الله

4. Çağrı Bey adına 445/1053-54 tarihinde Merv'de basılan *altın* para³⁴ (ok ve yay tasviri ile):

Önyüz: محمد رسول الله / عليه السلام / جفرى بك / داود

Çevre: Kuran, IX, 33.

Arka yüz: محمد / لا اله الا / الله وحده / لا شريك له / القائم بامر الله

İç Çevre: بسم الله ضرب هذا الدينار بمرور سنة خمس وأربعين وأربعمائة

Dış Çevre: Kuran,XXX, 4.

(genişlik: 23mm.)

5. Çağrı Bey adına 45x tarihinde kesilen ve basım yeri okunamayan *altın* para³⁵:

Önyüz: ملك / لا شريك له / الله وحده / لا اله الا / الله وحده

Çevre: خمسين وأربعمائة

Arka yüz: فتح / محمد رسول الله / القائم بامر الله / جفرى بك / داود

İç Çevre: عليه السلام

Dış Çevre: Kuran, IX, 33.

(genişlik: 23mm.)

6. İbrahim Yinal adına 439/1047-48 tarihinde kesilen ve basım yeri silinmiş olan *gümüş* para³⁶ (ok ve yay ile):

³³ Muze-yi Sikke-yi Melik, (Tahran), nr. 286.

³⁴ Muze-yi Bank-ı Sepah, (Tahran), Vitrin IV, nr.2.

³⁵ Muze-yi Bank-ı Sepah, (Tahran), Vitrin IV, nr.1.

³⁶ A. Akılı Bey'in Özel Koleksiyonu (Tahran), nr.47.

Önyüz: نظر / محمد رسول الله / الامير الاجل / سيف الدوله / ابواسحق

Çevre: ? (yazılar sekiz köşeli bir yıldız içerisinde)

Arka yüz: هوالمعين / لاله الا / الله القائم بامرالله / ابراهيم بن يوسف / ايننا [نبح⁹]

Çevre: تسع وثلثين واربعمانه.....

(yazılar altugen içerisinde, her iki yanda kılıç tasviri ile)

(genişlik: 22mm.)

* * *

Bu paralardan Musa Yabgu'ya ait iki paranın ve Çağrı Bey'e ait bir paranın (nr. 3) Herât'ta 435/1043-44 tarihinde bastırılmış olması ilginçtir. Esasen yukarıda bahsedildiği gibi Dandanakan Savaşı'ndan sonra Herât, Musa Yabgu'nun hâkimiyetine bırakılmıştı³⁷. Paralardan anlaşıldığına göre, Herât şehrinin hâkimiyeti bu tarihte iki kez el değiştirmiş olmalıdır. Kanaatimize göre, ilk para 435/1043-44 tarihinde Musa Yabgu tarafından Herât'ta basılmış (nr. 1), ardından Herât'ın hâkimiyeti el değiştirmiş ve Çağrı Bey "al-Malik al-Manşūr" unvanıyla aynı tarih içerisinde Herât'taki ikinci parayı bastırmış (nr.3), bu paradan sonra Herât şehrinin hâkimiyeti yeniden el değiştirerek Musa Yabgu tarafından bu şehirde aynı tarihteki üçüncü para bastırılmıştır (nr.2). Bu parada görülen "fath" (zafer) kelimesi, belki de Musa Yabgu'nun elde ettiği böyle bir başarı üzerine paralara yazılmış olmalıdır.

Şu halde, Dandanakan Savaşı'ndan daha birkaç yıl sonra Çağrı Bey'in, Musa Yabgu'nun hâkimiyet sahasında bulunan Herât şehrinde kendi adına para bastırması, Musa Yabgu'nun hâkimiyetine dehalet anlamına gelmektedir ve bize, Herât üzerine bu iki hanedan üyesi arasında bir mücadele yaşanmış olduğunu gösterir. Esasen, *Tarih-i Sistân*'ın olaylara çağdaş müellifinin verdiği bilgiye göre, Selçuklu hanedanı içerisinde benzer bir anlaşmazlık da Sistân üzerinde yaşanmış, bu anlaşmazlık büyüyerek savaşa kadar gitmişti. Musa Yabgu, Sistân hâkimiyeti için önce Ertaş ve Çağrı Bey'in oğlu Yakutî ile mücadeleye girişmiş, daha sonra da bölgeye Çağrı Bey'in bizzat ken-

³⁷ Bkz. yukarıda s.1, n.1. İbnü'l-Esir, şehrin Gaznelilerden 432/1040 tarihinde Musa Yabgu tarafından fethedildiğini kaydetmektedir. (*el-Kâmil fi't-Tarih*, T. terc. A. Özeydin, IX, İstanbul 1987, s.369.)

disinin dehaletiyle karşılaşmıştır³⁸. Çağrı Bey'in Sistân'a hâkim olması ve hutbe ile parayı kendi adına çevirmesi üzerine Musa Yabgu, Tuğrul Bey'e başvurarak ona geçmişteki sözlerini hatırlatmış ve Çağrı Bey'i kendisine şikâyet etmiştir. Bu durumda Tuğrul Bey, Sistân hâkimiyetini bir mektup ile Musa Yabgu'ya vererek orada kendi adına *dinar* ve *dirhem* bastırabileceğini bildiren bir menşûr göndermiş ve mektubunda Çağrı Bey'e "*bir daha böyle bir saygısızlık yapmaması gerektiği*"ni yazdığını bildirmiştir. Yine Tuğrul Bey'in mektubunda geçen bir cümle dikkate değerdir: "*Eğer Çağrı (Bey'in) ordusu o tarafa gelirse ona itaat etmeyin*"³⁹.

Bundan da anlaşıldığı gibi, Sistân hakimiyeti için Musa Yabgu ile, önce Ertaş sonra Yakutî ve nihayet de Çağrı Bey arasında bir rekabet yaşanmıştır. Şimdi elimizde Herât'ta darbedilen üç farklı para benzer bir rekabetin Herât üzerinde Musa Yabgu ile Çağrı Bey arasında yaşanmış olduğunu ortaya koymaktadır. Selçuklu kaynakları böyle bir anlaşmazlık hakkında sessiz kalmaktadırlar⁴⁰.

Bu durumda, Musa Yabgu'nun Dandanakan Savaşı'ndan sonra toplanan kurultaya göre fetih hakkı olarak kendi payına düşen Herât'ta da -Sistân'da 448/1056-57 tarihinde olduğu gibi- daha 435/1043-44 tarihinde Çağrı Bey'in askerî-siyasî tecavüzü ile karşılaşmış olduğunu düşünmek gerekecektir. Ancak, kaynakların bu konuda sessiz kalmasından dolayı bu buhranın gelişimi ve neticelenmesiyle ilgili kati delillere sahip değiliz. Elimizdeki mevcut nümizmatik kaynaklar ve tarihi verilerin ışığında bu şehrin 430 ve 440'lı yıllarda Musa Yabgu'nun elinde bulunduğu anlaşılmaktadır⁴¹. Bu da 435/1043-44'te yaşanan mücadelenin Musa Yabgu lehine sonuçlanmış olduğu ihtimalini kuvvet-

³⁸ *Tarih-i Sistân*, s.371-372; C.E. Bosworth, *The History of the Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz 247/861-949/1542-43*, s.383-384.

³⁹ *Tarih-i Sistân*, s.381.

⁴⁰ İbnü'l-Esir 435/1043-44 yılı olaylarında, Çağrı Bey'in bu tarihte oğlu Alp-Arslan'ı Gaznelilerle savaşa gönderdiğini ve yapılan savaşta Selçukluların Gaznelileri mağlup ettiklerini kaydetmekteyse de, Alp-Arslan'ın kuvvetlerinin Musa Yabgu ile çatışmaya girdiği veya Herât'ı ele geçirdiğine dair herhangi bir bilgi vermemektedir. (bkz. *el-Kâmil*, IX, s.395).

⁴¹ Yukarıda da zikredildiği gibi, elimizde Herât'ta Musa Yabgu adına 439/1047-48 tarihinde kesilen bir para ile, oğlu Hasan Yabgu adına 443/1051-52 ve 446/1054-55 tarihlerinde kesilmiş paralar mevcuttur. Yine *Tarih-i Sistân*'da, Musa Yabgu'nun Sistân'a olan tecevüzlerinde Herât (Heri)'tan hareket ettiği ve yenilgi anında da yine Herât'a döndüğü kaydedilmiştir (440/1048-49 ve 444/1052-53 tarihleri). Aynı kaynak Musa Yabgu'nun oğlu *al-Amîr al-Acall Kârâ Arslân Bôri*'nin hareket noktası olarak da Herât gösterilmiştir. (*Tarih-i Sistân*, s.370-372).

lendirmektedir. Ancak, 450'li yılların başında Herât'ta Alp-Arslan adına kesilen paralar⁴² bu şehrin hâkimiyetinin yeniden el değiştirdiğini göstermektedir.

Şu halde rahmetli M. A. Köymen'in, Musa Yabgu'nun, Selçuklu Devleti'nin kuruluş devrinde siyasi yönden Çağrı Bey'e bağlı olduğuna dair yorumunun⁴³ da gerçekleri yansıtmadığı ortaya çıkmaktadır. Zirâ, Musa Yabgu'nun 435/1043-44 tarihinde bastırıldığı paralarda Çağrı Bey'in adı geçmezken, 448 tarihinde de Sistân hâkimiyeti yüzünden Çağrı Bey'le savaşa girişmiştir.

Yine, Musa Yabgu'nun paralarında kullanılan unvan ve lakaplar da dikkate değerdir. Musa Yabgu paralarında "al-Malik al-Âdil" ve "Nâsır al-Dîn" unvanlarını kullanmaktadır ki, bu unvanlar siyasi tarih kaynaklarınca zikredilmemiştir⁴⁴. "al-Malik al-Âdil" unvanının Kirmân'da Kavurd Bey tarafından paralarda düzenli bir şekilde kullanıldığını yukarıda zikretmiştik. Bu yönde Musa Yabgu ile Kavurd Bey arasında görülen tek fark, Kavurd Bey babası Çağrı Bey'in adını "al-Malik al-Mulûk" unvanıyla kendisine metbû olarak zikrederken, Musa Yabgu'nun sadece kendi ismini ve unvanlarını kullanmış olmasıdır. Yine, Musa Yabgu'nun paralarında, onun adının Musa yazılmaksızın "Yabgû" (veya Bigû~Paygû⁴⁵) şeklinde kaydedilmiş olduğu görülmektedir. Çağrı Bey'in 435/1043-44 tarihinde Herât'ta (nr. 3) bastırılmış olduğu paradaki unvan da dikkate değerdir: "al-Malik al-Manşûr". Biz bu unvana Çağrı Bey'in diğer paralarında rastlayamamaktayız. Bu durum, unvanın, Çağrı Bey ile Musa Yabgu arasındaki mücadele ve Çağrı Bey'in ilk başarısıyla ilgili olabileceğini akla getirmektedir.

Yayımladığımız dördüncü para Çağrı Bey tarafından 445/1053-54 tarihinde Merv'de bastırılmıştır (nr.4). Bu özelliğiyle, Çağrı Bey tarafından aynı tarihte bastırılan ve elimize ulaşan üçüncü parayı oluşturmaktadır. Tuğrul Bey'in ismi bu parada zikredilmemiştir. Diğer iki parada olduğu gibi bu pa-

⁴² Elimizde Alp-Arslan adına 450-455/1058-1063 tarihleri arasında Herât'ta kesilmiş muhtelif paralar mevcuttur. Bkz. D. Sourdel, "Un trésor de dinars Ğaznawides et Salġuqides découvert en Afghanistan", *Bulletin d'Etudes Orientales de l'Institut Français de Damas*, XVIII, (1963-64), s.214.

⁴³ Bkz. M. A. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1993, s.55.

⁴⁴ Fasih-i Hâfî, *Mucmel-i Fasihî*'de Musa Yabgu için "Mu'izz al-Davla" elkabını zikretmiştir. Bkz. C.E. Bosworth, aynı eser, s.383.

⁴⁵ Bu okunuş için bkz. C.E. Bosworth, "Paygu", *EI*², VIII, s.288.

rada da ok ve yay tasviri görülmektedir. Çağrı Bey'in kendi adını hiçbir unvan kullanmaksızın zikretmiş olması dikkate değerdir.

Yayımladığımız beşinci paranın basım tarihinin son rakamı okunamamakla birlikte 450'li yıllarda basıldığı kesindir (45x). Eğer, Çağrı Bey'in 451/1059 tarihinde vefat ettiği düşünülürse⁴⁶, bu paranın tarihinin de 450 veya 451 olması gerekir. Dolayısıyla üzerindeki ibareler Çağrı Bey'in hâkimiyet döneminin sonlarındaki siyasî durumuyla ilgili kabul edilmelidir. Para üzerindeki bazı tasvirler (veya) silinmelerden dolayı tam olarak değerlendirilememektedir. Tuğrul Bey'in adı bu parada da zikredilmemiştir. Çağrı Bey, diğer paralarında olduğu gibi bu parada da kendi adını hiçbir unvan kullanmadan sade bir şekilde zikretmiştir.

İbrahim Yınal'a ait para (nr. 6), Selçuklu hanedanında hâkimiyet münasebetlerinin bir diğer halkasını teşkil etmektedir. Selçuklu kaynaklarında Tuğrul ve Çağrı Bey'lerin anne bir kardeşleri ve aynı zamanda amcaları Yusuf İnanç'ın oğlu olan İbrahim Yınal'ın siyasî faaliyetlerine dair bilgiler Çağrı Bey ve Musa Yabgu'ya nazaran daha fazladır. Buna rağmen hiçbir kaynakta İbrahim Yınal'ın kendi adına para bastırıldığına dair bir kayda raslanılmamıştır. Ancak, onun üç kez isyan ettiği ve bu isyanlardan sonuncusunun onun katliyle neticelendiği bilinmektedir⁴⁷. Bu parada da dikkate değer nokta, diğer Selçuklu paralarında olduğu gibi, Tuğrul Bey'in adının hiç zikredilmemiş olması ve ok ve yay tasvirlerinin kullanılmasıdır. İbrahim Yınal kendisi için "al-Amîr al-Acall" unvanını kullanmıştır. Aynı unvan bu paradan yaklaşık 2-3 yıl öncesine kadar Tuğrul Bey ve 15-16 yıl kadar sonra da Alp-Arslan, Resul Tegin ve Böri Tegin gibi Selçuklu şehzadeleri tarafından da kullanılmıştır. Bu arada İbrahim Yınal'ın "al-Amîr al-Acall" unvanını, "Abū İşâk" künyesini, "Husâm al-Din" ve "Sayf al-Davla" elkabını kullandığı⁴⁸ kendisini de "İbrâhîm b. Yûsuf İnnâç" şeklinde zikrettiği görülmektedir. Bazı siyasî tarih kitapları

⁴⁶ Kaynaklar Çağrı Bey'in ölüm tarihi için 450-452 tarihlerini vermektedirler. Bu hususta bkz. M.H. Yınanç, "Çağrı Bey" mad. *İA.*, c.II, s.327; krş. C.E. Bosworth, "Saldjukids", *ET2*, VIII, s. 940. Oysa oğlu Kavurd Bey'in paralarından bu tarihi 451/1059 olarak tespit etmek mümkündür.

⁴⁷ Muhammed b. Muhammed el-Huseynî, *el-Urâza fî Hikâyeti's-Selçûkiyye*, neşr. K. Süsseim, Leiden 1909, s.39; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 422,484-489; İ. Kafesoğlu, "Selçuk'un oğulları ve torunları", *Türkiyat Mecmuası*, XIII, İstanbul 1958, s.125-128.

⁴⁸ İbrahim Yınal'ın "Sayf al-Davla" elkabını taşıdığı tarih kaynakları tarafından da zikredilmiştir. Bkz. *Mucmelü't-Tevârih ve'l-Kıyas*, neşr. Melikü's-Şu'arâ Bahâr, Tahran (tarihsiz), s.407; Muhammed b. Munevver b. Sa'd Meyhenî, *Esrârü't-Tevhîd*, neşr. Zebihullah Safâ, Tahran 1354, s.247; A. Azzâvî, "İbn Hassul'un Türkler Hakkında Bir Eseri", T. terc. Ş. Yaltkaya, *Belleten*, IV/14-15, Ankara 1940, s. 264 (metin, s. 48).

tarafından İbrahim Yınal'ın babası olarak zikredilen⁴⁹ Yusuf İnanç'ın ismi bu para tarafından da doğrulanmaktadır. Paranın ön yüzünün her iki tarafında görülen kılıç tasviri de dikkate değerdir.

Tuğrul Bey'in Dandanakan Zaferi'ni müteakiben sultan ilân edilerek hâkimiyet tahtına oturtulduğu, bu tarihten sonra da bütün hanedan üyeleri ve yerli vassallar tarafından hükümdar olarak tanındığı gözönünde bulundurulursa, şu sorulara cevap aramak gerekecektir: Selçuklu hanedan üyeleriyle Tuğrul Bey'in siyasi münasebetleri hangi meşrû-hukukî temellere dayanmakta idi? İlk devir Selçuklu paralarının büyük bir kısmında görülen ok ve yay tasvirinin siyasi-hukukî manası ne idi? Çağrı Bey'in oğulları Kavurd ve Alp-Arslan paralarında niçin Sultan Tuğrul Bey'in değil de babaları Çağrı Bey'in adını zikrediyorlardı? Selçuklu hanedan üyeleriyle Tuğrul Bey arasındaki siyasi-hukukî münasebetlerin İranlı yerel hâkimlerle Tuğrul Bey'in münasebetlerinden farkı ne idi?

Tuğrul Bey ile Selçuklu hanedan üyeleri arasındaki hâkimiyet münasebetlerini daha iyi anlayabilmek için Tuğrul Bey'in yerel hanedanlarla olan hâkimiyet münasebetlerine ve Selçuklu Devleti'nin kuruluş devri için karakteristik ve hususî bir mana ifade eden ok ve yay tasvirlerine dikkat etmek gerekecektir. Bu konuda Kâkûye hanedanından İsfahân'ın yerel hâkimi Ferâmurz b. Muhammed b. Duşmanzâr (veya Duşmanziyâr)'a ait bir kaç para işimize yarayacaktır⁵⁰. 430 ve 440'lı yıllarda İsfahân'da bastırıldıkları anlaşılan bu paralarda Tuğrul Bey'in ismi "al-Sultân al-Mu'azzam Tuğrul Bek" olarak zikredilmiş ve parada ok ve yay tasvirleri kullanılmıştır. Vassal kendi adını "al-Amir Farâmurz" veya bir parada da⁵¹ sadece "Farâmurz" şeklinde unvansız olarak zikretmiştir. Paralar, Tuğrul Bey'in henüz İsfahân'a siyasi hâkimiyetinden önceki bir devre ait oldukları için vassal-metbû münasebetleri açısından

⁴⁹ Necmü'd-din Kummî, *Tarihü'l-Vuzerâ*, neşr. Muhammed Takî Dâneş-pejüh, Tahran 1363, s.268; *Tevârih-i Al-i Selçuk*, neşr. F.N. Uzluk, Ankara 1952, s.3-4; (metin), s.8-9.

⁵⁰ Bkz. Abdullah Akülî Bey'in özel koleksiyonu (Tahran) nr.27. (İsfahân 435/1043-44 tarihli); G.C. Miles, "Another Kakwayhid Note", *The American Numismatic Society, Museum Notes*, 18, 1972, s.142, 147-148 (İsfahân 434/1042-43, 435/1043-44 ve 438/1046-47 tarihli); *The Coinage of Islam, Collection of William Kazan*, Beirut 1983, s.411 (İsfahân 434/1042-43 ve 435/1043-44 tarihli); R. Bulliet, aynı makale, s.290. (İsfahân 442/1050-51 tarihli); C.Turabî Tabâtabâ'i-M. Vasık, aynı eser, s.476; Yine Tahran'da Muze-yi İran-bastan'da Tuğrul ve Ferâmurz adına kesilmiş dört tane gümüş para daha vardır. Bk.nr.1183.

⁵¹ Abdullah Kuçanî, *Tarih-i Hukkâm-i Nişâbûr be-İsinad-i Sikkeha*, Basılmamış Y. Lisans Tezi, Pejuheşgah-ı Ulum-ı İnsanî ve Mutala'at-ı Ferhengî, Tahran 1375hş/1997, s.345. (44X tarihli).

dan dikkate değer noktalar taşımaktadır. Burada Selçuklu hanedanından olmayan Ferâmurz'un Tuğrul Bey'i "al-Sultân al-Mu'azzam" unvanı ile zikretmesi, diğer Selçuklu hanedan üyelerinin durumuna aykırıdır. Yine Ferâmurz'un paralarında kullanılan "ok ve yay" tasviri bize Selçuklu paralarında görülen bu motifin hâkimiyet alâmeti olarak da kullanıldığını göstermektedir. Zirâ, ok ve yay Selçuklu öncesi hiçbir Kâkûye parasında görülmemektedir.

Yine, ikinci bir örnek olarak, basım yeri ve tarihi okunamayan, ancak Türk asıllı olduğu anlaşılan Tuğrul Bey'in vassalı Beg-Arslan'a ait parayı⁵² göstermek mümkündür. Beg-Arslan metbû'unu "al-Sultân al-Mu'azzam Şâhanşâh Tuğrul Bek Abû Tâlib" olarak zikrederken kendisi için "al-Amir al-Acall" unvanını kullanmıştır. Paranın her iki yüzünde de ok ve yay tasviri görülür.

Bu durumda, Selçuklu paralarında görülen ok ve yay motifinin kimi ya da neyi nitelemiş olduğu üzerine düşünmek gerekecektir. Selçuklu devri için çok karakteristik bir özellik taşıyan, Selçuklu paralarının yanı sıra madalyonlarda⁵³ ve devrin resmi muhaberatının başında *tugra* olarak kullanıldığı anlaşılan⁵⁴ ve Türkiye Selçukluları vasıtasıyla da Anadolu'ya giren⁵⁵ ok ve yay, siyasi önemine binaen birçok kaynak tarafından zikredilmiştir⁵⁶. Kaynaklarda sık bir şekilde zikredilen bu motif Selçuklu tarihi araştırmacıları tarafından açıklanmaya çalışılmıştır. Buna göre; ok ve yayın eski Türk tarihinden beri hususî ve hukukî bir mana taşıdığı, ilkinin tâbiyi ikincisinin ise hâkimi ve hâ-

⁵² G. Hennequin, *aynı eser*, s.33. Burada vassalın Azerbaycan hâkimi olma ihtimali belirtilmiştir.

⁵³ Tuğrul Bey'e ait ok ve yay motifi taşıyan Bağdad 455 tarihli böyle bir madalyon için bkz. *Doğu ile Batı Arasında Bir Gök Kuşağı -2, Selçuklu Sikkeleri*, Yapı Kredi Bankası Yayınları, İstanbul 1994, s.19.

⁵⁴ O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara 1988, s. 24-25.

⁵⁵ Türkiye Selçuklu paralarında da biz ok ve yayın daha tekamül etmiş şekillerini görmektediriz. H. Erkiiletlioğlu - O. Güler, *Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri*, Kayseri 1996, s.26-27. Bu motifle ilgili bkz. S. Mülayim, "Selçuklu Sikkelerinde Yazı-Dışı Unsurlar," *Antalya V. Selçuklu Semineri*, Antalya 1998, s.12-15.

⁵⁶ Ebu'l-Hasan el-Beyhâkî, Nişâbûr şehrine girişi esnasında Tuğrul Bey'in elinde üç tane ok, kolunda ise bir yay bulunduğunu bildirmektedir. Bkz. *Tarih-i Beyhâkî*, neşr. A. Ekber Feyyaz, Tahran 1375/1996, s.732. İranlı müellifler için anlaşılması zor olan bu bozkır hâkimiyet alâmetinin bazı müellifler tarafından karıştırılarak yayın hilal, okun ise çomak zannedildiği görülmektedir. bkz. Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Ayetü's-Surûr*, s.98. Yay-hilal için bkz. Sıraceddin Segci divanından naklen bkz. Ş. Şerik Emin, *Ferheng-i Isulihat-ı Devre-yi Mogol*, Tahran 1357hş, s.169.

kimiyet anlayışını temsil ettiği ve Selçuklular devrinde "tamga" olarak kullanıldığı O. Turan ve Cl. Cahen tarafından ortaya konulmuştur⁵⁷. F. Köprülü ise, okun Kınık boyunun tamgası olduğunu ifade etmiştir⁵⁸. Ok ve yayın Tuğrul Bey'in siyasi hâkimiyet ifade eden şahsi tamgası olduğuna dair bir başka görüş ise R. Bulliet tarafından ileri sürülmüştür⁵⁹.

Tuğrul Bey'in Nişâbûr'da bastırıldığı paralar istisna edilirse diğer bütün paralarında ve onun yanı sıra Selçuklu hanedan üyeleri ve vassallarının paralarında görülen bu tamganın, bizim şahsi kanaatimize göre belki de Dukak'ın *demir yaylı* lakabına kadar uzanan bir geçmişte, Tuğrul Bey'in şahsi iktidarını aşarak, bütün Selçuk ailesine teşmil olacak bir şekilde, hukukî bir sembol olarak kullanılmış olması muhtemeldir. Ok ve yay hemen hemen bütün Selçuklu hanedan üyelerinin parasında rastlanması ve bu tamganın Tuğrul Bey'in ölümünden sonra da diğer hanedan üyeleri tarafından kullanılması bunu doğrular. Burada, ok ve yay motifleri, henüz İran coğrafyasına yeni dahil olan Oğuzlar için sembolik olarak siyasi kudret ve hâkimiyeti temsil etmiş olmalıdır. Okuma yazma bilmeyen bir Oğuz'un, bu tasvir üzerinden siyasi hâkim veya paranın sahibini anlaması mümkün gözükmemektedir⁶⁰. Çağrı Bey'in paralarında görülen ok-yay veya sadece ok ile Kavurd Bey'in paralarında bir süre göze çarpan ve kuşu andıran süslü bir ok ve yay motifinin⁶¹ de aynı şekilde tamga olarak bu kimseler tarafından kullanılmış olduğu anlaşılıyor. Dolayısıyla da, Çağrı Bey'e ait elimizdeki son para -belki de silinmeler sebebiyle- istisna sayılırsa, takriben bütün Selçuklu paralarında "ok ve yay"ın ya da bunlardan sadece birisinin tamga olarak kullanıldığı görülmektedir.

Şu halde, ailenin hâkimiyet alâmeti olan ok ve yay tamgasını kullanmak, yerel vassallar için Selçuklu hâkimiyetini tanımak demek olan bir zorunluluk iken, Selçuklu hanedan üyeleri için, Selçuk ailesinin hâkimiyetini ifade eden

⁵⁷ Bkz. O. Turan, "Eski Türklerde okun hukuki bir sembol olarak kullanılması," *Belleten*, IX/35, Ankara 1945, s.315-316; Cl. Cahen, "La Tugra Seljukide", *JA*, CCXXXIV, (1943-45), s.286; C.E. Bosworth, "Saljukids", *Et*², c.VIII, s.940.

⁵⁸ F. Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul 1981, s.61.

⁵⁹ R.W. Bulliet, "Numismatic Evidence for the Relationship between Tughril Beg and Chaghri Beg", *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History, Studies in Honor of George C. Miles*, Ed. A. Kouymjian, Beirut 1974, s.290. Yine Bulliet'e dayanarak S. Dıvıçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya (Boy, Konat ve Devlet)*, İstanbul 1994, s.102.

⁶⁰ R.W. Bulliet, aynı makale, s.292,294.

⁶¹ Bkz. yukarıda Kavurd Bey'in paraları. Aynı motifi İrânşah ve Arslanşah devrindeki Kirmân Selçuklu paralarında da görmek mümkündür. Bkz. Muze-yi İrân-bastan, nr.1282 (Bem 487/1094 tarihli), nr.1284. (Arslanşah'a ait)

bir sembol olmalıdır. Buna rağmen, yerel hâkimler sadece "*tamga*" ile Selçuklu hâkimiyetini tanımakla kalmamış, paralarında metbularının adını da zikretmişlerdir. Selçuklu hanedan üyeleri ise, kendi siyasî konumlarına göre, Tuğrul Bey'in adını, 4x4 tarihinde Resul Tegin'in sikkesinde olduğu gibi paralarında zikretmekte, ya da İbrahim Yinal ve Musa Yabgu örneğinde olduğu gibi zikretmemekte idiler. Burada şu soruya cevap aramak gerekmektedir; Acaba, Tuğrul Bey'in adının Selçuklu paralarında zikredilmesi ya da zikredilmemesi hangi siyasî-idarî geleneğe dayanmakta idi ve Selçuklu hanedan üyelerinin Tuğrul Bey'le olan münasebetlerinde hangi siyasî teamüller geçerli idi?

Esasen elimizdeki mevcut paralardan, Musa Yabgu, Çağrı Bey, Kavurd Bey ve İbrahim Yinal gibi devletin kuruluşunda ilk fütuhata yürütmüş olan Selçuklu hanedan üyelerinin paralarında Tuğrul Bey'in adını zikretmeye gerek duymadıkları anlaşılmaktadır. Bu durum kuşkusuz, fetih hakkına dayanan ve ülkeyi hanedan üyelerinin müşterek mesuliyetinde addeden Eski Türk devlet geleneği ile, Dandanakan Savaşı'nı müteakib toplanan kurul-tayda alınan kararlara bağlılığın tabii bir sonucu olsa gerektir. Buna göre, her bir hanedan üyesi, Dandanakan Savaşı sonrası yapılan taksimde payına düşen coğrafyada kendi adına hutbe okutma ve para bastırma hakkına sahip olmuştur. Bu durumda, hanedan üyeleri Tuğrul Bey'in hâkimiyetini tanımakla birlikte paralarında onun adını zikretmek mecburiyetinde kalmamışlardır. Ancak, 455/1063 tarihinde Şirâz'da Kavurd Bey adına basılan para ile⁶² Alp-Arslan'ın basım tarihi ve yeri okunamayan bir parasında⁶³ Tuğrul Bey'in ismi zikredilme yoluna gidilmiştir. Kanaatimize göre bu durum, daha önce kendilerine metbu olarak babalarını tanıyan ve paralarında onun adını zikreden Kavurd Bey ve Alp-Arslan'a, muhtemelen daha merkezî bir sisteme geçmek isteyen Tuğrul Bey'in telkiniyle gerçekleşmiştir. Ancak, Tuğrul Bey'in hayatının son yıllarında gerçekleştirmek istediği bu teşebbüsün onun ölümlüyle birlikte terk edildiği anlaşılmaktadır. Alp-Arslan, Tuğrul Bey'in yerine hükümdarlık tahtına çıkarken, kardeşi Kavurd Bey de, fetih hakkına göre kendi payına düşmüş olan Kirmân'da bastırıldığı paralarda, yeniden, sadece kendi adını "Malik al-'Ādil" unvanı ile zikretmeye başlamış ve hükümdarlı-

⁶² G. Hennequin, aynı eser, s. 160; N.M. Lowick, "Seljuk Coins", *Numismatic Chronicle*, Seventh Series, X, 1970, s.25.

⁶³ C. Alptekin aynı mak., s.469.

ğını zahiren kabul etmekle birlikte Alp-Arslan'ın adını paralarına koymamıştır.

Bu durum Selçuklu hükümdarlarının, devletin kuruluşunda yapılan taksime, -daha merkezî bir devlet anlayışına geçme temayüllerine rağmen- sonraki tarihlerde de riayet ettiklerini gösterir. Alp-Arslan ve Melikşah devrinde itibaren Selçuklu hanedan üyelerinin, kestirdikleri paralarda hükümdarın adını zikretmelerine rağmen, Kavurd Bey ve oğullarının idaresinde bulunan Kirmân'da basılan paralarda Selçuklu Sultanının adına raslanılmaması da bunu gösterir.

Kutalmış, Resul Tegin, Ertaş ve Yakutî gibi Dandanakan Savaşı sonrası yapılan taksimde ülkede muayyen bir mıntukanın idaresini üstlenmeyen hanedan üyelerinin merkez ile olan hâkimiyet münasebetlerine dair bilgimiz daha azdır. Anlaşıldığına göre, bu hanedan üyelerinin Tuğrul Bey ile olan münasebetleri daha sıkı esaslara bağlı bulunmakta idi. Nitekim, Resul Tegin adına kesilen bir parada⁶⁴-diğer hanedan üyelerinin hilafına- Sultan Tuğrul Bey'in adının zikredilmiş olması bunu göstermektedir. Buna rağmen elimizde diğer hanedan üyelerine ait paralar bulunmaması, bu konuda daha fazla yorum yapmamızı engellemektedir.

O halde ilk devir Selçuklu paralarından şu neticeleri çıkartmak gerekecektir:

1. Çağrı Bey'in oğulları Kavurd Bey ve Alp-Arslan, babalarının sağlığında paralarında kendileri için Melik ve Emir unvanlarını kullanmakta (al-Malik al-'Âdil, al-Amîr al-Acall) ve kendilerine "al-Malik al-Mulûk" unvanıyla babalarını metbû tanımakta idiler. Tuğrul Bey'in adını paralarında zikretmiyorlardı. Paralardan anlaşıldığına göre, Alp-Arslan daha Çağrı Bey'in sağlığında Merv ve Herât şehirlerinin hâkimiydi ve babasının yerine veliaht konumunda bulunmaktaydı. Çağrı Bey'in vefatından sonra (451/1059), Kavurd Bey paralarında ok ve yay tasviri ile sadece kendi adını ve unvanlarını zikretmekte idi. ("al-Malik al-'Âdil" veya "al-Malik al-Mu'azzam"). Kavurd Bey ve Alp Arslan ilk defa muhtemelen 454/1062 veya 455/1063 tarihlerinde, Tuğrul Bey'in ismini de paralarında zikretmeye başlamışlardır. Ancak aynı yıl Tuğrul Bey'in vefatıyla bu uygulama sona ermiştir. Bu tarihten sonra Kavurd Bey'in paralarında ok ve yay tasviri, kendi adı ve unvanından başka hiçbir kimsenin ismi

⁶⁴ G. Hennequin, aynı eser, s.28-29.

geçmemiştir. Alp-Arslan bazı paralarında kendisi için " 'Azud al-Davla Tâc al-Amma" elkabını kullanırken Kavurd Bey " 'Îmâd al-Davla" elkabından istifade etmiştir.

2. Çağrı Bey, paralarında, 435/1043-44 tarihinde bir kez kullandığı "al-Malik al-Manşūr" istisna sayılırsa kendisi için hiçbir unvan kullanmıyor ve kendi adını son derece sade bir şekilde zikrediyordu: "Çağrı Bek Dāvūd". Paralarında Tuğrul Bey'in adını sadece bir kez -istisnaî bir şekilde- zikretmiştir. Paralarında umumiyetle tamga olarak ok ve yayı kullanmıştır. Kendisi için unvan kullanmamakla birlikte oğullarının onun için kullandıkları "al-Malik al-Mulūk" unvanını kabul ettiği anlaşılmaktadır. Onun paralardaki siyâsî statüsü, "Sultân" Tuğrul Bey'in altında, Melik veya Emir unvanlarını taşıyan Musa Yabgu, İbrahim Yınal, Resul Tegin gibi diğer hanedan üyelerinin üzerindedir. Kendisi için bir unvan kullanmaması belki de konumuna uygun bir unvan bulunmamasından olmalıdır. Hâkimiyetinin asıl merkezi Merv olmasına rağmen, Sistân eyaleti ile Herât şehrinin de zaman zaman onun idaresine girdiği anlaşılmaktadır. Yine paralar, daha önce ortaya konulduğu gibi⁶⁵, Kavurd Bey'in idaresinde bulunan Kirmân'ın Çağrı Bey'e bağlı tâbi devlet konumunda bulunduğunu göstermektedir.

3. Tuğrul ve Çağrı Beylerin amcaları Musa Yabgu kendisi için "al-Malik al-'Âdil" unvanını kullanmakta idi. Paralarından anlaşıldığına göre, 435/1043-44 tarihinde Herât hâkimiyeti için Çağrı Bey'le mücadele halinde idi. 430 ve 440'lı yıllarda Herât hâkimi olduğu anlaşılmaktaysa da, 450'li yılların başında bu şehirde Alp-Arslan adına kesilen paralar şehrin hâkimiyetinin el değiştirmiş olduğunu göstermektedir.

4. Tuğrul ve Çağrı Beylerin anne bir kardeşleri İbrahim Yınal kendisi için "al-Amîr al-Acall"⁶⁶ unvanını kullanmakta ve ok ve yay tasviri ile Tuğrul Bey'in hâkimiyetini tanıdığını göstermekteydi. Bunlardan başka, babası Yusuf İnanç'ın ismini de parasına getiriyor ve "Abū İshâk" künyesiyle "Sayf al-Davla"

⁶⁵ Bkz. E. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 150.

⁶⁶ Tuğrul Bey'in 432-437/1040-1045 tarihleri arasında bastırıldığı paralarda da görülen bu unvan İbrahim Yınal'dan yaklaşık 15-16 yıl kadar sonra, Resul Tegin ve Alp-Arslan'ın paralarında da görülmektedir. Yine *Tarih-i Sistân'a* göre (s.372), Musa Yabgu'nun oğlu Kara Arslan Bôri de aynı unvanı taşımakta idi. Bu ünvan için bkz. Muhammed Bakır el-Hüseynî, "Derasetü tahliliyye ve ihsaiyyeti lil elkabu İslâmiyye -2-", *Sumer*, XXVIII/1-2, Bağdad 1972, s. 154, 155, 160.

elkabını kullanıyordu⁶⁷. Siyasî konumu Çağrı Bey'in altındadır ve daha çok Kavurd ve Alp-Arslan'a benzemektedir. Ancak hâkim olarak parasında kim-senin adını zikretmemiştir.

5. Selçuklu hanedanının bir diğer üyesi Resul Tegin'in, mevcut paralara göre (4)x4 tarihinde Hemedân ve 455/1063 tarihinde Fars eyaletinde bulunan İstahr'ın hâkimi olduğu anlaşılmaktadır. İlk para da Tuğrul Bey'in adını "al-Sulţān al-Mu'azzam Şāhanşāh Tuğrul Bek" şeklinde zikrederken, ikinci parada kendi adından başka hiçbir isim zikretmemiştir. Onun paralarında kendisi için; "al-Amîr al-Acall" unvanını, "Abū Şucā' " künyesini ve "Husām al-Dîn" elkabını kullandığı anlaşılmaktadır.

6. Türk asıllı Beg Arslan paralarında ok ve yay ile metbu'u Tuğrul Bey'in adını tam bir şekilde zikrederken kendisi için "al-Amîr al-Acall" unvanını kullanmakta idi. Selçuklu hanedan üyeleri tarafından da kullanılmakta olan bu unvan onun önemini göstermektedir.

7. Kâkûye hanedanınınından İsfahân'ın yerel hâkimi Ferâmurz, paralarında hem Tuğrul Bey'in adını hem de ok ve yay tasvirlerini kullanmakta idi. Kendisi için ise, ya "al-Amîr" unvanını kullanıyor ya da adını unvansız zikre-diyordu. Siyasî konumu, Selçuklu hanedan üyelerinin altında gözükme-ktedir.

⁶⁷ İbrahim Yinal'ın çağdaşı İbn Hassul, onun ünvanlarını "al-Amîr al-İsfahsālār Sayf al-Davla Abî İshāk İbrāhîm b. Yūsuf" şeklinde zikretmekle bilgilerimizi teyid eder. Bkz. A. Azzāvî, "İbn Hassul'un Türkler Hakkında Bir Eseri", s. 264 (metin, s. 48).

Paralara göre Selçuklu hanedan üyeleri ve vassalların hiyerarşik yapısı:

I - TUĞRUL BEY

433-437 al-Amîr al-Acall, al-Amîr al-Sayyîd

437-455 al-Sultân al-Mu'azzam

II - Çağrı Bey Davud

435- al-Malik al-Manşûr

445- - -

45x - -

III - Kavurd Bey

444-451 al-Malik al-'Âdil

451 al-Malik al-Mu'azzam

451-467 al-Malik al-'Âdil

'Îmâd al-Davla

III - Alp-Arslan

450 al-Amîr al-Acall

453 'Azud al-Davla

Tâc al-Amma

455

III - İbrahim Yinal

439 al-Amîr al-Acall

Sayf al-Davla

Abû İshâk

441 Abû İshâk

III - Musa Yabgu

435 al-Malik al-'Âdil

Nâsır al-Dîn

IV - Resul Tegin

4X4 Hüsâm al-Dîn

455 al-Amîr al-Acall

Hüsâm al-Dîn

V - Beg Arslan

4XX al-Amîr al-Acall

VI - Ferâmurz

434, 435, 438, 442 al-Amîr

44X - (Farâmurz)

Hanedan üyelerine ait bu paralar, aynı zamanda Dandanakan Savaşı'nı müteakiben toplanan kurultayda alınan kararlara binaen siyasî yapılanmasını gerçekleştiren Selçuklu hanedan üyelerinin, kendi fütûhat hakkına dayanan bölgelerde adem-i merkezî bir şekilde yapılanmaya girdiklerini ve savaşı taki-

beden 15-20 yıl zarfında da -Musa Yabgu'nun hâkimiyet sahası istisna sayılırsa- kurultayda alınan kararlara azami ölçüde riayet ettiklerini göstermektedir.

Ne yazık ki, elimizde şu anda daha fazla yoruma elverişli para bulunmaması bu münasebetlerin her yönüyle aydınlatılmasını engellemektedir. Ancak, şu ana kadar, Selçuklu Devleti'nin siyasî yapılanmasını gerçekleştirdiği İran coğrafyasındaki zengin para koleksiyonlarının henüz envanterlerinin dahi çıkartılmamış olması, bu yöndeki ümitlerimizi taze tutmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

a- Yayınlanmamış Paralar:

- Muze-yi İran-bastan, (Tahran), nr.403.
 Muze-yi İran-bastan, (Tahran), nr.405.
 Muze-yi İran-bastan, (Tahran), nr.397.
 Muze-yi İran-bastan, nr.1282, nr.1284.
 Muze-yi Sikke-yi Melik, (Tahran), nr. 284.
 Muze-yi Sikke-yi Melik, (Tahran), nr. 283.
 Muze-yi Sikke-yi Melik, (Tahran), nr. 286.
 Muze-yi Bank-ı Sepah, (Tahran), Vitrin IV, nr.2.
 Muze-yi Bank-ı Sepah, (Tahran), Vitrin IV, nr.1.
 Abdullah Akılî Bey'in Özel Koleksiyonu (Tahran) nr.27,33,35,47.

b- Kaynak ve Araştırmalar:

- ABDULLAH KUÇANÎ, *Tarih-i Hukkâm-i Nişâbûr be-İstinad-i Sikkeha*, Basılmamış Y. Lisans Tezi, Pejuheşgah-ı Ulum-ı İnsanî ve Mutala'at-ı Ferhengî, Tahran 1375hş/1997.
 AGADSHANOV S.G., *Der Staat der Seldschukiden und Mittelasien im 11.-12. Jahrhundert*, Alm. terc. R. Schletzer, Berlin 1994.
 ALPTEKİN, C., "Selçuklu Paraları", *SAD*, III, Ankara 1971.
 ANONİM, *Tevârih-i Al-i Selçuk*, neşr. F.N. Uzluk, Ankara 1952.
 BULLIET, R.W., "Numismatic Evidence for the Relationship between Tughril Beg and Chaghri Beg", *Near Eastern Numismatics, Iconography*,

- Epigraphy and History. Studies in Honor of George C. Miles*, Ed. A. Kouymjian, Beirut 1974.
- BOSWORTH, C.E., *The History of the Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz 247/861-949/1542-43*, California-New York 1994.
- BOSWORTH, C.E., "Paygu", *EI²*, VIII, s. 288.
- BOSWORTH, C.E., "Saldjukids", *EI²*, VIII, s. 940.
- BUNDARÎ, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, T. terc. K. Burslan, Ankara 1943.
- CAHEN, Cl., "La Tugra Seljukide", *JA*, CCXXXIV, (1943-45).
- The Coinage of Islam, Collection of William Kazan*, Beirut 1983.
- DİVİTÇİOĞLU, S., *Oğuz'dan Selçuklu'ya (Boy, Konat ve Devlet)*, İstanbul 1994.
- Doğu ile Batı Arasında Bir Gök Kuşağı -2, Selçuklu Sikkeleri*, Yapı Kredi Bankası Yayınları, İstanbul 1994.
- EBU'L-HASAN EL-BEYHAKÎ, *Tarih-i Beyhakî*, neşr. A. Ekber Feyyaz, Tahran 1375/1996.
- EBU'L-FETH KAHRAMANÎ, "Sikke; Nişân-ı Kavmiyet ve Azâdegî", *Huner u Merdom*, sayı 104, Tahran 1350hş.
- ERKİLETLİOĞLU, H.- GÜLER, O.; *Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri*, Kayseri 1996.
- HENNEQUÏN, G., *Catalogue des Monnaies Musulmanes de la Bibliothèque Nationale, Asie Pré Mongole, Les Salğuş et Leurs Successeurs*, Paris 1985.
- HOCANİYAZOV, T., *Deneznoe obraşçeniye v gosudarstve Velikih Sel'dzukov, (Po Dannım Numizmatiki)*, Aşkabad 1977.
- İBNÜ'L-ESİR, *el-Kâmil fi't-Tarih*, T. terc. A. Özaydın, IX, İstanbul 1987.
- KAFESOĞLU, İ., "Selçuk'un oğulları ve torunları", *Türkiyat Mecmuası*, XIII, İstanbul 1958.
- KÖPRÜLÜ, F., *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul 1981.
- KÖYMEN, M. A., *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1993.

- LANE-POOLE, ST. ; *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, III, Bologna 1967.
- LOWİCK, N.M., "Fars'daki Selçuklu hakimi Resul Tegin'in bir altın sikkesi", T. terc. E. Merçil, *Tarih Dergisi*, Sayı 28-29, İstanbul 1975.
- LOWİCK, N.M., "Seljuk Coins", *Numismatic Chronicle*, Seventh Series, X, 1970.
- MERÇİL, E., *Kirman Selçukluları*, Ankara 1989.
- MİLES, G.C., "Another Kakwayhid Note", *The American Numismatic Society, Museum Notes*, 18, 1972.
- MUCMELŪ'T-TEVĀRİH VE'L-KISAS, neşr. Melikü's-Şu'arâ Bahâr, Tahran (tarihsiz).
- MUHAMMED B. MUHAMMED EL-HUSEYNÎ, *el-Urâza fi Hikâyeti's-Selçûkiyye*, neşr. K. Süsseim, Leiden 1909.
- MUHAMMED B. MUNEVVER B. SA 'D MEYHENÎ, *Esrârü't-Tevhîd*, neşr. Zebihullah Safâ, Tahran 1354.
- MUHAMMED B. ALÎ B. MUHAMMED ŞEBĀNKĀREÎ, *Mecma'ü'l-Ensâb*, neşr. Mir Haşim Muhaddis, Tahran 1363hş.
- MUHAMMED BAKİR EL-HÜSEYNÎ, "Derasetü tahliliyye ve ihsaiyyeti lil elkabu İslamiyye -2-", *Sumer*, XXVIII/1-2, Bağdad 1972.
- MŪLAYİM, S., "Selçuklu Sikkelerinde Yazı-Dışı Unsurlar," *Antalya V. Selçuklu Semineri*, Antalya 1998.
- NĀSİR-I HUSREV, *Sefer-nâme*, neşr. M. Debir-Siyakî, Tahran 1375.
- NECMŪ'D-DİN KUMMÎ, *Tarihü'l-Vuzerâ*, neşr. Muhammed Takî Dâneş-pejûh, Tahran 1363.
- RĀVENDÎ, *Râhatü's-Sudûr ve Ayetü's-Surûr*, neşr. M. Iqbal, London 1921.
- REŞİDŪ'D-DİN FAZLULLAH, *Câmiü't-Tevârih*, II/5, *Selçuklular Tarihi*, neşr. Ahmed Ateş, Ankara 1960.
- ZAHİRŪ'D-DİN NİŞĀBŪRÎ, *Selçûk-nâme*, neşr. M. İsmail Han Afşar, Tahran 1332hş.
- SOURDEL, D. ; "Un trésor de dinars Ğaznawides et Salĝuqides découvert en Afganistan", *Bulletin d'Etudes Orientales de l'Institut Français de Damas*, XVIII, (1963-64).
- Ş. ŞERİK EMİN, *Ferheng-i Istilahat-ı Devre-yi Mogol*, Tahran 1357hş.

- Tarih-i Sîstân*, neşr. Melikü's-Şu'arâ Bahâr, Tahran 1314hş.
- TURABÎ TABÂTABÂ'Î, C., *Sikkeha-yı Şahan-ı İslâmî-yi İran*, Tebriz 1350hş.
- TURABÎ TABÂTABÂ'Î, C. -VASIK, M., *Sikkeha-yi İslâmî-yi İran*, Tebriz 1373hş.
- TURAN, O., *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara 1988.
- TURAN, O., "Eski Türklerde okun hukuki bir sembol olarak kullanılması," *Bellekten*, IX/35, Ankara 1945.
- TURAN, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ankara 1965.
- YINANÇ, M.H., "Çağrı Bey" mad. *İA.*, c.II, s. 327.
- Spink-Zürich, *Coins of the Islamic World in Gold, Silver and Copper*, Auction, 31, 20 June 1989, s. 69.
- ALBUM, S., *A Checklist of Islamic Coins*, Santa Rosa 1998.
- A. AZZAVÎ, "İbn Hassul'un Türkler Hakkında Bir Eseri", T. terc. Ş. Yaltkaya, *Bellekten*, IV/14-15, Ankara 1940.

HAÇLI ORDULARININ ANADOLU'DA GEÇTİĞİ YOLLAR

EBRU ALTAN*

Haçlı Seferleri döneminde (1096-1291) Doğu'ya dokuz büyük sefer düzenlenmiştir. Bu seferler sırasında yalnızca Birinci Haçlı Seferi orduları 1097'de Anadolu'yu çapraz kesen yolu geçerek güneye inmeyi başarmışlardır. 1101 Yılı Haçlı Seferleri orduları Türkiye Selçuklu Devleti ve Danişmendli topraklarından geçmeye teşebbüs etmişler, fakat Sultan I. Kılıç Arslan tarafından Orta Anadolu'da imha edilmişlerdir. İkinci Haçlı Seferi orduları 1147/48'de yine Türkiye Selçuklu Devleti'nin topraklarından geçmeye çaba göstermişlerse de bunu başaramamışlar, ancak Bizans'a ait Ege bölgesi topraklarından geçerek Antalya'ya ulaşabilmişlerdir. Üçüncü Haçlı Seferi'ne katılan Alman ordusu ise 1190'da kısmen Türk topraklarından kısmen de Bizans arazisinden geçerek güneye Silifke'ye inmiştir. Bu çalışmamızda bahsedilen Haçlı ordularının Anadolu'daki yürüyüş yollarını kaynaklara dayanarak ve bu konudaki araştırma eserlerinde verilen bilgileri de göz önüne alarak açıklamaya çalışacağız.

Birinci Haçlı Seferi hareketinin öncüsü niteliğinde Anadolu'ya gelen ilk ordu Keşiş Pierre l'Ermite idaresindeydi. 1 Ağustos 1096'da İstanbul'a varan, unluğunu Fransız, Alman ve İtalyanlar'ın oluşturduğu bu ordu, Bizans paratoru I. Aleksios Komnenos (1081-1118) tarafından 6 Ağustos 1096'da Anadolu yakasına geçirildikten sonra İzmit Körfezi boyunca ilerledi ve Yalova akınında bugünkü Hersek'in bulunduğu yerde Kibotos (Civetot) adındaki karargâha yerleşti¹. Bir grup İznik civarındaki Kserigordon adındaki bir kaleye kadar ilerleyip burayı ele geçirdi, ancak Türkler tarafından mağlup

* Arş. Gör. Dr. Ebru Altan, İst. Üniv. Edeb. Fak. Tarih Blm. Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı.

¹ Anna Komnene, *Aleksias*, nşr. ve terc. B. Leib, Anne Comnène. *Alexiade. Règne de l'empereur Alexis I Comnène (1081-1118)*, II, Paris 1943, s. 210; terc. E.R.A. Sewter, *The Alexiad of Anna Comnena*, London 1969, s. 311; *Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum*, terc. R. Hill, *The Deeds of the Franks and the Other Pilgrims to Jerusalem*, Oxford 1979, s. 3,5; Albertus Aquensis, *Liber Christianae Expeditionis pro Ereptione et Restitutione Sanctae Hierosolymitanae Ecclesiae*, *Recueil des Historiens des Croisades. Historiens occidentaux (RHC occ.)*, IV, 1, 15, s. 283 vd.; terc. H. Hefele, *Albert von Aachen. Geschichte des ersten Kreuzzuges*, I, Jena 1923, s. 19 vd.

edilerek öldürüldüler ve kale geri alındı². Kibotos'taki Haçlı grubu da buradan güneye doğru İznik (Nikeia) üzerine yürümek üzere yola çıktı; Fakat bu grubun Anadolu'daki yürüyüşü, Kibotos'dan İznik Gölü'ne inen Drakon Vadisi'nde Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan (1093-1107) tarafından kesin yenilgiye uğratılmasıyla (21 Ekim 1096) son buldu³.

Keşiş Pierre l'Ermite'in ordusunu Birinci Haçlı Seferi'ne katılan beş büyük Haçlı ordusu takip etti. Dük Hugue de Vermandois, Aşağı Lorraine Dükü Godefroi de Bouillon, Güney İtalya Normanları'nın reisi Bohemund, Toulouse Kontu Raymond de St. Gilles ile Normandia Dükü Robert, Champagne Kontu Etienne de Blois ve Flandre Kontu II. Robert'in idaresindeki Haçlı orduları 1096 yılı sonbaharından itibaren arka arkaya İstanbul'a geldiler. 1097 yılı ilkbaharında Anadolu yakasına geçirilen Haçlılar Pelekanon'da⁴ toplandılar. 26 Nisan civarında Pelekanon'dan ayrılan Haçlılar İzmit Körfezi'ni dolaşarak İzmit'e oradan Kibotos'a gittiler; sonra güneye doğru Drakon Vadisi'ne yöneldiler⁵ ve Selçuklu başkenti İznik önüne ulaştılar (6 Mayıs)⁶.

² Anna Komnene, nşr. Leib, II, s. 210 vd.; terc. Sewter, s. 312; *Gesta Francorum*, s. 4 vd.

³ Bk. Anna Komnene, nşr. Leib, II, s. 211 vd.; terc. Sewter, s. 312; *Gesta Francorum*, s. 4 vd.; Albertus, *RHC occ.*, IV, 1, 16-22, s. 284-289; terc. Hefe, I, s. 20-29; krş. St. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, terc. F. Işılta, I, Ankara 1989, s. 101 vd.; I. Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, TTK-Ankara 1996, s. 22 vd.; ayn. mlf., *Haçlı Seferleri*, İstanbul 1997, s. 17 vd. Kibotos'dan Drakon Vadisi yoluyla İznik'e giden yol bugün Altınova-Yalakdere-Boyalıca güzergâhı ile İznik Gölü kıyısına iniyor.

⁴ Pelakanon'un yeri kesin olarak bilinmemekle beraber burasının Dil İskeleyi ile Maltepe arasında olması mümkündür. Bizans tarihçisi Ioannes Kantakuzenos (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae (CSHB)*, Bonn, 1828, I, s. 342 vdd.) Pelakanon'un, Gebze (eski Dacibyza)'nin doğusunda olduğunu belirtir. Leib (*Anna Komnene neşri*, II, s. 226, n. 2) buranın İzmit'in otuz kilometre batısında yer alan Hereke olduğunu söyler. Ramsay (*Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, terc. M. Pektaş, İstanbul 1960, s. 202) ise Pelakanon'un Kadıköy yakınlarında olduğunu tahmin eder. Krş. Runciman, s. 117, n. 5.

⁵ Drakon Vadisi'nden giden yol büyük bir ihtimalle, bugünkü Altınova'da vadiye giren yoldan geçmiş olmalı. Bugün bu yol Altınova'dan sonra Ayazma-Akçukur-Taşallı-Valideköprü-Yalakdere-Kızderbent-Bayındır güzergâhından geçiyor ve Boyalıca'da İznik gölü kıyısına ulaşıyor.

⁶ *Gesta Francorum*, s. 14 vd.; Albertus, *RHC occ.*, IV, 11, 20, s. 313 vd.; terc. Hefe, I, s. 60 vd. Anna Komnene (nşr. Leib, III, Paris 1945, s. 7; terc. Sewter, s. 333), diğer kaynaklarda olmamasına rağmen, Haçlı ordusunun bir kısmı İzmit Körfezi boyunca yürürken bir kısmının gemilerle doğrudan Kibotos'a geçtiğini söyler. Birinci Haçlı Seferi'ne bizzat katılmış olan Fulcherius Carnotensis (*Gesta Francorum Iherusalem peregrinantium*, *RHC occ.*, III, 1, 9, s. 332; terc. R. Ryan, *Fulcher of Chartres. A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127*, Knoxville 1969, s. 80) Haçlı ordusunun İstanbul'dan İznik'e yürüyüşünü çok kısa anlatmıştır. Ünlü Haçlı Seferleri tarihçisi Willermus Tyrensis (*Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*, *RHC occ.*, I, 11, 21, s. 105; terc. E.A. Babcock -A.C. Krey, *A History of Deeds Done Beyond the Sea. By William Archbishop of Tyre*, I, New York 1943, s. 147 vd.) de Fulcherius ve Albertus'a dayanarak bilgi verdiği için orijinal sayılmaz.

14 Mayıs'ta başlayan kuşatma şehrin 18/19 Haziran gecesi Türkler tarafından Bizans'a teslim edilmesine son buldu⁷.

Bundan bir hafta sonra İznik'ten ayrılarak Bizans kumandanı Tatikios'un⁸ rehberliğinde Anadolu içine doğru ilerlemeye başlayan Haçlılar, Sakarya köprüsü yanındaki Osmaneli (Lefke)'nden sonra Eskişehir yakınındaki Dorylaion (Şarhöyük) istikametinde yürüyüşlerine devam ettiler⁹. Haçlılar Eskişehir'in kuzeybatısındaki Sarısu Ovası'nda ordugâh kurdukları zaman Sultan Kılıç Arslan'ın taarruzuna uğradılar (1 Temmuz 1097), ancak sayıca üstünlükleri sayesinde Türkler'i mağlup ederek Anadolu'daki yürüyüşlerine devam etmek imkânını buldular¹⁰.

Haçlı ordusu Dorylaion'dan ayrılarak güneydoğu istikametinde yeniden harekete geçti. Aslında Ankara üzerinden Kulu-Cihanbeyli güzergâhı ile Konya (Ikonion)'ya giden yol, güneye inen en kısa yoldu. Ancak yaz sıcağında yavaş hareket edebilen böylesine büyük bir ordunun, susuz Tuz Gölü havzasından geçmesi çok zordu. Bu sebeple Haçlılar Akşehir (Philomelion) üzerinden Konya'ya inmeye karar vermişlerdi. Dorylaion'da Haçlı yürüyüşünü engelleyemeyen Sultan Kılıç Arslan Haçlılar'ın geçeceği bölgeyi boşaltmış, tarlalardaki ürünleri yakırmış ve kuyuları doldurmuştu. Böylece yolda büyük sıkıntı çeken Haçlılar yiyecek ve su bulabilmek için Bolvadin (Polybotos)'i geçtikten sonra ana yoldan ayrılarak Pisidia Antiokheia'sına (Yalvaç) gittiler¹¹. Sonra Sultan Dağı geçitlerini aşarak Akşehir yakınında yeniden ana yola girdiler ve nihayet Ağustos ortasında Türkler tarafından ta-

⁷ İznik'in Haçlılar tarafından kuşatılması ve şehrin Türkler tarafından Bizans'a teslimi konusunda geniş bilgi için bk. Demirkent, *I. Kılıç Arslan*, s. 24-28; ayn. mlf., *Haçlı Seferleri*, s. 29-33; ayn. mlf., "İznik'in Haçlılar Tarafından Kuşatılması (6 Mayıs-19 Haziran 1097)", *I Uluslararası İznik Sempozyumu, 1-4 Kasım 2000*, İznik Eğitim ve Öğretim Vakfı.

⁸ Anna Komnene, nşr. Leib, III, s. 18; terc. Sewter, s. 341. Krş. Willermus, terc. Krey, I, s. 150.

⁹ Anna Komnene, nşr. Leib, III, s. 18; terc. Sewter, s. 341; *Gesta Francorum*, s. 18; Albertus, *RHC occ.*, IV, 11, 38, s. 328 vd.; terc. Hefele, I, s. 83; Willermus, *RHC occ.*, I, 111, 13, s. 129; terc. Krey, I, s. 168 vd. Haçlı ordusu yiyecek ve ikmal işini kolaylaştırmak için Osmaneli'nde ikiye ayrıldı ve bunlar bir günlük mesafe ile birbirini takip ettiler.

¹⁰ 1 Temmuz 1097 Dorylaion Savaşı hakkında geniş bilgi için bk. R. Grousset, *Histoire des Croisades et du Royaume Franc de Jérusalem*, I, Paris 1934, s. 31 vdd.; Runciman, terc. Işıltan, II, s. 141-143; Demirkent, *I. Kılıç Arslan*, s. 28-31; ayn. mlf., *Haçlı Seferleri*, s. 34-36.

¹¹ Görgü tanığı kaynağımız *Gesta Francorum* (s. 23), Antiocheia adını vermez, fakat çektikleri yiyecek ve su sıkıntısından bahsettikten sonra Konya'ya varmadan önce her türlü yiyecek maddesinin bulunduğu bereketli bir yerden geçtiklerini söyler. Fulcherius (*RHC occ.*, III, 1, 13, s. 336; terc. Ryan, s. 87) bu yerin Pisidia'daki Antiocheia olduğunu belirtir. Ayrıca bk. Willermus, *RHC occ.*, I, 111, 16, s. 135; terc. Krey, I, s. 175.

mamen boşaltılmış olan Konya'ya vardılar. Haçlılar Meram'da birkaç gün dinlendikten sonra Ereğli (Heraklea)'ye doğru yeniden yürüyüşe geçtiler. Türkler, Ereğli yakınında Haçlılara tekrar taarruz ettiler, ama kuzeye çekilmek zorunda kaldılar; böylece Haçlılar Türkler tarafından terk edilen Ereğli'ye girdiler¹².

Haçlı ordusu, Ereğli'den sonra Toros Dağları'ndaki Gülek Boğazı'nı aşıp Çukurova'ya inebilir, böylece ana yoldan doğruca Antakya (Antiokheia)'ya ulaşabilirdi. Ancak ağır hareket eden ordu bu çok dik ve dar olan dağ geçidinde büyük tehlikelere maruz kalabilirdi. Bu yüzden Haçlılar Ereğli'den sonra Kayseri, Maraş üzerinden Anti Toros Dağları'nı aşıp Amanos Geçiti ile Antakya'ya inmeye karar verdiler. Böylece Haçlılar Türkler'in elinde bulunan Çukurova'ya inmek yerine kendilerine dost olan Ermeniler'in elindeki araziden geçmeyi tercih etmişlerdi.

Fakat Haçlı ordusu Ereğli'de bulunduğu sırada önce Norman reisi Bohemund'un yeğeni Tankred, ardından da Godefroi de Boullion'un kardeşi Baudouin yanlarında bulunan kuvvetlerle beraber Çukurova (Kilikya)'ya inmek üzere peş peşe ana ordudan ayrıldılar. Ereğli'den sonra doğrudan Gülek Boğazı'na yönelen Tankred, bugünkü tren hatunun geçtiği, Ulukışla üzerinden geçite varan yolu takip etti. Baudouin ise sayıca büyük olan ordusu daha güç hareket edebildiğinden daha doğudan Tyana (Niğde)'dan geçen ve Pozantı'ya ulaşan eski ana yoldan Çukurova'ya indi¹³. Bölgeye Baudouin'den önce inen Tankred Türkler'in elinde bulunan Tarsus, Adana, Misis şehirlerini zapt etti. Arkadan daha büyük kuvvetlerle gelen Baudouin bu şehirleri ondan teslim aldı, fakat Urfa'nın Ermeni hâkimi Thoros'un daveti üzerine buradan ayrılarak Urfa'ya gitti ve orada ilk Haçlı devletini kurmak imkânını elde etti¹⁴. Tankred ise Baudouin'in Çukurova'dan ayrılmasından sonra İskenderun Körfezi (Issos) boyunca İskenderun'a yürüdü.

¹² *Gesta Francorum*, s. 23 vd.; Anna Komnene, nşr. Leib, III, s. 18 vd.; terc. Sewter, s. 342; Willermus, *RHC occ.*, I, III, 18, s. 138 vd.; terc. Krey, I, s. 177; krş. Runciman, terc. Işıltan, II, s. 145; Demirkent, *I. Kılıç Arslan*, s. 31. Sultan Kılıç Arslan'ın yanında bu defa Danişmendli Beyi Gümüştekin ile Kayseri Selçuklu Beyi Hasan'ın bulunduğunu Anna Komnene (nşr. Leib, III, s. 18; terc. Sewter, s. 342)'nin kaydından öğreniyoruz.

¹³ Krş. Runciman, I, s. 152. Bugün de Ereğli üzerinden Gülek Boğazı'na inen yol Ulukışla-Pozantı üzerinden gitmektedir.

¹⁴ Birinci Haçlı Seferi sırasında Urfa Haçlı Kontluğu'nun kuruluşu (10 Mart 1098) hakkında geniş bilgi için bk. Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, I, TTK-Ankara 1990, s. 18 vdd.

Şehri ele geçirdikten sonra buraya bir garnizon bırakıp Amanos dağları üzerinden Suriye geçiti yoluyla Antakya'ya gitmek üzere yola çıktı¹⁵.

Ana Haçlı ordusu ise Ereğli'den kuzeydoğuya doğru Kayseri'ye hareket etmişti. Augustopolis köyü¹⁶ yakınında bir kez daha Türkler'in hücumuna uğradıktan sonra Eylül ayının sonlarında Türkler tarafından terk edilmiş olan Kayseri'ye vardılar. Buradan Danişmendliler tarafından kuşatılmakta olan ve Ermenilerin meskûn olduğu Komana (Placentia) şehrine gittiler. Haçlılar'ın gelişi üzerine Türkler derhal oradan uzaklaştılar¹⁷.

Birinci Haçlı Seferi ordusu Komana'dan sonra güneydoğuya yönelerek Ermeniler'in yaşadığı Göksun ve Maraş şehirlerinden geçip Antakya Ovası'na indi (20 Ekim 1097)¹⁸. Haçlı ordusu ertesi gün surların önüne kadar gelip şehri kuşatma altına aldı. Uzun süren kuşatmadan sonra Antakya'yı ele geçiren (3 Haziran 1098) Haçlılar burada da Bohemund'un idaresinde bir Haçlı devleti kurup bundan sonraki hedefleri Kudüs'e yöneldiler¹⁹.

Kudüs'ün Haçlılar tarafından zaptundan (15 Temmuz 1099) iki yıl sonra Doğu'ya yeni bir Haçlı seferi düzenlenmiş ve 1101 yılında üç büyük Haçlı ordusu arka arkaya Anadolu'ya gelmişti. Şimdi bu orduların Anadolu'da takip ettiği yollar hakkında bilgi vermeye çalışalım. Milano Başpiskoposu Anselm de Buis'nin idaresindeki Lombardlar ile Kont Etienne de Blois'nin kumandasındaki Fransızlar ve Alman imparatorunun *marşalı* Konrad'ın idaresindeki Almanlar'dan oluşan ve 1101 yılı İlkbaharında İstanbul önüne gelen birinci ordu (bu orduya Lombard ordusu da denir), İmparator Aleksios tarafından Anadolu yakasına geçirilerek Kibotos ve İzmit civarındaki karargâhlara yerleştirildi. Bu Haçlı ordusu aslında Bizans arazisinden geçip Kudüs'e gitmeliydi. Fakat Haçlılar bunun yerine kuzeydoğu Anadolu'ya gitmeye karar verdiler. Çünkü Albertus'a göre, Antakya Prinkepsi Bohemund'un bir

¹⁵ Willermus, terc. Krey, I, s. 186; krş. Runciman, terc. Işıltan, II, s. 155.

¹⁶ Anna Komnene (nşr. Leib, III, s. 19; terc. Sewter, s. 342) tarafından belirtilen bu yerin bugün neresi olduğu kesin olarak tespit edilememiştir. Ramsay (s. 427) buranın beşinci yüzyılda Augusta adıyla anıldığını belirtir ve Seyhan Irmağı ile Ceyhan Irmağı arasında bir yer olabileceğini yazar.

¹⁷ *Gesta Francorum*, s. 25; krş. Runciman, terc. Işıltan, II, s. 146.

¹⁸ *Gesta Francorum*, s. 26-28. Anna Komnene (nşr. Leib, III, s. 19; terc. Sewter, s. 342) Haçlılar'ın "Hızlı Yol" denen yoldan Antakya'ya vardıklarını belirtir. Bu yol, Asi Irmağı Vadisi'ni izleyen yol olmalıdır. Osmaniye, İslahiye, Hassa ve Kırıkhan üzerinden Antakya'ya ulaşan bir yol daha vardı.

¹⁹ Antakya'nın Haçlılar tarafından zaptı hakkında geniş bilgi için bk. Grousset, I, s. 71 vdd.; Runciman, terc. Işıltan, I, s. 164-180; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 38-43.

süre önce (Ağustos 1100) Danişmendli Beyi Gümüştekin tarafından esir edildiğini ve Niksar'da hapiste bulunduğunu öğrenince Kudüs'e gitmekten vazgeçerek Bohemund'u kurtarmak ve Anadolu'nun bu bölgelerini zapt etmek gayesiyle Niksar'a gitmeye karar verdiler. Ayrıca Bohemund'u kurtardıktan sonra Bağdat'a kadar giderek burayı bile zapt etmeyi düşünmüşlerdi²⁰. Böylece 3 Haziran'da Kibotos ve İzmit'teki karargâhlarından ayrıldıktan sonra doğuya dönüp Ankara'ya doğru yürüyüşe geçtiler. Bunlar "Hacılar Yolu" adıyla bilinen ve İznik-Osmaneli-Gölpazarı-Nallıhan-Ayaş üzerinden Ankara'ya ulaşan yolu takip ettiler²¹. Haçlılar'a kılavuzluk yapan Türk asıllı Bizans kumandanı Tzitas, Türkler'in elinde bulunan Eskişehir bölgesine girmek yerine aşılması zor da olsa daha kuzeyden, Paphlagonia dağları arasından geçen ve Bizans sınırları içinde kalan yolu tercih etmiş, böylece Haçlı ordusunun yol boyunca Türkler tarafından hırpalanmasını önlemeye çalışmıştı²². Haçlılar Ankara önüne gelince yine Türkler tarafından boşaltılmış olan kaleyi tek bir hücumla ele geçirmek imkânı buldular (23 Haziran) ve kalede kalmış olan az sayıdaki insanı kılıçtan geçirdikten sonra şehri imparatorun temsilcisine teslim ettiler²³. Haçlı ordusu iki gün sonra Ankara'dan ayrılıp Çankırı'ya doğru yürüyüşüne devam etti. Aslında Ankara'dan Amasya ve Niksar'a giden ana yol, Yahşihan-Kırıkkale-Çorum üzerinden gitmekteydi²⁴. Fakat bu yolun, Türkler'in yoğun olarak yerleştiği bölgelerin içinden geçtiği için tehlikeli olduğunu düşünen Bizans kumandanı Tzitas, Haçlı ordusunun Çankırı üzerinden kuzeye yönelerek Tosya'dan doğuya giden yol ile Amasya

²⁰ Albertus, *RHC occ.*, IV, viii, 6-7, s. 562 vd.; terc. Hefe, II, s. 78 vd.; Anna Komnene, nşr. Leib, III, s. 36 vd.; terc. Sewter, s. 355 vd.

²¹ Runciman (terc. Işıltan, II, s. 17) bu ordunun Dorylaion üzerinden Ankara'ya gittiğini yazmıştır. Buna karşılık Demirkent ("1101 Yılı Haçlı Seferleri", *Prof.Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 1995, s. 30) Anna Komnene (nşr. Leib, III, s. 37; terc. Sewter, s. 356) ve Albertus (*RHC occ.*, IV, viii, 7, s. 563; terc. Hefe, II, s. 78 vd.)'un verilerinden çıkan sonuca göre Lombard ordusunun Hacılar Yolu'ndan gittiğini kabul eder. Hacılar Yolu hakkında geniş bilgi için bk. Ramsay, s. 216, 266; D. French, *Roman Roads and Milestones of Asia Minor, Fasc. I: The Pilgrim's Road (Roma Çağında Küçük Asya'daki Yollar ve Mil Taşları, Fasikül I: Hacılar Yolu)*, British Institute of Archaeology at Ankara, Monograph No. 3, BAR International Series 105, Ankara 1981, s. 18-21.

²² Demirkent, "1101 Yılı Haçlı Seferleri Ordularının Anadolu'da Takip Ettiği yollar Hakkında", *Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu, 23-25 Haziran 1997, İstanbul*, TTK-Ankara 1999, s. 117 vd.

²³ Albertus, *RHC occ.*, IV, viii, 8, s. 564; terc. Hefe, II, s. 80; Anna Komnene, nşr. Leib, III, s. 37; terc. Sewter, s. 356.

²⁴ Bk. Ramsay, s. 283 vdd.

'ya ulaşmasının daha doğru olacağına karar vermişti²⁵. Haçlı ordusu Çankırı'dan sonra Merzifon'a doğru harekete geçti²⁶. Ancak Merzifon yakınlarında Sultan Kılıç Arslan tarafından imha edildi (5 Ağustos 1101). Kurtulabilenler Karadeniz sahilindeki Bizans şehirleri Sinop ve Bafra'ya kaçtılar²⁷.

Nevers Kontu II. Guillaume'un kumandasındaki Fransızlar'dan oluşan ikinci ordu da Haziran başlarında İstanbul'a ulaştı ve Anadolu'ya geçtikten sonra önden giden birinci orduya yetişebilmek için doğruca Ankara üzerine yürüdü. Böylece öndeki orduyla aynı yolu, yani Hacılar Yolu'nu takip ederek Ankara'ya kadar geldi²⁸; fakat Lombardlara yetişemediler; üstelik onların bu sırada nerede oldukları hakkında da hiçbir şey öğrenemediler. Artık öndeki orduya yetişemeyeceklerini ve Ankara'nın kuzeyindeki Paphlagonia bölgesine girmelerinin de tehlikeli olabileceğini düşündüler. Bu yüzden, Konya'da Lombardların akıbeti hakkında bir şeyler öğrenebilecekleri umuduyla Ankara'dan ayrılarak sağa dönüp Konya yoluna girdiler. Böylece Haçlılar Ankara'dan Konya'ya giden en kısa yoldan yani Gölbaşı-Kulu-Cihanbeyli üzerinden Selçuklu başkenti Konya önüne geldiler²⁹. Sağlam surlarla çevrili olan ve güçlü bir Türk garnizonu tarafından savunulan Konya kalesine saldırdıysa da başarılı olamadılar ve şehir önünde bir gün kaldıktan sonra tekrar yola koyuldular. Fakat Konya'dan ayrıldıktan üç dört gün sonra Türkler tarafından kılıçtan geçirildiler (Ağustos 1101). Ordunun lideri Kont

²⁵ Krş. Demirkent, "1101 Yılı Haçlı Seferleri Ordularının Anadolu'da Takip Ettiği yollar Hakkında", s. 118.

²⁶ Albertus (*RHC occ.*, IV, viii, 12-13, s. 566 vd.; terc. Hefe, II, s. 84), yiyecek aramak için ana ordudan ayrılan bir grubun Constamne (Kastamonu) civarında Türkler tarafından öldürüldüğünü yazmıştır. Runciman (terc. Işılta, II, s. 19) ve Cate ("The Crusade of 1101", *A History of the Crusades*, I, London 1969, s. 355) ise Albertus'un bu ifadesine dayanarak bütün Haçlı ordusunun Kastamonu'ya kadar gittiğini düşünmüşlerdir. Demirkent ("1101 Yılı Haçlı Seferleri", s. 35 ve n. 39) ise Kastamonu'nun Haçlılar'ın yürüyüş yolundan çok uzak olduğunu belirtir ve buranın bölgenin en tanınmış şehirlerinden olduğu için Haçlılar'ın aklında kalan tek isim olabileceğini söyler.

²⁷ Demirkent, ayn. mkl., s. 36.

²⁸ Bk. Albertus, *RHC occ.*, IV, viii, 27, s. 575; terc. Hefe, II, s. 97. Krş. Demirkent, aynı mkl., s. 44. Runciman (terc. Işılta, II, s. 23) ise Albertus, bu ikinci ordunun Birinci Haçlı Seferi yolundan gitmediğini açıkça yazdığı halde Nevers ordusunun Ankara'ya Dorylaion üzerinden gittiğini yazmıştır.

²⁹ Albertus, *RHC occ.*, IV, viii, 27, s. 575 vd.; terc. Hefe, II, s. 97 vd. Runciman (aynı yr.), bu ordunun Ankara'dan geriye dönerek Eskişehir üzerinden Konya'ya gittiğini kaydetmiştir; Demirkent ise (aynı mkl., s. 44 vd., n. 70) bu görüşü hatalı bulmaktadır.

Guillaume ve birkaç kişi Bizans'ın elinde bulunan Ermenek (Germanikepolis)'e kaçtılar, buradan da Antakya'ya indiler³⁰.

Aquitania Dükü IX. Guillaume'un idaresindeki Fransızlar ile Bayera Dükü IV. Welf'in kumandasındaki Almanlar'dan oluşan üçüncü ordu ise İmparator Aleksios'un tavsiyesine uyarak Birinci Haçlı Seferi'nin takip ettiği yoldan ilerledi. Böylece Haçlılar İznik'ten sonra güneye yönelerek Akşehir yakınında Selçuklu topraklarına girdiler. Türkler tarafından boşaltılan Akşehir ve pek çok kasabayı yakıp yıkarak Konya, İsmil (Salamia) üzerinden Ereğli'ye doğru yürüyüşe devam ettiler³¹. Nihayet Ereğli'nin batısında içinde Ereğli Irmağı'nın aktığı kısmen bataklık olan Akgöl (Avlos veya Olos)³² Ovası'na ulaştılar. Burası, 1101 Yılı Haçlı Seferlerinin üçüncü ordusunun Anadolu'da ulaşabildiği son nokta oldu; Zira bu ordu, Ereğli suyu yakınında Türkler tarafından pusuya düşürülerek tamamen imha edildi (5 Eylül 1101)³³.

1101 Yılı Haçlı Seferi ordularının Anadolu'da imha edilmesinden yaklaşık yarım asır sonra düzenlenen İkinci Haçlı Seferi (1147-1148) sırasında da Alman Kralı III. Konrad ve Fransa Kralı VII. Louis idaresindeki Haçlı orduları Anadolu topraklarından geçmeye teşebbüs ettiler. Önden gelen ve 10 Eylül 1147'de İstanbul önüne ulaşan Alman Kralı III. Konrad ve ordusu Kadıköy'deki³⁴ ordugâhlarından ayrıldıktan sonra İzmit Körfezi boyunca yürüyüşe geçtiler. İmparator Manuel Komnenos, Konrad'a Bizans topraklarından geçen yolu takip etmesini tavsiye ederek Türkler'e karşı birlikte savaşa girmek teklifinde bulunmuştu. fakat Alman kralı bu teklifleri reddederek Philomelion (Akşehir) üzerinden güneye inen en kısa yoldan ilerlemeye karar vermişti³⁵. Konrad, Almanya'daki kraliyet nâibi ve Corvey manastırının

³⁰ Albertus, *RHC occ.*, IV, viii, 29-32, s. 576-578; terc. Hefe, II, s. 99-101. Nevers ordusu her ne kadar Konya'dan Ereğli'ye gitmeye niyetlense de sonra en kısa yoldan Akdeniz kıyısına inmek ve oradan Antakya'ya gitmek kararıyla güneye yöneldi. Krş. Demirkent "1101 Yılı Haçlı Seferleri Ordularının Anadolu'da Takip Ettikleri yollar Hakkında", s. 121 vd.

³¹ Albertus, *RHC occ.*, IV, viii, 37-38, s. 580 vd.; terc. Hefe, II, s. 104 vd.

³² Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, terc. H.D. Andreasyan, TTK-Ankara 1987, s. 218

³³ Albertus, *RHC occ.*, IV, viii, 38, s. 581; terc. Hefe, II, s. 105; Urfalı Mateos, s. 218 vd.; *Anonim Süryânî Vekayinâmesi*, terc. A.S. Tritton, *The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle*, *JRAS*, (1933), s. 74 vd. Krş. Demirkent, "1101 Yılı Haçlı Seferleri", s. 52 vdd.

³⁴ Willermus, *RHC. occ.*, I, xvi, 19, s. 737; terc. Krey, II, s. 166.

³⁵ Kinnamos, *Historia*, nşr. A. Meineke, *Epitome rerum ab Ioanne et Alexio [!] Comnenis gestarum*, *CSHB*, Bonn 1836, s. 81; terc. I. Demirkent, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı*, TTK-Ankara 2001, s. 63.

başrahibi Wibald'e yazdığı mektupta, Malagina- Dorylaion - Bolvadin (Polybotos) -Akşehir ve Konya üzerinden en çabuk şekilde Kilikya'ya ulaşan bu yolu³⁶, Anadolu'yu çabucak geçmek için tercih ettiğini belirtmiştir³⁷. Konrad'ın, imparatorun teklifini reddedip en kısa yoldan Suriye'ye ulaşmak için Türkler'e ait olan araziden geçmeyi göze alması, onun ordusunun büyüklüğüne güvenmesinin sonucu olabilir.

Kral, İzmit'i geçip İznik (Nikea)'e varınca ordusunu ikiye ayırdı³⁸ ve ordunun savaşçı olmayan unsurunu birçok asille beraber Otto von Freising'in idaresinde Denizli (Laodikeia) üzerinden Antalya'ya gönderdi. Otto'nun idaresindeki Haçlı grubunun bu seyahati hakkında kaynaklarda yeterince bilgi yoktur. Ancak Odo'nun kaydından bu grubun sahil yoluyla güneye doğru ilerlediğini³⁹ ve büyük bir kısmının Denizli yakınlarında Türkler tarafından yok edildiğini öğreniyoruz⁴⁰.

Konrad ise seferin esas kısmıyla beraber Bizans kumandanı Stephanos'un rehberliğinde 15 Ekim günü İznik'ten Dorylaion yönünde harekete geçti. Ancak Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesud, Alman Haçlı ordusunu, Dorylaion yakınında Sarısu (Bathys) Irmağı'na ulaştığı zaman ağır bir yenilgiye uğrattı (26 Ekim 1147) ve bu ordunun Anadolu'yu geçme teşebbüsünü sonuçsuz bıraktı. Konrad sağ kalan adamlarıyla beraber İznik'e geri kaçtı⁴¹.

Arkadan gelen Fransa Kralı VII. Louis ve Fransız Haçlı ordusu ise 4 Ekim'de İstanbul'a varmış ve Anadolu'ya geçtikten sonra, İzmit körfezini do-

³⁶ Ramsay, s. 216.

³⁷ *Conradi Romanorum Regis ad Wibaldum, Recueil des Historiens des Gaules et de la France (RHGF)*, XV, s. 533; terc. Munro, *Letters of the Crusaders*, c. I, No: 4, s. 12. *Annales Herbipolenses (Monumenta Germaniae Historica, scriptorum (MGH ss.))*, XVI, s. 4) de Konrad'ın, imparatorun uyarılarına rağmen kısa olduğu için bu yolu tercih ettiğini göstermektedir.

³⁸ *Conradi Romanorum Regis ad Wibaldum, RHGF*, XV, s. 533; terc. Munro, *Letters of the Crusaders*, c. I, No: 4, s. 12; *Annales Herbipolenses, MGH*, ss., XVI, s. 5.

³⁹ Odo de Deuil, *De Protectione Ludovici VII in Orientem: The Journey of Louis VII to the East*, nşr. ve terc. V.G. Berry, New York 1948, s. 51, 89. Runciman (terc. Işıltan, II, s. 224), Otto'nun kumandasındaki Haçlılar'ın, Alşehir (Philadelphia) üzerinden gittiklerini ifade eder, fakat kaynak göstermez.

⁴⁰ Odo de Deuil, s. 113. Otto von Freising (*The Deeds of Frederick Barbarossa by Otto of Freising*, terc. Ch. Mierow, New York 1953, s. 95, 101) sadece, başında bulunduğu ordunun Kudüs'e giderken yolda Türkler tarafından darmadağın edildiğini, sonra parça parça Filistin'e doğru denize açıldıklarını kaydetmiştir.

⁴¹ Geniş bilgi için bk. Runciman, terc. Işıltan, II, s. 222; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 106; E. Altan, *İkinci Haçlı Seferi (1147-1148)*, İstanbul 2000 (basılmamış doktora tezi), s. 55-57.

laşarak İznik'e ulaşmış ve Kasım'da İznik gölü yakınında ordugâhını kurmuştu⁴². İznik'te buluşan iki kral seferin bundan sonraki kısmı için ordularını birleştirmeye karar verdiler⁴³. Konrad yola çıkmadan önce İznik'te erzak temin ederken Louis önden giderek Lupa (Lopadion, Uluabad)⁴⁴ kalesinde onu bekledi. Böylece Lopadion'da buluşan iki ordu birlikte yürüyüşe başladı⁴⁵.

Kral Louis Balıkesir yakınındaki Esseron'dan sonra Alaşehir (Philadelphia)-Denizli üzerinden Antakya (Antiocheia)'ya inen yoldan gitmeyi plânlamıştı. Fakat bu yol, sahil yolundan daha kısa ve rahat olmakla beraber Selçuklu Türkleri'nin sınırlarına çok yakın olmasından dolayı endişe vericiydi. Bu yüzden Louis, Konrad'ın tavsiyesine uyarak kıyı yolundan güne inmeye karar verdi. Böylece Haçlılar Esseron'dan sonra Edremit'e gittiler ve buradan dolambaçlı sahil yoluna girdiler⁴⁶. Sonra Bergama (Pergamo) ve İzmir (Smyrna)'i geçip Efes (Ephesos)'e ulaştılar⁴⁷. Alman Kralı Konrad, İmparator Manuel'in daveti üzerine Efes'ten İstanbul'a geri döndü ve ilkbaharda bir Bizans filosuyla Filistin'e doğru denize açıldı⁴⁸.

1147 yılı Noeli arifesinde Efes yakınındaki Decervion Vadisi'nde⁴⁹ ordugâh kurmuş olan Fransızlar ise Buradan sonra Menderes Vadisi boyunca ilerleyerek Denizli (Laodikeia)'ye ulaşmak üzere tekrar yürüyüşe geçtiler⁵⁰. Pisidia Antiocheia'sı yakınında Türkler ile savaşarak (1 Ocak 1148) Menderes Nehri'ni geçen Haçlılar üç gün sonra, Bizans'a ait bulunan ve halkı tarafından tamamen boşaltılmış olan Denizli'ye vardılar⁵¹. Denizli'den sonra Honaz (Kadmos) Dağı'ndaki Kazıkbeli Geçiti'ni aşarken Türkler tarafından

⁴² Odo de Deuil, s. 91, 97; Willermus, *RHC occ.*, I, xvi, 23, s. 744; terc. Krey, II, s. 173.

⁴³ *Conradi Romanorum Regis ad Wibaldum, RHGF, XV, s. 534*; terc. Munro, *Letters of the Crusaders*, c. I, No: 4, s. 13; Odo de Deuil, s. 97; Willermus, *RHC occ.*, I, xvi, 23, s. 745; terc. Krey, II, s.173; Kinnamos, *CSHB*, s. 84; terc. Demirkent, s. 66.

⁴⁴ Krş. Ramsay, s. 173.

⁴⁵ Odo de Deuil, s. 97.

⁴⁶ Odo de Deuil, s. 103-105.

⁴⁷ Odo de Deuil, s. 107; Willermus, *RHC occ.*, I, xvi, 23, s. 745; terc. Krey, II, s. 173 vd.; *Conradi Romanorum Regis ad Wibaldum, RHGF, XV, s. 534*; terc. Munro, *Letters of the Crusaders*, c. I, No: 4, s. 13.

⁴⁸ Bu konuda geniş bilgi için bk. Altan, s. 68-70.

⁴⁹ Odo de Deuil, 109

⁵⁰ Odo de Deuil, aynı yer.

⁵¹ Odo de Deuil, s. 111-113; Willermus, *RHC occ.*, I, xvi, 24, s. 747; terc. Krey, II, s. 175.

mağlup edildiler (7 Ocak 1148) ⁵². Fransız Haçlı ordusu nihayet 20 Ocak 1148'de Antalya (Satellia, Attalia)'ya ulaştığı zaman Kral Louis, yayaları burada bırakarak asilleri, ileri gelen şövalyeleri ve maiyetiyle birlikte, Antalya'dan deniz yoluyla Antakya'ya hareket etti ve Antakya'nın Samandağ (Süveydiye, St. Symeon) limanında karaya çıktı (19 Mart 1148). Geride bırakılan korumasız yayalar ise bunların ancak pek az bir kısmı Çukurova'ya geçerek ilkbahar sonunda Antakya'ya ulaşabilmiştir⁵³.

Son olarak Üçüncü Haçlı Seferi (1189-1192)'ne katılan Alman İmparatoru Friedrich Barbarossa'nın Anadolu'da takip ettiği güzergâh üzerinde durmaya çalışacağız. Kış aylarını Edirne'de geçiren Friedrich Barbarossa idaresindeki Almanlar Mart 1190'da bu defa Çanakkale Boğazı'ndaki Gelibolu'dan Anadolu yakasına geçtikten sonra güneye doğru ilerlediler⁵⁴ ve Alaşehir (Philadelphia) üzerinden Denizli'ye ulaştılar (27 Nisan). Sonra doğuya dönerek İmparator Manuel Komnenos'un 1176'da Türkler karşısında mağlubiyete uğradığı Myriokephalon'dan geçip Sultandağ'ını dolaşarak Akşehir üzerinden Konya'ya geldiler (17 Mayıs). Haçlılar, Sultan II. Kılıç Arslan (1155-1192)'ın oğlu Kutbeddin ile çarpıştıktan sonra şehre girdiler. Buradan Meram'a geçerek orada birkaç gün dinlenip Karaman'a gittiler ve Toros Dağları'nı aşip Silifke Ovası'na indiler (10 Haziran 1190) ⁵⁵. İmparator nehri geçip Silifke'ye girecekti, ancak onun seferi Silifke Nehri'nde boğulmasıyla son buldu (10 Haziran 1190) ⁵⁶. Silifke'ye kadar gelenlerin bir kısmı bula-

⁵² Odo de Deuil, s. 115-119; Willermus (*RHC occ.*, I, xvi, 25, s. 747 vd.; terc. Krey, II, s. 175-177; *Ludovici Francorum Regis ad Sugerium*, RHGF, XV, s. 496; krş. Kugler, *Studien zur Geschichte des zweiten Kreuzzuges*, Stuttgart 1866 s. 170 vdd.; Runciman, terc. Işılta, II, s. 226; Berry, "The Second Crusade", *A History of the Crusades*, I, s. 499; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 107 vdd.; Altan, s. 74 vdd.

⁵³ Odo de Deuil, s. 139, 143; *Ludovici Francorum Regis ad Sugerium*, RHGF, XV, s. 496; Willermus, *RHC, occ.*, I, xvi, 26, s. 751; terc. Krey, II, s. 179; Otto von Freising, s. 101.

⁵⁴ Niketas Khoniates, *Historia*, nşr. I. Bekker, *Nicetae Choniatae Historia*, CSHB, Bonn 1835, s. 535 vdd.; terc. F. Grabler, *Abenteurer auf dem Kaiserthron. Die Regierungszeit der Kaiser Alexios II., Andronikos und Isaak Angelos (1180-1195) aus dem Geschichtswerk des Niketas Choniates*, *Byzantinische Geschichtsschreiber*, VIII, Graz 1958, s. 212 vdd.; Ansbart, *Expediio Friderici Imperatoris*, nşr. A. Chroust, *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I.*, MGH, ss., Nova Series, V, Berlin 1928, s. 64 vdd.

⁵⁵ Niketas, s. 538 vdd.; terc. Grabler, s. 215 vdd.; Ansbart, s. 67-90. Krş. Grousset, III, Paris 1936, s. 14 vd.; Runciman, III, s. 12 vd.; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 151 vd.

⁵⁶ Bk. Niketas, s. 545; terc. Grabler, s. 220 vd.; Ansbart, s. 90 vd; *Epistola de Morte Friderici Imperatoris*, nşr. Chroust, *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I.*, s. 177 vd.; İbn Şeddâd, *The Life of Saladin*, terc. Conder, *Palestine Pilgrims Text Society*, XIII, London 1897, s. 183 vd.

bildikleri gemilerle Avrupa'ya geri döndüler. İmparator Friedrich'in oğlu Friedrich, geri kalanlarla Çukurova'yı geçip Antakya'ya geldi ve buradan da Akkâ önüne gitti⁵⁷.

Sonuçta daha Haçlı Seferleri döneminin başında Anadolu'dan Suriye'ye geçiş yolu Haçlı ordularına kapanmış oldu. Bundan sonra Anadolu'da Türkler'in elinde bulunan topraklar için artık Haçlı ordularının tehdidi söz konusu değildi.

⁵⁷ Krş. Grousset, III, s. 17 vd.; Runciman, terc. Işıltan, III, s.14 vd; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 152. Bu sefer sırasında Fransa Kralı II. Philippe Auguste ve İngiltere Kralı Arslan Yürekli Richard deniz yoluyla Filistin'e gitmeyi tercih ettikleri için onların seferi konumuz dışında kalmaktadır.

AZERBAYCAN'IN MEREZE KÖYÜ'NDE DIRİ BABA TÜRBESİ

YAŞAR ÇORUHLU

20 Temmuz 1997 tarihinde Azerbaycanlı bilim adamı Prof. Dr.Süleyman ELİYARLI ve müzeci eşi Mira hanım, Sanat Tarihçisi Tülin ÇORUHLU ve Yüksek Lisans öğrencimiz İslâm HÜSEYNOV ile birlikte Şamahı şehrine bir ziyaret gerçekleştirdik.

Şamahı yolu üzerindeki duraklarımızdan birisi *Mereze Köyü* idi. Bu köydeki çok ilgi çekici bir mimari eseri ziyaret etmek ve son durumu üzerinde incelemelerde bulunmayı istiyorduk.

Şamahı'ya giden ana yoldan ayrılan ve bir vadiye doğru yönelen yolu takip ederek Mereze Köyü'ne ulaştık. Mereze Köyü aynı zamanda önemli bir halı merkezi idi. Burada *Şirvan halıları grubuna* giren Mereze halıları dokunmaktaydı. Toprak yolun bir tarafında yer alan sahada köy evleri, diğer tarafta ise genel görünüşü ile Ahlat mezarlığını hatırlatan büyük bir Türk (Oğuz / Türkmen) mezarlığı bulunuyordu. Mezarlığın ve köyün arkasında, bir vadi ve sözü edilen köy mezarlığı ile vadiye bakan yamaçta da *Diri Baba Türbesi* olarak anılan mezar anıtı yer almaktaydı.

Azerbaycan Türkçesi ve Rusça olarak yazılmış çeşitli kitap ve yazılarda bu yapı hakkında bilgi verilerek, buraya giden seyyah ve araştırmacılardan bahsedilmektedir. Ayrıca vaktiyle çok harap halde olan bu eserin yeniden nasıl onarılıp bu günkü şekline getirildiği de anlatılmaktadır. Oysa Türkiye'de bu önemli ve ilgi çekici mimari anıt hakkında yayımlanmış hemen hemen hiç birşey yoktur¹. (Resim 1 (Planlar) ve Resim 4).

¹ Çoğunlukla birbirini tekrar eden , ancak bazen yeni fikirlere de rastlanan Azerbaycan Türkçesi ve Rusça yayınlarda yapının genel tarifi yanında, mimari esere daha önce yapılmış ziyaretler hakkında bilgi için bkz. E.Salamzade-E.Sadıgzade, *Merezede Diri-Baba Türbesinin Berpası Haggında*, Azerbaycan Me'marlık Abidelerinin Berpası Meseleleri – Voprosı Restavratsii Pamyatnikov Zodçestva Azerbaydjano, Bakü 1960, s.159-164 ; M.Useynov – L. Bretanitskiy – A. Salamzade, *İstoriya Arhitekturi Azerbaydjana*, Moskova 1963, s.212 –214 ; L.S. Bretanitskiy – B.V.Veymarn, *İskusstvo Azerbaydjana*, IV – XVIII. Vekov, Moskova 1976, s.141-142 ; Meşegihanım Ne'matu, *Azerbaycan'da Pirlər (Sosial-ideoloji iğtisadi siyasi merkezler)*, Bakü 1992, s.43 – 46 . Konuyla ilgili eski bir makaleye de ulaşılammıştır : A. Salamzade, *Grovnitza*

XVII. yüzyılda Alman araştırmacı *Adam Olyari*, söz konusu mezar anıtı hakkında güvenilirliği tartışılır bilgiler vermektedir. Kaynaklara göre, bu araştırmacı mezar yapısının girişi üzerindeki Arap-İslâm harfleriyle yazılmış “Allah” yazısını bile yanlış okumuştur. A. Olyari, Diri Baba’nın kendisinden de bahseder. Onun Seyyid İbrahim’in müridi olduğunu söyler. Ayrıca bu mezar anıtında aslında Seyyid İbrahim’in defnolunduğunu da belirtir. Bu yazarın var olduğunu söylediği mezartaşları ve kitabelerin hemen hiçbiri günümüze gelmemiştir.

XVII.yüzyıl ortasında Azerbaycan’ı ziyaret eden *Evliya Çelebi* de Diri Baba olarak anılan zatın kişiliğinden söz etmektedir. Onun anlattığına göre “Diri Baba” veya “Mereze şeyhi” olarak anılan şahıs, Şirvanşahlar hanedanından Şeyh İbrahim ‘in (1382 - 1417) sarayında bir müezzin idi. Çelebi’nin bu rivayetinin doğru olup olmadığı bilinmemekle birlikte, Diri Baba’nın , Şeyh İbrahim ve Şirvanşahlar Sarayı’nın arkasındaki bir kümbette gömülü, ünlü *Seyyid Yahya Bakûvi*’nin çağdaşı olduğu kabul edilebilir ².

E. Salamzade ve E. Sadıgzade, Mereze’deki bu türbenin onarılması hakkında yazdıkları makalede, onarımları hangi verilere göre yaptıklarını sıralarken yukarıda belirtilen araştırmacı ve seyyahlardan başka “Pazuhinler” in sefreti esnasında Diri Baba Türbesi’nin durumu ile ilgili bazı bilgiler veriyorlar. Verilen bilgilere göre eskiden ikinci kattaki kubbeli mekânın kayaya oyulmuş mağara ile birleştiği yerde, bir taş şebekenin bulunduğu anlaşılıyor. Bu şebeke yapılan restorasyonda da kullanılmıştır.

XVIII. yüzyılın ilk yıllarında İran’da seyahat eden Hollandalı *Cornelis de Bruins*, daha sonra kaleme aldığı eserinde, konumuzu teşkil eden mezar anıtından *Seyid İbrahim Türbesi* olarak bahsetmektedir.

XIX. yüzyılda bu bölgeleri ziyaret eden akademisyenlerden *B. Dorn* da, birinci katla ikinci katı birbirinden ayıran kemer üzerinde yer alan çiçekli hatla yazılmış kitabeyi incelemiş ve onun estampajını çıkarmıştır. Ancak elle yapılmış bir kopyesi hariç, 1864’te B. Dorn’un vakfında çıkan bir yangında bu kitabe estampajı yanmıştır.

Diri-Baba V Selenii Marazi, İzvestiya Akademii Nauk Azarbaydjana, No. 7, Bakü 1949. Rusça metinlerin Türkçe’ye çevirisini yapan Yrd.Doç.Dr. Raide Said ve öğrencim Sevil Yılmaz’a teşekkür ederim.

² Evliya Çelebi’nin verdiği bilgiler ve aktardığı rivayetler için not 8 e bkz.. Seyyid Yahya Bakûvi’nin mezar anıtı için bkz. M.Useynov – L.Bretanitskiy-A. Salamzade, a.g.e., s.203-204.

Bununla birlikte bazı fotoğraflar ve elle yapılan tespitlere göre kitabenin Arapça metni şöyle ortaya konmuştur ³ :

فى ايام دولة السلطان الاعظم مالك الرقاب الامم السلطان ابن السلطان جلال
الدنيا والدين شيخ ابراهيم خان خلدالله ملكه وسلطاناه وافاض على العالمين
برهانه فى شهور سنة خمس وثمانمائه كتبه درويش

Bunun Türkçe'ye çevirisi ise şu şekildedir: : *"En büyük Sultan, halkların ihtiyar sahibi, Sultan oğlu Sultan, Celâl-ed-dünya ve-d-din (Dünyanın ve dinin şöhreti) Şeyh İbrahim Han'ın - Allah onun devlet ve hükümrancılığını ebedileştürsün ve her iki dünyayı onun delili ile aydınlaştırsın- hakimiyeti günlerinde. Sekiz yüz beşinci (1402 / 1403) yılın aylarında. Onu Derviş yazdı"* ⁴. (Resim 2 (çizim) ve 3).

Bazı araştırmacılara göre bu süslü kitabe, Tebriz'deki Gök Mescit'in kitabesini hatırlarsa da sözü edilen ikinci eserdeki kitabe Çinidendir ⁵.

Diri Baba Türbesi'nin, ikinci katındaki tromplardan ikisi içinde mimarın adı yer alıyordu. Ancak yazının bulunduğu madalyonun biri harap olduğu için, sadece ötekenden "b. Üstad hacı" olarak yapının mimarının babasının ismini öğrenebiliyoruz. Böylece mimarın adı tespit edilememekle birlikte, babasının ismindeki "üstad" kelimesi bu yapıyı yapan ustanın da önemli bir mimar olduğunu düşündürmektedir ⁶.

Salamzade ve Sadıgzade 1944 yılında burada araştırma yaptığında, mezar anıtının kubbesinin tamamen dağılmış olduğunu, sadece kubbe eteğindeki birkaç taş sırasının mevcut olduğunu belirtmektedirler. Ayrıca ikinci kat

³ Arapça kitabe metni için bkz. M.S. Neymat, Korpus Epigrafiçeskıh Pamyatnikov Azerbaydjana, C. I, Bakü 1991, s. 58 (madde 114), Resim 114, 114 a.

⁴ Bkz. Meşeghanım Ne'matı, Azerbaycan'da Pirlər...s. 45. Söz konusu yazar kitabında (s. 45) Şirvanşahlar sülalesinden Şeyh İbrahim devrinde, sarayda faaliyet göstermiş ilahiyatçı-filozof Seyyid Yahya Bakuvi'nin türbesine halk arasında "Dervişin Türbesi" denilmesinden yola çıkarak, Bakuvi'nin kitabeyi yazmış olabileceğini ileri sürmektedir. Ancak bunun doğru olabileceğine dair bir belge yoktur.

⁵ L.S. Bretanitskiy- B.V. Veymarn, a.g.e.,s. 142.

⁶ E. Salamzade – E. Sadıgzade, a.g.m., s.160.

duvarının güney ve doğu tarafındaki pencereler arasındaki kısmın da tahrib olduğu ifade edilmiştir. Sonraki zamanlarda abidevi eser dağılmaya yüz tutmuş ve neredeyse yapının tüm cephesi tehlikeye girmiştir. Bunun üzerine 1955 yılında türbe yeniden detaylı bir biçimde incelenmiş, etrafında bir arkeolojik kazı gerçekleştirilmiş ve eski kaynaklara da dayanılarak restorasyon projesi hazırlanmıştır. Buna göre kazılardan ve kaynaklardan elde edilen materyaller ve bilgiler kullanılarak türbe onarılmış ve bu günkü görünümüne kavuşturulmuştur. Böylece yapının, tamamen yeniden örülmüş kesme taş kaplama cephesi ve tespit edilen yerlerine yerleştirilmiş kitabe ve süslemeleriyle gelecek nesillere ulaşması teminat altına alınmıştır.

Yukarıda bahsettiğimiz, 1997 yılındaki Mereze ziyaretimizde yapının bu son şekli üzerinde gözlemlerde bulunduk.

Mezar anıtı (yapının fonksiyonu tartışmalıdır) yukarıda da belirtildiği gibi bir derenin oluşturduğu vadiye bakan yamaçta yer almaktadır. Yamaca doğru bakıldığında, iki katlı bir cephe ile üstteki katın yuvarlak kubbesi hemen göze çarpmaktadır.

Eski fotoğraflarda görülmemekle birlikte, bugünkü durumda taşların farklı yönlerde (dikey, bazen de yatay olarak) yerleştirilmelerinden oluşan ve arada sahanlıklar meydana getiren basamaklarla türbenin üzerine oturduğu iki kademeli taş platforma ulaşıyor. Restorasyon öncesi fotoğraflardan büyük oranda dağılmış olduğu anlaşılan cephe, bugün düzgün kesme taşlarla sade ve sağlam bir görünüş arz etmektedir. (Resim 4 - 5).

Cephenin alt katı üst kattan biraz daha öne çıkmıştır. Bu muhtemelen statik meselelerden kaynaklanmıştır. Böylece ön taraf iki katlı halde geriye doğru uzanmakta, solda daha içten 90 derecelik bir köşe yaparak arkadaki mekânla birleşmektedir. Cephenin alt kısmı üst kısmından sağ tarafta da bir taşma yapmakta ve bu kesimin duvarı arkaya doğru düz bir biçimde uzanmaktadır.

Ön yüzün alt bölümü, sağdaki sivri kemerli girişi teşkil eden, diğeri ise geometrik örnekli taş şebeke ile dışarı açılan bir dörtgen penceresi bulunan, iki sivri kemerli nişe sahiptir. (Resim 6 - 7).

Cephe yukarısında üç sıra mukarnasla saçağa ve geride kalan ikinci kat cephesine geçilir. Daha sade olan ikinci katın cephesi, yine geometrik örnekli (yıldız ve dört yön motifi şeklinde ajurlu) bir taş şebekeyle, ancak bu

kez yuvarlak kemerli olarak ve niş içinde olmayan bir pencereyle düzenlenmiştir. İkinci kat cephesi de basit bir saçak kısmıyla son bulmaktadır.

Bütün fasadda -giriş kısmını saymazsak- silmelerin kazandırdığı hareketlilik, geometrik örnekli taş şebekeli pencereler ve yüzeysel mukarnas şeridi dışında herhangi bir süsleme yoktur. Sağdaki niş içinde yer alan girişin üzerindeki kitabelik de boş bırakılmıştır. Basit bir taçkapı gibi düzenlenmiş bu kesimde kitabeliğin altında birkaç dekoratif mukarnas sırası, onun da altında köşeliklerde iki rozet şeklinde geometrik karakterli (mührü Süleyman'ı andırır) süsleme ile, aralarında kemer kısmına bağlanan silmelerin çerçevelendiği kabartma "Allah" ibaresi bulunmaktadır. (Resim 8).

Binanın yan cephelerindeki taş örgü ön cephedeki kadar düzgün değildir.

Sağdaki kapıdan, kubbeli küçük bir mekâna girilmektedir. Bu kısmın solunda cephe tarafında ve aksi yönde bulunan az derin iki niş, diğer yönlerde de yine derinliği az iki nişle, dört yöne doğru genişletilmiş tonozlu bir mekân yer almaktadır. Bu odanın kapatılmış girişindeki parmaklıklara çaput bağlandığı ve dilekte bulunduğu anlaşılmaktadır. Sağdaki kubbeli mekândan (sahanlık) taş merdivenlerle üst kata çıkılıyor (Resim 9). Yukarıda alt katın aşağı yukarı bütün alanını kullanan büyük bir oda vardır. Dörtgen mekanı sekizgene dönüştüren mukarnaslı tromplarla, dıştan da hakim motif olan kubbeye geçilen bu kısımda, bazı rumi-palmetli taş süslemeler ve yazılar bulunmaktadır (Resim 10). Bu kısım arkasını kayaya dayadığı için, ışığını daha ziyade cephedeki taş şebekeli pencereden ve kısmen de cephenin sağındaki başka bir taş şebekeli pencereden almaktadır. Bunun karşı tarafındaki, yani batıdaki taş merdivenlerle türbenin dışına kubbe eteğine çıkılır (Resim 11). Buradan gerideki kayalara ve bunlara kabaca oyulmuş merdivenle kayaların iç kesimlerinde oluşturulmuş mağara şeklindeki barınaklara ulaşılmaktadır.

İçeride de, söz konusu büyük kubbeli mekânın kayalara yaslandığı (kuzey) tarafta, eyvan şeklinde, içinde şebekeli pencere bulunan bir nişin solundan birkaç basamakla kayanın içine oyulmuş bir mağaraya girilmektedir. L.S.Bretanitskiy - B.V.Veymarn, asıl gömü yerinin bu mağara olduğunu söylemektedir⁷.

⁷ L.S.Bretanitskiy-B.V.Veymarn, a.g.e., s.142.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Diri Baba Türbesi öncelikle ismiyle dikkati çeker. Nitekim bu isim, Türk-İslâm mimarisinde bilhassa sahabelerin gömüldüğü yerlerde, din ulularıyla ilgili veya şehitlerin mezarlarında kullanılan bir terim olarak karşımıza çıkıyor. Bu şehitlerin aslında ölmediği inancı, Kuran-ı Kerim'deki bir ayete dayanmaktadır : *"Allah yolunda öldürülenlere "ölü" demeyin. Aslında onlar diridir. Ama siz farkında değilsiniz"* (Kur'an-ı Kerim : 2 / 154). Öte yandan dinî bakımdan önemli kişilerin -Allah yolunda öldüğü düşünülerek- bedenlerinin çürümediği inancı da yaygındır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Diri Baba'nın kimliği pek bilinmiyor. Evliya Çelebi bir mübarek zat olarak anlatığı bu kişi hakkında çeşitli bilgileri ve ona niçin diri dendiğini şöyle açıklıyor : *" Buradan (Şamahı'dan), Baku kalesindeki Revan hanının düğününe gitmek üzere bin atlı olarak ve avlanarak kuzeye yöneldik. Yolda (Asitâne-i Pîr-i Derguh) denilen bir ziyârete rastladık. (Ala Koç Dede) adında sâlih, hâl sahibi bir şeyhi vardır. Buradan yine kuzeye doğru altı saat giderek (Pîr Merizad Sultan) yerinde konakladık. Yanımızdakiler kalenderhânede misafir oldular. Ben şeyhe konuk oldum. Buna halk Şeyhi Mirza derlerse de doğrusu "Merizat" dir. (Dürri Dede) ismiyle bilinir. (Merizat) farsça bükülmüş demektir. Hakikaten bu irşad sahibi yüksek dağın eteğindeki büyük tekkesi içinde bir köşede seccade üzerinde oturmuş mübârek yüzlerini yün hırkaları ile örterek çömelip oturmuşlar. Yüzü kıbleye dönük olup, başları da tekkenin bir taşına dayalı durur. Hâlâ mübârek vücudları pamuk gibi beyaz olup, çürümemiştir, taptazedir. Bütün hizmetçileri şeyhi hayatta bilip, gece gündüz hizmetinde bulunurlar. Odasını temizleyerek her gece şeyhin leğen ibriğini su doldurup korlar. Seher olunca ibriği her gün boş bulurlar. Bu kadar seneden beri mübarek hırkası üzerine zerre kadar toz konmamıştır. Saâdetli odasında öd ve anber kokusundan ziyâretçilerin dimağı kokulanır. Burasını Şeyh Safi Erdebil'den gelip ziyaret ettiği vakit on adet Azerbaycan hazinesi harcıyarak yapmıştır ki, zenginlikte buraya ancak Meşhed'deki (İmam Musa Rıza) türbesi denk olabilir. Makamından içeri gireni gayet tatlı bir büyüklük ve korku kaplar. Ben dahi ziyâret ederek mübarek makamlarına Yâsin okudum. Tekkesi üzerinde tarihi olmadığından ölüm tarihini öğrenemedik. Ama mensup olduğu sülâleyi ve şu söyleyeceğimi (Hoca Selâhaddin) adında hâl sahibi ve her şeyden elini çekmiş bir kimse nakletti.*

“Şeyh: hazretleri Şeyh İbrahim Şirvâni hazretlerinin müezzinliği hizmetinde bulunmuşlar Ziyâret-i mücahere ile evlere ermiş, arşı âzam horozunun sesini işitip, ezan okurmuş. Şeyh İbrahim hazretleri de mübâreğin arkasını sığayıp “Merizat, Merizat” buyurlarmış. Onun için mübarek cesetleri çürümeyip, taptaze seccade üzerinde oturmuş durmaktadır. Sanki hayatta murakâbeye varmış bir vâzdir. Mezarını ziyaret edip fatiha okuyanın dünya ve ahiret istekleri yedi günde yerine gelirmiş. Şimdiye kadar çeşitli kerâmetleri görülmüş.”⁸ .

Evliya Çelebi'nin verdiği bu bilgilerin bir kısmına daha önce değinmiştik. Burada olduğu gibi, dini hususlara dayandırılarak adlandırılan mimari eserlere tipik başka bir örnek olarak *Kusam İbn Abbas* isimli sahabenin mezarı etrafında oluşan Semerkant'taki *Şah-ı Zinde* (Yaşayan Şah) mezarlığını verebiliriz⁹ .

Diri Baba Türbesi, şehir merkezi dışında olmakla birlikte taşra üslubu içerisinde değerlendirilmemektedir. Anıt eser, bölge mimari gruplarından, Şirvan mimarlık ekolü içerisinde ele alınır¹⁰ .

Öte yandan, araştırmacılar yapının sağlam ve sade görünüşünü “Hotan Mimarlığı Ekolü” ne bağlamaktadırlar¹¹ .

Yapının İslam devrindeki en yakın örneği ise, Türkmenistan'da Kopet Dağ 'da Rabat Ferava yakınındaki *Parav Bibi* Türbe-mescidi'dir. Bu eserin planı ve bulunduğu mevki itibarıyla görünüşü Diri Baba Türbesi'ne benzer¹² .

Bununla birlikte kısmen kaya içine oyulmuş ve kısmen (büyük çoğunluğu) kaya dışında inşa edilmiş, bir yamaca dayalı yapı geleneği bize göre İslâmiyetten evvelki devirlere kadar iner. Bilindiği gibi (kayaların içine oyulmuş) mağara tapınakları genellikle bir vadi yamacında ve bazen tam mağara şeklinde bazen de mağara önünde inşa edilmiş olarak yapılmışlardır. Budist

⁸ Mehmed Zillioğlu (Evliya Çelebi), Evliya Çelebi Seyahatnamesi , (Sadeleştirilenler : Tefvik Temelkuran- Necatü Aktaş- Mümin Çevik), C. 1-2, Üçdal Neşriyat, İstanbul (tarihsiz) ., s.560-562.

⁹ Şah-ı Zinde mezar anıtları için bkz. N. Nemtseva, Şahi Zinda – Şahi Zindah, Taşkent 1987.

¹⁰ M.Useynov – L.Bretanitskiy – A. Salamzade, a.g.e., s.214.

¹¹ L.S. Bretanitskiy – B.V. Veymarn, a.g.e., s.142.

¹² M.Useynov-L.Bretanitskiy-A.Salamzade, a.g.e.,s.214.; L.S.Bretanitskiy – B. V. Veymarn, a.g.e., s.142. ; Parav Bibi Mescidi diye de anılan Türkmenistan'daki yapı hakkında ayrıca bkz. Yegen Atagarriev, Tarihda Galan Izlar, Aşgabad 1989, s.65 – 67.

sanatta yaygın olan bu tapınaklarda Türk topluluklarının da payı büyüktür. Yaradılış efsaneleri ve Gök ibadeti ile ilgili olarak Türkler mağara kültürünün etkisiyle bu tür tapınakları, ilk kez *Tabgaç* döneminde (M.S. 386 - 556) *Yungang* ve *Longmen* mağaralarıyla, Çin'in kuzeyinde gerçekleştirmişlerdi (kısmen *Tunhuang* mağara tapınakları da bu gruba dahildir) . Daha sonraki dönemler boyunca Türkler zaman zaman daha önceki devirlere ait mağara tapınaklarına yenilerini ilave ederek veya bunları tamamen kendileri yaparak, bu tür yapıların inşasına devam ettiler. Uygur döneminde bu tapınakların en meşhur olanlarından bir bölümü Murtuk vadisi Kızıl Kaya mevkiinde yamaca oyulmuş Bezeklik mabetleri idi ¹³.(Resim 12) .

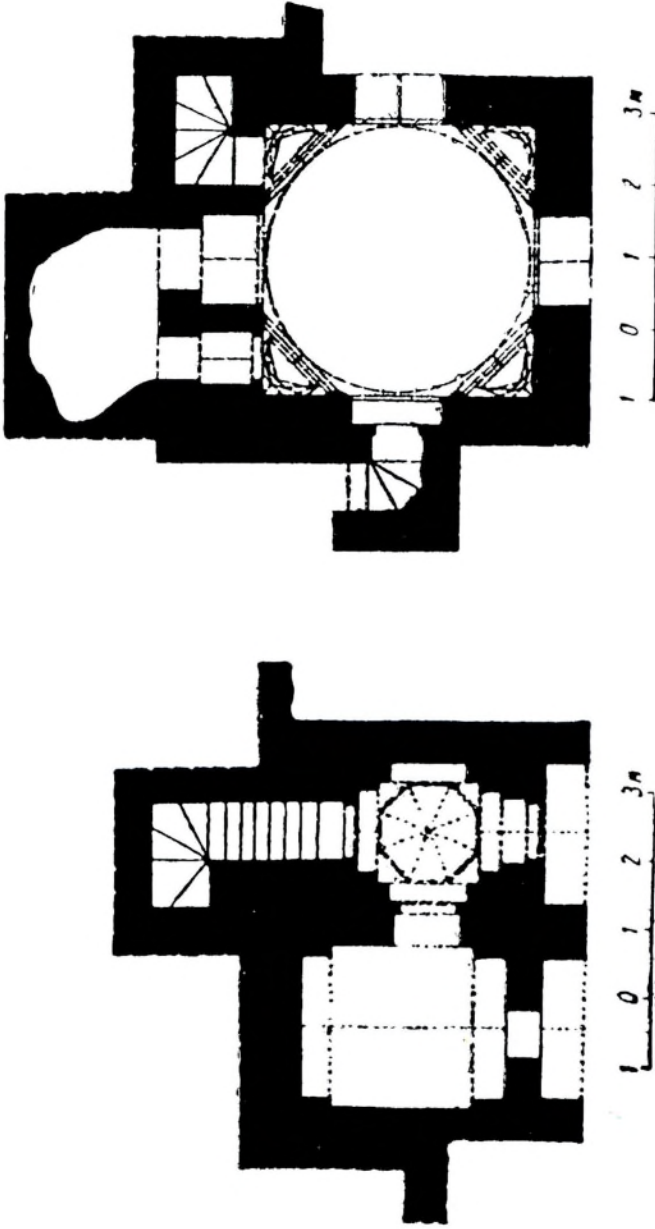
Böylece , İslâmiyetten sonra kendini dine adanmış kişilerin ibadet yeri veya inzivaya çekildikleri mahal olarak mağaraları veya bu şekilde yamaçlara inşa edilmiş mekânları seçmeleri de uygun düşmüş olmaktadır. Neticede Diri Baba Türbesi muhtemelen (Evliya Çelebi'nin söylediklerini de düşünürsek) bir tekke içinde, sonradan Diri baba'nın gömüldüğü bir mezar anıtı veya onun makam mezarının bulunduğu bir ziyaretgâh olarak düşünülebilir. Bu bakımdan mezar anıtı Azerbaycan ve Orta Asya'da yaygın bir şekilde rastlandığı gibi aynı zamanda mescit görevini de üstlenmiştir ¹⁴.

Bu tip yapılar veya kaya içine oyulmuş mezarlar Anadolu'nun Türklerden önceki devirlerinde de yaygın olduğu gibi, bunların bazıları Türk döneminde de kullanılmış olmalıdır. Aksaray'daki *Ana Sultan Türbesi* İslâm döneminde müslümanlaştırılmış bir Bizans dönemi azizesine işaret edebilir. Bugün Ana Sultan Türbesi diye anılan kayalık içindeki mezara uzunca bir dehlizden sonra iki basamakla inilmektedir. Burada dairevi bir alan içinde cesedin konulduğu yer kuzey güney eksenindedir ¹⁵ .

¹³ Mağara tapınakları ve Bezeklik hakkında genel olarak bkz. Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatının ABC'si*, İstanbul 1988, s.108 – 111 ; Emel Esin, *Bezeklik Külliyesi'nde Dokuzuncu Tapınak*, Türkiyemiz, S. 37, Haziran 1982, s.1-6 ; Detaylı bilgi için bk. A. Grünwedel, *Altbuddhistische Kultstätten in Chinesisch - Turkistan*, Berlin 1912.

¹⁴ M.Useynov – L. Bretanitskiy – A. Salamzade, a.g.e., s.212.

¹⁵ Zekai Erdal, *Aksaray'daki Türk Dönemi Mimari Eserler* (Dan. Ali Boran), Yüzüncü Yıl Ün. Sanat tarihi Anabilim Dalı yayınlanmamış bitirme çalışması, Van 1999,s.82, şekil 31.

Resim 1 - Azerbaycan / Merze'deki Diri Baba Türbesi'nin alt ve üst katının planları
(M.Useynov-L.Bretanitskiy-A. Salamzade, 1963).

Resim 2 - Azerbaycan / Merezze, Diri Baba Türbesi. Çizimi yapılmış kitabe parçaları
(M.S. Neymat 1991).

Resim 3 - Azerbaycan / Mereze, Diri Baba Türbesi. Kitabe parçalarının restorasyonda duvara yerleştirilmiş örnekleri (Fotoğraf Yaşar Çoruhlu, 1997).

Resim 4 - Azerbaycan / Mereze, Diri Baba Türbesi 'nin uzaktan görünüşü (Fotoğraf Yaşar Çoruhlu 1997).

Yaşar Çoruhlu

Resim 5 - Azerbaycan / Mereze, Diri Baba Türbesi cepheden görünüşü
(Fotoğraf Yaşar Çoruhlu, 1997).

Resim 6 - Azerbaycan / Mereze, Diri Baba Türbesi cephesinden ayrıntı
(Fotoğraf Yaşar Çoruhlu, 1997).

Resim 8 - Azerbaycan / Mereze, Diri Baba Türbesi. Üzerindeki süsleme ayrıntılarıyla giriş kapısı görülüyor. (Fotograf Yaşar Çoruhlu 1997).

Resim 7 - Azerbaycan / Mereze, Diri Baba Türbesi cephesinden ayrıntı (Fotograf Yaşar Çoruhlu, 1997).

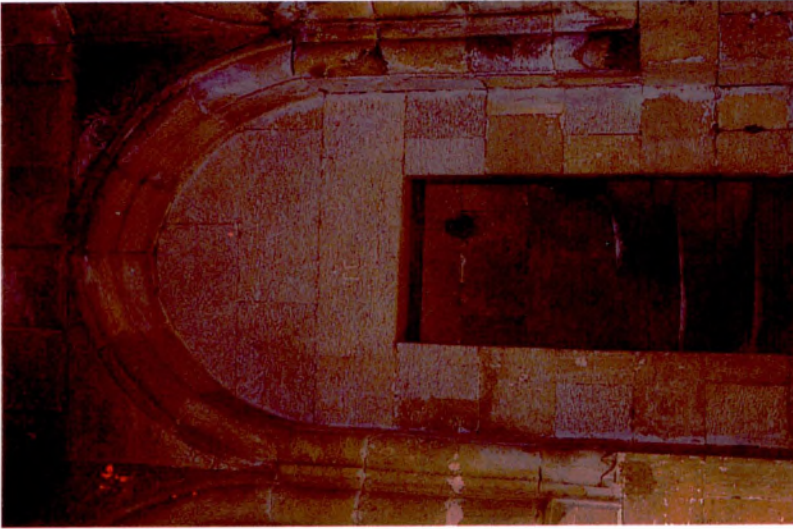
Yaşar Çoruhlu

Resim 9 - Azerbaycan / Mereze, Diri Baba Türbesi. Üst kattaki kubbeli mekâna çıkan merdivenler (Fotoğraf Yaşar Çoruhlu, 1997).

Resim 10 - Azerbaycan / Mereze, Diri Baba Türbesi. Üst kattaki kubbeli mekandan ayrıntı. Bir tromp ve üzerindeki süslemeler görülüyor (Fotoğraf Yaşar Çoruhlu 1997).

Resim 11 - Azerbaycan / Mereze, Diri Baba Türbesi. Üst kattaki kubbeli mekândan kubbenin dışına ve gerideki kayalıklara çıkan merdivenin bulunduğu kesim. (Fotoğraf Yaşar Çoruhlu 1997).

Resim 12 - Doğu Türkistan, Murtuk yakınındaki Bezeklik Mağara tapınaklarından bir görünüş. Uygur Türkleri devri.

İLK OSMANLI TARİHÇİLERİNDE SÜREKLİLİK NİTELİĞİ TAŞIYAN ÖĞELER

ZEKİ ARIKAN

Mükrimin Halil Yinanç, "Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Kadar Bizde Tarihçilik"¹ başlıklı araştırmasının girişinde Osmanlı tarihçiliğinin başlangıcının bir değerlendirmesini yaparken ilk Osmanlı tarihçilerinin "nakilci, hikayeci, tasvirici" olmaktan ileri gidemedikleri üzerinde durmuştur. Günümüzdeki, hattâ 1940'lı yıllardaki tarih anlayışına göre bu yargılarda haklılık payı bulunabilir. Bu da son derece doğaldır. Günümüzden beş yüz yıl önce yaşamış insanların bizim gibi düşüncelerini beklemek yanıltıcı olur. Çünkü *tarih zamanın çocuğudur*. "L'histoire est fille de son temps"². Bu nedenle günümüz tarihçisi geçmişini değerlendirirken içinde bulunduğu zamanın sosyal, ekonomik yapısından, dünya görüşünden ve kültürel birikiminden yola çıkar. Bu açıdan bakınca geçmişin zihniyetini olduğu gibi yakalamanın zorluğu da ortadadır³. XV. yüzyıl tarihçileri de kendi dönemlerinin dünya görüşünden yola çıkarak eserlerini yazıyorlardı. Daha doğrusu kendi yaşadıkları çağın zihniyetinden yola çıkıyorlardı.

İlk Osmanlı tarihçilerinin, beyliğin bağımsızlığından ancak yüzyıl sonra ortaya çıktığını belirtmeye bile gerek yoktur. Bilinen en eski Osmanlı tarihi, şair ve hekim Ahmedî'nin ünlü *İskendername* başlıklı eserine eklediği manzum *Dasitan-ı Tevârih-i Müluk-ı Âl-i Osman*'dır⁴. Gerek Aşıkpaşazade gerekse Neşri ve diğer eski Osmanlı kaynakları Ahmedî'nin bir Osmanlı tarihi yazdığından söz etmezler. Oysa bu tarihçilerin çoğu ya doğrudan ya da dolaylı olarak Ahmedî'den yararlanmışlardır. Onun verdiği bilgileri ufak tefek değişikliklerle aktarma yoluna gitmişlerdir. Fakat bu eser oldukça kısadır. Ku-

¹ *Tanzimat I*, İstanbul, 1940, 573-595.

² Fernand Braudel, *Ecrits sur l'histoire*, Flammarion, Paris, 1969; Krş. Marc Bloch, *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien* (Préface: G. Duby), Arman Colin, Paris, 1974.

³ Salih Özbaran, *Tarih, Tarihçi ve Toplum*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997, 30-47.

⁴ Nihad Sami Banarlı, *XIV. Asır Anadolu Şairlerinden Ahmedî'nin Tarihi Tevârih-i Müluk-ı Âl-i Osman ve Cemşid ve Hurşid Mesnevisi*, İstanbul, 1939; Tunca Kortantamer, "Yeni Bilgilerin Işığı Alında Ahmedî'nin Hayatı", *Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(1980), 165-186.

ruluş döneminde oluştuğunu bildiğimiz kurumlardan söz etmez. Bununla birlikte sade, masal ve söylencelerden arınmış bir eser olarak dikkati çekmiştir. Bunu XV. yüzyılda Şükrullah, Oruç Bey, Karamanlı Mehmet Paşa, anonim Tevarih-i Âl-i Osman'lar izledi. Aşıkpaşazade ve Neşri'yle birlikte bu ilk dönem Osmanlı tarihleri olgun bir düzeye ulaştı⁵.

İlk Osmanlı tarihçilerinin hangi kaynakları kullandığı yanıtlanması gereken bir sorudur. Şimdiye kadar bu bağlamda yapılan açıklamalardan ikisi üzerinde duracağız. XV. yüzyıl Osmanlı kaynakları üzerinde yaptığı araştırmalarla tanınmış olan Prof. V.L. Ménage, elimize özgün biçimiyle geçen en eski kaynakların *Saray Takvimleri* olduğu üzerinde durmakta ve bunların ilk Osmanlı tarihçileri için temel bir malzeme olması gerektiğine dikkati çekmektedir⁶. Bugün bu takvimlerin beş tanesi bilinmektedir. II.Murat dönemine ait olan bu takvimler 848 (1444), 850 (1446) tarihlerini taşımaktadır⁷. Bu yıllıklar, Adem'den başlayarak peygamberlerin, halifelerin kronolojik listelerini, Selçuklu, Karamanlı ve Osmanlı hanedanlarının önemli olaylarını sıralamakta, kehanet, düş yorumları gibi konulara da yer vermektedir. Takvimlerde olaylar tarihlendirilirken onların üzerinden kaç yıl geçtiği "...elden berü.... yıldır" gibi kayıtlarla belirtilmektedir. Böylece yıllığın düzenlendiği sırada olayların üzerinden kaç yıl geçtiği anlaşılmaktadır. Osmanlılarla ilgili kayıtlar kısadır. Sultanların doğumları, tahta çıkışları ve önemli fetihlere yer verilmektedir. Ancak yakın yıllara ilişkin bilgiler daha ayrıntılıdır⁸.

Öte yandan Halil İnalcık, Osmanlı tarihçiliğinin kökenini menakıbname, gazavatname gibi eserlere dayandırmaktadır⁹. Nitekim bu tür eserlerden biri olan *Yahşi Fakih Menakıbnamesi*¹⁰ Aşıkpaşazade Tarihi'nin temel kaynağı olmuştur. Oruç Bey de bu ya da buna benzer bir kaynaktan yararlanmıştı. İlk Osmanlı tarihlerine temel olan kaynakların değişik kavram ve

⁵ Türkiye yayınevi, *Osmanlı Tarihleri*, İstanbul, 1949.

⁶ V.L. Ménage, "Osmanlı Tarihçiliğinin Başlangıcı" (çev. Salih Özbaran), *Tarih Enstitüsü Dergisi*, IX (1978), ayrı basım.

⁷ V.L. Ménage, "Sultan II.Murad'ın Yıllıkları" (Çev. Salih Özbaran), *Tarih Dergisi*, XXXIII(1982), ayrı basım; Osman Turan, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, TTK, Ankara, 1954.

⁸ V.L. Ménage, "Sultan II.Murad'ın Yıllıkları", *göst. yer*, Nejat Göyünç, "Tarihçiliğimizin Dünü ve Bugünü", *Felsefe Kurumu Seminerleri*, Ankara, 1977, 240.

⁹ Halil İnalcık, "The Rise of Ottoman Historiography", *Historians of the Middle East* (Ed. B. Lewis-P.M. Holt), London, Oxford University Press, 1964, 152-167.

¹⁰ Bursalı Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul, 1333-1342, III, 163; Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* (Çev. Coşkun Üçok), Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1982, 11-12.

deyimlerle ifade edildiğini belirtmemiz gerekir. Sözelimi cenge gitmek anlamına gelen gaza, daha sonra din düşmanlarıyla yapılan cihad anlamında da kullanılmıştır. Düşmanla yapılan savaş ya da düşman topraklarına yapılan akınlar gazavatname denilen eserlerin kapsamına girer¹¹. Düşmanın yenilgisi ile biten savaşları hikaye eden gazanamer de “zafername” olarak adlandırılır. Bir şehrin yahut kalenin alınmasını anlatan eserler ise “fetihname” adını alır¹². Bu tür kavramlara açıklık getiren Agâh Sırrı Levend; gazavatname, fetihname, zafername gibi daha çok edebi yanı ağır basan eserlerin tarihsel olaylar için önemli bir anahtar işlevi gördüğünü belirtmektedir. Daha sonra Selimname, Süleymanname, fetihname-i x vb. gibi eserleri de bu bağlamda değerlendirmek gerekir¹³. Bizans-Arap sınır (avasım) çatışmaları ya da Anadolu'nun fethi sırasında oluşan Battalname, Saltukname, Danişmendname¹⁴ gibi kahramanlık öykülerini kapsayan destansı nitelikteki eserlerde de tarihsel olaylara ışık tutacak pek çok öge bulunmaktadır. Aydınoğlu Umur Bey'in savaşlarının, gazalarının anlatıldığı Düsturname başlıklı önemli kaynağın da bir gazavatname ya da bir menakıbnameye dayandığını Prof. İnalçık kabul etmektedir¹⁵.

İlk Osmanlı kaynakları dil ve üslup bakımından oldukça yalın, gösterişsiz ve basit bir nitelik taşıyorlardı¹⁶. Bunun amacı da sınır boylarındaki gazilere, geniş halk kitlelerine Osmanlı hanedanının başarılarını anlatmaktır. Yukarıda belirttiğimiz kaynakların yanında ilk Osmanlı tarihçilerinin önemli ölçüde sözlü rivayetlere de geniş bir yer verdiklerini belirtmek gerekir. Ancak bu yöntemin yalnız ilk tarihçiler tarafından kullanılmadığını, daha sonraki tarihçilerin de günümüzdeki deyimle *sözlü tarih* kaynaklarına başvur-

¹¹ Agah Sırrı Levend, *Gazavatnameler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavatnamesi*, TTK, Ankara, 1956, 1. Ayrıca bk. Halil İnalçık-Mevlut Oğuz, *Gazavat-ı Sultan Murad bin Mehemed Han*, TTK, Ankara, 1978.

¹² Levend, *Gazavatnameler*, 1.

¹³ Bütün bunların toplu bir kaynakçası Levend'in anılan eserinde bulunmaktadır.

¹⁴ Irène Mélikoff, *La geste de Melik Danişmend*, Bibliothèque Archéologique et Historique de l'Institut Français d'Archéologie d'Istanbul, Paris, 1960, 2 cilt.

¹⁵ Mükrimin Halil (Yinanç), *Düsturname-i Enveri*, Türk Tarih Encümeni, İstanbul, 1928; aynı yazar, *Düsturname-i Enveri Medhal*, İstanbul 1930; Irène Mélikoff-Sayar, *Le Destan d'Umur Pasha*, Bibliothèque byzantine, PUF, Paris, 1954. Düsturnamede yer alan bilgilerin Bizans ve Batu kaynaklarıyla ne derece örtüştüğü hakkında bk. Paul Lemerle, *L'Émirat d'Aydın Byzans et l'Occident, Recherches sur "La geste d'Umur Pasha"*, Bibliothèque Byzantine, PUF, Paris, 1957; Düsturname'nin Aydınoğulları tarihi açısından önemi için bk. Himmet Akın, *Aydınoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, AÜ DTCF, Ankara, 1968.

¹⁶ Irène Beldiceanu-Steinherr, "Un legs pieux du chroniqueur Uruj", *Bulletin of School of Oriental and African Studies*, (BSOAS), XXXII(1970), 359.

duğunu özellikle vurgulamak gerekir. Sözelimi Peçuylu İbrahim Efendi, Mohaç savaşıyla ilgili olarak Türk kaynaklarıyla yetinmemiş, Macar tarihlerinin ilgili bölümlerini Türkçe'ye çevirtmiş ve geniş bir anket yaparak olaylara tanık olanlardan bilgiler derlemiş ve bu ayrıntıları eserinde kullanmıştır¹⁷. Bu örnekleri çoğaltabiliriz. Bu çerçevede belirtilmesi gereken bir nokta da ilk tarihçilerin kullandıkları sözlü ya da yazılı kaynaklar konusunda verdikleri bilgilerin yetersizliğidir. Kullanılan kaynakların belirtilmesi yönünde zaman zaman bir takım tutarsızlıkların söz konusu olduğunu da belirtmek gerekir. Daha doğrusu kimi zaman yazılı ya da sözlü kaynaklar açıkça zikredilirken kimi zaman da bunlar tamamen meskût geçilmektedir. Olayları tarihlendirme konusunda ise zaman zaman bir çok yanlışlıklar ve yanlışlar göze çarpmaktadır¹⁸. Her ne olursa olsun ilk Osmanlı kaynakları, pek çok sözlü bilgilerin, rivayetlerin derlenmesi, bugün elde bulunmayan ya da ele geçmemiş olan kaynaklardaki ayrıntıların günümüze aktarılması açısından oldukça büyük bir boşluğu doldurmaktadırlar. Asıl üzerinde durulması gereken bir başka nokta da ilk Osmanlı tarihçilerinin, uzun bir geçmişin izlerini taşıyan kalıntılar, eserler ve anılardan söz ederken bunlarla kendi yaşadıkları zaman arasında bir bağ kurmaya çalışmalarıdır. Sözelimi bu tarihçiler bir yer adından söz ederken bu adım nasıl ortaya çıktığını açıklama yoluna gitmektedirler. Tarihsel bir olaya mekân olan bir ağaç, bir su kaynağının hâlâ, yani kendi zamanlarında varlığını sürdürdüğünü yazmaları da dikkati çekmektedir. Yine daha önce yapılmış bir binanın ayakta durup durmadığı konusundaki ayrıntıların da ilginç olduğunu belirtmek gerekir. Dahası tarihte yani Osmanlı tarihinde adı geçen kimi insanların soy ve soplalarının devam edip etmediği konusunda bu eserlerin verdikleri bilgiler süreklilik kavramının önemli belgeleri olarak göze çarpmaktadır. Bu konuda XV. yüzyılın ayrıntılı tarih yazarlarından Aşıkpaşazade ile Neşri'nin eserlerinde verilen bilgileri karşılaştırmalı olarak ele alacağız.

Aşıkpaşazade Tarihi¹⁹, Osman Gazi'nin dedesi Süleyman Şah'ın Anadolu'ya gelmesinden başlayarak 1492-1493 yılına kadar geçen vukuatı kapsar.

¹⁷ *Tarih-i Peçevi*, İstanbul, 1283, 2 cilt, türlü yer. Özellikle I, 106; Şerafettin Turan, "Peçevi", *İslam Ansiklopedisi (İA)*,

¹⁸ N. Beldiceanu-Irène Beldiceanu-Steinherr, "Considération sur la chronologie des sources ottomanes et ses pièges", *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V.L. Ménage*, Ed. C. Heywood-C. Imber, İsis, İstanbul, ayrı basım.

¹⁹ *Aşıkpaşazade Tarihi, Tevarih-i Al-i Osman*, (Yay. Âli), İstanbul, 1332; *Die Altosmanische Cronik des Aşıkpaşazade* (Yay. F. Giese), Leipzig, 1929; Aşıkpaşaoğlu Ahmed Aşıkî, *Tevarih-i Al-i*

Eserinde kendi yaşamı, katıldığı seferler hakkında oldukça dikkate değer ayrıntılara yer vermektedir. Osmanlıların ilk zamanları için onun başvurduğu temel kaynak, 816(1413) yılında Çelebi Mehmed'in ordusuyla birlikte Rumeli'ye geçerken Geve'de hastalanması üzerine kaldığı Orhan Gazi'nin imamının oğlu Yahşi Fakih'in evinde bulunduğu Osmanlı tarihinin Yıldırım Bayezid'in saltanatının sonuna kadar olan kısmının yazılı olduğu defterdir. Eserinin ana kaynağının bu olduğunu da açıkça belirtmektedir: "Fakir dahi cevap verdüm ki Orhan Gazi'nin imamı İshak Fakı oğlu Yahşi Fakı'dan kim ol Sultan Bayezid Hana gelince bu menakıbı ol Yahşi Fakı'da yazılmış buldum kim Yahşi Fakı Orhan Gazi 'nin imamı oğlıyidi, fakir dahi bilüb işitdüğimden, bazı hallarından ve makallerinden ihtisar edüb kalem diline verdüm"²⁰.

Anlaşıldığına göre Aşıkpaşazade, Yıldırım Bayezid'den sonraki olayları kendi gözlemlerine, kimi yazılı ve özellikle sözlü kaynaklara dayanarak toplamış, böylece ortaya halk diliyle, araya nazım parçaları serpiştirilerek oldukça yalın bir dille yazılmış Tevarih-i Âli Osman çıkmıştır. Aşıkpaşazade tarihi yalnız bir çok destansı öğeleri de içeren bir *kronik* olarak değil, derviş gazilerin görüşlerini yansıtan psikolojik bir belge olarak da büyük bir değer taşımaktadır²¹.

Aşıkpaşazade'nin kullandığı kaynakları belirtme konusunda oldukça titiz davrandığını işaret etmek gerekir. Herhangi bir konuda çeşitli rivayetleri gözönünde tutarak en doğrusunu kendisinin söylediğini dile getirmektedir. Kimi zaman da "fakir ihtisar ettim" diyerek eldeki malzemenin bolluğuna dikkat çekmektedir.

Aşıkpaşazade tarihi, Neşri'nin *Kitab-ı Cihannüma* başlıklı eserinin ana kaynakları arasında yer almaktadır. Neşri, kullandığı kaynakları pek belirtmemekte ve bugün bilinmeyen bir çok eserden yararlandığı anlaşılmaktadır. Çünkü Neşri, gerek Aşıkpaşazade, gerek Oruç Bey ve diğer Tevarih-i Âli Osmanlarda pek bilinmeyen konulara oldukça geniş bir yer vermiştir. Bununla birlikte zaman zaman ravilerin adlarını verme yoluna gittiği de görülmektedir. Onun geçmişi hakkında bilgilerimiz sınırlıdır. Daha çok Faik Reşit

Osman (Düzenleyen N. Atsız), Türkiye Yay. İstanbul, 1949 (Bu çalışmadaki göndermeler bu baskıya göre yapılmıştır).

²⁰ Aşıkpaşazade, 91, 148.

²¹ Fuat Köprülü, "Aşıkpaşazade", *İ.A.*, I, 706-709. Halil İnalçık, "How to Read 'Ashık Pashazade's History'", *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V.L. Ménage*, 139-156.

Unat²² ve V.L. Ménage'in²³ yaptığı çalışmalara dayanmaktadır. Faik Reşit Unat, Neşri hakkındaki araştırmalarında şu sonuca varmıştır: "Neşri'nin Fatih'in ölümü gecesi, ne sıfatla olduğu bilinmemekle beraber, sahib-i ayar'ın çadırında bulunuşu, onun tedris hayatından çok memuriyet mesleğine mensup olduğunu hatıra getirmektedir. Daha sonraki hizmetlerine bakılınca, bir ara müderrislik etmiş bile olsa, sonradan bunu bırakarak veya herhangi bir sebeple nekbete uğrayarak daha çok taşralarda ve maiyyetlerde imamlık, hatiplik, kâtiplik gibi vazifelerle ömür geçirdiği ve bu itibarla da büyük çapta bir bilim adamı olmaktan çok, tarihe meraklı ve bilhassa kendi öz diliyle orta münaveer sınıf için, milli bir tarih meydana getirmeye hevesli bir müdekkik olduğu hükmüne varmanın mümkün olacağı daha muhtemel görülmektedir"²⁴.

Neşri, Hammer tarihinin yayınlanmasından²⁵ ve tarihinin bazı parçalarının Batu dillerine çevrilmesinden beri sürekli bir ilgi odağı olmaya devam etmiştir²⁶. Franz Taeschner'in Neşri'nin el yazmaları üzerinde gösterdiği çabayı özellikle vurgulamak gerekir²⁷. Prof. Taeschner'in Neşri Tarihi'nin en eski nüshaları olan Prof. Menzel²⁸ ve Manisa²⁹ nüshalarını da tıpkıbasım olarak yayınladığını biliyoruz. Öte yandan Türk Tarih Kurumu Viyana, Manisa, İstanbul Arkeoloji, Fatih Millet Kütüphanelerinde bulunan metinleri temel alarak Neşri Tarihi'nin eleştirili bir basımını yapmıştır³⁰. Şunu da belirtmek gerekir ki Neşri Tarihinin başlangıç bölümü Aşıkpaşazade ve diğer anonim Tevarih-i Âli Osmanlardan farklı bilgileri içermektedir. Şöyle ki Neşri, Os-

²² Faik Reşit Unat, "Müverrih Mehmet Neşri'nin Eseri ve Hayatı Hakkında", *Belleten*, 82 (1957), 297-300.

²³ V.L. Ménage, *Neshri's History of the Ottomans*, Oxford University Press, 1964.

²⁴ Unat, "Müverrih Neşri'nin", *göst. yer.*, 300.

²⁵ Joseph von Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi* (Çev. Ata Bey), İstanbul, 1336-1947, I, 25.

²⁶ Faik Reşit Unat, "Neşri Tarihi Üzerinde Yapılan Çalışmalara Toplu Bakış", *Belleten*, 25(1943), 177-201+XI levha.

²⁷ Franz Taeschner, "Neşri Tarihi El Yazmaları Üzerine Araştırmalar", *Belleten*, 60(1951), 497-505.

²⁸ *Cihannüma. Die Altosmanische Chronik des Mevlana Mehemed Neschri, nach vorarbeiten von Theodor Menzel*, Yay. Franz Taeschner, Band I, Otto Harrossowitz, Leipzig, 1951.

²⁹ *Cihannüma. Die Altosmanische Chronik des Mevlana Mehemed Neschri*, (Yay. Franz Taeschner), Band II, Code Manisa, 1373; Otto Harrossowitz, Leipzig, 1955, II.

³⁰ Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihannüma Neşri Tarihi* (Haz. Faik Reşit Unat-Mehmet A. Köymen), TTK, Ankara, 1949-1957, 2 cilt (Göndermelerimiz bu basıma göredir).

manlı hanedanı tarihine geçmeden önce Oğuz Han nesli, Selçuklu ve Anadolu Selçukluları (Rum) ve beylikler hakkında özet bilgiler vermektedir.

Bu çerçeveyi çizdikten sonra söz konusu tarihçilerin kendi zamanlarıyla bağlantı kurma yoluna gittikleri yer adları, kurumlarla kişi ve nesnelere geçebiliriz. Ancak gerek Aşıkpaşazade'nin gerek Neşri'nin bunlardan görgü tanığı gibi söz etmeleri üzerinde durulması gereken bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim, Aşıkpaşazade şu ağaç ya da bu kaleden söz ederken doğrudan doğruya kendi ifadelerine yer vermekte, bu konuda genellikle herhangi bir tanık göstermemektedir. Böyle bir yaklaşım, bu konularda Aşıkpaşazade'yi satır satır izleyen Neşri için de söz konusudur. Daha açıkçası Neşri bunları Aşıkpaşazade'den aktardığından söz etmemekte, ifadeleri doğrudan doğruya kendisine mal etmektedir. Bunu aşağıda vereceğimiz örneklerden daha iyi kavrama olanağını bulacağız.

I.Yer Adlarının Kaynak ve Sürekliliği

Aşıkpaşazade ve Neşri'nin varlığını hâlâ sürdürdüğünden söz ettikleri en eski yer adı Türk Mezarı'dır. Bu Osmanlıların atası Süleyman Şah'ın Halep'te Fırat'ı geçerken boğulması ve oraya defnedilmesi, mezarının bulunduğu yerin Türk Mezarı olarak adlandırılmasıyla ilgilidir³¹. Olay Aşıkpaşazade Tarihinde şöyle anlatılmaktadır³².

Süleyman Şah suya düştü. Ecel mukadder imiş Allahın rahmetine kavuştu. Sudan çıkardılar. Ca'ber kalasının önünde defn etdiler. Şimdiki devirde ana Mezar-ı Türk derler. Ve hem ol kalaya dahi ol nesilden Döğer³³ derler bir tayfa vardur, ol kalaya şimdi dahi anlar hüküm ederler.

Bu rivayetin Neşri tarafından çok küçük farklarla olduğu gibi aktarıldığını görüyoruz³⁴:

Süleyman Şah geçit taleb idüb atın suya depdi. İttifak yar imiş ,at sürcüp Süleyman Şah atıyle suya düştü. Eceli anda mukaddermiş. Allah emrine varub Ca'ber kalası altında defn etdiler. Şimdiki hinde ol yire Mezar-ı Türk dirler ve ol etrakden bir taife anda mütemekkin oldılar³⁵.

³¹ Bu konuda bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, TTK, Ankara, 1982, 99.

³² Aşıkpaşazade, 93.

³³ Döğerler için bk. Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, AÜDTCF, Ankara, 1967, 241-252.

³⁴ Neşri, I, 60.

³⁵ Kemalpaşazade, *Tevarih-i Al-i Osman* (Yay. Şerafettin Turan), TTK, Ankara, 1970, I.Defter "Merkad-ı münevveri ol diyarda Mezar-ı Türk demekle meşhurdur".

Daşak (Taşak) Yazusu adının kökeniyle ilgili rivayetin her iki kaynakta da aynı olduğunu görüyoruz. Yine her iki kaynakta da bu yer adı sürekliliğini korumaktadır. Aşıkpaşazade'ye göre³⁶

"Biga Öyüğünde buluşdılar. İki gün gecesiyle ceng olındı. Ahır Tatar basıldı. Şöyle kırdılar kim hayalarını kesdiler. Derisini birbirine diküler. Keçeye kapladılar. Sayvanlar etdiler ad için. Şimdi dahi ol yazuya Daşak Yazusu derler."

Neşri'de bunun öyküsü şöyledir³⁷:

*"Latife dirler ki Sultan Alâüd-din kakıduğundan buyurdı. Tatarlarun hayaların kesüb derilerini birbirine diküb bir sayeban itdiler. Şimdiki halde dahi ol sahraya Taşak Yazusu derler."*³⁸

Aşıkpaşazade, Taşak Yazusu adlandırmasıyla ilgili olarak şu dizelere yer vermektedir:

*Cihanda her kişi kim ad komuşdur
Nişandur söylenür dilde ve Elde
Gider kendü ve ad kalur cihanda
Inanun Bu söze vallah ki demem*

*Ya acı, ya şirin kim dad komuşdur
Sureti bozultur bünyad komuşdur
Ad ile söylenür fûlan komuşdur
Karadur yüzi kim yalan komuşdur*

İt Eşeni denilen adın nasıl ortaya çıktığı hakkında Aşıkpaşazade şöyle bir olay aktarmaktadır³⁹:

"Ve ol Kalanoz dedükleri kâfir dahi düşdi, Osman Gazi eyidür: 'Ol itün karnını yarun, dahi it gibi bir yere eşün, gömün' dedi Ve ol yerin adı şimdi İt Eşeni kaldı.

İt Eşeni adlandırmasıyla ilgili olarak Neşri'de bulunan kaydın da aynı olduğunu belirtmek gerekir.

Aşıkpaşazade ve Neşri, bir çam ağacının bulunduğu yerin o ağaçla anılmasına bağlı olarak şu bilgiyi vermektedirler. Aşıkpaşazade'nin anlatımına göre⁴⁰:

³⁶ Aşıkpaşazade, 97.

³⁷ Neşri, I, 67.

³⁸ Olayın geçtiği Biga Öyüğü burada Boga Öyüğü olarak yazılmıştır. Krş. Taeschner, I, 22; II, 36.

³⁹ Aşıkpaşazade, 96.

⁴⁰ Aşıkpaşazade, 96.

"Domalic Belin aşdukları yerde uğraşdılar. Gayet azim ceng oldı. Osman Gazi'nin kardaşı Saru Yatu anda şehid oldı. Ve ol yerde bir çam ağacı vardır. Şimdiki hinde ana Kandillü Çamı derler. Vakit olur kim anda bir şule görürler."

Neşri'nin verdiği bilginin Aşıkpaşazade'den hemen hemen hiç bir farkı yoktur⁴¹:

"Tomanic belin aşduk yerde küffar ile buluşub ceng-i azim itdiler. Osman'ın biraderi Saru Yatu'yı anda şehid itdiler. Ol yirde bir çam ağacı vardır. Kandillü Çamı dirler. Zira gâh gâh anda bir şule görünür."

Neşri, Nilüfer çayının Nilüfer Hatun'la bağlantılı olduğunu açıkça dile getirmektedir⁴²: *"Bu Nilüfer Hatundur ki Bursa'da Kabluca kapısına yakın yerde, hisar dibinde tekyesi vardır. Nilüfer köprüsün dahi ol yapırdı. Ol suya Nilüfer dimeğe vech-i tesmiye budur"*.

Çavuş(lar) köyünün adı ise Samsa Çavuş'la ilintili idi:

*"Lefke'nin yanında dere ağzında Yenişehir suyunun kenarında bir hisarcık var idi. Anı Samsa Çavuşa verdi. Şimdi dahi oranın adı Çavuş köyüdür"*⁴³.

Turgud ili adının nasıl ortaya çıktığı konusunda bütün Osmanlı tarihçilerinin verdiği bilgiler birbiriyle tam bir uyum içindedir. Osman Gazi'nin bu yöreyi Turgud Alpe vermesinden ötürü burasının onun adıyla anılmaya başladığı belirtilmektedir. Ancak Neşri'deki kayıt⁴⁴ kısadır:

"İne Göli Turgud Alp'e viridi, şimdi ol ile Turgud İli dirler."

Buna karşılık Aşıkpaşazade'nin bu konuda biraz daha ayrıntılı bilgi verdiğini görüyoruz⁴⁵:

"İnegöli Durkut Alpa verdi. Şimdi dahi ol azizin adı ile anılır. İnegöl yöresinde köyleri var kim ona Durkut Eli derler."

⁴¹ Neşri, I, 84.

⁴² Neşri, I, 104.

⁴³ Aşıkpaşazade, 107; Neşri, I, 120 (Çavuşlar köyü), Taeschner, I, 26 (Çavuşlar köyü); Kemalpaşazade, I, 163 (Ana Çavuş köyü derler).

⁴⁴ Neşri, I, 113.

⁴⁵ Aşıkpaşazade, 105.

Kemalpaşazade'de bulunan kaydın ise daha ayrıntılı olduğu anlaşılmaktadır⁴⁶:

"İnegöl vilayetinin eyaletin Turgud Alp'a bildirdi Ol yer anın yurdu oldu. Anınçün ol yörada olan ilgün halk dilinde Turgud İli demekle şöhret buldu."

Aşıkpaşazade ve Neşri'nin ifadelerinden *Koyunhisarı* adlandırmasının eskiye değil yakın zamana ait olduğu sonucu çıkmaktadır⁴⁷. Nitekim Aşıkpaşazade: *"Şimdiki zamanda Türk ana Koyunhisarı derler"* demekte, Neşri de *"Şimdi ana Koyunhisarı derler"* diyerek Aşıkpaşazade'yi doğrulamaktadır. Ama Kemalpaşazade'de böyle bir kayıt yoktur⁴⁸. Fakat ne var ki bu anlatımlar sözkonusu yer adının XV. yüzyılın ikinci yarısında verildiği anlamına gelmez. Bu olsa olsa o yer adının sürekliliğini, ilgili tarihçilerin yaşadığı dönemde de varlığını koruduğunu göstermektedir. Buna benzer bir anlatımın Sırp Sındığı (Sırf Sındığı) için de geçerli olduğunu belirtmek gerekir. Aşıkpaşazade Sırp Sındığı savaşıyla ilgili olarak⁴⁹ *"Şimdi ol yerin adına Sırf Sındığı derler"*⁵⁰ ifadesi her iki kaynaktan da aynıdır. Bu bakımdan buradaki "şimdi" belirtecini devamlılık anlatan bir sözcük olarak algılamak yerinde olur. Şunu da unutmamak gerekir ki herhangi bir yerin iki ad taşınması göreneği Osmanlılarda oldukça yaygındır. Bunun en ilginç örneklerini Tapu-Tahrir defterlerinde görüyoruz. Burada bir yerin adı verildikten sonra *nam-ı diğer* olarak ikinci bir yer adından da söz edilmesi yaygındır. Neşri'nin sözgelimi, *"şimdi ana Yenice Hisar derler Anadolu Hisarı'dır"*⁵¹ ifadesi bunu doğrulamaktadır.

İlk Osmanlı kaynaklarında toponomi ile ilgili ayrıntıların önemli bir yer tuttuğu bu örneklerden anlaşılmaktadır. Kaldı ki bu örnekleri daha da çoğaltmak olanağı bulunmaktadır. Sözgelimi Bursa'nın Bey Sancağı olarak adlandırılması, buranın yönetiminin Orhan oğlu Murad Gazi'ye verilmesiyle ilgili olduğu belirtilmektedir⁵². İstanbul mahalleleri içinde örnek bir yer tutan Aksaray'ın buraya aynı adı taşıyan yerden yapılan sürgünlerle ilgili olduğunu hem Aşıkpaşazade hem de Neşri belirtmektedir. Aşıkpaşazade'ye göre⁵³:

⁴⁶ Kemalpaşazade, I, 139.

⁴⁷ Aşıkpaşazade, 116; Neşri, I, 150.

⁴⁸ Kemalpaşazade, *Tevarih-i Âli Osman* (Yay. Şerafettin Turan), II, Defter, TTK, 1983, 40.

⁴⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, 167-169.

⁵⁰ Aşıkpaşazade, 129; Neşri, I, 202.

⁵¹ Neşri, II, 686.

⁵² Neşri, I, 162;

⁵³ Aşıkpaşazade, 218-219; Neşri, II, 790 aynı ifade. İstanbul'un mahalle ve semt adlarının fetihten sonra buralara yerleşen halkın geldikleri yerlerle ilgili olduğu anlaşılmakta ve bu yer adlarından kimilerinin günümüze kadar sürekliliğini koruduğu anlaşılmaktadır (Evliya Çelebi,

"Padişahdan emir olundu kim: 'Aksaray'dan ev süresin, İstanbul'a getirsin' deyu. İshak Paşa padişahın emrini yerine getürdi. Şimdiki devirde İstanbul'a Aksaraylı mahallesi kim vardır. İshak Paşa sürüb getürdi ol halkdır."

Kemalpaşazade ise:

"Aksaray üzerinde turdu. Mezkûr diyardan da İstanbul'a bir nice yüz ev sürdürdi."⁵⁴ der, fakat söz konusu semtin Aksaraylı olarak adlandırıldığı konusunda herhangi bir ayrıntıya yer vermez.

XV. yüzyıl Osmanlı kaynaklarında kimi yer adlarındaki isim değişikliklerine de yer verildiği görülmektedir. Neşri, Orhan Gazi'nin eserlerinden söz ederken Gök Dere'nin üzerinden geçilmesinin zorluklarını belirtir, sonra şöyle der⁵⁵:

"Sonradan derenün çaydan yana tarafına At-Pazarı olıcak, hisardan yana biraz emin oldu. Şimdi ol At-Pazarı'nun yiri Sultan-Han'ı olmuşdur."

Yine Neşri'nin verdiği bilgilerden Ankara'ya Kala-i Selasil denildiğini, sonradan bunun Engürü'ye dönüştüğünü öğreniyoruz⁵⁶:

"Pes Sultan Murad Gazi dahi gazayı tehir edüb, dönüb serhadd-i Rum'a, Kala-i Selasil'e geldi ki şimdi ana Engüri denilir."⁵⁷

Yer adlarının değişmesine ve ikili söyleniş biçimine bir başka örnek de Pulunya Hisarının Tanrı Yıkduğu olarak adlandırılmasıdır. Aşıkpaşazade ve Neşri'nin verdiği bilgilere göre, Anadolu'dan Rumeli'ye geçen Sultan I.Murad Gelibolu üzerinden Malkara'ya vardı. Lala Şahin ise Rumeli askerle geldi. Padişah askerinin bir kısmını İpsala civarındaki Fire (Defi

Seyahatname, İstanbul, 1314, I, tür.yer. R. Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Paris, 1962, 42-44, Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu*, Vakıflar Umum Müdürlüğü, Ankara, 1958.

⁵⁴ Osmanlı İmparatorluğu'nun iskân siyasetinde sürgün yöntemi önemli bir yer tutmaktadır. Yeni ele geçirilen kentlerin nüfusunun artırılması için de sık sık böyle bir uygulamaya başvurulurdu. Fatih'ten sonra İstanbul'a Anadolu, Adalar vb. yerlerden yapılan sürgünlerin buranın şenlenmesinde önemli bir işlevi yerine getirmişür. Bk. Ö. Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XI/1-4(1949-1950), 524-561; XIII/1-4(1951-1952), 56-78; XV/1-4 (1053-1954), 209-237.

⁵⁵ Neşri, I, 187.

⁵⁶ Neşri, II, 190.

⁵⁷ Ankara için bk. Semavi Eyice, *Ankara'nın Eski Bir Resmi*, TTK, Ankara, 1972.

Fire=Firecik) kalesinin zaptına gönderdi, kendisi de Çatalca taraflarına yürüyerek İnceğiz, Çatalburgaz kalelerini ve daha sonra da yine burada bulunan Polonya (Pulunya) kalesini ele geçirdi (1373)⁵⁸:

“İncügez’ün üzerinde Pulunya derler bir hisar var. Türk ona Tanrı Yıkduğu der. Murad Han anun üzerine vardı. Ve ol vilayetin halkı kaçub ona girmişler idi. Bir nice gün eyü ceng etdiler. Âhır göçdiler. Murad Han eyitdi: ‘Meğer bunu Tanrı yıka’ dedi.”⁵⁹

II. Kurumların Sürekliliği

İncelediğimiz bağlamda ilk Osmanlı tarihçileri, yeni bir takım kurumların ihdası ve bunların kendi zamanlarına kadar sürekliliği konusunda dik-kate değer bilgiler vermektedir. Bu bizim, imparatorluğun kurumlaşma tarihiyle ilgili olarak da kimi ipuçlarını yakalamamıza yardımcı olmaktadır. XV. yüzyıl tarihçileri Orhan Gazi dönemi (1362-1389) hakkında bilgi verirken özellikle askerlik, ordu kıyafeti, yaya yazımı, divan, divana gelecek beylerin başlarına “burma dülbend” sarmaları uygulamasının getirilmesi gibi konulara değinirler. Ancak burada dikkati çeken konu, kılık ve kıyafetin zamana göre değişebileceği üzerinde önemle durmalarıdır. Nitekim Aşıkpaşazade aynen şöyle demektedir⁶⁰:

“Ve dahi Âl-i Osman’nın garayıpleri çokdur. Fakir ihtisar etdüm. Anın için kim ol zamanda anu iktiza eder idi. Ve bu zamanda âdet bunu getürdi”⁶¹. Zaman içinde değişimin sürekliliğini bu anlamlı sözlerle vurgulayan Aşıkpaşazade, buna örnek olarak sakalların kesilmesi üzerinde durmaktadır:

“Zaman-ı evvelde ustadane daraklar ve hürmetli sakallar olur idi. Padişah hışım etdüğünün sakalın kesüb eşeğe bindürürler idi. Şimdiki zamanda kendülerin âdeti eşek oldu. Binüb yürürler. Sakalların hod kendü elleriyle keserler. Ve bu sakal kırkmak âdeti kadimden Firenklerden kalmışdur. Firenklerden cünüp ışıklar almış idi. Şimdiki zamanda mübah oldu. Avratlar saçın keserler, erler sakalın”⁶².

Neşri’nin bu konuda verdiği bilgilerin Aşıkpaşazade’ye göre daha sınırlı ve biraz da farklı olduğu görülmektedir⁶³:

⁵⁸ Aşıkpaşazade, 132; Neşri, I, 213; Taeschner, I, 58. Krş. Uzunçarşılı, I, 173.

⁵⁹ Her iki kaynaktan da ifade aynıdır.

⁶⁰ Aşıkpaşazade, 118.

⁶¹ Aşıkpaşazade, 118.

⁶² Aşıkpaşazade, 118.

⁶³ Neşri, I, 156.

"Ve dahi sakal kırmak, ol zamanda yoğ idi. Beğlerde, vezirlerde, sipahilerde güzel, uzun sakallar olurdu. Padişah gayet hışım itdüğü kişinin hürmetin düşürmek için sakalın keserdi. Sonra sakal kırmak âdetini bu yirlere Frenk gelmeğe başlayacak, andan aldılar."

Üsküf'ün de yukarıda işaret ettiğimiz Pulunya/Tanrı Yıkdığı kalesinin alınmasından sonra, kaledeki tasları askerlerin başlarına giymeleriyle ortaya çıktığı belirtilmektedir⁶⁴.

Osmanlıların ilk zamanlarında özellikle Balkanların fethi sırasında yapılan temliklerin daha sonraki sultanlar tarafından mukarrer tutulduğu, yani geçerli sayıldığına ilişkin elimizde yığınla belge bulunmaktadır. Burada bunun ayrıntılarına girmek, konumuzun dışındadır. Şu kadarını belirtelim ki gerek Ömer Lütfi Barkan⁶⁵ gerek Tayyip Gökbilgin⁶⁶ tarafından yayınlanan belgeler bu konuda bize yeterli bir fikir vermektedir. Bunu da zaman zaman dönemin kroniklerinde belirtildiğini görüyoruz. Nitekim Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa'nın İznik yöresinde yaptığı temliklerin hâlâ (yani XV. yüzyılın sonu) geçerli olduğunu Aşıkpaşazade ve Neşri doğrulamaktadır⁶⁷. Her iki tarihçinin bu konudaki anlatımı da aynen şöyledir:

"Ve ol vilayetde ne kadar kim mülkler vardur cemii Süleyman Paşa verdüğü karar üzerine durur."

Kurumlaşma ve kurumların devamı konusunda Aşıkpaşazade ve Neşri gibi ilk Osmanlı kaynaklarında pek çok örneğe rastlandığını belirtmek gerekir. Sözelimi kadıların Yıldırım Bayezit zamanında rüşvete bulaşmaları, padişahın bunları cezalandırmaya kalkışması, büyük bir bunalıma yol açmış ve Ali Paşa'nın araya girmesiyle olay yatışmıştı. Bu da kadılara yapmış olduğu işlemlerden binde yirmi oranında resim alınmasını öngörüyordu:

*"Bu şimdiki zamanda kadılar resm alurlar binde yigirmi akça, ol Ali Paşa himmetidir, kim kadıların akçası çok ola. Paşalar ile kadı-askerler ile hoş görerler"*⁶⁸.

⁶⁴ Aşıkpaşazade, 132; Neşri, I, 212.

⁶⁵ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", *Vakıflar Dergisi*, II(1942), 279-386.

⁶⁶ M. Tayyip Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası*, İstanbul, 1952.

⁶⁷ Aşıkpaşazade, 120; Neşri, I, 164.

⁶⁸ Aşıkpaşazade, 138; Neşri, I, 338. Krş. Halil İnalçık, "Adaletnameler", *Belgeler*, 3-4(1965), 78; Aydoğan Demir, "Osmanlı Devleti'nde Naiplik", *Tarih ve Toplum*, 132(1994), 43. Gerçekten daha sonraki yüzyıllarda da kadıların yaptıkları kimi işlemlerden binde yirmi oranında resim aldıkları anlaşılmaktadır.

Mukataa ve çift resmindeki uygulamaların sürekliliğini de bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Mukataa, İstanbul'un alınmasından sonra kentin yeniden iskânı ve buraya yerleşenlerden bir çeşit kira alınmasıyla ilgilidir. Şöyle ki kenti şenlendirmek için ilk aşamada yapılan çağrı önemli bir yankı uyandırmış ve İstanbul kalabalıklaşmaya başlamıştı. Bunun üzerine "Bu gelen kişilerin evlerine mukataa vaz ettiler. Bundan halk nefret ettiler. Eyittiler 'Evlerimizi bize sattırıp vatanımızdan âzmen edüb, bizi burada bu kâfir evlerine kira vermeye mi getirdiniz?' diye ekser halk avratını ve oğlanını bırakub başın alub gitdiler"⁶⁹. Yine bu kaynakların verdikleri bilgilere göre deneyimli bir kişi olan Kula Şahin araya girmiş, mukataa kaldırılmıştır. Fakat Rum Mehmet Paşa'nın etkisiyle yeniden İstanbul'a dışarıdan gelip boş evlere yerleştirilenlerden kira alınmaya başlamıştır. Her iki tarihçi "Şimdiki mukataa anın iğvasıyla olmuştur" dediklerine göre bu uygulama XV. yüzyılın sonlarında ya da XVI. yüzyılın başlarında bile yürürlükte idi.

Çift resmine gelince: Bilindiği gibi çift resmi, bir çiftlik yer tasarruf eden raiyetin sipahiye ödediği örfi bir vergidir⁷⁰. Fatih dönemine kadar 22 akça olarak alınan bu vergiyi 1458 yılında Fatih, Anadolu sipahilerini Macar ordusu karşısında kışın da seferde tutmak için % 50 oranında arttırmıştı:

"Ve andan sonra İslam leşkerine dahi destur verdiler. Ve hem ol zamana değin reayadan çift akçası yirmi ikişer alınur idi. Ol sefer [Mora] uzak olmağın padişah sipahiye 'otuz ikişer alun' dedi. Eyle buyurdu. Bu şimdiki otuz iki akça alınan çift akçası ol zamanda oldu..."⁷¹. Çift resmi ile ilgili yeni bir düzenlemenin Kanuni'nin tahta geçmesine izleyen yıllarda gerçekleştirilen tahrirler sırasında yapıldığını ve sonuçların kanunnamelerde açıklandığını biliyoruz⁷².

III. Kişi ve Nesnelere İlgili Süreklilik

Kişi ve nesnelere ilgili olarak XV. yüzyıl tarihçilerinin kuruluş dönemindeki kişi ve olaylarla ilgili olarak kurdukları bağlantı dikkati çekecek kadar çoktur. Sözelimi Ulubad Tekfuru ile Osman Gazi arasında yapılan bir pazarlık, o günden XV. yüzyıl sonlarına kadar Âli Osman'ın Ulubat köprü-

⁶⁹ Aşıkpaşazade, 196; Neşri, II, 708-710.

⁷⁰ Halil İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rûsumu", *Belleten*, 92(1959), 575-610.

⁷¹ Aşıkpaşazade, 200; Neşri, II, 732; "...Anadolu çerisine zahmet âdetden ziyade oldu deyu çift akçası yirmi ki iken otuz üç buyruldu" (Kemalpaşazade, VII, 164.

⁷² Ömer Lütfi Barkan, XV-XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları I Kanunlar, İstanbul, 1943.

sünden geçmediklerini ortaya koymaktadır: *“Ulubat tekvürü eyidür: ‘Ahd edelim sen ne senin neslinden kimesne bu köprüden geçmeyeler, zebununu⁷³ vereyim’ dedi. Osman Gazi dahi kabul etdi. Ol zamandan ta bugüne değin âl-i Osman Ulubat köprüsünden geçmediler kayığ ile geçerler, zebunun dahi verdiler”⁷⁴*. Kimi ünlü kişilerin nesillerinin devamı konusunda da epeyce ayrıntulara yer verilmiştir. Ancak bir takım tarihsel yapılar konusunda verilen bilgilerin de büyük bir değeri olduğuna şüphe yoktur. Osman’ın biraderi Saru Yatu oğlu Bay Hacı’nın şehit olduğu ve gömüldüğü yerde bir kervansaray harabesi olduğu anlaşılıyor⁷⁵. Ahi Hasan Tekkesi ise, Bursa hisarında Bey sarayına yakın yerde idi⁷⁶. Süleyman Paşa’nın İznik’te kiliseden medreseye dönüştürdüğü bina da hâlâ bu işlevini sürdürüyordu⁷⁷. Bir dervişin Orhan Gazi’ye getirip saray kapısının iç yanına diktiği ağaç ise hâlâ varlığını koruyordu⁷⁸. *“Ol kavak ağacı şimdi dahi vardur, saray kapısının içinde gayet de büyük ağaçdır.”*

Yine bu kaynakların sözünü ettiği bir başka ağaç hikayesi daha vardır. Ancak bu ağaç XV. yüzyılda kütük olmuştur⁷⁹. *“Andan Murad Han Gazi eytdi: ‘Bu ağaç devletlü Kaba- Ağaçdur ki bunda bunun gibi hayır haber geldi’ didi. O ağaca Murad Han Gazinin sözü vech-i tesmiye oldı. Ağaç şimdiki hinde dahi vardur, ama kütük olmuştur. Dibinde bir kuyusu dahi vardur.”*

Sonuç olarak denebilir ki XV. yüzyılın Osmanlı tarihçileri kimi zaman bir ağacın, bir kütüğün bile tarihsel sürekliliğine dikkat çekmekten geri kalmamışlardır. Bütün bunları kaydetmek için bu tarihçilerin geniş bir soruşturma yapmış olduklarını tahmin edebiliriz. Ancak unutmamak gerekir ki Osmanlı tarihçileri, gözlem ve tanıklığa dayanan bilgileri de rahatlıkla kendilerine mal etmektedirler. Saray içindeki ağacın varlığının tanığı hangi tarihçidir? Aşıkpaşazade mi yoksa Neşri mi? Ya da bu verilen bilgi bir başkasının tanıklığına mı dayanmaktadır. Bunları kanıtlamak herhalde pek kolay olmasa gerek. Her ne olursa olsun ilk Osmanlı tarihçilerinin kimi yer adları,

⁷³ Zebun, vaktiyle kaftan altına giyilen kısa pamuklu (Sami, 682).

⁷⁴ Aşıkpaşazade, 105; Neşri, I, 116.

⁷⁵ Aşıkpaşazade, 94; Neşri, I, 80.

⁷⁶ Aşıkpaşazade, 115.

⁷⁷ Neşri, I, 152.

⁷⁸ Aşıkpaşazade, 122; Neşri, I, 170.

⁷⁹ Aşıkpaşazade, 132; Neşri, I, 212.

kurumların ortaya çıkışı ve sürekliliği konusunda verdikleri bilgilerin büyük bir değer taşıdığına şüphe yoktur.

Son olarak şu noktayı da vurgulamayı gerekli görüyoruz. Sayın Prof. İnalçık, son yıllarda ilerlemiş yaşına rağmen Bursa çevresindeki köylerde geniş bir anket uygulamakta ve ilk Osmanlı kroniklerinde verilen bilgileri doğrulamaya çalışmaktadır. Nitekim sayın Profesör Aşıkpaşazade ve Neşri'nin verdikleri bilgilerden yola çıkarak onların ifadesini doğrulayan önemli keşiflerde bulunmuş ve bunları zaman zaman verdiği konferanslarda dile getirmiştir. Bu konuda ileride daha sistemli araştırmaların yapılacağına şüphe yoktur.

İLK TÜRK MATBAASININ KURUCUSU HAKKINDA YENİ BİLGİLER

ERHAN AFYONCU*

İlk Türk matbaasının kurucusu, yayımcı, devlet adamı ve bir Osmanlı aydını olan İbrahim Müteferrika hakkındaki bilgilerimiz, onun ehemmiyetine rağmen oldukça eksiktir. İbrahim Müteferrika hakkında yapılan araştırmaların büyük bir bölümü seyahatnâmeler, sefâret raporları ve kroniklerde verilen bilgilere dayanmakta ve genellikle de birbirini tekrar etmektedir. Hayatı hakkında geniş bir arşiv çalışması yapılmadığı için yeni bilgilere ulaşılamamış, aynı bilgiler hemen hemen bütün araştırmalarda bazı kelime değişiklikleriyle tekrar edilmiştir.

Osmanlı Arşivi ilk matbaaya ait bazı vesikalar ile İbrahim Müteferrika'nın bazı faaliyetlerine ait bir kaç vesika¹ dışında, onun hayatı hakkında hemen hemen hiç kullanılmadığı için yeni bilgilere ulaşılamamıştır. Nitekim, 1979 yılında yapılan bir sempozyumda bu konu şöyle dile getirilmiştir; "Bugüne kadar Müteferrika hakkında verilmiş bilgiler bir hayli karanlıktır. Basılı Osmanlı kaynaklarında Müteferrika hakkında orijinal kaynaklı hiç bir bilgi yoktur, ancak arşiv vesikaları da henüz incelenmemiştir"². Osmanlı tarihindeki İbrahim Müteferrika, Koçi Bey, Evliya Çelebi, Naima, Ahmed Resmî vs. gibi şahsiyetlerin³ hayat hikâyelerindeki eksikliklerin Osmanlı Arşivi'nin bilinçli olarak kullanılmasıyla doldurulacağı kanaatinde olduğumuz için bu konuda araştırmalara başladık ve sonuç aldık. Bu makalede, bugüne kadar kullanılmamış arşiv kayıtları ışığında İbrahim Müteferrika'nın Osmanlı Dev-

* Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

¹ İhsan (Sungu), "İlk Türk Matbaasına Dair Yeni Vesikalar", *Hayat*, III/73 (İstanbul 1928), s. 9-15; Ahmed Refik, *Alimler ve Sanatkârlar*, İstanbul, 1924, s. 330-337; Aynı yazar, *Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*, İstanbul 1930, s. 89-94, 100-101, 119, 123-125, 152-153, 164-168.

² İsmet Binark, "Matbaanın Türkiye'ye Geç Girişinin Sebepleri", *Türk Kütüphaneciler Derneği Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı*, 10-11 Aralık 1979, Ankara 1980, s. 164.

³ Bu konuda daha önce yayımladığımız bir çalışma için bk. Erhan Afyoncu, "Osmanlı Müverrihlerine Dair Tevcihât Kayıtları I", *Belgeler*, sayı 24 (Ankara 2000), s. 77-155.

leti'ndeki hayatı hakkında ulaştığımız bir çok yeni bilgiyi ortaya koymaya çalışacağız.

HAYATI HAKKINDA YENİ BİLGİLER

1670 ile 1674 arasında bir tarihte Erdel'in Koloszvar şehrinde doğduğu tahmin edilen İbrahim Müteferrika'nın müslüman olmadan önceki hayatı hakkında çok az bilgiye sahibiz⁴. Unitarius mezhebine bağlı birisi olduğu ve şu an için bilemediğimiz bazı sebeplerden dolayı XVIII. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu hizmetine girdiği anlaşılmaktadır. Evâil-i L 1100 (19-28 Temmuz 1690) tarihli bir vesikada Thököly İmre'nin eskiden beri hizmetinde bulunan kâtibi İbrahim'e Çanad kalesi yakınlarındaki Morş² nehri üzerindeki değirmenlerden bir tanesinin temlik edilmesini istediği ve bu arzusunun kabul edildiği anlaşılmaktadır⁵. Berkes, bu vesikada söz konusu edilen kâtibin, bir Türk değil Macar olma ihtimalinin kuvvetli olduğunu, İbrahim adının Abraham karşılığı yazılmış veya bu şahsın müslümanlaşmasından dolayı ismini İbrahim şeklinde kullanmakta olabileceğini söylemektedir. Bu vesikada söz konusu edilen kâtip İbrahim'in, İbrahim Müteferrika olup olmadığı hususunun araştırılması gerektiği belirtmektedir⁶. Ancak bunu doğrulayacak başka bir bilgiye şu an için sahip değiliz.

⁴ Niyazi Berkes, 1962 yılında bir makale kaleme alarak o zamana kadarki İbrahim Müteferrika ile ilgili bilgileri sorgulamış ve özellikle Müslüman olmadan önceki hayatı hakkında bilinenlerin çoğunun yanlışlığını göstermiştir. Berkes, Müteferrika'nın yetişme şartlarıyla, Müslüman olmadan önceki hayatını ve fikri yapısını aydınlatmaya çalışmış, bilhassa *Risâle-i İslâmiyye* adıyla tanınan eserini dikkatlice inceleyerek, onun Kalvinist değil teslis akidesine karşı çıkan ve tek Tanrı inancını benimseyen Unitarius mezhebine mensup olduğunu ortaya çıkarmıştır. Ayrıca İbrahim'in esir olarak Osmanlıların eline düşmediği fikrindedir (Bk. Niyazi Berkes, "İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği", *Belleten*, XXVI/104 (Ankara 1962), s. 715-737). Berkes'in tenkit ettiği bilgilerin kaynağı, İbrahim Müteferrika hakkında İmre Karacson'un yazdığı makaledir (Bk. "İbrahim Müteferrika", *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası* (TOEM), I/3 (İstanbul 1328), s. 178-185). Bazı araştırmacılar ise Berkes'in çalışmalarını zikrettikleri halde ya anlamadıklarından ya da okumadan trans-atf olarak kullandıkları için Karacson'un çürütülmüş iddialarını, Berkes'e atfen zikretmektedirler (Bk. Jale Baysal, "II. Rakoczi Ferenc'in Çevirmeni Müteferrika İbrahim ve Osmanlı Türklerinin İlk Basımları Kitapları", *Türk-Macar Kültür Münasebetleri Işığı Alında II. Rakoczi Ferenc ve Macar Mültecileri Sempozyumu*, İstanbul 1976, s. 219; Ahmet Akgündüz, *Bilinmeyen Osmanlı*, İstanbul 1999, s. 213-214; Hamit Er, *Osmanlı Devleti'nde Çağdaşlaşma ve Eğitim*, İstanbul 1999, s. 170).

⁵ Ahmed Refik, "Türk Hizmetinde Kıral Tököli İmre", *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, VIII/3 (İstanbul 1932), s. 13-14.

⁶ Bk. "104 Sayılı Belleten'de Çıkan "İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği" Adlı Yazı İçin Bir Not", *Belleten*, XXVIII/109 (Ankara 1964), s. 183.

İlk Türk matbaasının kurucusu olan İbrahim Müteferrika'nın devamlı olarak adıyla birlikte kullanılan ve onunla aynileşmiş olan mesleği müteferrikalıktır. Müteferrikalar, padişahın maiyetinde bulunarak ona hizmet eden, seçme insanlardan oluşan bir gruptu. Bunlar gelirlerine göre timarlı ve ulûfeli olarak ikiye ayrılırlardı⁷. Ulûfeli olanların maaşları küçük ruznâmçe kaleminden verilirdi. Timarlı olanların ise kayıtları Defterhâne-i Âmire'de bulunan timar ruznâmçe defterlerinde bulunurdu. Bu noktalardan hareket edip, ilk olarak küçük ruznâmçe defterlerindeki⁸ müteferrikalar içinde matbaacı İbrahim'i aramaya başladık. Onun müteferrika oluş tarihi tam olarak bilinmemekte, 1710'lu yıllarda olduğu tahmin edilmekteydi⁹. XVIII. yüzyılın ilk yarısına ait küçük ruznâmçe defterlerini taradığımız zaman, bu dönemde müteferrika olan on kadar İbrahim'e rastladık. Bu kişileri tarihi süreç içerisinde birbirleriyle mukayese ederek matbaacı İbrahim Müteferrika'yı tespit ettik. Bulduğumuz kişinin o olduğunu şunlardan anlıyoruz;

1. İbrahim'in baba adı yerinde Abdullah yazmaktadır¹⁰. Mühtedilerin babaları için "Abdullah" adına kullanılması tamamen genelleştirilmese de sık rastlanılan bir durumdur.

2. İbrahim b. Abdullah isimli bu kişi müteferrikalığa 18 Nisan 1716 tarihinde girmiş ve bu yılın sonunda, Osmanlı Devleti'ne sığınan Macarların yanında görevlendirilmiştir¹¹. Daha sonraki tarihlerde (1718) de Macarların yanında görevli olduğu zikredilmektedir¹². Matbaacı İbrahim Müteferrika, 1716 yılında Avusturya'ya karşı Belgrad'da toplanan Macarların yanında görevlendirilmiş¹³, II. Rakoczi'nin Türkiye'ye sığınmasından sonra (1717) ise onun hizmetine verilmiştir¹⁴.

3. İbrahim Müteferrika'nın, tercüman olarak Osmanlı hizmetinde çalıştığı malumdur. İbrahim b. Abdullah'ın maaş ödeme kayıtlarında adının üs-

⁷ Müteferrika teşkilatı üzerine yaptığımız bir araştırma devam etmektedir.

⁸ Bu defterler, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Kâmil Kepeci, Maliyeden Müdevver Defterler, Bâb-ı Asafî - Küçük Ruznâmçe Kalemî gibi tasniflerde bulunmaktadır.

⁹ T. Halasi Kun, "İbrahim Müteferrika", *İslâm Ansiklopedisi*, V/2, s. 897.

¹⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (=BOA), Kâmil Kepeci (=KK), nr. 3451, s. 17. Bk. Ek I, V.

¹¹ BOA, KK, nr. 3451, s. 17.

¹² BOA, KK, nr. 3452, s. 7.

¹³ T. H. Kun, Aynı madde, s. 897; Karacson, Aynı makale, s. 181.

¹⁴ T. H. Kun, Aynı madde, s. 897; Karacson, Aynı makale, s. 182-183; M. Tayyib Gökbilgin, "II. Rakoczi Ferencz ve Tevabiine Dair Yeni Vesikalar", *Belleten*, V/20 (Ankara 1941), s. 578-579, 581, vesika 16-17.

tüne zaman zaman onun kimliğini açıklayıcı "Tercümân", "Tercümân İbrahim Efendi" gibi notlar düşülmüştür¹⁵.

4. Müteferrika İbrahim b. Abdullah 1160 (1747) yılında ölmüştür¹⁶. Matbaacı İbrahim Müteferrika'nın mezartaşında da, her ne kadar kabul edilmese de 1160 yılı yazılıdır¹⁷. Bu konu aşağıda etraflıca tartışılacaktır.

Tespit ettiğimiz müteferrika İbrahim ile matbaacı İbrahim Müteferrika'nın mukayesesi, ikisinin aynı kişi olduğunu ortaya koymaktadır. Bu neticeden hareket ederek İbrahim Müteferrika'nın hayatı hakkındaki yeni tespitlerimizi belirtiyoruz.

İbrahim, 25 Rebiülâhir 1128 (18 Nisan 1716) tarihinden önce kapukulu süvarilerinin en mümtaz ve itibarlı kısmı olan sipâhların 41. bölümünde 29 akçe yevmiye ile bulunuyordu¹⁸. Bu daha önce bilinmeyen bir husustur. İbrahim Müteferrika'nın Osmanlı Devleti hizmetine girmesi konusunda konusunda, Berkes'in tahmin ettiği gibi bir süreçten gelmiş olabileceği fikrini desteklemektedir¹⁹. Kapukulu süvarilerinin defterlerinin birçoğunun bugün mevcut olmaması, evrakının da tasniflerdeki dağınıklığı²⁰ sebebiyle sipâh ocağına ne zaman ve ne şekilde girdiği konusunda bir kayda rastlanılmamıştır. Osmanlı hizmetine girdiğinde direkt olarak mı sipâh zümresine mi alınmıştır? Yoksa başka görevlerde bulunduktan²¹ sonra mı buraya tayin edilmiştir? Bu durum tespit edilememiştir.

¹⁵ BOA, KK, nr. 3461, s. 7; nr. 3465, s. 4; nr. 3471, s. 4; BOA, Bâb-ı Asâfi, Küçük Ruznâme Kalemî (=D.KRZ), nr. 33208, s. 6.

¹⁶ BOA, KK, nr. 3476, s. 9.

¹⁷ "Zeyl", *TOEM*, 1/3, s. 187-188; A. V. Simonffy, *İbrahim Müteferrika*, çev. Faruk Yener, Ankara 1945, s. 23-24.

¹⁸ BOA, KK, nr. 3451, s. 17. Bk. Ek I, V.

¹⁹ Niyazi Berkes, iyi tahsil görmüş ve birçok dil bilen İbrahim'in kendi ülkesinde iken tercümanlık, kâtiplik gibi işlerde çalışmış ve Thököly İmre ile birlikte İstanbul'a gelmiş olabileceği ihtimalini ileri sürmüştür. (Bk. "İbrahim Müteferrika", *Encyclopedia of İslam*², III, 997).

²⁰ Süvari Mukabelesi kaleminin, XVIII. yüzyılın ilk çeyreğine ait olan mevcut defterlerinden tespit edebildiklerimiz taranmış, ancak bir bilgi bulunamamıştır (Bk. Bâb-ı Defteri Süvari Mukabelesi Kalemî (=D.SVM), nr. 36104; nr. 36113). Ayrıca aynı kalemin 1128 yılından geriye doğru evrakları da dosya tasnifine göre incelenmişse de bunlarda da bir malumata rastlanılmamıştır (Taranan dosyalar için bk. BOA, D.SVM, nr. 65-89). Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde vesikalar tasnif edilirken birçok kalemin olduğu gibi, Süvari Mukabelesi Kalemî'nin de evrakı yanlışlıkla değişik fonlara dağıtılmıştır. Bu dönemdeki Süvari Mukabelesi kalemî vesikalarından günümüze kalmış olanların tamamını görmek için yaklaşık beş bin civarında dosyanın taranması gerekmektedir.

²¹ Sipâh bölümüne, cebeci, saka, peyk, top arabacısı, helvacıyan-ı hassa gibi birçok değişik gruplardan emekdar kişilerin alındığı görülmektedir (Bk. BOA, D.SVM, Dosya kısmı, nr. 83/119,151, 173-174; nr. 84/102, 104,151).

İbrahim Müteferrika'nın 1710'da yazdığı *Risâle-i İslâmiyye*, onun Osmanlı kültürünü ve İslâmiyeti belirli bir düzeyde öğrendiğini göstermektedir. Bu duruma gelmesi için uzun yıllar Osmanlı Devleti hizmetinde bulunmuş ve eğitim görmüş olması icap eder. Berkes'in ileri sürdüğü gibi Thököly'nin yanında bulunduktan sonra, onun da desteği ile XVII. yüzyıl sonlarında Osmanlı Devleti hizmetine girmiş olabilir²².

İbrahim'in ne zaman ve ne şekilde müteferrika olduğu bilinmiyordu²³. Arşiv kayıtları bu hususu aydınlatmaktadır. İbrahim, sipâh bölüğünde iken Avusturya seferinde yaptığı hizmetlerden dolayı 25 Rebiülâhir 1128 (18 Nisan 1716)'de, önceki ulûfesi (29 akçe) ile dergâh-ı âlî müteferrikalığına tayin edilmiştir²⁴. Müteferrikalık'ta ulûfesi 1721-1723 yılları arasında 40 akçeye²⁵, 26 Rebiülâhir 1136 (23 Ocak 1724)'da 50 akçeye²⁶, 29 Muharrem 1138 (7 Ekim 1725)'de 54 akçeye²⁷, 27 Şevvâl 1141 (26 Mayıs 1729)'de 100 akçeye yükselmiştir²⁸. Bu tarihten itibaren ulûfeli müteferrikalar içerisinde en fazla yevmiyeyi alan kişidir. Daha sonra adaşı olan bir başka müteferrika (İbrahim Ser-güğüm) da terakki alarak 100 akçe yevmiyeye ulaşmıştır²⁹. Ancak İbrahim Müteferrika'nın yevmiyesinin 5 Şevvâl 1149 (6 Şubat 1737)'da 120 akçeye yükseltilmesi, onun tekrar bu grup içerisinde ölümüne kadar en yüksek maaş alan kişi olmasını sağlamıştır³⁰. İbrahim Müteferrika bu tarihten sonra

²² N. Berkes, Aynı madde, s. 997. Berkes, onun Türk (Müslüman) oluşunu bir kaynağa dayanmadan 1692 olarak göstermektedir (N. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978, s. 53). Ancak bu tarihi doğrulayacak bir bilgiye sahip değiliz.

²³ T. Halasi Kun, "İbrahim Müteferrika", s. 897.

²⁴ BOA, KK, nr. 3451, s. 17. Bk. Ek I, V.

²⁵ Bu yıllarda defter eksiklikleri olduğundan zammı tam olarak hangi tarihte aldığını tespit edemiyoruz. 1130, 1131 ve 1133 yıllarındaki defterlerde maaşı 29 akçedir (Bk. BOA, KK, nr. 3452, s. 7; nr. 3454, s. 7; nr. 3455, s. 9; BOA, D.KRZ, nr. 33186, s. 4). 1134 ve 1135 yılının defterleri yoktur. 1136 yılında ise ulûfesi 40 akçe olarak gözükmektedir (Bk. BOA, KK, nr. 3456, s. 6).

²⁶ BOA, KK, nr. 3456, s. 6.

²⁷ 1137'de 50 akçe ulûfe almıştır (Bk. BOA, KK, nr. 3457, s. 6. 1138'deki zam için bk. KK, nr. 3458, s. 4).

²⁸ 1139 yılı kaydında ulûfesi aynıdır (Bk. BOA, KK, nr. 3459, s. 6. 1141'deki zam için bk. KK, nr. 3460, s. 6).

²⁹ BOA, KK, nr. 3465, s. 4.

³⁰ 1142-1148 yılları arasındaki maaş kayıtlarında 100 akçe yevmiye ile kayıtlıdır (Bk. BOA, KK, nr. 3461, s. 7; nr. 3462, s. 8; nr. 34, s. 8; nr. 3463, s. 10; nr. 3465, s. 4; nr. 3466, s. 4; BOA, D.BRZ, nr. 33208, s. 6; nr. 33214, s. 10. Zam için bk. KK, nr. 3467, s. 8; nr. 3468, s. 4).

yaklaşık on yıl aynı ulûfeyi almıştır³¹. Müteferrihalığında aldığı terakkilerin sebepleri açıkça belirtilmeyip, "emekdâr ve müstehak" olduğu zikredilmektedir.

İbrahim Müteferrika'nın 1715'de Prens Eugen'e Mora meselesini görüşmek üzere elçi olarak gittiğinden hemen hemen her araştırmada bahsedilmektedir³². 1714 yılının sonlarında Prens Eugen'e gönderilmiş müteferrika İbrahim Ağa isimli bir elçi vardır³³. Ancak yukarıda gösterildiği üzere İbrahim'in müteferrika olması bu tarihten yaklaşık bir buçuk yıl sonra, 18 Nisan 1716'dadır. Bu takdirde buraya gönderilen kişinin -müteferrikalık paye olarak verilmediyse³⁴- aynı kişi olmadığı açıktır.

İbrahim'i müteferrika olduktan sonra da, 1716 yılının sonunda Avusturya seferinde görev yaparken görüyoruz. Bu sırada Osmanlı Devleti'ne sığınan Macarların yanında görevlendirilmiştir. Müteferrika kaydının yanına Macarların yanında görevlendirilmiş olduğuna dair Defterdâr Elhâc Mehmed Paşa'nın telhis verdiği notu düşülmüştür³⁵. 1717 yılında ise Türkiye'ye davet edilen II. Ferenc Rakoczi'nin yanına tercüman ve mihmandar olarak tayin edilmiştir. Önce Edirne ve İstanbul'da daha sonra Tekirdağ'da ikâmet eden Rakoczi'nin hizmetinde görevlendirilen İbrahim Müteferrika'ya ulûfesi dışında günlük 50 akçe "nafaka-bahâ" verilmiştir³⁶, 1735'de Rakoczi ölene kadar, onun hizmetinde bulunmuş, bu arada matbaacılık faaliyetleri ile diğer verilen görevleri de yapmıştır. Rakoczi'nin yanındaki hizmeti, ondan takdir görmüş ve Sadrazam Ali Paşa'ya hitaben yazdığı bir mektupta "... has-saten sadık tercümanım İbrahim Efendi'yi, padişahın lütf u inâyetine tevdi

³¹ 1150-1160 yılları arasında aldığı ulûfesi için bk. BOA, KK, nr. 3469, s. 6; nr. 3471, s. 4; nr. 3472, s. 8; nr. 3473, s. 9; nr. 3474, s. 12; nr. 3475, vr. 5a; nr. 3476, s. 9; BOA, D.BRZ, nr. 33242, s. 4; nr. 33244, s. 8; nr. 33258, s. 10).

³² T. H. Kun, Aynı madde, s. 897; İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı tarihi, IV/1, Ankara 1988, s. 159; Aynı yazar, Osmanlı Tarihi, IV/2, Ankara 1988, s. 612; J. Baysal, Aynı makale, s. 220; Halil Necatioğlu, *Matbaacı İbrahim Müteferrika ve Risâle-i İslamiyye*, Ankara 1982, s.17-18; İbrahim Müteferrika, *Milletlerin Düzeninde İlimi Usûller*, Sadeleşiren; Ömer Okutan, İstanbul 1990, s. 9.

³³ BOA, *Nâme-i Hümâyûn Defterleri*, nr. VI, s. 341-343; Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*², IV, Pesth 1835, s. 137.

³⁴ Müteferrikalığın bu elçiyeye paye olarak verildiği konusunda herhangi bir malumâta rastlanılamamıştır.

³⁵ BOA, KK, nr. 3451, s. 17. Bk. Ek I, V.

³⁶ BOA, Ali Emîrî, Ahmed III, nr. 13965; BOA, İbnülemin-Hariciye, nr. 1419; BOA, Cevdet-Hariciye, nr. 6927; M. T. Gökbilgin, Aynı makale, s. 578-579, 581, vesika 16-17.

ederim" demiştir³⁷. Rakoczi'nin ölümünden sonra, İbrahim Müteferrika'nın Türkiye'de kalan diğer Macar soylularına İstanbul'da hizmet ettiğini görüyoruz³⁸.

1731'de Osmanlı'ya sığınan ve Selanik'te ikâmet ettirilen İran şehzâdesi Mirza Safi'nin yanında bir süre mihmandarlık yaptığı kabul edilmektedir³⁹. Ancak bu bilgi henüz kesin bir doğruluk taşımamaktadır. Çünkü bu dönemde İbrahim isminde başka müteferrikalar da bulunmaktadır⁴⁰.

1736 yılı Aralık ayının sonunda ise sınır anlaşmazlıklarının giderilmesi ve iki devlet arasındaki anlaşmanın yenilenmesi için Leh Başhatmanı'na nâme götürmek üzere İstanbul'dan ayrılmıştır⁴¹. Hammer, İbrahim Müteferrika'nın, Lehistan'dan tatmin edici bir cevap getirmeden geri döndüğü için bütün görevlerinden alınarak, Kasım 1737'de sürgüne gönderildiğini iddia etmektedir⁴². Ancak bu konuda başka bir malumâta rastlanılmadığı gibi, aşağıda bahsedileceği üzere 2 Şubat 1738'de hâcegânlığa terfi ederek, toz arabacıları kâtibî yapılması sürgün cezasına çarptırılmasının tersine mükâfatlandırıldığını göstermektedir.

1737-1739 Osmanlı-Avusturya-Rus Savaşı'nda onu Türk-Fransız menfaatlerini korumaya çalışırken görüyoruz⁴³. Bu savaş sırasında, Osmanlı saflarına katılan Macar askerlerinin yazımını üstlenmiş⁴⁴ ve Orşova kalesinin vire ile Osmanlı Devleti'ne teslimi için yapılan görüşmeleri idare etmiştir⁴⁵.

³⁷ Karacson, Aynı makale, s. 185.

³⁸ İbrahim'e, Rakoczi'ye hizmet ederken verilen 50 akçelik nafaka-bahâ İstanbul'da bulunan Macar soylularının yanında olduğu zaman da verilmiştir (Bk. BOA, C evdet-Hariciye, nr. 5256; nr. 7911).

³⁹ Cemâziyelevvel 1144 (Aralık 1731) tarihli Selanik Sancağı idarecilerine yazılan bir hükümde Mirza Safi'nin mihmandarı olan dergâh-ı âli müteferrikası İbrahim'e yardımcı olunulması istenmektedir (Bk. Ahmed Refik, *Onikinci Hicrî Asırda İstanbul Hayatı*, s. 119. Ayrıca bk. T. H. Kun, Aynı madde, s. 897).

⁴⁰ Bunlar için bk. BOA, KK, nr. 3461, s. 7-9; nr. 3463, s. 10-15; nr. 3464, s. 8-13.

⁴¹ Gönderilecek nâmenin müsveddesinin arkasına "Leh Başhatmanı'na Basmacı İbrahim Efendi ile gönderilmiştir. 25 Ş 1149/29 Aralık 1736" notu düşülmüştür (Bk. BOA, HH, nr. 56).

⁴² Hammer, Aynı eser, IV, 326, 352.

⁴³ T. H. Kun, Aynı madde, s. 89.

⁴⁴ Karacson, Aynı makale, s. 185; T. H. Kun, Aynı madde, s. 897.

⁴⁵ Kelemen Mikes, *Osmanlı'da Bir Macar Konuk Prens Rakoczi ve Mikes'in Türkiye Mektupları*, çev. Edit Tasnadi, İstanbul 1999, s. 231; Karacson, Aynı makale, s. 185; T. H. Kun, Aynı madde, s. 897.

İbrahim Müteferrika'nın, 1738 yılında top arabacıları kâtibi olduğu bilinmekteydi⁴⁶. Ancak bu göreve tam olarak hangi tarihte tayin edildiği ve ne kadar süre burada bulunduğu bilinmeyen bir husustu. Müteferrika, bu göreve 12 Şevvâl 1150 (2 Şubat 1738)'de tayin edilmiş⁴⁷ ve böylece divân-ı hümayun hâcegânı olmuştur. Bundan sonra 1151, 1152, 1153, 1154 ve 1155 yıllarında yapılan mutad Şevvâl tevcihâtlarında⁴⁸ bu görevinde ibka edilmiştir⁴⁹. Top arabacıları kâtipliğinden ayrılma tarihi ise 7 Ramazan 1156 (25 Ekim 1743)'dir⁵⁰.

1743 yılının sonlarında İbrahim adlı bir müteferrikanın Kaytak Hanlığı'na Asmay Ahmed'in tayin beratını Dağıstan'a götürdüğüne dair *Subhî Tarihi*'nde bir kayıt vardır⁵¹. Ancak bu görevi yapanın matbaacı İbrahim Müteferrika olup-olmadığını açıkça belli edecek bir bilgi bulunmamaktadır. Bu iş için görevlendirilen İbrahim adlı bir müteferrikadır ve daha önce belirttiğimiz gibi aynı adı taşıyan başka müteferrikalar da vardır. Onlardan birisi de olabilir. Ancak Ahmed Han'ın tayin tarihi (Evâhir-i Receb 1156/9-19 ekim 1743)⁵² ile İbrahim Müteferrika'nın top arabacıları kâtipliğinden ayrılma tarihi (25 Ekim 1743) arasında beş-on günlük bir fark vardır. Şevvâl tevcihâtından 1 ay önce hastalık veya azli gerektirecek bir sebep olmadan hâcegânlıktan ayrılmasının bir manası bulunmamaktadır. Ayrılmasında bunlar gibi bir sebep olduğuna dair de yeni top arabacılar kâtibinin tayininde bir kayıt düşülmemiştir. 1156 Şevvâl tevcihâtından kısa bir süre önce bu görevinden ayrılmasının sebebi, muhtemelen Dağıstan'a onun gönderilmesinden dolayı olmalıdır. Bu seyahatin yetmiş yaşlarındaki İbrahim Müteferrika'yı oldukça yordduğu yorumu yapılmaktadır⁵³. Bu yorumun sebebi herhangi bir kaynak değil, yaşından dolayı yapılan tahminlerdir.

⁴⁶ Karacson, Aynı makale, s. 185; T. H. Kun, Aynı madde, s. 897.

⁴⁷ BOA, Bâb-ı Asâfi, Ruus Kalemi (A.RSK), nr. 1571, s. 25; nr. 1572, s. 84. Bk. Ek III, VII.

⁴⁸ XVIII. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Osmanlı bürokrasisinde hâcegân tayinleri yıllık olarak Şevvâl ayında yapılmaya başlandı. Bu ayda mansıpların çoğunda değişiklik yapılır, bir kısmında (özellikle münâvebe mansıbı olmayanlarda) ise hâcegân görevinde ibka edilirdi (Bu konuda şimdilik bk. Erhan Afyoncu, Aynı tez, s. 83, 92).

⁴⁹ BOA, A.RSK, nr. 1571, s. 25; BOA, KK, nr. 261/6, s. 11. Bk. Ek III, VII.

⁵⁰ 25 Ekim 1743'te top arabacıları kâtipliği'ne sabık kâğıd-ı birün emini Bozzâde Feyzullah Efendi tayin edilmiştir (Bk. BOA, KK, nr. 261/6, s. 11).

⁵¹ *Tarih-i Sâmi ve Şâkir ve Subhî*, İstanbul 1198, vr. 221b; T. H. Kun, Aynı madde, s. 897.

⁵² *Tarih-i Sâmi ve Şâkir ve Subhî*, vr. 221b.

⁵³ T. H. Kun, Aynı madde, s. 897.

Araştırmalarda İbrahim Müteferrika'nın Dağıstan dönüşünden sonra yeni bir görev üstlenip-üstlenmediği konusunda bir bilgi verilmemekte ve İstanbul'a dönüşünden kısa bir süre sonra öldüğü tahmin edilmektedir. Halbuki, Müteferrika bu yolculuktan döndükten sonra başka bir haccânlık görevine, divân-ı hümâyûn tarihçiliğine 8 Şevvâl 1158 (14 Kasım 1744) tarihinde tayin olmuştur. Bu görevi şimdiye kadar hiçbir yerde zikredilmemiştir. Divân-ı hümâyûn tarihçiliğinde, ertesi yılki mutad Şevvâl tevcihâtına (12 Şevvâl 1158/7 Kasım 1745) kadar bir yıl kalmıştır⁵⁴.

İbrahim Müteferrika ömrünün son yıllarında Yalova'da bir kâğıd fabrikası kurmaya teşebbüs etmiş ve Lehistan'dan ustalar getirtmiştir⁵⁵. Araştırmacılar, aşağıda izah edileceği üzere ölüm tarihini yanlış tespit ettikleri ve divân-ı hümâyûn tarihçiliği görevini de bilmedikleri için onun bu teşebbüsünün neticesini göremediğini söylerler⁵⁶. Halbuki, o divân-ı hümâyûn tarihçisi iken faaliyete geçen imalathâne, onun nezareti altında çalışmaya başlamıştır⁵⁷.

ÖLÜM TARİHİ MESELESİ

İbrahim Müteferrika'nın mezartaşında⁵⁸ ölüm tarihi 1160 (1746-1747) olarak yazılmışsa da, hemen hemen bütün araştırmacılar tarafından kitâbedeki şair Nevres'in onun "Basmacı" lakabından kinâye olarak "Basdı İbrahim Efendi sahn-ı firdevse kadem" mısrasında düşürdüğü tarih olan 1158 (1745) ölüm yılı olarak kabul edilmiş, 1160 yılının ise mezarının yapım yılı olduğu

⁵⁴ Bu tarihte yerine sabık kâğıd-ı birün emini Ali Efendi tayin edilmiştir (Bk. BOA, A.RSK, nr. 1570, s. 23. Bk. Ek IV, VIII).

⁵⁵ Kâğıd Fabrikası için bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/2, s. 518-519; "Zeyl", *TOEM*, I/3, s. 188; A. Refik, *Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı*, s. 164-168; Osman Ersoy, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kâğıd*, Ankara 1963, s. 31-36.

⁵⁶ İ. H. Uzunçarşılı, *Aynı eser*, s. 163.

⁵⁷ BOA, Cevdet-İktisat, nr. 1311. Bu vesikadan kâğıd fabrikasının divân-ı hümâyûn tarihçisi İbrahim Efendi'nin nezaretinde olduğu anlaşılmaktadır. Ancak daha önce bu vesikayı kullanan Uzunçarşılı, İbrahim Müteferrika'nın divân-ı hümâyûn tarihçiliği yaptığını bilmediği için kâğıd fabrikasının işletilmesinin başka bir İbrahim Efendi tarafından yapıldığı şeklinde bir yoruma gitmiştir (Bk. *Aynı eser*, s. 519).

⁵⁸ Karacson'un İbrahim Müteferrika üzerine yazdığı makale vesilesiyle, *Tarih-i Osmâni Encümeni Mecmuası*, İbrahim Müteferrika'nın kabrinin yerini araştırmış, encümen üyelerinden Kaymakam Saffet Bey, Müteferrika'nın mezarını Aynalıkavak Kabristanı'nda bulmuştur. Mezar kitâbesi dergide yayınlanmış ve kitâbedeki tarih mısrası 1157 olarak hesaplanmışır ("İbrahim Müteferrika'ya Zeyl", *TOEM*, I/3 (İstanbul 1328), s. 186-188.

ileri sürülmüştür⁵⁹. Oysa mezartaşına ölüm yılının değil de mezarın yapıldığı tarihin yazılmasının bir manası yoktur. Tarih düşürülen mısrada bir yanlışlık yapılmış olmalıdır. Daha önce yayınlanmış olan matbaanın Müteferrika'nın ölümü üzerine devredilmesi ile ilgili verilen ferman, Evâhir-i Muharrem 1160 (2-11 Şubat 1747) tarihli⁶⁰ iken buna dikkat edilmemiştir. Bu kayıt matbaanın işletmesinin İbrahim Müteferrika'nın ölümünden hemen sonra verildiğini gösterir. Müteferrika'nın ölümü eğer iddia edildiği gibi 1158 yılı olsaydı, matbaanın devri iki yıl sonra olmuş olacaktı.

Bizim yeni tespit ettiğimiz arşiv kayıtlarında ölüm tarihi 25 Muharrem 1160 (6 Şubat 1747) olarak görülmektedir⁶¹. Bu tarih mezartaşında yazılı olan 1160 yılının onun ölüm tarihi olduğunu açıkça ortaya çıkarmaktadır. Ulûfe kaydının üzerine yazılan müteveffâ ibaresinin yanında bu tarih yer aldığı gibi, aynı tarihte yevmiyesi mahlûlden başkalarına verilmiştir⁶². Yalnız bu tarih gün olarak tam ölüm tarihini değil de ulûfesinin mahlûlden başkalarına verildiği tarihi gösteriyor olabilir. Eğer böyle ise onun bu tarihten bir kaç gün önce ölmüş olabileceğini tahmin edebiliriz. Müteferrika ölümünden sonra Aynalıkavak Kabristanı'na defnedilmiş, 1942'de ise buradan Galata Mevlevihanesi haziresine nakledilmiştir⁶³.

⁵⁹ T. H. Kun, Aynı madde, s.897; A. V. Simonffy, *İbrahim Müteferrika*, çev. Faruk Yener, Ankara 1945, s. 26-27; J. Baysal, "II. Rakoczi Ferenc'in Çevirmeni Müteferrika İbrahim ve Osmanlı Türklerinin İlk Basukları Kitaplar", *Türk-Macar Kültür Münasebetleri Işığında II. Rakoczi Ferenc ve Macar Mültecileri Sempozyumu*, İstanbul 1976, s. 222; İ. H. Uzunçarşılı, *Aynı eser*, s. 613; Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı, I, Müteferrika Matbaası*, İstanbul 1939, s. 88-90; N. Berkes, "İbrahim Müteferrika", *El²*, s. 998; "İbrahim Müteferrika", *Türk Ansiklopedisi* XIX, 509-510; A. D. Jelyakov, *Türkiye'nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın*, İstanbul 1977, s. 24, 29; Halil Necatioğlu, *Matbaacı İbrahim-i Müteferrika ve Risâle-i İslamiye*, Ankara 1982, s. 21; Adil Şen, *İbrahim Müteferrika ve Usulü'l-hikem fi Nizâmi'l-Ümem*, Ankara 1995, s. 36; İbrahim Müteferrika, *Milletlerin Düzeninde İlmî Usüller*, Sadeleştiren; Ömer Okutan, İstanbul 1990, s. 10; Şahap Demirel, "İbrahim Müteferrika'nın Füyûzât-ı Mıknatısıye (Mıknatısın Yararları) Adlı Kitabı", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi*, Ankara 1982, s. 277; Tarih mürsasını 1157 hesaplayanlar da olmuştur (Bk. "Zeyl", *TOEM*, I/3, s. 187; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, III, İstanbul 1342, s. 21).

⁶⁰ Matbaanın işletmesi İbrahim Müteferrika'nın ölümünden sonra Rumeli kadılarlarından İbrahim Efendi ile Anadolu kadılarından Ahmed Efendi'ye müştereken Evâhir-i Muharrem 1160 (2-11 Şubat 1747) tarihinde verilmiştir (Bk. A. Refik, *Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı*, s. 168).

⁶¹ Bu tarih matbaanın yukarıda zikrettiğimiz devir tarihi ile hemen hemen aynıdır.

⁶² BOA, KK, nr. 3476, s. 9. Bk. Ek II, VI.

⁶³ A. Simonffy, *Aynı eser*, s. 3, 27.

Müteferrika'nın ölümünden sonra matbaanın işletme izni Rumeli kadılarından İbrahim Efendi ile Anadolu kadılarından Ahmed Efendi'ye müştereken verilmiştir⁶⁴. Hammer, Müteferrika'nın İbrahim adında bir oğlunun olduğunu ve babasının ölümünden sonra matbaanın amiri olduğunu belirtir⁶⁵. Hammer, muhtemelen onun yanında çalışan ve ölümünden sonra matbaayı devr alan ve onun yetiştirmesi olan Kadı İbrahim Efendi'yi oğlu olarak yorumlamıştır. Ancak Müteferrika'nın İbrahim adında bir oğlunun⁶⁶ olduğuna başka bir kaynakta tesadüf edemedik. Matbaanın işletmesinin Kadı İbrahim'e verilmesi ile ilgili hükümde onun Müteferrika'nın oğlu olduğundan bahsedilmemektedir. İbrahim Müteferrikanın ölümünden sonra müteferrikalığı ve ulufesi başkalarına verilmiş olup, bu işlem yapılırken çocuklarıyla ilgili herhangi bir hususdan söz edilmemiştir⁶⁷.

⁶⁴ A. Refik, *Aynı eser*, s. 168.

⁶⁵ Bk. *Geschichte des Osmanischen Reiches*, IV, 407, 423.

⁶⁶ Carleson ise İbrahim Müteferrika'nın beş oğlunun bulunduğunu ve Patrona ayaklanmasından sonra kaçan Alman yardımcılarının yerini oğullarının doldurduğunu belirtir (Edvard Carleson, *İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler*, yay. haz. Mustafa Akbulut, Ankara 1979, s. 14-15). Carleson, 1734 yılında İstanbul'u ziyaret etmiş ve burada İbrahim Müteferrika ile görüşmüştür. Ancak bu malumat başka hiçbir yerde zikredilmemektedir. Müteferrika'nın yanında çalışan yardımcılarını yanlışlıkla oğlu olarak yorumlamış olabilir.

⁶⁷ BOA, KK, nr. 3476, s. 9. Bk. Ek II, VI.

EK I

İbtidâ mevâcib-i İbrahim Abdullah ki an-sipâhiyân âmed K [Bölük] 41. Yevm: 29 akçe ki be-cemâ'at-i müteferrikagân-ı dergâh-ı âlî ilhâk şüden fermûde. Ez-ân sebep ki vâki' şüden be-sefer-i hümâyûn küllî hidmeteş sebkat kerde ve mahall-i merhamet bûde, arz-ı hâl dâde ve inâyet ricâ kerde. Bâ-ulûfe-i hod tamâmen nakl şüden fermûde. Bâ-ruûs-ı hümâyûn ve bâ-derkenâr-ı mukâbele-i süvâri. Fî 25 R 1128.

Bâ-ulûfe-i -hod. Fî yevm: 29.

Mukaddemâ mutasarrıf olduğu yevmî yirmi dokuz akçe ile nakl olmuşdur [Küçük Rûznâmçe Kaleminin İşareti].

Üst taraf: Lezez sene 127.

Masar ve Recec sene 128.

Reşen sene 128.

Lezez sene 128 beher fi... der-sefer.

Yan taraf: Kayd şüd. Ez-ân sebep ki der-nezd-i macarhâ ta'yîn şüd. Esâme-eş.....şüden fermûde bâ-telhîs-i vezîr-i mükerrerem Elhâc Mehmed Paşa defterdâr-ı evvel ber-mûceb-i fermân-ı âlî. Fî 8 Za sene 1128.

(BOA, KK, nr. 3451, s. 17).

EK II

An-cemâ'at-i müteferrikagân-ı dergâh-ı âlî

İbrahim Abdullah

an-sipâhiyân âmed

120

Müteveffâ fi 25 M sene 160.

Üstte: Dâde ber-vech-i ibtidâ be-Hacı Ahmed veled-i

Hacı Hasan emekdâr. Yevm: 60 akçe. An-CM ber-vech-i ibtidâ tevcîh şüden bâ-ruûs-ı hümâyûn. Fî 25 M sene 1160.

Fî yevm: 60.

Minhâ dâde ber-vech-i ibtidâ be-Mehmed veled-i
 Mehmed emekdâr. Yevm: 60 akçe. An-CM ber-vech-i
 ibtidâ tevcîh şüden fermûde bâ-ruûs-ı hümâyûn. Fî 25 M sene 1160.
 Fî yevm: 60.

(BOA, KK, nr. 3476, s. 9).

EK III

Kitâbet-i Arabacıyân-ı Top

- Cağı? Süleymân Efendi üzerinde kalmıştır. Gurre-i Z sene 131.
 Hâlâ piyâde mukâbelesi kisedârı Mustafa Efendi'ye verilmiştir. 4 B sene 132.
 Mi'mâr-ı sâbık İbrâhim Efendi'ye verilmiştir. 15 L sene 141.
 Kitâbet-i mezbûr Süleymân Efendi'ye tevcih olunup ruûs verilmiştir. 14 L sene 142.
 Hâlâ mutasarrıfı Süleymân Efendi'ye ibkâ olunmuştur. 15 L sene 143.
 Divân-ı hümâyûn kâtibleri emekdârlarından kitâbet-i mezbûr Rumî? Osmân Efendi'ye verilmiştir. 6 C sene 144.
 Mektûbi-isadr-ı âlî hulefâsından İsmail Efendi'ye verilmiştir. 7 S sene 145.
 Gırık Mustafa Efendizâde Abdullah Efendi'ye verilmiştir. 28 L sene 145.
 Sâbıkâ sergi nâzırı Süleymân Efendi'ye verilmiştir. 15 L sene 146.
 Sâbıkâ târihçi Kefere? Ahmed Efendi'ye verilmiştir. 20 L sene 147.
 Sâbıkâ İstanbul mukâta'acısı İbrâhim Beyzâde Mehmed Efendi'ye (verilmiştir). 12 L sene 148.
 Basmacı İbrâhim Efendi'ye verilmiştir. 12 L sene 150.
 Mutasarrıfı İbrâhim Efendi 'ye ibkâ olunmuştur. 5 L sene 151.
 Mutasarrıfı İbrâhim Efendi 'ye kemâkân ibkâ ve mukarrer kılınmıştır. 17 L sene 152.
 Hâlâ mutasarrıfı Basmacı İbrâhim Efendi 'ye kemâkân ibkâ olunmuştur. 12 L sene 153.

Mûmâ-ileyhe ibkâ şüd. 12 L sene 154.

Mezkûra ibkâ şüd. 19 L sene 155.

Kâğıd-ı enderûn emânetinden ma'zûl Bozzâde Feyzullah Efendi'ye verilmiştir. 7 N sene 156.

İstanbul mukâta'asından ma'zûl Hâfız Süleymân Efendi'ye tevcih olunmuştur. 8 L sene 157.

Sâbıkâ yeniçeri kalemi baş halifesi İbrâhim Efendi'ye müceddeden tevcih olunmuştur. 12 L sene 158.

Sâbıkâ Hâfız Süleymân Efendi'ye tevcih olunmuştur. 9 L sene 159.

Mutasarrıfı mûmâ-ileyhe ibkâ (olunmuştur). 8 L sene 160.

Tekrâr ibkâ olunmuştur. 10 L sene 161.

Tekrâr mûmâ-ileyh Hâfız Süleymân Efendi'ye ibkâ olunmuştur. 8 L sene 162.

Sâbıkâ küçük kal'a tezkirecisi Çelebizâde Ali Efendi'ye tevcih ve ilbâs-ı hil'at olunmuştur. 6 L sene 163.

Sâbıkâ Hâfız Süleymân Efendi'ye tevcih (olunmuştur). 7 L sene 164.

Sâbıkâ Ordu'da reis vekili Musaffâ Mehmed Efendi'ye müceddeden tevcih olunmuştur. 9 L sene 165.

Süleymân Efendizâde Elhâc Mustafa Efendi'ye müceddeden tevcih (olunmuştur). 10 L sene 166.

Sâbıkâ Avlonya mukâta'acısı Nur Efendizâde Feyzullah Efendi'ye tevcih olunmuştur. 7 L sene 167.

Hâlâ kâğıd-ı enderûn emîni, sâbıkâ Hâfız Süleymân Efendi'ye tevcih olunmuştur. 7 L sene 168.

Sâbıkâ Kefe mukâta'acısı İbrâhim Efendizâde Mehmed Emin Efendi'ye tevcih olunmuştur. 8 L sene 169

Ulûfeciyan-ı yemîn kitâbetinden ma'zûl Musazâde hafidi Mehmed Efendi'ye tevcih olunmuştur. 5 L sene 170.

İstanbul mukâta'ası pâyesi olan İbrâhim Efendi'ye tevcih (olunmuştur). 3 L sene 171.

Sâbıkâ ulûfeciyan-ı yemîn kâtibi Seyyid Mehmed Efendi'ye tevcih (olunmuştur). 4 L sene 172.

Sâbıkâ Haremeyn mukâta'acısı olan... Hüseyin Efendi'ye tevcîh (olunmuştur). 4 L sene 173.

Sâbıkı İbrâhim Efendi'ye tevcîh (olunmuştur). 10 L sene 174.

(BOA, A.RSK, nr. 1571, s. 25; KK, nr. 261/6, s. 11).

EK IV

Târihcilik-i Divân-ı Hümâyûn

Sâbıkâ mutasarrıfı olan Çelebizâde Ali Efendi'ye tevcîh olunmuştur. Müceddeden. 12 L sene 153.

Büyük elcilik ile Rusya'ya me'mûr Emnî Mehmed Paşa birâderi İbrâhim Bey'e tevcîh olunmuştur. 12 L sene 154.

Seyyid Mehmed Hıfzı Efendi'ye verilmiştir. 19 L sene 155.

İstanbul mukâta'asından ma'zûl mektûbî hulefâsından Abdullah Efendi'ye tevcîh olunmuştur. 7 N sene 156.

Sâbıkâ top arabacılar kâtibi Basmacı İbrâhim Efendi'ye tevcîh olunmuştur. 8 L sene 157.

Kâğıd-ı birûn emânetinden ma'zûl Çelebizâde Ali Efendi'ye verilmiştir. 12 L sene 158.

Avlonya mukâta'asından ma'zûl sâhib-i ayâr Ali Efendi'ye verilmiştir. 9 L sene 159

Sâbıkı Çelebizâde Ali Efendi'ye tevcîh olunmuştur. 8 L sene 160.

Sâbıkâ haslar mukâta'acısı Üsküdârî Salih Efendi'ye verilmiştir. 10 L sene 161.

Çavuşzâde Mehmed Said Efendi'ye müceddeden tevcîh olunmuştur. 8 L sene 162.

Sâbıkâ baş mukâta'acı Resmî Elhâc Ahmed Efendi'ye tevcîh (olunmuştur). 6 L sene 163.

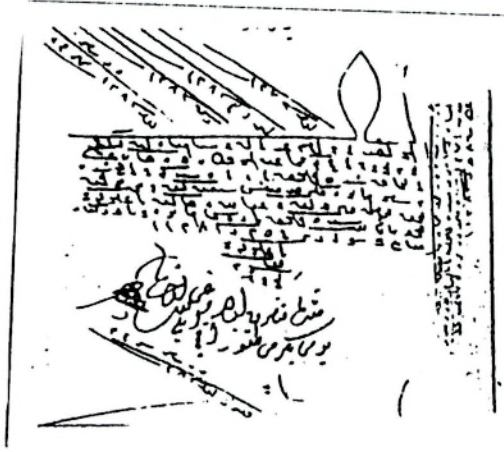
Sâbıkâ baş mukâta'acı Elçi Paşazâde Mustafa Beyefendi'ye tevcîh (olunmuştur). 7 L sene 164.

Sâbıkâ İstanbul mukâta'acısı Atinalızâde Es-seyyid Ahmed Efendi'ye tevcîh (olunmuşdur). 9 L sene 165.

Sâbıkâ sergi nâzırı İvaz Paşa dîvân efendisi Ahmed Efendi'ye tevcîh olunmuşdur. 10 L sene 166.

Sâbıkı Atinalızâde Seyyid Ahmed Efendi'ye tevcîh olunmuşdur. 7 L sene 167.

(BOA, A.RSK, nr. 1570, s. 23).

Ek V - İbrahim Müteferrika'nın 25 Rebiülâhîr 1128 (18 Nisan 1716) tarihli müteferrikahğa giriş kaydı (BOA, KK, nr. 3451, s. 7)

9

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله الذي جعلنا من آل أبي طالب

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله الذي جعلنا من آل أبي طالب
بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله الذي جعلنا من آل أبي طالب

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله الذي جعلنا من آل أبي طالب

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله الذي جعلنا من آل أبي طالب

Ek VI - İbrahim Müteferrika'nın ölümünden dolayı müteferriklıkta tasarruf ettiği ulufesinin başkalarına verildiğini gösteren kayıt (BOA, KK, nr. 3476, s. 9)

OSMANLI DÜNYASINDA YAHUDİ KİRA KADINLAR*

MAHİR AYDIN

Hıristiyan Dünyası'nı terk etmek zorunda kalan ve kendilerine güvenli bir vatan olarak Osmanlı topraklarını gören Yahudilerin büyük bir kısmı İspanya'dan göçmüştür¹. Bu Yahudiler içerisinde, dönemin gözde mesleklerinden boyacılık ve dokumacılığın yanı sıra, değerli madenlerle uğraşan ve bu konuda önemli ölçüde birikim sahibi olanlar da yer almıştır. Onlar, yeni vatanlarında sanatlarını icra ederlerken, Osmanlı toplumunda önemli bir ekonomik düzey ve bunun beraberinde getirdiği refaha ulaşmışlardır². Türklerin ekonomik kontrolü elde tutamamaları yüzünden, daha 1480'li yılların başından itibaren para ile ilgili konularda önemli noktalara gelmişler ve darphane nazırlığı, sarraflık ve mültezimlik gibi konularda, sayı bakımından önemli bir yekûn teşkil etmişlerdir³. Öyle ki, İstanbul, Edirne, Gelibolu gibi önemli darphanelerin yönetimi, Yahudilerin eline geçmiştir⁴. İki ayrı şehirde yaşayan Yahudi arasında, günümüzdekini çağrıştırır şekilde bir "online" sistemi oluşturulmuş ve güvenilir bir "para transfer ağı" kurulmuştur. Yukarıda belirtilenler başta olmak üzere, tüm malî konularda, XVI. yüzyılın en güçlü ve en büyük imparatorluğunun imkân ve şartlarında, ekono-

* Bu makale; Koç Üniversitesi öğretim üyelerinden değerli meslektaşım Lucienne Thyss Şenocak'ın 23-26 Eylül 1996 tarihleri arasında düzenlediği "Osmanlı Kadın Dünyası" adlı sempozyumda bildiri olarak sunulmuştur.

¹ Bu konuda geniş bilgi için bakınız: Zinkeisen, *GOR*, III, Leipzig, s. 368-375; Stanford J. Shaw, *The Jewish of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, Hong Kong 1991; Mahir Aydın, "Musevilerin Osmanlı Topraklarına Kabulünün 400. Yıldönümü Kutlamaları", *Osmanlı Araştırmaları* (1993), sy. 13, s. 29-31.

² 1573-1578 yılları arasında İstanbul'da bulunan Stephan Gerlach'ın, Yahudilerin ekonomik durumu ve sosyal düzeyi hakkında şaşkınlık dolu anlatımı için bkz. Kemal Beydilli, "Stephan Gerlach'ın Ruznamesinde İstanbul", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri*, İstanbul 1989, s. 100-101.

³ Örneğin Yahudi sarrafların Kahire Darphanesi'ne kadar el attıklarını söyleyebiliriz. Çünkü bir Yahudi sarraf, darphaneye ayarlılıkla girer ve beceri ve yetenekleri görülürse, günün birinde Darphane Emini olurdu (Bkz: Necibe Sevgen, "Nasıl Sömürüldük", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, (1969), sy. 21, s. 69.

⁴ Necibe Sevgen, *Aynı makale*, (1968) sy. 13, s. 49.

mik becerilerini kendi lehlerine kullanabilme avantajını bulan Yahudiler, tam bir "Altın Çağ" yaşamışlar ve hatta, Osmanlı vezir ve paşalarının güvenini kazanarak, Osmanlı Sarayı'na kadar uzanan yolda, etkin bir konuma gelmişlerdir.

Ekonomik bakımdan elde ettikleri bu avantajlarını, siyasî yönde de gösteren Yahudiler, Jasef Nassi⁵ ve Salomon Eskinazi⁶ gibi, Osmanlı Devleti'ni Avrupa Devletleri nezdinde temsil edebilecek örnekler çıkarabilmişlerdir. Bu konumlarından dolayı kazandıkları avantajları, diğer dindaşları için de kullanırken, Nurbanu Sultan gibi Yahudi kökenli üst düzey saray kadınlarının da yardımlarıyla, imparatorluk imkanlarından büyük ölçüde faydalanma cihtine gitmişlerdir.

Yahudi erkekleri bu durumda iken, kadınları da Osmanlı Sarayı'nın harem dairesi ile yakın bir diyalog içerisine girmişler ve karşılığını fazlasıyla alabildikleri bir takım görevler üstlenmişlerdir. Bu kadınlara, Osmanlı belgelerinde genellikle "Kira Kadın", bazen de "Kıraca" denilmektedir. "Kira" kelimesi Grekçe'den gelmekte ve "kadın" anlamını taşımaktadır. Bu durumda "Kira" ve "Kadın" kelimeleri aynı anlamda olduğuna göre, "Kira" kelimesi yeni bir anlam daha kazanmış ve Yahudi kadınlarının bu özel durumlarından dolayı "ekonomik danışman" karşılığı olarak kullanılmaya başlanmıştır⁷. Dolayısıyla, Kira Kadınların görevlerini ve Osmanlı Tarihi bakımından söz konusu ediliş gerekçesini, Osmanlı Sarayı'ndaki Valide Sultanların ekonomik danışmanlığı olarak, açık ve net bir şekilde ortaya koymak mümkündür⁸.

Genel olarak Kira Kadınlar, devşirmelerden oluşan ve dış dünya ile ilişkileri bulunmayan Osmanlı Sarayı'nın Harem'ine, kapalı kapılar ve arka merdivenlerden girmeyi başarmışlar ve adeta burada yaşayanların dışarıyla bağlantılarını kurmuşlardır.

Önce Harem'deki kadınların hizmetinde görünmüşler ve onlara akla gelebilen tüm süs ve ziynet eşyalarını getirmişlerdir. Bu getirdikleri takıları onlara satarken, Harem'de yapılan kimi şeyleri de, dışarıda satmak suretiyle

⁵ Mordtmann bu konuda açık bir şekilde "Nasi, edindiği konumda tek ve emsalsiz kaldı. Daha sonraki saray Yahudileri, daha mütevazı ve dolayısıyla daha az tehlikeli konumlarla iktifa ettiler." demektedir. Bkz. J. H. Mordtmann, "Die jüdischen Kira im Serai der Sultane", *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen an der Friedrich-Wilhelms, Universität zu Berlin* (1929), s. 1; Necibe Sevgen, *Aynı makale*, (1968) sy. 14, s. 66-68; sy. 15, s. 59-65; sy. 16, s. 54-61.

⁶ Moshe Sevilla Sharon, *Türkiye Yahudileri*, İstanbul 1992, s. 50-51.

⁷ J. H. Mordtmann, *Aynı makale*, s. 2.

⁸ Stanford J. Shaw, *Aynı eser*, s. 90.

alıp değerlendirmişlerdir. Harem'dekiler bunlardan faydalı elişleri almışlar ve tıbbi bazı gizli bilgileri öğrenmişlerdir. Bu bilgilere, "çok eşlilik" ortamında, Osmanlı padişahını kendisine bağlamaya çalışan saray kadınlarının "batıl ve sihir-büyü becerileri"ni öğrenme isteği de dahildir⁹. Zamanla sultan hanımlarının güvenini kazanmışlar ve giderek daha önemli görevler üstlenmeye başlamışlardır. Böylece, saraydan bir beklentisi olan herkes onlara başvurmaya ve aracılık yapmalarını istemeye başlamıştır. Bu gönüllü aracılığın karşılığında, elbette bir çok faydalar elde etmişlerdir. Örneğin, 1564 yılında, bazı iltizamların Kira Kadın'ın elinde olduğunu görüyoruz¹⁰. Eski ve Yeni Saraylardaki bu tip Yahudi kadınların giderek artmasını, Venedik elçisi Ottoviano Bon (1604-1608)'dan öğrenebilmekteyiz. Örneğin Safiye Sultan'ın, III. Murad'ı kendine bağlamak ve diğer kadınlardan uzak tutmak için, Yahudi kadınlardan her türlü büyücülüğü öğrendiği kabul edilmektedir. Adetâ "yarı doktor" gibi çalışan bu kadınlar, becerileri ile sultan hanımlarla sıkça görüşebilmişler ve yaptıklarının karşılığında çokça armağanlar almışlardır¹¹.

Kira Kadınlara, Osmanlı Devleti'nin Klasik Dönemi'nde rastlıyoruz. 1520-1600 yılları arasındaki 80 yıllık dönem için tespit edebildiklerimizin sayısı şimdilik 3'tür ve isimleri ise, daha sonraki Müslüman adıyla bildiğimiz Fatma Hatun, Ester Handali ve Esparanzo Malchi'dir.

1) Fatma Hatun

İlk Kira Kadın olan Fatma Hatun'a, Kanuni Sultan Süleyman döneminde rastlıyoruz. İbranice adını tespit etmek şimdiye kadar mümkün olmamıştır. Hakkındaki en önemli bilgi, 4 Haziran 1521 (27 Cümadelahir 927) tarihinde kendisine verilen bir muafiyet beratı ile ortaya çıkmaktadır. Bu beratla göre, kocası Moşe'den olan oğulları Elia ve Josef ile bunların çocukları ve torunları için geçerli olmak üzere, çeşitli yükümlülüklerden kurtulmuşlardır. Bu berat sayesinde, "avârız-ı divâniyye" ve "tekâlif-i orfiyye" gibi vergileri ödemekten muaf tutulmuşlar ve hatta, Müslümanlar için görüldüğü üzere, yanlarında "köle" kullanma hakkını elde etmişlerdir.

Fatma Kira hakkında, dönemin çağdaş Yahudi ve Avrupa kaynaklarında herhangi bir bilgi yoktur. Bu konuda, Kira Kadın rolünün henüz kurumlaşmaması ve bu ilk Yahudi kadının faaliyet alanının henüz büyük boyutlara çı-

⁹ Stephan Gerlach, *Ruzname*, Frankfurt 1674, s. 59; Zinkeisen, *Aynı eser*, III, s. 370.

¹⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defteri*, nr. 6, c. I, s. 216, h. 397 (1564)

¹¹ Stephan Gerlach, *Aynı eser*, s. 381.

kamaması, önemli sebepler olmalıdır. Kendisi, daha sonra Müslüman olmuş ve Fatma adını almıştır. Ludwig Forrer tarafından yayımlanan “Rüstem Paşa Kroniği”ndeki küçük bir kayıta: “*Evâil-i Rebiülevvel sene 955 (Nisan 1548 ortaları)’de Kira adıyla bilinen Yahudi kadını Müslüman oldu.*” denilmektedir¹². Diğer Türk kronikleri ise, bu konuda suskun kalmaktadırlar. Kendisine verilen belge, sadece Kira Kadın ve onun oğulları için geçerlidir ve İstanbul’daki tüm Yahudileri kapsamamaktadır¹³.

Fatma Kira, Sefardim veya Aşkenazi değil, Karay’dır ve büyük bir ihtimalle Kırım asıllıdır. Şöyle ki, şehzadelerin sancağa çıkışlarında, annelerinin kendilerine eşlik etmeleri usuldendi. 1520’de tahta çıkacak olan Kanuni daha 16 yaşında iken, yani 1509 yılında dedesi II. Bayezid tarafından Kefe Sancakbeyi olarak görevlendirilince, Hafsa Sultan da oğlu ile birlikte Kefe’ye gitmiştir¹⁴. Daha sonra Kira Kadın rolünü üstlenecek olan Fatma Hatun’u, büyük bir ihtimalle orada hizmetine almış ve yanından hiç ayırmamıştır. 1513 yılında Manisa’ya gittiklerinde ve oradan Valide Sultan olarak İstanbul’a geldiğinde, onu yanında getirmiştir.

İlk defa Smirnow tarafından yayınlanan muafiyet beratının, 1855’te ölen Karay hahamı Sima Boboviç’e ait olması, Fatma Kira’nın Karay olduğu düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Bu düşüncüyü, Kira Kadın’ın iki torunu olan Kurd ve Ghur’un adları da desteklemektedir. Bu adlara Türkiye’deki Sefardim ve Aşkenazi Yahudilerinde rastlanmaz. Kurd adı, belki Türkçe’deki Kurt ile aynıdır, ancak “genç arslan” demek olan Ghur, Kurt gibi Tevrat’ta geçer ve orada Yehuda için kullanılır¹⁵. Halbuki doğudaki Sefardimler, Yehuda için “Leon” kelimesini kullanmışlardır. Kira Kadın Karay Yahudilerinden olduğu için, çağdaş Yahudi kaynakları kendisinden söz etmemişlerdir ve Müslümanlığı seçmiş olması, onun bu kimlik ve orijin problemini daha da zorlaştırmıştır¹⁶.

Valide Hafsa Sultan 19 Mart 1534 (9 Ramazan 940) tarihinde öldüğü halde, Kira Kadın’ın sarayda kaldığı ve Yahudilerin arasına dönmediği anlaşılıyor. Sonunda 1548 Nisan’ı ortalarında Müslüman olmuştur. Artık bundan sonraki adı Fatma Hatun’dur. Fakat bu tarihten bir kaç ay sonra ölmüştür.

¹² J. H. Mordtmann, *Aynı makale*, s. 10.

¹³ J. H. Mordtmann, *Aynı makale*, s. 10.

¹⁴ Tayyib Gökbiçgin, “Süleyman I”, *İslam Ansiklopedisi*, XI, 100.

¹⁵ J. H. Mordtmann, *Aynı makale*, s. 9.

¹⁶ J. H. Mordtmann, *Aynı makale*, s.11.

Çünkü torunu Kurd tarafından yenilenmek üzere sunulan beratın onay tarihi, 1548 Ekim'i ortalarıdır (Evâsıt-ı Ramazan 955). Bunu da, Kira Kadın için kullanılan "merhume Fatma Hatun" ifadesinden anlıyoruz. Öldüğünde epey yaşlı ve 1521'e kadar Valide Sultan'a uzun yıllar hizmet etmiş olması gerektiğini, böyle bir muafiyet beratına sahip olması, düşündürmektedir. Onun sayesinde oğulları olan Josef ve Elia, pek çok muafiyet ve imtiyazlara sahip olmuşlardır. Kocasını Moşe, çocuklarının babası olarak anılmakta ise verilen berata dahil edilmemiştir. Bu durumda, herhalde kendisi o sıralarda ölmüş olmalıdır. 1548'de Kira'nın ölümünden bir kaç ay sonra torunu Kurd için de berat verilmiştir. Bu durum bize, torununun da yararlı hizmetler gördüğünü ve dolayısıyla yetişkin bir yaşta olması gerektiğini anlatmaktadır. Bütün bu bilgilerin ışığında, Kira'nın 60-70 yaşlarında öldüğünü tahmin edebiliriz¹⁷.

Onun ölümünden sonra oğlu Elia'nın oğlu, yani Kurd, bu belgenin tasdikini ve yenilenmesini istemiştir. Evâsıt-ı Ramazan 955 tarihli olarak yenilenen belgede, daha önce Fatma Kira'ya verilmiş olan belgenin içeriği tekrar edilmektedir.

Daha sonra tahta çıkan II. Selim, III. Murad, III. Mehmed ve I. Ahmed zamanında bu belge, tekrar yenilenmiş ve en son II. Osman zamanında, yani 26 Mayıs 1618 (Gurre-i Cümadelahir 1027) tarihinde Kurd'un torunu tarafından onaylatılmıştır.

2) Ester Handali

İkinci Kira olan Ester Handali'ye, Fatma Hatun'dan yaklaşık 30 yıl sonra, 1575 yılından itibaren rastlıyoruz. Aradan geçen zaman ile ilgili olarak, bazı değerlendirmeler akla gelmektedir. Bunlardan birincisi, arada başka bir Kira Kadın'ın olup olmadığıdır. İkincisi ise, acaba Ester Handali'nin Kira Kadın rolü daha önceki yıllarda başladı da, hakkında bilgi olmayışı, kaynakların yetersizliğinden mi ileri gelmektedir?

Yukarıdaki sorulara cevap bulabilmek şimdilik mümkün olamasa da, Ester Kira'dan ilk olarak III. Murad saltanatının başlarında söz edildiğini görüyoruz. Diğer bir anlatımla, 1574-75 yıllarında Venedik elçileri Giacomo Soranzo ve Giovanni Correr, Haseki Safiye ve Valide Sultan Nurbanu ile bunla-

¹⁷ J. H. Mordtmann, *Aynı makale*, s.12.

rın kâhyası olan Yahudi Kira Kadın ve doktor Salomon Nathan Eşkanazi'nin yardımlarını gördüklerini belirtmektedirler¹⁸.

Daha sonra Ester Kira hakkındaki bilgiyi, Stephan Gerlach'ın Ruzname'sinde bulabilmekteyiz. 24 Mart 1578 tarihinde kendisi hakkında şunları söylemektedir: "Bir Yahudi Kadını sık sık Sultan Hanım'a süvâr olur ve ona değerli taşlar götürür. Daha sonra oğlu, işi ustalara havale eder"¹⁹.

Ester Kira'ya, İstanbul'da 1580-83 arasında Venedik elçisi olarak bulunan Paolo Contarini de işaret etmektedir. Burada, Valide Nurbanu Sultan'ın, 1582'de yapılan büyük sünnet düğününe, Venedik'ten olağanüstü elçi olarak gelen Soranzo'nun, Valide Sultan'a herhangi bir armağan getirmediği ve bu yüzden onun, sırdaşı Kira Kadın'a dert yandığı, dolayısıyla Valide Sultan'ın kişiliğinin dikkat alınmadığı anlaşılmaktadır²⁰.

Oğlu III. Murad üzerinde tam bir etki kurmuş olan güçlü valide Nurbanu Sultan, çevirdiği entrikalar sonucunda, gelini Safiye Sultan'ı Eskisaray'a göndermiştir. Fakat 7 Aralık 1583'te ölünce, Safiye Sultan 25 Aralık 1583'te tekrar Harem'e dönmüş ve otoriteyi eline almıştır. Daha önce Nurbanu Sultan'ın sırdaşı olabilen Ester Kira, Harem'in yeni efendisinin de gözüne girmeyi başarmış ve hatta kendisine diplomatik bakımdan danışmanlık görevi yapmıştır. Örneğin Nurbanu, Venedik elçisi ile dostane ilişkilerini, kayınavalidesi zamanında olduğu gibi devam ettirmiştir. Fakat, Fransız elçisi ile ilişkileri iyi değildi ve valide sultan, bu elçiye karşı sempati duymuyordu. Bu konuda Ester Kira araya girmiş, yeni dostluk ilişkileri kurmuş ve böylece Harem'deki yerini, Nurbanu zamanında olduğu gibi korumayı başarmıştır²¹.

Bir başka örnek, yine Fransa ile ilgilidir. Nisan 1584'de Mısır'daki Fransız konsolosu Ventot, Valide Nurbanu ve Haseki Safiye'ye, Fransız anakraliçesi Katerina Medici'nin mektup ve armağanlarını getirdiği zaman valide Nurbanu Sultan ölmüştü. Ester Kira hemen araya girmiş ve armağanların hepsinin Safiye Sultan'a sunulmasını sağlamıştır. Gelen armağanlar içinden yalnızca bir saat ayırmış ve bunu da sadrazama takdim etmiştir. Böylece, hem Fransız konsolosunu zor durumdan kurtarmış, hem de Safiye Sultan'ın gözündeki imajını sağlamlaştırmıştır.

¹⁸ Hammer, *GOR*, IV, 38.

¹⁹ Stephan Gerlach, *Aynı eser*, s. 471.

²⁰ J. H. Mordtmann, *Aynı makale*, s.13.

²¹ J. H. Mordtmann, *Aynı makale*, s.13.

Bu sebeptendir ki Safiye Sultan, Fransız konsolosu tarafından kendisine sunulan mektubu Türkçe'ye tercüme ettirmiş, fakat yapılan tercümeğe güvenmediği için, doğru olup olmadığını öğrenmek ihtiyacını duymuştu. Bunun için mektubu ve tercümesini, Ester Kira aracılığı ile Venedik elçisine göndermiş ve onun kontrol etmesini istemiştir²².

Venedik elçisi Paola Contarini, görev yaptığı sırada, yine Yahudi Kira'nın aracılığı ile, Harem'in diğer etkili kadını olan Canfeda Kadın ile de bağlantı içerisinde olmuştur.

Safiye Sultan'ın, Mart 1587'de Kira Kadın ile ilgili olarak Venedik'e başvurmuş olduğu da görülmektedir²³.

Ester Handali, Venedik elçisi olarak görev yapan Bernardo Lorenzo (1578-90)'dan çok kısa bir zaman sonra 1590 yılında ölmüştür.

Ester Handali'nin asıl adı, Avrupa kaynaklarında geçmemektedir. Eşi, Elias Handali'dir. Yalnızca İngiliz elçisi Barton'un İstanbul'daki adamlarından Salomon Usque'un 1595 tarihli bir raporunda kendisinden "müteveffeye", yani "ölmüş" olan Serezli Kira şeklinde bahsedilmektedir²⁴. Bu değerlendirmeye göre Ester Kira, büyük bir ihtimalle Makedonya'nın Serez bölgesi Yahudilerinden olmalıdır.

Bu ikinci Kira hakkında, Venedik kayıtları her ne kadar 1575 yılından başlayarak bilgi verebilmekte iseler de, kendisinin Elias Handali'nin dul eşi, 1566 yılında Zacuto Kroniği'nin basımını destekleyen ve 1569'daki büyük yangında, İsak Akriş'in evine misafir olarak sığınan zengin Ester Kira olduğuna karar verebiliyoruz.

3) Esparanzo Malchi

III. Mehmed zamanında (1595-1603) üçüncü bir Kira, Esparanzo Malchi, Osmanlı Sarayı'nda önemli bir rol oynamıştır. Hammer'deki bir kayıt, Esparanzo Malchi ile ilgilidir. Buna göre Safiye Sultan, göndermiş olduğu atlas kumaştan dolayı Venedik elçisine teşekkür etmekte ve bu armağanı "kölesi Kira" aracılığı ile aldığını belirtmektedir²⁵. Ancak burada kullanılan "köle" kelimesini lügat anlamında almamak gerekir. Çünkü Osmanlı toplum

²² Venedik elçisinin 2 Nisan 1584 tarihli kaydından nakleden, *Hammer*, GOR, IV, 156.

²³ *Hammer*, GOR, IV, 159.

²⁴ H. G. Rosedale, *Queen Elisabeth and the Levant Company*, London 1904, s. 19.

²⁵ *Hammer*, GOR, IV, 615.

yapısında köle kadın kavramı, diğer toplumlarda olduğu gibi değildir ve "cariye" anlamındadır. Ayrıca Yahudi erkek veya kadınlardan köle kullanılmazdı.

Esparanzo Malchi'nin, İngiltere Kraliçesi I. Elisabeth'den, Safiye Sultan için kozmetik eşyası ve güzel giysiler istediğini, 16 Kasım 1599 tarihli mektubundan öğreniyoruz²⁶.

Bu üçüncü Kira hakkındaki bilgi, diğerlerinden oldukça fazladır ve daha çok da, 1600 yılındaki trajik sonunu hazırlayan olay ile tanınmaktadır. Bu olay hakkında verilen en detaylı ve doğru bilgi, Selaniki'de yer almaktadır²⁷.

Esparanzo Malchi hakkında, hem Avrupa ve hem de Osmanlı kaynakları oldukça tatminkâr bilgiler verirler. Öncekilerden daha hırslı ve çıkarıcı olduğu anlaşılan bu kadın, siyaset ile de ilgilenmiş olduğundan, bu yönü ile de tanınmaktadır.

Esparanzo Malchi, Safiye Sultan için Kira Kadın görevini yerine getirdiği gibi, onun adına bazı ekonomik konularına da el atmıştır. Bu konular, devlet bürokrasisinde yapılan atamalar sırasında rüşvet alınması ve darphanede basılan paraların ayarı ile oynanması gibi, hassas, tehlikeli ve gayri meşru uygulamalar olmuştur. Örneğin altın ve gümüş para basılırken, değerli madenden bir miktarı alınmış ve yerine değersiz maden konularak, daha sonra aynı sayıda para kesilmiştir. Alınan değerli maden, bu uygulamayı yapanlar arasında paylaşılırken, değer kaybeden para, alım gücünü zayıflatmış, enflasyonu artırmış ve halkın fakirleşmesine ve hoşnutsuzluğuna sebep olmuştur. Elbette bütün bu rüşvet ve hırsızlıklar, yalnız Kira Kadın tarafından becerilmemiş, bazı üst düzey devlet adamları, bu konularda kendisine yardımcı olmuştur. Bütün bunlardan dolayı İstanbul halkı Kira Kadın'a karşı büyük bir nefret duymuş, fakat Valide Safiye Sultan ile olan yakın ilişkisinden dolayı, bir şey yapamamakla birlikte, uygun fırsatı kollamaya başlamıştır²⁸.

Yapılan yolsuzluklara bir örnek verebiliriz: Bir gün, Darphanenin Yahudi mültEZİMİ, Defterdar Mahmud Efendi'ye "bir badem yaprağı kadar ince ve bir şebnem damlası kadar hafif" bir akça getirerek, "mevacib" ödenmesi için

²⁶ Skilliter, S.A; "The Letters from the Ottoman Sultana Safiye to Queen Elizabeth I." Documents from Islamic Chanceries, Columbia 1965, s. 140-142.

²⁷ Avram Gallantı, "Ester Kira", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, XVI, nr. 17 (94) Eylül 1926, s. 319 vd.

²⁸ Selaniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selaniki* (Yay. Mehmed İpşirli), İstanbul 1989, s.679.

böyle bir parayı kabul ederse, kendisine 200.000 akça vereceğini söylemiştir. Defterdar bu öneriyi reddedince, Yahudi mültezim, Sultan Murad'ın her türlü konuda yetkili kıldığı Rumeli Beylerbeyi Mehmed Paşa'ya başvurmuş ve aynı öneri onun tarafından kabul edilmiştir. Mehmed Paşa verilen parayı alarak, o akçanın mevacib için problem çıkarılmadan kabul edilmesini Defterdar Mahmud Efendi'ye emretmiştir. Fakat bu haberin duyulması üzerine, Topkapı Sarayı yeniçeriler tarafından kuşatılmış ve 3 Nisan 1589 tarihinde, Rumeli Beylerbeyi Mehmed Paşa ile Defterdar Mahmud Efendi'nin başları kesilmiştir²⁹.

Diğer taraftan Vezir Hadım Hasan Paşa, sadrazam olabilmek için Safiye Sultan'a çok paralar ve değerli armağanlar vermişti. Bu sebeple Hasan Paşa, sadrazamlığı zamanında memuriyetleri para ile satarak zengin olmuş ve mevki ve rütbe satın almaya gelenlere de, "Sizden aldığım paraları kime teslim ederim, bilir misiniz?" diyerek Safiye Sultan'ı imâ etmiştir³⁰.

İşte Esparanzo Malchi, Safiye Sultan'ın sarrafı ve rüşvet vasıtası olmuş, nüfuzunu gittikçe artırmış ve bir çok sarraflık entrikaları ile çeşitli politik dolaplar çevirmiştir. İstanbul Gümrüğü'nü eline geçirmiş olduğundan, paranın ayarını bozmuş ve bu sayede büyük bir servet edinmiştir³¹. Esparanzo Malchi'nin hazineye teslim ettiği "çürük akça"nın³² sipahilere dağıtılması, bir isyana sebep olurken, onun da sonunu hazırlamıştır. Olay şöyle cereyan etmiştir:

Sadrazam İbrahim Paşa ile seferden dönen yeniçeriler, Recec³³ ulufelerini istemişler ve aldıkları akçanın çürük olduğunu görünce "Verdiğiniz akça işe yaramaz" diyerek 16 Mart 1600 (1008 Ramazan'ı ortası)'de isyan etmişlerdir. Şeyhülislam Sunullah Efendi'ye giderek, "Bize verdikleri akça çürüktür. Bununla alacağımız ekmeği yemek helal midir?" diye sormuşlardır. Şeyhülislam da "Değildir!" cevabını verince, bu defa yeniçeriler "Yahudiye Kira Karı gümrükleri iltizam etmiştir. Bize bu bozuk akçayı verdi. Bu para ona aittir. Biz de onu öldüreceğiz" deyip, bu konuda fetva istemişlerdir. Şeyhülislam "Zımmiyyenin öldürülmesi dinen doğru değildir. Ancak İstanbul'dan sürülün. Siz bana dilekçe getirin, ben padişaha iletirim" demiş, fakat yeniçeriler

²⁹ Necibe Sevgen, Aynı makale, (Şubat 1969), sayı 17, s. 64.

³⁰ Necibe Sevgen, Aynı makale, s. 64.

³¹ Necibe Sevgen, Aynı makale, s. 64.

³² Çürük akça: Karışımında değersiz maden bulunan para.

³³ Recec: Rebiülahir, Cümadelülâ ve Cümadelâhir aylarına ait üç aylık ulûfe.

sakinleşmemiş ve durum padişaha iletilince “Kira Kadın saklanmıştır. Yakında bulunur, fakat zordur.” cevabı alınmıştır. Çavuşbaşı Ömer Ağa yeniçerileri gruplara ayırmış ve Yahudi Mahallesi başta olmak üzere, Kira Kadın’ı arattırmıştır. Sonunda bulunan Kira Kadın, bir ata bindirilmiş, Sadaret Kaymakamı Halil Paşa’nın konağına getirilmiş ve daha attan inmeden, yeniçerilerin hücumuna uğrayarak, parça parça edilmiştir. Cesedi Atmeydanı’nda³⁴ bir ağaca asılmış ve orada iki gün kaldıktan sonra yakılmıştır. Bu kadarla yetinmeyen ve kızgınlıktan gözü dönmüş olan isyancılar, ertesi gün Kira’nın oğulları ve akrabalarının kendilerine teslim edilmesini istemişlerdir. Büyük oğlu bulunmuş ve hemen öldürülmüştür. İkinci oğlu³⁵ ise Müslümanlığı kabul ederek, canını kurtarmıştır³⁶.

Ölümünden sonra Esparanzo Malchi’nin nakit olarak serveti 500 yük, yani 50.000.000 akça olarak belirlenmiş ve bu para ile Yeniçerilerin ulufeleri ödenmiştir. Ayrıca terekesinden çıkan 42 adet gayrimenkulü, mücevherleri, gemi ve depolardaki ticarî malları müsadere edilmiş, çürük paranın “sağlam”³⁷ hale getirilmesi için 100.000 filori darphaneye gönderilmiştir. Daha önce Kira Kadın’ın elinde olan 88 adet “hizmet defteri”, yeniçerilerin maaşlarının verilmesi için dağıtılmıştır. Bütün bunlara rağmen Valide Safiye Sultan, Halil Paşa’nın isyancılar karşısında gevşek davranmasını affetmemiş ve olaydan kısa bir süre sonra kendisini görevden aldırılmıştır³⁸.

Esparanzo Malchi, bu derecede politik ve ekonomik Kira Kadın tipinin ilk ve son örneği olmuş ve onun korkunç sonu, bir daha bu gibilerin ortaya çıkmasını önlemiştir. Ayrıca bu olaydan kısa bir süre sonra, bütün Osmanlı toplumundaki bütün Yahudileri ilgilendiren ve giyim konusunda yasaklayıcı ve kısıtlayıcı tedbirler getiren bazı kararlar alınmıştır. Buna göre; Yahudilerin çuha ve değerli elbise ile kırmızı şapka giymeleri yasaklanmış, ancak, siyah veya mor renkli şapka giyebilmeleri, kendi isteklerine bırakılmıştır³⁹.

³⁴ Bugünkü Sultanahmed Meydanı.

³⁵ Bu oğul, Sultan İbrahim devrinde ölen Aksak Mustafa Çavuş’tur.

³⁶ Selaniki Mustafa Efendi, *Aynı eser*, s.854-857.

³⁷ Sağlam akça: İçerisinde değersiz maden bulunmayan para.

³⁸ Selaniki Mustafa Efendi, *Aynı eser*, s. 857; Mordtmann, *Aynı makale*, s. 16.

³⁹ Selaniki Mustafa Efendi, *Aynı eser*, s. 856 “Bundan sonra Yahudiler, çuka ve kıymetli elbiseler giymesinler. Kırmızı şapka kullanmasınlar. İltizamlara girmesinler. Para işleri eskiden olduğu gibi, kanun üzere görülsün” diye padişaha dilekçe verdiler. Padişah da bir hattı hümayun ile bunları kabul ve ilan etti.”

Venedik elçisi Ottoviano (1604-1608), Esparanzo Malchi'den sonra da Eski ve Yeni Saray'a Yahudi Kadınlar'ın sıklıkla devam ettiklerini belirtmektedir. Bunlar "Kira Kadın" rolünü devam ettirmişlerse de hiç biri, önceki "kötü örnek"ten dolayı, Esparanzo Malchi gibi büyük boyutlarda etkili olmamıştır⁴⁰.

Bütün bu bilgilerden sonra, Yahudi Kira Kadınlar hakkında bazı değerlendirmeler yapmak gerekirse, şu tespitlerde bulunmak mümkündür:

1) Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde Yahudiler, erkeğiyle kadınıyla, ekonominin önemli aktörleri olmuşlardır. Özellikle Türklerin, devletin askerlik, bürokrasi ve ilim sahasındaki ilgi ve sorumluluğu üstlenip, ticaret ve ekonomiyi kontrollerine alamayışları, onlara böyle bir zemin hazırlamıştır. İncelediğimiz Osmanlı Maliyesi'ne ait kayıtlarda, Salamon, İsak ya da Arslan gibi bir çok Yahudinin, iltizam ve mukataaları ellerinde tuttıkları görülmektedir. Ekonomiyi elde tutma üstünlüğü, Klasik Dönem'de Yahudilerin kontrolünde ise, bu üstünlük XVII ve XVIII. yüzyıllarda Rumlara ve XIX. yüzyılda da Ermenilere geçecektir.

2) Genel bir biçimde söylemek gerekirse, "her şey ihtiyaçtan doğar". Yani, Yahudi Kadınların saray ile bu derece yakınlık kurabilmeleri, onlara duyulan ihtiyaçtan kaynaklanmıştır. Diğer bir anlatımla, Yahudi Kadınlarının aktif rol üstlenmek istemeleri ile Osmanlı Haremi'ndeki kadınların onların bilgisinden yararlanmak istemeleri, karşılıklıdır ve birbirini tamamlayıcı mahiyettedir.

3) Valide Sultanlar, her ne kadar Kanunî'den sonra devlet yönetiminde etkili olmaya başlamışlarsa da, onları, İngiltere kraliçeleri veya Rus çariçeleri ile karşılaştırmak doğru değildir. Çünkü onlar, Padişahlardan kalan boşluğu doldururken, gerçek anlamda bir devlet yönetimi göstermemişler ve yetki-sorumluluk dengesinde hareket edilmediğinden, üzücü olaylara sebep olmuşlardır. Kendilerinin doğrudan bulaşmak istemedikleri rüşvet ve adam kayırma gibi çirkin konularda da, Yahudi Kira Kadınları kullanmışlardır. Esparanzo Malchi'nin sebep olduğu olayların sorumluluğunu, yalnız bu Kira Kadın'a yüklemek, yeterli ve doğru değildir. Eğer Valide Sultanlar'ın isteği

⁴⁰ Değerli araştırmacı Leslie Pierce, I. Ahmed döneminde de bir Kira Kadın'ın var olduğunu bizzat bana söylediye de, bu konuda bir isim belirtmedi. Sahasının tartışmasız uzmanı olan kendisi, umarım bir başka güzel çalışmasında, bu konuda açıklayıcı bilgiler verecektir.

ve desteği olmasaydı, genelde dul bir Yahudi Kadın olan “Kira”nın pek bir etkisi ve önemi olamazdı. Dolayısıyla, iyi ya da kötü, Kira Kadınların yaptıklarının sorumluluğu, gerçekte Valide Sultanlara aittir ve Kira Kadınlar, sadece kendilerinden beklenen görevi yerine getirmişlerdir⁴¹.

4) Kira Kadınlar, Valide Sultanlar için, Harem’in sıkıcı atmosferinden Batı Dünyası’na açılan bir pencere olmuşlardır. Bu pencereden bakarken, bazen Nurbanu-Venedik ilişkileri gibi, orijinleri ile bağlantı kurabilmişlerdir.

5) Osmanlı toplumu ve hatta tarihçiler, Kira Kadınlara karşı olumlu bir gözle bakmamışlardır. Hatta biraz da aşağılayıcı bir tanımlama ile kendilerinden, “Kira Karı” veya “Kira Acuze” şeklinde bahsetmişlerdir.

6) Klasik Dönem’de ekonomik bakımdan Yahudilere duyulan ihtiyacı, XIX. yüzyılda Ermeniler için görüyoruz. Katolik Ermenilerin İstanbul’dan Anadolu’nun çeşitli yerlerine sürgün edilmesinden sonra, onların geri dönmelerini isteyenlerin başında, Osmanlı devlet adamları gelmiştir. Çünkü bu Ermenilerin önemli bir kısmı, Osmanlı yöneticilerinin ekonomik danışmanlığını yapmışlardır.

7) Türkçe’de “ca” eki, bir küçültme takısıdır. Osmanlı kayıtlarında “Kira”ların yanı sıra, “Kiraca” ile de karşılaşılmaktadır. Bu iki kelime arasındaki fark, bize, daha küçük boyutlarda başka Yahudi kadınların da bulunabileceğini çağrıştırmaktadır.

8) Kan iftirası, genelde Yahudilerin tarih boyunca Avrupa ülkelerinde maruz kaldıkları bir harekettir. Buna göre, ekonomik bakımdan çok güçlü hale gelen zengin bir Yahudi’ye iftira atılır ve öldürülmek suretiyle ortadan kaldırıldıktan sonra, bütün mal varlığına el konurdu. Osmanlı Tarihi boyunca böyle bir olay görülmediği gibi, Esparanzo Malchi’nin öldürülmesi de, bir “kan iftirası” değildir.

9) Fatma Hatun’a ait muafiyet beratını ilk olarak yayınlayan Smirnov ve ondan sonrakiler ki, bunlara günümüzde yapılan yayınlar da dahildir, tek bir Kira’nın var olduğunu sanmaktadırlar. Halbuki ilk Kira Kadın’a verilen beratın tarihi 1521, Esparanzo Malchi’nin ölüm tarihi 1600’dür. Bu durumda

⁴¹ Ölçü bozulduğu için, narh uygulanmadı, yağ, bal, buğday, pirinç, nohut, et ve ekmeği, herkes istediği fiyata satar oldular. Kimsenin kimseden korkusu kalmadı. Halk bu sıkıntısının ve Safiye Sultan için söyleyemediklerinin acısını, Kira Kadın’dan çıkardı. Bkz. Selaniki Mustafa Efendi, *Aynı eser*, s. 853-854.

80 yıllık bir süre söz konusudur ve diğer “Kira”ları hesaba katmadığımızda ortaya, aktif yaşantısı 80 yıl olan çok uzun ömürlü bir kişi çıkmaktadır.

10) Kira Kadın konusu, yalnız Yahudi Kadınların Osmanlı toplumunda ekonomik ve siyasî bakımdan üst düzeyde etkili bir rol oynamalarını göstermesi bakımından değil, Yükseliş Dönemi’ni tamamlayan Osmanlı Devleti’nde, rüşvet ve iltimasın gittikçe büyük ve tehlikeli boyutlara ulaştığı ve bunun da, Duraklama Dönemi’nin bir göstergesi olarak sayılması gerektiği bakımından da önemlidir.

OSMANLI DENİZCİLİĞİNİN İLK DEVİRLERİ*

MÜCTEBA İLGÜREL

Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun 700. yıldönümü törenlerinin yapıldığı son zamanlarda, tarihçiler arasında Beylik dönemine ait çalışmalar artmıştır. Bu çalışmalarda Türkiye Selçukluları Devleti ile de irtibat kurulmaktadır. Bu yüzden ilk devirler üzerinde çalışan tarihçilerin mesailerini iki tarafa da yönlendirmesi zaruretini vardır. Osmanlı Beyliği'nin daha Anadolu Selçuklu Devleti bünyesinde bulunduğu devirlerden itibaren önemli bir varlık gösterdiği, dikkatlerden kaçmamaktadır. Ancak Bizans gibi güçlü bir devlete komşu olarak gelişmekte olan bu beyliğin, bir kara beyliği olduğu da kabul edilmelidir. Yani kuruluş yıllarında beyliğin hiç bir deniz geleneği yoktu. Türkiye Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra, Beyliğin Bizans ile giriştiği mücadelelerde denizcilğe ilk adımlar atılmıştır¹.

Türk Denizciliğinin Başlangıcı

Burada göz önünde bulundurulması gereken bir husus ise, Selçuklu harekâtından ayrı olarak 1081-1097 yıllarında Batı Anadolu'da faaliyet gösteren Çaka (Çakan) Bey'in deniz devletidir. Çaka Bey o zamana kadar tarihe geçen ilk Türk denizcilerindendir. Anadolu'daki savaşlarda Bizanslılara esir düştü. İstanbul'da kaldığı yıllarda, Bizans'ın kuvvetli ve zayıf noktalarını iyice öğrendi. Çaka Bey esaretten kurtulduktan sonra topladığı kuvvetlerle İzmir'i fethetme muvaffak olup bölgede bir Türk beyliği kurdu. Beylik daha ziyade bir deniz devleti görünümünde idi. Çaka Bey edindiği tecrübelerin ışığında, batı Anadolu'ya hâkim olabilmek için Bizans deniz gücünün kırılmasının lüzumu-

¹ Türklerin daha eski tarihlerde Hazar Denizi ile Baykal Gölü'nde gemicilikle uğraştıkları bilinmektedir. Nitekim *Oğuz Kağan Destanı*'ndaki " daha deniz daha müren " ifadesi, Türklerin denizle olan yakınlığını ifade etmektedir (Reşid Rahmeti Arat, *Makaleler*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1987, s. 620). Öte yandan *Dedem Korkud'un Kitabı* (Hazırlayan Orhan Şaik Gökçay, İstanbul 1973) adlı eserde çeşitli yerlerde ağaçtan yapılmış gemilerden ve hatta yelkenden bahsedilmektedir. Bk. s. 20, 25, 100. Başka bir örnek ise 1086'da İznik'te bir devlet kuran Ebu'l- Kasım Bizans'a karşı savunma tedbirleri alırken limanda da gemi inşaatını hızlandırmıştı. Bk. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 84. Bu eserde bahsi geçen Sinop, Alâye ve Trabzon'daki faaliyetler ile Suğdak Seferi, Türklerin süratle denize intibak edişlerini göstermektedir.

munu kavramıştı. Bunun için de bir Türk donanmasının hazırlanması gündeme geldi. İlk Türk donanması 40 parçadan ibaret üstü kapalı gemilerden teşekkül ediyordu². Onun gemi çeşitleri hakkında ancak bu kadar bilgiye sahibiz. İzmir ve civarında tersanelerin bulunduğu muhakkaktır. Çaka Bey kısa sürede Foça ve Urla taraflarını hakimiyeti altına aldıktan sonra, donanması ile deniz seferlerine çıktı. O, artık tecrübeli bir devlet adamı ve denizci olarak Anadolu sahillerinin ve adaların önemini kavramıştı. Bu yüzden sahillerin emniyeti için adaların fethinin gerektiğine de inanmıştı³. Bu cümleden olarak Midilli ilk fethedilen adadır. Bundan sonra Sakız, Sisam ve Rodos gibi adalar gelişmiş donanma gücü sayesinde Türk Beyliğine dahil edildi. İmparator Aleksios Komnenos (1081-1118), Çaka Bey'in donanmasına karşı bir güç gönderdiyse de başarılı olamamıştır. Bu zafer Türklerin ilk deniz zaferidir.

Çaka Bey iyi teşkilâtçılığı yanında, iyi bir denizci ve çok iyi bir strateji uzmanı idi. O batı Anadolu'nun muhafazası için adaların elde bulundurulmasının lüzumuna inanmıştı. Bunun için de denizcilğe azamî ölçüde önem verilmesi gerektiğini biliyordu. Çaka Bey Türk denizcilğinde önemli bir başlangıç yapmıştı. Onun değeri, damadı I. Kılıç Arslan tarafından ortadan kaldırıldıktan sonra farkedildi. Zira binlerce Haçlı askeri, Çanakkale Boğazı ile Marmara sahillerine yüklendiği zaman Çaka Bey'in donanması ortada yoktu. Haçlılar Anadolu'ya kolayca geçtikten sonra şehirler ve adalar Türklerin elinden birer birer çıktı. Çaka Bey'in devleti yıkılıp donanması ortadan kalkmıştı.

Çaka Bey'den sonra Türk denizciliği bir müddet önemli gelişmeler kaydetmemiştir. Ancak denizcilik ve denizle yakından ilgilenmeler devam etmiştir. Zira Haçlı seferinden sonra Türklerin sahillerden içerilere çekildiği bilinmektedir. Türkiye Selçuklularında I. Mesud (1116-1156) ve II. Kılıç Arslan (1156-1192) devirlerinde Türk denizciliği yeniden bir canlılık gösterdi. Bir müddet sonra Samsun'un ve Antalya'nın fethi (1207) ile Keykâvus b.

² Çaka Bey hakkında bk. Osman Turan, Aynı eser, s.87 vd.; Akdes Nimet Kurat, Çaka Bey, *İzmir Civarındaki Adaların İlk Türk Beyi*, MS. 1081-1096, s. 20-27; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklu Çağındaki İzmir Türk Beyi'nin adı: Çaka mı, Çağa mı, Çakan mı ? ", *Tarih Dergisi*, Sayı 34, İstanbul 1984, s. 55-60; Mücteba İlgürel, "Çaka Bey" mad. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, 8, s. 186-188.

³ Çaka Bey vaktiyle esir olarak Nikephoros Botaneiates'in sarayında bulunmuş ve denizciliğin önemini burada kavramıştı. Bu konuda bk. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* (tercüme Fikret Işılta n) Ankara 1981, s. 232-233.

Keyhüsrev ile Alâeddin Keykubad'ın taşıdığı unvanlara "Sultanü'l-berr ve'l-bahreyn" unvanı da eklendi⁴. Bu unvan denizciliğe verilen önemi ifade etmektedir. 1214 yılında Sinop'un fethiyle Selçuklu denizciliği ve ticareti büyük bir gelişme kaydetti. Alâiye'nin fethi ise Türk denizciliği için önemli bir başlangıç oldu. Burada devrin en gelişmiş tersânesi kuruldu. Bu hükümdarın önemli bir başarısı da Moğolların istilâsına uğrayan Kırım'daki Suğdak şehrine denizden asker sevk edilmesidir. Bu ilk denizaşırı sefer başarı ile sonuçlanmıştır⁵.

Denizciliğe büyük önem veren diğer bir Türk hükümdarı ise Aydınöğlu Gazi Umur Bey'dir. Umur Bey, beyliğini genişletmek üzere fethettiği İzmir üzerine aynı yıl Venedik, Rodos ve Kıbrıs filolarının taarruzları ile karşılaşınca, sahillerin emniyeti için güçlü bir donanmaya ihtiyaç olduğunu anladı. Gazi Umur Bey gibi gemiciliğe ve denizciliğe önem veren Menteşe, Saruhan ve Karesi beylikleri de Akdeniz'de korsanlığa başlamışlardı. Esasen Çaka Bey'den beri korudukları denizcilik geleneğini devam ettiriyorlardı⁶. Bu yüzden Venedik ve Ceneviz ticareti tehlikeye girmişti. Keza adalardaki Latin prensliklerinin hakimiyetleri de tehlike içindeydi. Marina Sanudo'nun mektupları arasında bulunan 1328 tarihli Eğriboz'dan aldığı bir mektupta, sayıları git-tikçe artan Türklere karşı bir çare bulunamadığı takdirde, adaların bunların eline geçeceğine dâir haber bulunmaktadır⁷. Bu haber artık uzak mesafelere gemi sevk edebilen Türklerin gemi inşa teknolojisinde önemli mesafeler kattığını göstermektedir.

Gazi Umur Bey 1335'te irili ufaklı 276 gemi ile Mora'ya bir akın yapmıştı. Bu sefer 1339 yılında tekrarlandı. Yeni bir donanma ise 1342 de 380 gemi ile Meriç ağzına kadar gidip dönmüştü⁸. Umur Bey'in Türk denizcili-

⁴ Ahmed Tevhid, "Antalya Surları Kitabeleri", *T.T.E.M.*, IX, 86, İstanbul 1341, s. 165-176.

⁵ Suğdak şehrinin fethi ve tersaneler hakkında bk. Osman Turan, Aynı eser, s. 357 vd.; Oktay Aslanapa, "Türk Denizciliği ve Selçuklu Tersaneleri", *Türk Kültürü*, 146 (1974), s. 69.

⁶ Halil İnalçık, "The Rise of the Turcoman Maritime Principalities in Anatolia, Byzantium and the Crusades", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire Essays on Economy and Society*, Bloomington 1992, s.309-341.

⁷ H. A. Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, (tercüme Ragıp Hulusi), İstanbul 1928, s. 66.

⁸ Umur Bey'in deniz gücü hakkında bk. *Le Destan D'umur Pacha (Düstürnâme-i Enverî)*, Par Irène Mélikoff-Sayar, Paris 1954. türlü yerler; Ayrıca bk. Elizabeth A. Zachariadou, *Trade and Crusade Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydın (1300-1415)*, Venedik, s. 22; Keza bk. İbn-i Kemal, *Tevârih-i âl-i Osman*, II. Defter, (yayınlayan Şerafettin Turan), Ankara 1991, s. 109; aynı müellif, *Tevârih-i âl-i Osman*, IV. Defter (yayınlayan Koji Imazawa), Ankara 2000, s. 217; Tamamlayıcı bilgi için bk. Erdoğan Merçil, "Aydınöğulları" mad., *DİA*, IV, 239-241.

ğine katkısı çok olmuştur⁹. Nitekim Umur Bey'in denizcilik geleneğine âit özellikle Osmanoğulları tarafından benimsenmiştir. Bunlardan gemicilerin "Gazi Umur cânı için" diyerek yemin etmeleri dikkat çekmektedir. Nitekim belge mahiyetindeki bu ifade cümle içinde şöyle anılmaktadır:

"Aydın Bey-oğlu Gazî Umur Bey gemilere binüp gazalar iderdi. Âl-i Osman beylerinden gemi ile ewel gazâ iden Umur Bey'dir. Nice kerre velâyeti zâhir olmağın gazîler Gazî Umur cânı için - deyu yemin ederlerdi"¹⁰.

Denizle Karşılaşma ve Bazı Yanlış Bilgiler

Osmanlı Beyliği'nin çekirdeğini teşkil eden Söğüt Uç Beyliği'nin 1280'li yıllardan, kuruluş tarihi itibar edilen 1299 yılına kadar denizle hiç temasa geçmediği anlaşılmaktadır. Ancak müteakip yıllardaki fetihler, İzmit ve İznik sınırlarını zorlamaya başladı. Böylece denizle temaslar arttı. Bu arada İznik'in göl üzerinden İstanbul ile irtibat kurduğu tesbit edildi. Bizans ile yapılan mevzî savaşlar beyliği adım adım denize yaklaşıyordu. Bunlardan ilki Koyunhisar (Bapheus) muharebesidir (27 Temmuz 1301)¹¹. Türkler bu hisarı fethetmekle İzmit'e biraz daha yaklaşmış oluyorlardı. 1303 tarihinden itibaren başlayan İznik ablukası Samsa Çavuş'un civardaki akınları ile devam etti. 1307 yılında abluka kuşatmaya çevrilince İznik tekfuru imparatorudan yardım istedi. İmparatorun yardımının denizden Yalova'ya geleceği casuslar vasıtasıyla öğrenilmişti. Yardım Yalova'ya geldiği zaman, tarassuda memur ümeradan Gazi Abdurrahman Bizans askerinin karaya çıkmasını bekledi. Zira düşmanı denizde karşılayacak kuvvet yoktu. Savaş denizde değil karada oldu¹².

⁹ Bu konuda en eski bilgileri Dukas vermektedir. Bk. *Bizans Tarihi*, (çeviren VL. Mirmiroğlu), İstanbul 1956, 14 vd.

¹⁰ Yusuf b. Abdülatîf, *Sûbhatü't-ahbâr'dan* naklen Himmet Akın, *Aydınoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, Ankara 1968, s. 50. Yusuf b. Abdülatîf (ö. H. 952) Kanunî devri tarihçilerindedir. Burada Umur Bey için söylenen "Âl-i Osman beylerinden " ifadesi bir genellemeden ibarettir.

¹¹ Halil İnalcık, " Osman Gazi'nin Nicaea Kuşatması ve Bapheus Muharebesi ", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kurucusu Osman Gazi ve Dönemi*, (Sempozyum Sonuç Bildirileri), Bursa 1996, s. 37.

¹² İbn-i Kemal, *Tevârih-i âl-i Osman*, I. Defter (yayımlayan Şerafettin Turan), Ankara 1970, 132-133; Solakzâde, *Tarih*, 14; Ayrıca bk. Necib Âsım, Mehmed Ârif, *Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1335, 589; gölden gelebilecek tehlike Orhan devrinde de devam ediyordu. İbn-i Kemal, *Tevârih-i âl-i Osman*, II. Defter, 42-43; Osmanlı Beyliği'nin ilk devirlerde deniz gücünün olmadığını İ.H. Uzunçarşılı'nın da dikkatini çekmiş olmalı ki bir eserinde "Anadolu Beyliklerinde denizcilik" (*Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1988, 145-146) başlığı altında sahil beyliklerinin deniz ile olan ünsiyetlerine yer vermiştir.

Burada gerçeğe uymayan bazı haberlere de yer vermek gerekir. Bu cümleden olarak 1308 yılında İmralı adasının fethinin gerçekleştirildiğine dâir haber rivayetten öte gidememiştir. *Tevârih-i âl-i Osman* gibi muahhar olup ilk devirlere âit bilgiler veren kaynaklarda İmralı'nın fethine dâir bilgi yoktur. Ancak Hammer, Bizanslı müverrih George Pachymeres'e dayanarak Türklerin elinde 30 adet gemi olduğunu, adanın bu gemilerle çevrildiğini ve sonunda savaş ile fethinin mümkün olduğunu iddia etmektedir. Diğer taraftan Beylik ümerasından Aykut Alp'in oğlu Emir Ali (= Kara Ali)'nin Kite tekfurunun arazisinde bulunan Ulubad (Apollonia) gölü üzerindeki Kız-adası (Alios)'nı savaşız elde etmesi hadisesinin, eski adı Galios olan İmralı'nın fethi zannedilmesinden hataya düşülmüştür. Bu hatayı yapan Hammer'den sonra bazı tarihçiler hatayı tekrarlamışlardır¹³. Halbuki bu tarihte Türklerin elinde 30 adet gemi olması mümkün değildir. Burada akla en yakın düşünce adanın teslim olmasıdır ki, her yerde mücadele veriliyorken bu da mümkün değildir¹⁴. Öte yandan adanın ne zaman fethedildiğine dair bilgimiz de yoktur. Bundan başka Osmanlı kaynaklarında bulunmayan bir rivayet de Osman Bey'in babasının Davud olduğu ve beraberinde bulunan 10.000 kişilik çadır halkı ile, Kefe'den deniz yoluyla Anadolu'ya göç ettiğine dâir haberlerdir. Bu durumda Osman ile babasının aşiret beyi olmadıkları, birer gemici oldukları iddia edilmiştir. Bu iddia daha da öteye götürülüp onların korsanlık yaptığı söylenmiştir¹⁵.

Osman Bey'in ve ceddinin gemici oldukları hakkındaki diğer bilgiler de tamamen hatalıdır. Bu uydurma haberi ilk veren Atinalı Chalkokondyles'dir. Ona göre Osman Bey 1298'de donanması ile Mora, Eğriboz ve Yunanistan'ın doğusuna başarılı bir deniz seferi yapmıştır. Aynı müellifin fahiş bir hatası da Osman Bey'in 1310 yılında Rodos'a başarılı bir sefer yaptığına dairdir. Tabiiyle bu iddialar yanlıştır. Nitekim H. A. Gibbons¹⁶ eserinde "Osmanlılar ve

¹³ Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi* (trc. Mehmed Ata), C. I, İstanbul 1336, 100. Bu hataya düşmeyip ikazda bulunanlar için bk. İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, 109 ve not 5; M. Tayyib Gökbilgin, *Osman I. mad., İA*, C. 9, 438-439. Buna benzer bir hata da Ertuğrul Bey'in bir donanma tertip ettiğine dairdir. Bk. Şehabettin Tekindağ, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Hakkında Yeni Görüşler", *Atatürk Konferansları*, VII, Ankara 1980, s. 63-75.

¹⁴ Bu konuda bir karışıklık olabileceği ihtimali için bk. Necib Âsım, Mehmed Ârif, *Aynı eser*, s. 605, not 1.

¹⁵ Merhum Prof. Dr. Şehabettin Tekindağ, bu konulara dâir yapılmış bir yayının üzerine hazırladığı makalesinde (" Osman Gazi'nin Nesebi Meselesi", *Tercüman Gazetesi*, 14-15 Haziran 1982) bu haberlerin uydurma olduğunu ortaya koymuştur.

¹⁶ *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, İstanbul 1928, s. 30-31, 66 not 3, 237-238, özellikle bk. not 1. Rodos seferine âit bilgileri şüphe ile karşılayan İsmail Hâmi Danişmend, (*İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, I, s. 8) Osmanlı menbalarında bu sefer hakkında bilgi olmadığını ifade etmektedir. Halkokondyles bu kadarla da kalmayıp yanlış bilgi vermeye devam

İmparatorlukları hakkındaki ananevî yanlış fikirler” başlığı altında yaptığı tashihlerde bu konuyu da inceleyip hataları ortaya koymuştur. Burada önemle ifade etmek gerekir ki Osmanlıların Marmara'da ve Çanakkale Boğazı'nda bir donanmaya sahip olmaları, Karesi Beyliği'ni ilhak etmekle başlamıştır. Bu konuya ileride temas edeceğiz.

Gemicilikte İlk Adımlar

Kuruluşundan sonra bir müddet daha Beyliğin denizle yakınlığının olmadığını hesaba katmalıyız. Nitekim bu düşüncemizi güçlendirecek bir şiir, Bizans donanmasına olan hayranlığı ortaya koymaktadır. Kemal Paşazâde¹⁷'nin Osman Bey devrini anlatan eserindeki şiiri aşağıdadır:

Rumeli dâmenin tutar birisi
Berisinde Anadolu yakası
Ol iki derya içinde bin gemi
Bunlara mensubdur yok bir kemi

Kûh-ı peyker seyriçün açsa peri
Hem-ser olmaz birine tayr u peri

Salsa lenger kûha benzer sergerân
Açsa yelken bâd-ı sarsardır heman¹⁸.

Mübalagalı bir şekilde olsa da Bizans gemilerine hayranlık duymamak mümkün değildi. Nitekim Bizans hükümdarı Andronikos II (1282-1328)

etmiştir. Müellife göre Ertuğrul Bey bir donanma tertip ederek Rumeli'ye asker çıkarmıştır. Tabiatıyla buna hiç imkan yoktur (Bk. Şehabettin Tekindağ, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Hakkında Yeni Görüşler", s. 63-75). Müellif muhtemelen Karesi Beyliği'nin gerçekleştirdiği akınlar ile karıştırmış olabilir.

¹⁷ İbn-i Kemal, *Aynı eser*, s. 23.

¹⁸ Muahhar olmakla beraber, Kemalpaşa-zâde'nin eseri en çok güvenebileceğimiz bir kaynaktır. Bu yüzden müellifin Bizans donanmasına olan hayranlığını dile getiren şiirinin de gerçeği ifade ettiğini söyleyebiliriz. Zira müellifin konuyu iyi araştırdığı anlaşılıyor. Okuyucuya yardımcı olmak üzere şiiri sadeleştirilmiş bir şekilde ifade etmekte yarar var:

Biri Rumeli'nin eteğini, biri de Anadolu yakasını tutuyordu.
Akdeniz ve Marmara içinde bin gemi bulunuyordu.
Hatta fazladır, az değil.
Dağ heybetindeki gemiler sefer için kanat açsa,
Kanatlar hiçbirine eş olamaz.
Demir atığında sarsılmaz bir dağdır,
Yelken açtığında sanki bir kasırgadır.

devrinde 20 aded triere denilen 3 sıra kürekli bir cins gemi inşası plânlanmıştı¹⁹.

Osmanlı Beyliği'nin askerleri ilk defa Aydos'un fethinde Bizans'tan gemilerle gelen asker ve mühimmat ile karşılaşular (1326). İznik muhasarasında (1331) Osmanlı Beyliği'nin gölde yüzdürecek gemisi her halde yoktu. Halbuki İznik gölden gemilerle takviye görmekteydi²⁰. Buna mani olunamıyordu. Orhan Bey İznik'in fethinden sonra Beyliğin merkezini buraya taşımıştır. Denizle veya gölle ünsiyeti olmayan beylik idaresinin bir müddet buraya taşınması manidar görülmektedir.

Osmanlı Beyliği'nin denizcilik faaliyetlerinde Bizans karşısında henüz yetersiz oluşunun bir delili de Bursa'nın fethinin gecikmesidir. Kuşatma sırasında Bursa'nın Mudanya ve Gemlik limanları yoluyla İstanbul'dan yardım alması fethin uzamasına sebep olmuştur. Gelen yardımlar denizden önlenemediği için, bu iki şehir bir müddet karadan abluka altında tutulmuştur. Kuşatmanın başlangıç tarihi hakkında ihtilaf varsa da genel olarak kabul edilen tarih 1314'tür. Bursa'nın fethi tarihi 1326 olduğuna göre güçlü surlarla birlikte bu yardımların da rolü olmalıdır. Burada konumuzla ilgili olan husus, Mudanya ve Gemlik limanlarına gelen Bizans takviye güçlerinin denizden engellenemeyişidir.

Sahillere ve sahil şehirlerine yapılan seferlerden sonra gemiciliğin önemi anlaşılmış olup her halde gemi inşaatına teşebbüs edildi. İlk tersane veya tezgâhın Karamürsel'in fethinden sonra (1324) burada kurulduğu tahmin olunabilir²¹. İlk tersanenin Gemlik'in fethinden (1333) sonra burada kurulmuş olması ihtimali de vardır. Veya Gemlik'in fethinden sonra her iki yerde tersane kurulmuş olabileceği de hesaba katılmalıdır. Kaynaklarda Yalova'nın fethi anlatılırken denizciliği ilgilendiren ifadeler dikkati çekmektedir. Yalova'nın teslim alınmasından (1337)²² sonra, kale hakimi mal ve eşya-

¹⁹ Bu devirde Bizans deniz gücü hakkında bk. S. Runciman, "Deniz Kuvveti'nin Ortaçağ Tarihindeki Rolü", *III. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1948, 156-164; Georg Ostrogoroky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 448, 485, 486.

²⁰ İbn-i Kemal, *Tevârih-i âli Osman*, II. Defter, s. 43. Bu konuya Aydın Taneri (*Osmanlı Kara ve Deniz Kuvvetleri, Kuruluş Devri*, Ankara 1981, s. 325) de temas ederek kuşatmanın denizden kontrol edilemeyeşine işaret etmiştir.

²¹ Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, 113-114.

²² Yalova'nın 1326'da fethedildiği rivayeti olunmakla beraber, 1337 tarihi kesinlik kazanmıştır. Bk. Halil İnalçık, "Aynı makale", s. 32-33. Yalova ve Karamürsel'in fetihlerinden sonra bölge timar erleri arasında paylaşırılmış ve bu erler kıyıları beklemekle görevlendirilmiştir. Kı-

sını gemilere yükletip İstanbul'a gitti. Bu arada Yalova sahilleri timar erlerine üleştirildi²³. Bu hazırlıklar Bizans'tan gemilerle gelebilecek tehlikeye karşı idi. Zira Bizans gemilerine karşı denizde savunma yapılamıyordu.

Orhan Bey devrinde Beyliğin birkaç yılda küçük çapta gemilerden müteşekkil bir donanmaya sahip olduğu anlaşılıyor. Bunda Karamürsel ve Gemlik belki de Mudanya'nın birkaç kilometre batısında yeralan Zeytinbağı (Trigleia) tersânelerinin rolü olsa gerek. Bu tarihlerden sonra hem sahil şehirlerinin fethinin arttuğunu hem de Rumeli'ye geçişin gündeme geldiğini görüyoruz. Mihaliç ve Edincik alındıktan sonra deniz seferlerine girişilmesi için Orhan Bey'in faaliyete geçtiği tesbit ediliyor. Kemal Paşa-zâde bu konuda verdiği bilgileri "Sultan Orhan sefine-i cihadı deryâ-yi gazâyâ salmağa ikdam..."²⁴ başlığı altında toplamıştır. Bu ifadeden savaş gemilerinin inşa edildiğini anlamak mümkündür. Nitekim 1337 yılı yazında denize açılma hususunda ciddi bir teşebbüsün olduğu anlaşılıyor. Buna göre muhtemelen Zeytinbağı'ndaki tersanede inşa edilmiş olan hafif gemilerle hareket edilmiş; ancak bu küçük donanma Bizans donanması tarafından püskürtülmüştür. Gemilerde savaş tecrübesi olmayan yaya askeri bulunuyordu²⁵. Burada Osmanlıların gemi inşaatında Karesili gemicilerden yararlandıklarını rahatlıkla söyleyebiliriz. Bundan sonra hem Rumeli'ye geçiş hem de fetihler için hazırlıklar başlamıştır. Nitekim beyliğin gücünü ifade edecek sikke darbedilmesi ve hutbe okunması herhalde buna işaret olmalıdır.

Orhan Bey Bizans ile yaptığı başarılı mücadelelerde, Beyliği kara ordusu ile belli bir seviyeye getirmişti. Ancak denize ulaşmış olmasına rağmen denizle yeterli düzeyde ünsiyeti yoktu. Orhan Bey bu başarılarından sonra Beylik kuvvetlerini Rumeli tarafına nasıl geçirebileceğini düşünmeye başladı. Kemal Paşa-zâde²⁶ Orhan Bey'in bu düşüncesini "kümât-ı guzâtu Rumili câni-

yların ancak karadan savunulabildiğini ifade eden şu cümle manidardır. "Timar erleri gelüp kenârları bekletiler. Kim tâ kim İstanbul'dan gemi çıkartmaz oldılar". Bk. *Anonim Tevârih-i âli Osman* (F. Giese neşri), Hazırlayan Nihat Azamat, İstanbul 1992, s. 16. Ayrıca bk. Oruç Bey, *Tevârih-i âli Osman*, Hannover 1925, s. 15. Yukarıdaki ifade bu eserde de zikredilmektedir.

²³ Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ Neşri Tarihi*, C.I, (Yay. Faik Reşit Unat, Mehmet A. Köymen), Ankara 1987, s. 153.

²⁴ *Tevârih-i âli Osman*, II. Defter, s. 95.

²⁵ Bk. Elizabeth A. Zachariadou, "Karesi ve Osmanlı Beylikleri: İki Rakip Devlet", *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, Ed. Elizabeth A. Zachariadou, İstanbul 1997, 242-254. Müellif Trakya'da gaza yapmak üzere Boğazi geçiren Karesi Beyliği'nin geniş çaplı donanmasının da başarılı olmadığını zikreder.

²⁶ *Tevârih-i âli Osman*, II. Defter, s. 96.

bine akıtmak sevdasına düştü; Akdeniz'den ne tarikiyle geçile deyü gice gündüz endişe deryasına düştü” gibi manidar bir ifade ile izah etmektedir. Müellif, Süleyman Paşa'nın babası Orhan Bey'in huzûruna gelip “sefine-i sine-i şehriyâr-ı tacdârı emvâc-ı bihâr-ı efkârla dolmuş gördü” diyerek biraz da aşırı bir benzetme yapmıştır. Bütün bunlar beyliğin denizle tanışmasının heyecanı olarak düşünölmelidir. Süleyman Paşa savaş gemilerini gayret yelkeniyle donatıp gazâ deryasına salıp Akdeniz'i geçmeye talip olmuştur²⁷. Tarihçi Rûhî de bu konuya oldukça geniş şekilde yer vermiştir. Ona göre Orhan Bey “...Hudâ fırsat virürse denizi geçüp Rumili kâfirlerine gazâ idüp anları islâma davet” etmeyi düşünüyordu²⁸. Rûhî, Süleyman Paşa'nın düşüncelerine de yer vermiştir. Müellif Süleyman Paşa'nın “... Eğer pâdişah-ı âlem penâhdan ben za'if kuluna ol mübarek gazâ himmet olunursa ... denizi öte geçüp şol mübârek hâtuurlarından geçdüğü gibi küffara gazâ idüp ...” diye düşündüğünü nakletmektedir²⁹.

Karesi Beyliğı'nin Osmanlı Deniz Gücüne Etkisi

Osmanlı Beyliğı'nin sahil komşusu Karesi Beyliğı denizcilikte oldukça gelişmişti. Beyliğın birkaç yerde tersanesi mevcuttu. Karesi Beyliğı bazen tek başına bazen de Aydın, Menteşe ve Saruhan beylikleriyle birlikte Ege Denizi'nde Latinlere karşı mücadele etmekteydi. Osmanlı Beyliğı'nin bu konuda Karesi Beyliğı'nden öğreneceğı çok şey vardı. Karesi Beyliğı'nin deniz gücü Osmanlı Beyliğı'ni daima cezbetti. Orhan Bey zamanında gerek dost gerek hasım olarak temasların artması dikkat çekicidir. Bu beylikle olan temasların yoğunluğu, diğer komşu beyliklerle (meselâ Germiyan Beyliğı, Candaroğulları Beyliğı) olan temasların toplamından fazladır. Osmanlı Beyliğı'nin Rumeli'ye geçişte ve fetihleri genişletme ve yerleştirme siyasetinde Karesi'nin insan gücünü hesaba kattığını ve bundan yararlandığını rahatlıkla söyleyebiliriz³⁰.

²⁷ İbn-i Kemal (II. Defter, 96-97) bunu da romantik ve epik bir tarzda şöyle ifade etmektedir: “ Sultan-ı âsümân-ı tahttan ben kuluna icazet olursa sefine-i cihâd bâdbân-ı himmetle ziyet olup deryâ-yı gazâyâ salayım”; Ayrıca bk. M. C. Şehabettin Tekindağ, “ Süleyman Paşa ”, *İslâm Ansiklopedisi*, XI, s. 190-194.

²⁸ “ Rûhî Tarihi ” (Yay. Yaşar Yücel, Halil Erdoğan Cengiz), *Belgeler*, S. 18, Ankara 1992, s. 384.

²⁹ Aynı yer.

³⁰ Bu konuda bk. Feridun M. Emecen, “Beylikten Sancağa Batu Anadolu'da İlk Osmanlı Sancaklarının Kuruluşuna Dâir Bazı Mülâhazalar”, *Belleten*, LX/227, (Nisan 1996), 81-91. Ayrıca bk. aynı müellif, “Osmanlı'nın Batı Anadolu Türkmen Beylikleri Fetih Siyaseti: Saruhan Beyliğı Örneğı”, *Osmanlı Beyliğı (1300-1389)*, 34-40.

Osmanlı Beyliği'nin sahil şehirlerine ulaşması ve Bursa'nın elden çıkması Bizans için büyük bir darbe olmuştu. İmparator III. Andronikos Osmanlı Beyliği'nin bu genişlemesinden rahatsız olarak Karesi Beyliği'ne bir ittifak teklif etti. Bu ittifak Biga'da 1328 yılında Karesioğlu Demirhan Bey ile imparator arasında gerçekleşti³¹. İmparatorun bu teşebbüsü, iki beyliği birbirine düşürmek ve Karesi Beyliği'nin deniz faaliyetlerini engellemek içindi. İmparator 1329 yılında Cenevizlilerle de bir ittifak yaparken Saruhan ve Aydın Beyleri ile de barışı güçlendirmişti³². Ancak bu barış ortamı uzun sürmedi. Denizcilik faaliyetleri devam ediyordu. Nitekim Karesioğlu Demirhan Bey boğazdan Gelibolu yarımadasına asker çıkartarak akınlar yapmaktaydı. Bunun için 70 geminin kullanıldığına dair bilgiler bulunmaktadır. Bu akıncı kuvvetleri imparator III. Andronikos tarafından mağlup edilmiş ve geri çekilenler bu gemilerle Anadolu'ya dönmüşlerdir. Türkler 1330 yılında da boğazdan geçip karşı kıyıya iki yerden çıktılar. Bu yüzden Avrupa'da bir haçlı ittifakı gündeme geldi. Sonuçta bir Haçlı donanması teşkil edildi. Bu donanma 1334 yılında hazır hale getirildi. Donanmada Papalık, Fransa, Kıbrıs ve Venedik gemileri bulunuyordu. Haçlı donanması Batı Anadolu sahillerini vurmak üzere yaklaşırken Yahşi Bey de Edremit körfezinde pusu kurmuştu. Burada çıkan şiddetli savaşta Karesi donanması ağır bir yenilgiye uğradı. 100 kadar gemi tahrip edildi. Bu durumda Karesi Beyliği'nin donanma gücünün bir hayli zayıfladığı tahmin olunabilir. Bunun üzerine Yahşi Bey yeni gemilerin yapımını hızlandırdı. 1341'de elden çıkmış olan Gelibolu yarımadasının bazı limanlarına tekrar taarruzda bulundu. Aynı yıllarda Türklerin sahillerden Trakya içlerine akınlarda bulduklarına dair haberler de vardır. Bu akınları yapanların Osmanlı Beyliği'nin askerleri olabileceği ihtimali de mevcuttur³³.

Karesi Beyliği'nin tersanelerine gelince: Edremit Körfezi donanmanın önemli bir üssü olduğuna göre burada bir tersanenin de olduğu düşünülebilir. Öte yandan Beyliğin Edincik'te de bir tersanesi olduğu anlaşılıyor. Zira Osmanlı Beyliği burayı denizcilik faaliyetlerinde kullanmıştır. Nitekim Osmanlı Beyliği Çimbi kalesinden (1352)³⁴ sonra fethedilen Aya Şilonya kalesi

³¹ Zerrin Günal Öden, *Karası Beyliği*, Ankara 1999, s. 36.

³² Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi I*, İstanbul 1336, s. 150; Ayrıca bk. Zerrin Günal Öden, *Karası Beyliği*, s. 37.

³³ Zerrin Günal Öden, *Karası Beyliği*, s. 80-81.

³⁴ M. Münir Aktepe, "Osmanlıların Rumeli'de İlk Fethettikleri Çimbi Kal'ası", *Tarih Dergisi*, S.2 (1950), s. 283-307; Ayrıca bk. *Bizans Devleti Tarihi*, s. 488.

için Edincik üssünden asker nakletmişti³⁵. Karesi Beyliği Osmanlı Beyliği idaresine girdikten sonra, güçlü donanması da bu beyliğin malı olmuştu.

Bilindiği gibi Osmanlı Beyliği'nin Karesi Beyliği'ni ilhak ettiği tarih kesin olarak bilinmemektedir. Ancak yapılan araştırmalar sonucunda Karesi Beyliği'nin Osmanlı Beyliği'ne tamamen geçişini 1345'ten sonraya, 1347-1348 tarihlerine yerleştirmek mümkündür. Bu ilhak yıllarca sürmüş olabilir³⁶. Ciddi hiç bir mücadele olmadan gerçekleşen ilhakin en uzak tarihi 1360 olabilir. Bu tarihin önemli olduğuna şüphe yoktur. Zira Beyliğin çizdiği hedef Rumeli olup bunun için de gemiye ihtiyaç vardı. Bu tarihlerde Osmanlı Beyliği, Marmara'nın Anadolu sahillerinin hemen tamamının denetimini eline geçirmiştir.

Bazı mülâhazalar

Orhan Bey'in babasına vekâlet ettiği yıllarda Trakya sahillerine çıkartmalar yaptığına dâir bazı bilgiler olduğunu ifade etmiştik. Biz bunları zayıf ihtimal olarak karşılıyoruz. Osmanlıların denizle ünsiyetlerinin yeni yeni başladığı devirde buna imkân olmadığını da bildirmiştik. Ancak Karesi Beyliği denizcilerinin bu hareketlerde bulunabileceklerine dâir fikir yürütebiliriz. Buna örnek olarak 1321 yılında Şehzâde Orhan'ın Trakya sahillerine baskın harekâtı düzenlediği hakkındaki bilgidir. Güya Osmanlı Türkleri Trakya ve Makedonya sahillerine çıkıp, burada kaldıkları 18 ay zarfında her şeyi yakıp yıkıp yolları kesmişler. Bizans maliyesi çökecek duruma gelmiş. Halbuki bu devirde Osmanlı Beyliği'nin deniz aşırı topraklarda akınlar yapacak gücü yoktu. Bunlar yukarıda da ifade edildiği gibi romantik ve epik düşüncelerdir. Hammer'in iki Bizans müellifinden aldığı bu bilgiler indî mütalaa mahsulü olsa gerektir³⁷.

Öte yandan Osman Bey'in yaşlanması yüzünden dahi Orhan'ın deniz aşırı sefer yapması mümkün değildi. Orhan zaten babası tarafından kendi-

³⁵ Aşık Paşaoğlu, *Tevârih-i âli Osman* (N. Atsız), s. 124.

³⁶ Geniş bilgi için bk. Feridun M. Emecen, "Beylikten Sancağa...".

³⁷ Hammer, *Aynı eser*, s. 149; Necib Âsım, Mehmed Ârif, *Aynı eser*, s. 621. Bu haberlerin rivayetten öteye gidemediği hakkında bk. İsmail Hamî Dânişmend, *Aynı eser*, s. 11. Burada bir karışıklık ihtimali olabilir. Bilindiği gibi Bizans'ın çağrısı üzerine gelen Katalanlar, Trakya ve Anadolu'da faaliyet gösterip Gelibolu'ya yerleştiler (1304). Sonra da Trakya'da Bizans'la mücadeleye giriştiler. Bu sırada Ece Halil idaresindeki 500 Karesili Türkmen onlarla birlikte hareket etmiş ve kılavuzluk yapmıştır (Bk. F. Emecen, " Gelibolu " mad. *DİA*, C.14, s. 1-6). Müellifler Karesili Türkmenleri Osmanlı Beyliği'nin askerleri olarak tanımlamış olabilirler.

sine vekil tayin edilmişti³⁸. Merkezden uzaklaşmaması gerekiyordu. 1321'de Orhan'ın Mudanya'yı fethettiği kaynaklarda belirtildiğine göre; aynı tarihte Trakya ve Makedonya gibi uzak sahillere çıkartma yapması zaten uygun düşmez. Esasen G. Ostrogorsky de eserinde bu haberlere yer vermemiştir. Ancak Osmanlıların bu tarihlerdeki Anadolu hakekâtı hakkında bilgiler vardır³⁹.

Bundan başka Orhan Bey'in ihtiyar Andronikos'a 1322 ve 1327'de yardım için gönderdiği kuvvetler ya Bizans donanması veya kiralık gemilerle taşınmış olmalıdır⁴⁰. Bundan sonraki geçişlerin Karesi Beyliği'nden intikal eden donanma ile gerçekleştiği muhakkaktır. Burada ihtimalleri zorladığımız takdirde Türklerin kiralık gemilerle karşıya geçtiklerini kabul edebiliriz. Nitekim bazı batı kaynaklarından iktibaslar yapan Gibbons⁴¹. Türklerin Cenevizlilerden kiraladıkları gemilerle Rumeli'ye geçtiklerinden bahsetmiştir. Türkler Cenevizli gemicilere bir duka altın ödüyorlarmış. Şu halde kiralık gemi konusu buradaki incelememiz için önemli bir ipucudur. Türklerin kiralık gemilerle Trakya'ya geçmiş olabileceklerine dâir akıl yürütebiliriz. Öte yandan çağdaş bir müellifin ifadesine göre batı Anadolu'nun her yanından gelme Türk korsanları adalara ve Trakya kıyılarına tâlân seferlerini sürdürmekteydiler⁴². Değerli araştırmacı Elizabeth A. Zachariadou, Türklerin 1330 başlarında atlarını da taşıdıkları gemilerle Çanakkale Boğazını iki kez geçip Trakya'ya akın yaptıklarını, Keşan'a kadar geldiklerini ve bu hareketin Osmanlı Beyliği'ne yanlış olarak mâledildiğini söylemektedir. Müellif devamla "akıncıların çıkış noktası göz önünde bulundurulursa bunların Karesili Türkler olması gerekir" demektedir⁴³. Muhtemelen bu seferlerin 1329 da ve 1331 de olduğu, birincisinde 70 gemi ile giden Orhan Bey'in kuvvetlerinin Meriç'in denize döküldüğü yerin batısında Trajanopolis'de karaya çıktığı; ikincisinde 15.000 kişilik bir Türk kuvvetinin Trakya'da karaya çıktığı rivayet

³⁸ Bk. Mehmed Neşri, *Aynı eser*, s. 136.

³⁹ Bk. *Bizans Devleti Tarihi*, s. 462-63, 465.

⁴⁰ M. Münir Aktepe, *Aynı makale*, s. 284; Ayrıca bk. Feridun Dirimtekin, "Muasır Bizans kaynaklarına göre Osmanlıların Rumeli'ye geçiş ve yerleşimleri", *VII. Türk Tarih Kongresi (25-29 Eylül 1970)*, C. II. Ankara 1973, s. 577-580.

⁴¹ *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, s. 82.

⁴² Bk. Donald M. Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları (1261-1453)*, Tercüme Bilge Umar, İstanbul 1999, 183, 184. Korsanlık faaliyetleri müteakip yıllarda da devam etti. Bk. s. 244, 245, 280.

⁴³ Bk. "Karesi ve Osmanlı Beylikleri: İki Rakip Devlet".

edilmektedir⁴⁴. Bu yardımların ulaşmasında kullanılan gemiler için yukarıda ifade edilen tahminler geçerli olmalıdır.

Diğer bir yabancı bir tarihçiye göre; Osmanlı Beyliği bulunduğu mevki itibariyle fetih politikasını geliştirme imkânını bulabilmiştir. Diğer beyliklere bakacak olursak, coğrafi bakımdan pek şanslı olmadıklarını görürüz. Bu cümleden olarak Batı Anadolu'da kurulmuş olan devletler (Karesi, Saruhan, Aydın ve Menteşe) denizle karşılaşınca fetih ve genişleme imkânlarını kısa zamanda tükettiler. Böylece yayılmacı faaliyetlerini dondurmak zorunda kaldılar⁴⁵. Deniz aşırı seferlerini sürdüren Gazi Umur Bey'in korsanlık faaliyetleri yukarıda ifade edilmişti. Öte yandan denizlere açılmak kara fetihlerinden daha zordu. Üstelik denizlere ürkek bakan Türkler için adalarda tutunabilmek oldukça güç olmuştu. Bu yüzden Osmanlı Beyliği'nin Karesi'nin tecrübeli deniz ümerasına sahip çıkması beyliğe büyük menfaat sağladı.

Araştırmamızın sonucunu teyid edecek bir başka müellif de Kâtib Çelebi'dir. Kâtib Çelebi eserinin birinci bölümünde Beyliğin ilk deniz faaliyetleri hakkında hiç bilgi vermemiştir. Müellif bu konuyu, ihtimal vermeyip ya hiç araştırmadı veya yeterince bilgi toplayamayınca kayda değer bulmadı. Zira müellif mücadelelerin hep karadan olduğunu belirtmektedir⁴⁶.

Burada bir gemi rivayetine yer vermek gerekir. Bulgar ve Sırlarla başı dertte olan gasıp Bizans İmparatoru Kantakuzenos (1347-1354), Aydınoğlu Umur Bey'den yardım alarak durumunu düzeltmiş idi. Keza dahilî rakiplerine karşı da galebe eden Kantakuzenos, Umur Bey'den yardımın devamını talep etti. Ancak Umur Bey İzmir'in Latinler tarafından işgali (1344) yüzünden yardım edemedi⁴⁷. Fakat O, Orhan Bey'e başvurmasını tavsiye etti. Orhan bu sûretle imparatora yardıma başladı. Osmanlı Türk kuvvetleri Karadeniz sahilleri ile Edirne'yi Bulgarlardan geri aldı. Kendisi de bir tarihçi olan Kantakuzenos kaleme aldığı eserinde bu yardım karşılığında Orhan Bey'in, kızı Theodora'ya talip olduğunu ve bir heyet göndererek kızını aldırmasını istediğini bildirmektedir. Bunun üzerine Orhan Bey bir miktar kuvvet ile

⁴⁴ Ioannes Kantakuzenos'tan naklen Feridun Dirimtekin, "Aynı bildiri ", Müellif şüpheli bulduğu bu rakamlar için "ortaçağ mübalagası" demektir.

⁴⁵ Franz Taeschner, "1453 yılına kadar Osmanlı Türkleri", (Çev. Necmi Ülker), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, V, İzmir 1990, s. 283-309.

⁴⁶ *Tuhfetü'l-kibâr fi esfâri'l-bihâr*, (yay. Orhan Şaik Gökyay), İstanbul 1973, s. 18.

⁴⁷ Bk. *Bizans Devleti Tarihi*, 477, 479. Ayrıca bk. *Le Destan D'umur Pacha...*, s. 109-110; Donald M. Nicol, *Bizans'ın Son Yüzylları*, s. 217, 218.

mutemet adamlarından bir heyeti 30 gemi ile Silivri'ye gönderdi. Bunlar Theodora'yı bir törenle babası İmparator'dan teslim alıp Orhan Bey'e getirdiler (1346)⁴⁸. Burada kullanılan 30 gemi hikâyesi sadece Kantakuzenos'un tarihinden nakildir. Bu gemilerin kiralık gemiler olması veya Karesi Beyliği'ne âit bulunması ihtimali vardır. Ancak bu gemilerin Bizans veya Ceneviz gemisi olması da kuvvetle muhtemeldir⁴⁹. Orhan Bey'in son zamanlarında Beyliğin Bizans ile ilişkilerinde önemli gelişmeler olmuştur. Bu ilişkiler genel olarak askerî yardımlar üzerinedir.

Burada göz önünde bulundurulması gereken bir husus da Bizanslı gemicilerin Beyliğin hizmetine girmiş olabilecekleri ihtimalidir. Zira Bizans denizciliğinin zayıflamasıyla işsiz kalan denizcilerin, Köse Mihal örneğinde olduğu gibi Osmanlı hizmetine girmeleri mümkündür. Aydınoğlu Umur Bey'in donanmasında yerli Rumların görev aldığını ifade eden Prof. İnalçık, Rumların Osmanlı denizciliğine de katkıda bulunabileceklerini belirtmiştir⁵⁰.

İlk Gemi İnşaatı ve Salla Geçiş

Karesi Beyliği'nin fethinde büyük hizmeti geçen Süleyman Paşa'nın, peşpeşe Edincik, Biga ve Lapseki (Lampsakos)'yi de bizzat fethettiği anlaşılmaktadır⁵¹. Süleyman Paşa Gelibolu'nun Bizanslı hâkimi Andronikos Asan'ın oğullarından Manuel Asan, Ioannes Asan veya Michael Asan ile dost olduğu ve bunlardan birinin esir edilip müslüman olduğu ve Melik Bey adını aldığı zikredilir. Melik Bey müslüman olduktan sonra, Osmanlı Türklerini Rumeli'yi fethetmeleri için daima teşvik etmiştir⁵².

⁴⁸ Bk. Mükrimin Halil, *Düstûrnâme-i Enverî, Medhal*, İstanbul 1929, s. 67-68; Donald M. Nicol, *Bizansın Son Yüzyılları*, s. 216-217, 218, 247. Ayrıca bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. I, s. 135n.1, 138n.3. Buradaki gelin alma ve gemilerle ilgili bilgiler Kantakuzenos'un tarihinden alınmadır. Eserin güvenilir bir kaynak olmadığı da belirtilmiştir.

⁴⁹ Bu tarihlerde Osmanlı Beyliği-Bizans ilişkilerinde Ceneviz gemilerinden yararlanıldığı hakkında bk. Fevzi Kurtoglu, *Türklerin Deniz Muharebeleri*, İstanbul 1932, s. 73. Cenevizliler İstanbul'un Ticaret, işe temini ve gümrük gelirlerini ele geçirdikleri gibi gemi kiralama faaliyetlerini de sürdürüyorlardı. Bk. Donald M. Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları*, s. 149, 186, 187, 214, 236-237.

⁵⁰ "The Rise of the Turcoman Maritime Principalities in Anatolia ...", s. 312.

⁵¹ M. C. Şehabettin Tekindağ, "Süleyman Paşa" mad., *İslam Ansiklopedisi*, C. XI, s. 190-194.

⁵² *Düstûrnâme-i Enverî*, (nşr. Mükrimin Halil), İstanbul 1928, s. 82,83. Bu konuda bir açıklama için bk. Mükrimin Halil, *Düstûrnâme-i Enverî, Medhal*, 93. Ayrıca bk. *Le Destan D'umur Pacha ...*, s. 61, 62, 94, 95.

Burada zikredilmesi gereken bir husus Türklerin Lapseki'de bir gemi inşa ettiklerine dâir haberdır. Lapseki'nin fethinden sonra buradaki tersanede gemi inşa faaliyetlerine devam edildiği anlaşılıyor. Enveri bu konuya özellikle temas etmektedir. Osmanlı Beyliği'nin ilk inşa ettiği gemi muhtemelen bu olmalıdır. Veya küçük gemiler daha önce mevcut olup da inşa edilen ilk büyük gemi budur. Bu geminin Süleyman Paşa'nın Rumeli'ye ilk geçişinden önce inşa edildiği ihtimali kuvvetlidir. Zira bu gemiyle Rumeli'ye geçişte asker taşınmıştır. Bunu aşağıdaki şiirden anlamak mümkündür⁵³.

Lebseki'de yaptılar ulu gemi
Gice anunla taşırılar âdemi

Kaynaklarda genel olarak "Rumeli'ne mürur"olarak anılan salla geçiş ifadelerinde kısmen destanî bir hava vardır. Avrupa kıtasına geçiş hiç şüphesiz bizim de yukarıda belirttiğimiz gibi ilk değildir. Bu geçişin Karesi Beyliği'nin donanmasına sahip olunduktan sonra gerçekleştiğini biliyoruz. Buna rağmen niye salla geçilmiştir. Halk arasında söylene söylene günümüze kadar gelen bu hatıraya bir yorum getirmek gerekir. Bilindiği gibi Orhan Bey büyük oğlu Süleyman Paşa'yı fetihlere memur etti. Süleyman Paşa'nın ise en büyük arzusu Rumeli'de fetihler yapmaktı. Ancak Beyliğin mevcut imkânlarına göre deniz aşırı sefer yapmak ciddi bir işti. Bu yüzden Süleyman Paşa denizcilikte daha tecrübeli olan Karesi ümerasından yardım aldı. Bu Karesi ümerası Ece Bey ile Gazi Fazıl Bey'dir. Çanakkale boğazının en dar yeri olduğu anlaşılan Viranca Hisar'ın bulunduğu yerde Ece Bey ile Gazi Fazıl Bey bir sal inşa ettiler⁵⁴. Bu sal ile gece vakti karşıya geçip bir esirle geri döndüler. Birkaç gün içinde bir miktar daha sal yaptılar. Süleyman Paşa, yine gece vakti emrindeki 70-80 er ile sallarla karşıya geçti. Şükrullah (Doğumu 1388) ise eserinde sal yapma işini titizlikle anlatıp, Süleyman Paşa'nın maiyetiyle denize açılmasına büyük önem vermiştir. Karşıya geçişi "Tanrıya bel bağlayıp aşular" diye tarif etmektedir. Bu cümle denizle ilgilenmenin pek yeni olduğunu ifade etmektedir⁵⁵. Bu yolla Çimbi kalesi fethedildi. Süleyman Paşa'nın Rumeli yakasına ilk geçişi bu olmalıdır. Başka bir müellif Süleyman Paşa'nın

⁵³ *Düstûrnâme-i Enveri*, s. 82.

⁵⁴ *Tevârih-i âl-i Osman*, II. Defter, s. 123-124; Neşri (*Kitâb-ı Cihân-nümâ*, s. 173, 175) de eserinde konuya geniş şekilde yer vermiştir. Oruç Bey (*Tevârih-i âl-i Osman*, s. 16-17) ise Ece ve Fazıl Beylerin denizcilikteki uzmanlıklarına yer vermiştir. Öte yandan Ruhî Tarihi'nde (s. 385) sal yapma işi değişik bir şekilde anlatılmaktadır. Keza bk. Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-ahbâr* (Haz. Ahmet Uğur), Kayseri 1997, s. 74-76.

⁵⁵ *Behcetü't-tevârih* (N. Atsız), s. 54.

Rumeli'ye geçişini Osmanlı Beyliğinin ilk denizcilik faaliyeti olarak göstermektedir⁵⁶. Müellife bu konuda hak verilmesi gerekir.

Şu halde Karesi Beyliği'nin ilhakı ve yıllar sonra Gelibolu tersanesinin kuruluşu Osmanlı denizciliğinin başlangıcı olmuştur⁵⁷. Bu gelişmede Bizans denizciliğinin katkısını da kabul etmek gerekir. Aslında Fatih zamanında Beyliğin küçük bir deniz kuvveti olmuştur. Bu küçük donanma Gelibolu sancak beyinin emrinde bulunurdu. Lüzumunda hükümdar, Sadriazam veya serdar donanmaya kumanda ederdi. Fuat Köprülü, Fatih'ten önce deniz kuvvetleri ve teşkilâtı hakkında bilginin yok denecek kadar az ve dağınık olduğunu bildirmektedir⁵⁸. Bu ifade buradaki çalışmayı haklı çıkarmaktadır. Nitekim denizcilik faaliyetleri başlangıçta ya yapılamıyor veya pek cılız kalıyordu.

Bu makalede Osmanlı Beyliği'nin kuruluş yıllarında denizcilikle olan mesafeli durumu ile Karesi Beyliği'nin ilhakından sonra denizle olan ünsiyeti ortaya konmaya çalışılmıştır. Bununla beraber bazı hatalı bilgilerin rivayet-ten öteye gidemediği de gösterilmiştir. Bu çalışmanın özelliği Osman Bey ile Orhan Bey'in ilk devirlerindeki denizcilik faaliyetlerine ışık tutmaktır. Son olarak değişik şekillerde ifade edilen sal ile geçişe bir yorum getirildi. Özellikle bu dönemi ele almamızdaki maksat yanlış ve rivayete dayanan bilgileri ortadan kaldırmak olmuştur.

Osmanlı Beyliği Karesi Beyliği'nin katılmasıyla denizcilik konusunda çok kazançlı çıkmıştır. Bunu takip eden yıllarda Saruhan, Aydın, Menteşe ve Çandaroğulları beyliklerinin alınmasıyla gemicilik ve denizcilik faaliyetlerinde büyük artış gözlenir. İlk önemli deniz savaşları Yıldırım Bayezid devrinde olmuştur. Bu devirde de boğazın önemine binaen Gelibolu'da bir tersâne ve bir deniz üssü kuruldu. Bu tesisler Beyliğin denizcilik konusunda o zamana kadar sahip olduğu en büyük tesislerdir⁵⁹. Azeb teşkilâtının kuruluşu da bu devre rastlar. Bu gelişmelere rağmen Beyliğin deniz gücü, deniz aşırı limanlardan gelen Venedik ve Ceneviz donanmalarıyla boy ölçüşecek du-

⁵⁶ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. IV, s. 784; Ramiz Paşa-zâde Mehmed İzzed, *Harita-i Kapudanân-ı Derya*, İstanbul 1285, s. 5, 7, 10.

⁵⁷ M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul 1981, s. 71.

⁵⁸ M. Fuad Köprülü, *Aynı eser*, s. 72.

⁵⁹ İbrahim Sezgin, *XV. ve XVI. Asırlarda Gelibolu Kazasının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, İstanbul 1998 (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi), s. 83.

rumda değildi. Nitekim Beylik donanması Çelebi Mehmed devrinde Gelibolu'da başarısızlıklara uğramıştı. Gemi inşaatında en büyük hamleler hiç şüphesiz II. Mehmed zamanında gerçekleştirilmiştir. İstanbul'un fethinden sonra artan ihtiyaçlara cevap vermek üzere yeni bir tersâne inşaatı dikkati çeker⁶⁰.

Osmanlı Devleti'nin büyüyüp Doğu Akdeniz'de hâkimiyetini sağlamlaştırdığı XVI. yüzyılda tersâne tesisinde ve gemi inşa teknolojisinde büyük hamleler yaptığı bilinmektedir. Anadolu'da ve Avrupa'da toprakları bulunan bir imparatorluğun denizle de irtibatından dolayı güçlü donanmaya da sahip olması tabii idi. Mısır'ın fethinden sonra "Hâdimü'l-haremeynü'ş-şerifeyn" unvanını da alan Yavuz Sultan Selim denizciliğin önemini en iyi kavrayan padişah olmuştur. Nitekim Selim bir gün Kemal Paşa-zâde ile sohbetinde, istikbâle âit düşüncelerini anlatırken "Haliç tersânesini genişletip 300 adede çıkarmak niyetinde" olduğunu ifade etmiştir⁶¹.

Sonuç: Osmanlı Beyliği'nin kuruluşuna ait tartışmaların denizcilikle olan kısmına ışık tutacağına inandığım bu çalışmada, Beyliğin denizle hiç irtibatı bulunmuyorken ve hiç bir deniz taşıtına sahip değilken tedricen kaydettiği gelişmeler ortaya konmuştur. Ayrıca imkânların çok sınırlı olduğu bu devirlerde deniz aşırı seferlerin yapıldığına dâir haberlerin gerçek dışı olduğu da belirtilmiştir. Burada Osmanlı gemicilerin Karesili meslektaşlarından yararlandıkları da ortaya konmaya çalışılmıştır. Öte yandan Beylik döneminin bilinen tersanelerine ilaveten Mudanya'nın birkaç kilometre batısında yer alan Zeytinbağı (Trigleia) mevkiinde bir tersanenin daha olabileceğini de savunmak herhalde yerinde olur kanaatindeyiz. Tesbit edildiğine göre, nüfusun ekseriyetinin henüz göçebe Türkmenlerden oluştuğunu bildiğimiz Beylik, askerî gücünü yıllarca karada kullanmak zorunda kalmıştır. Beylik karada belli bir varlığa ulaştıktan sonra denize yönelmiştir. Bu da tabiiyle uzun yıllar sürmüştür. Bundan başka iyi bir askerî strateji uzmanı olan Osmanlılar yukarıda da ifade edildiği gibi gelişmeyi karada olduğu kadar denizde de gerçekleştirmişlerdir. Ancak başarılar devamlı olamamış, XVI. yüzyıldan sonra azalmıştır.

⁶⁰ Kritobulos, *Tarih-i Sultan Mehmed Hân-ı Sâni*, İstanbul 1328, s. 20-21, 42-43.

⁶¹ Bk. Mübahat S. Kütükoğlu, "Lütfi Paşa Âsafnâmesi (yeni bir metin tesisi denemesi)", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 88.

DİCLE VE FIRAT NEHİRLERİNDE NAKLİYAT

NEJAT GÖYÜNÇ

*Vefatının 25.yıldönümünde
Prof.Dr.Cengiz ORHONLU'nun
aziz hatırasına!*

1963 senesinde *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*¹ nde Cengiz Orhonlu ve Turgut Işıksal'ın aynı konuda bir makalesi yayımlanmıştı. Tam 25 sene önce, çok vakitsiz olarak, bir bilim adamı için çok erken bir yaşta kaybettiğimiz C. Orhonlu ve T.Işıksal zengin Osmanlı Arşivi malzemesinden, bazı İngilizce seyahatnamelerden, Evliya Çelebi'nin *Seyahatname* adlı ünlü eserinden, Helmuth von Moltke'nin *Türkiye Mektupları*² gibi bazı kitaplardan faydalanmışlardı. Yayımlanmasından sonra hemen hemen 40 yıllık süre geçmesine rağmen bu makale alanında örnek bir çalışma olarak kaldı. Bu uzun zaman içinde İstanbul'da Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dairesi'nde yeni tasniflerin okuyucuya sunulması neticesinde, ortaya konu ile ilgili yeni belgeler çıktı. Vaktiyle gözden kaçmış görülememiş yayınlara da göz atmak imkânı oldu. Bu bakımdan aşağıda bu iki kıymetli araştırmacıyı anmak, verdikleri bilgiler kısmen tamamlanmak istenmektedir.

C. Orhonlu ve T.Işıksal önce Fırat nehri üzerinde Birecik'te gemi inşaatına temas ediyorlardı. Bunların sayısı XVI.yüzyılın ikinci yarısında 1560'ta 60, 1565'te 400 kadar olup, 150'si zahire, 250'si asker gemisi olarak niteleniyordu³. Birecik'te 1734'te 20 fırkate ile 40 daha ufak nakliye aracının yapıldığı⁴, Hindistan'dan Basra'ya gelen bir kısım ticari malların nehir gemileri ile Birecik'e kadar nakl edildiği, oradan da gelen malların deve kervanları ile Halep, İskenderun, Trablus ve diğer istikametlere sevk edildiği belirtiliyordu⁵.

¹ "Osmanlı devrinde nehir nakliyatı hakkında araştırmalar, Dicle ve Fırat nehirlerinde nakliyat", TD (*Tarih Dergisi*), XIII/1963, s.77-102.

² Türkçe çeviri: Hayrullah Örs, İstanbul 1969.

³ C.Orhonlu - T.Işıksal, *agm.*, s.83, BOA, 5 Numaralı Mühimme Defteri, (973/1565-1566, Ankara 1994, s.315, BOA, Maliyeden Müdever Defter, no.2775, s.179.

⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1948, s.405'e dayanarak C.Orhonlu - T.Işıksal, *agm.*, s.79.

⁵ C.Orhonlu -T.Işıksal, *agm.*, s.78.

XVI.yüzyılın ikinci yarısında bir kısım Avrupalılar Birecik'ten Bağdad 'ın yakınlarında Felluca'ya kadar seyahat etmişlerdir. Bunların Birecik'e kadar kervan ile yolculuk ettikleri, oradan da nehir gemisi veya *kelek* ile güneye indikleri bilinir. 1563'te Venedik'li tacir Cesare Federici, 1574'te Leonhard Rauwolf, 1581'de John Newberry, 1583'te Ralph Fitch Birecik'e gelmişlerdir. Bu son iki şahıs Birecik'ten Bağdad'a giderler. Halep'ten Bağdad'a o tarihlerde iki yol vardır. Birincisi kervan yoludur, yaklaşık 50 gün sürer, çölde çeşitli zahmetlere de katlanmayı gerektirir. Diğeri de nehir yoludur, seyahat şartlarına göre 15 ile 55 gün arasında devam eder. Verilen bilgilere göre, tüccarlar Birecik'te 40-50 Duka karşılığı satın aldıkları bir nehir aracını (*kelek*) Felluca'da parçalayarak tahta olarak satabilirler. Çünkü tersine gidiş mümkün değildir. Ellere de ancak 7-8 Duka geçer⁶.

Orhonlu-Işıksal⁷ 1560'ta Birecik'ten yola çıkan 60 kadar geminin 27 günde Bağdad'a vardığını, XVI.yüzyıl sonlarında Sir Anthony Sherley'in aynı mesafeyi geceleri uygun iskele ve köylerde konaklayarak 29 günde kat ettiğini haber verirler. Yazın su seviyesi azaldığından Fırat nehri gemi ile seyr ü sefere müsait değildir. Askeri nakliyat da yine aynı yolu takip etmektedir. Özellikle İran ile muharebelerde hububat ve kale ihtiyaçlarının sağlanması için bu yol ve vasıta tercih olunmaktadır.

Evliya Çelebi XVII.yüzyıl ortalarında "*Birecik'ten her sene nice tulumdan yapıkları kelekler ile Memalik-i mahrusa tüccarları zi-kıymet eşyalarını alup Ca'ber ve Rakka'ya yük boşaldup 3 günde Bağdad'ın taşrasındaki Mevişler kalesine gelirler, burası bender-i iskele olduğundan metalarını çıkarırlar*" demektedir⁸. Aynı yazar Diyarbekir'den "*Kelek cisri*" denilen bir iskeleden Dicle üzerinden güneye Hasankeyf, Cizre ve Musul üzerinden Bağdad'a gildiğini bildirmektedir⁹.

Birecik'te gemi yapımı için gerekli malzemenin civar idari birimlerden temin edildiği görülmektedir. Maraş, Behisni, Ayıntap, Kahta, Andırın, Kadiri (Kars-ı Zülkadriye), Adıyaman (Hısn-ı Mansur) yöresinden kesilen ağaçlardan elde edilen kereste, Kığı madeninden çıkarılan demirin Halep'e getirilerek orada işlenmesi ile imal edilen çivi bu aradadır. İşçi ve ustalar, reis-

⁶ Karl Danenfeld, *Leonhard Rauwolf, Sixteenth-Century Physician, Botanist and Traveler*, Cambridge, Mass., 1968, s.81.

⁷ *agm*, s.78 ve 89.

⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, İstanbul 1314, III, s.147.

⁹ Evliya Çelebi, *age*, IV, s.43.

ler (kaptan) İstanbul'dan veya İstanköy, Rodos gibi adalardan gönderilmektedir¹⁰.

Diyarbakır Beylerbeyliği'nin merkezi Amid şehrinde 1629-1631 tarihlerinde bir *Kelekçiler Şeyhi* vardı: Seyyid Behram. Sadrazam Husrev Paşa¹¹'nin emri ile İran Seferi için askeri malzemenin Musul'a nakli maksadı ile kelek siparişi olunur. Malzeme olarak tulum ile araçları sevk ve idare edecek kelekçi gereklidir. Bunların hepsi Diyarbakır Beylerbeyliği'nin bazı kazalarından temin edilir: Palu'dan 33, Siirt'ten 17, Eğil'den 12 kelekçi. Her kelekte 2 kelekçi bulunmaktadır. Bunların ücreti 25 esedi kuruştur, yani 2.000 akçe tutmaktadır. Her kelekçiye 1/2 esedi kuruş nafaka verilmektedir, bu da 40 akçe karşılığıdır¹². Kelek yapımında ne kadar tulum kullanıldığı belli değildir. Lakin, XIX.yüzyılda bölgeye gelen ve bindikleri kelekler hakkında bilgi veren seyyahlar bizi bu konuda aydınlatmaktadırlar. Orhonlu-Işıksal, Fırat nehri üzerinde bir seyahat yapan J.S.Buckingham'ın bu hususta verdiği malumatı bize nakl etmektedir: "Nakil aracı içi oyulmuş ve uzunluğuna kesilmiş bir su kabağına benzer. Uzunluğu 40, genişliği 10, yüksekliği kıçta 2, prova (aracın ön tarafı)'da 15 ayaktır. Altı düzdür, bu nedenle kumsala kolaylıkla çekilir, 2 ton yük, 8-10 yolcu, 3-4 merkep taşıyabilmektedir¹³".

Vezirzade Husrev Paşa'nın ihtiyaç listesinde nar kabuğu ve kendir de vardır¹⁴. Kendirin halat yapımında kullanıldığı bilinmektedir. Nar kabuğunun da tulumların iç tarafının boyanması için gerekli olduğu Elazığ'da iki sene kadar önce bu işle uğraşanlardan öğrenilmiştir.

Helmuth von Moltke 15 Nisan 1838'de 'arkadaşı Von Mülbach ile birlikte, yanlarında 2 silâhlı muhafız, 1 tercüman ve hizmetkarları ile Diyarbakır'dan Cizre'ye kelek ile seyahat etmiştir. Bu vesile ile kelek yapımını anlatır: "hayvanların derileri göğüslerinden mümkün olduğu kadar az yarılar, sonra dikilir, ayakları bağlanır. Meydana gelen tulum şişirilir. 40-60 kadar tulum ağaç dallarından yapılmış bir sathın altına 4-5 sıra halinde bağlanır. Ön tarafta 8, arkada 18 tulum eninde olur. Üzerine biraz yapraklı dal, sonra hasır, onun üzerine de halı yayılır. Kürekler elde edilen aracı idare etmek için kullanılır¹⁵".

¹⁰ C.Orhonlu - T.Işıksal, *agm*, s.82-83.

¹¹ Halil İnalçık, "Husrev Paşa" maddesi, *İA*, V/1, s.606-609.

¹² BOA, Kamil Kepeci tasnifi (kısaltma:KK), Defter no.1925, s.15.

¹³ C.Orhonlu-T.Işıksal, *agm*, s.85.

¹⁴ BOA, KK . Defter no.1925, s.14 (Belge 16.12.1629 tarihlidir) .

¹⁵ H.von Moltke, *agc.*, s.165-166.

Aralık 1853'te Petermann Musul'dan Bağdad'a kelekle gider. Yanında bir Fransız, bir Macar doktor, bir Rum operatör, bir Türk subayı, Paşa'nın hizmetkârı bir Sırp, iki de kelekçi vardır. Toplam 8 kişidirler. Diyarbakır-Bağdad yolculuğu 8 gün sürer. Üzerinde bir de kulübe bulunan kelek 100 tulumdan yapılmıştır¹⁶.

Müller-Simonis (Aralık 1888) Diyarbakır'dan Musul'a belirli zamanlarda, Musul ili Bağdad arasında ise hemen her zaman kelek bulunduğunu bildirir. Onun keleği 162 tumluktur. Üzerinde 2.75m x 2.40m boyutlarında, 1.80m yüksekliğinde bir kulübe vardır. Tabanı tahta, yanları kilim kaplıdır¹⁷. Aynı yazar Bağdad'ta "küfe" denilen bir nehir taşıtından da bahs eder. Palmiye kabuklarından yapılmış, yuvarlak bir sepet biçiminde bir vasıta. Ahşap kısmı zift ile kaplıdır. Bu taşıt aracını Herodot'un da zikr ettiğini, Asurluların da kelek kullandıklarını belirtir¹⁸.

M.Simonis Siirt'ten Cizre'ye giderken, Bohtan suyu üzerinde köprü olmadıği için hayvanları ile birlikte büyük bir nehir nakliye aracına binerek karşı yakaya geçmiştir. Onun resmini sunduğu araç Langenegger'in 1095'te kullandığının aynıdır¹⁹.

Hasan Bahar "Fırat Bölgesi Tarihçesi ve Nehir Ulaşımı" adlı makalesinde²⁰, Lagaş Kralı Gudea (M.Ö.XXI.yüzyıl)'nın Anadolu'dan kesilen sedir ağaçlarını Fırat'ın taşıma gücünden faydalanarak ülkesine getirttiğini, Asur kabartmalarında tasvir edilen kayığın da kelek benzeri olduğunu, Herodot'un yapımını tarif ettiği bir nehir aracını tanıtır. Bu yuvarlak bir araçtır, kalın şekindedir. İçine saman yayılmış, üzerine eşya konulmuştur. Teknenin ağaç kısımları da deri ile kaplanmış. Bu tanım "küfe" denilen nehir aracını hatırlatmaktadır.

1897-1901 arasında Harput'taki Amerikan Koleji'nde görevli jeolog ve kâşif Ellsworth Huntington (1876-1947)'un çektiği kelek yapımına ait bir fotoğrafı Carl Friedrich Lehmann-Haupt²¹ yayımlamıştır.

¹⁶ H.Petermann, *Reisen im Orient*, Leipzig 1861, II, s.52-54.

¹⁷ Müller-Simonis, *Vom Kaukasus zum Persischen Meerbusen. Durch Armenien, Kurdistan und Mesopotamien*, Mainz 1897, s. 254-263.

¹⁸ Aynı yazar, *age.*, s. 311.

¹⁹ Felix Langenenger, *Durch verlorene Land., Von Bagdad nach Damascus*, Berlin 1911, s.157.

²⁰ *Tarih ve Toplum*, Nisan1997, sayı 160. s.38-44.

²¹ C. F. Lehmann Haupt, *Armenien einst und jetzt*, Berlin 1910, I, s. 321.

Böylelikle kelek yapımı için çok sayıda tuluma ihtiyaç duyulması doğaldır. Bir defa bu tulumlar taşıt aracının suyun üzerinde durmasını ve batmamasını sağlamaktadır. Bazen de etrafa çarparak patlamakta, bu sebeple hem yapım için, hem tamir için tuluma ihtiyaç fazladır. 1631'de ücretleri Diyarbakir Hazine Defterdarı tarafından ödenmek kaydı ile, Diyarbakir kazalarına her biri 5 akçeden 20.500 adet tulum sipariş edilmiştir. Bunların karşılığı da adı geçen defterdar tarafından verilmiştir. Bu listeye göre, Diyarbakir kazalarından Çapakçur ve Savur'dan 400'er, Siverek ve Kulp'tan 500'er, Cüngüş'ten 600, Tercil, Atak ve Hani'den 800'er, Ergani, Çermik ve Çemişkezek'ten 1.000'er, Palu'dan 2.000, Amid'ten 2.500, Sağman-Pertek ve Mazgirt'ten toplamı 3.000, Harput ve Hizo'dan 3.000'er tulum alınmıştır. Amid'te bir Tulum Emini (Arslan Beşe) ve bir Kelekçiler Kâtibi (Osman) vardır²².

XVI.yüzyılda Diyarbakır'dan Dicle, Birecik'ten Fırat nehri vasıtası ile Musul, Bağdad ve Basra'ya hububat ve harp malzemesi nakliyatı belgelere dayandırılarak oldukça iyi bir şekilde tasvir olunmuştu²³. XVII.yüzyılın ikinci yarısında bu yol işlerliğini kayb etmiş olmalıdır ki, XVIII.yüzyıl başlarında "Fırat üzerindeki ulaştırmayı yeniden açmak üzere, Birecik'te çeşitli boylarda 120 parça geminin yaptırılması faydalı görüldü. Bu ince donanmanın başbuğluğuna deniz işlerinden becerikli kaptan Aşçı-oğlu Mehmet Paşa getirildi²⁴".

Musul yakınlarında Nimrud ve Koyuncuk'ta 1845 ve 1847 arasında kazılar yapan Austen Henry Layard (1817-1894) hiyeroglif yazılı iki Mısır obeliskini ve çok miktarda çivi yazılı mermer levhayı ve arslan heykellerini keleklerle Bağdad'a, oradan da aynı vasıtalarla Basra'ya sevk etmiştir. Bu eserler, yine aynı araçlarla sonradan İngiltere'ye nakl edildi ve Londra'da British Museum'u zenginleştirdi²⁵.

1775'te kurulan Ma'adin-i Humayun Emaneti'na dahil Keban ve Ergani madenlerinin işletilmesi için gerekli kömür ve kütüklerin de civardan su yolu ile nakl edildiği görülmektedir. Meselâ, kömür, Palu kazası ve Çarsan-

²² BOA, KK, Defter no.1925, s. 204 ve 210.

²³ C.Orhunlu-T.İşıksal, *agm*, s.90-96. S.94'teki levhada XVIII.yüzyılın ilk yarısına ait veriler de vardır.

²⁴ Silâhdar Fındıklılı Mehmet Ağa, *Nusretname*, Sadeleştiren:İsmet Parmaksızoğlu, İstanbul 1966, Kültür Bakanlığı yayınlarından, II/1, s.53 ve 54.

²⁵ A.H.Layard, *Nineveh and its Remains, A Narrative of an Expedition to Assyria during the Years 1845, 1846 and 1847*, London 1873, 2.baskı, s.304 vdd.

cak voyvodalıđı²⁶ dağlarından elde edilir, kaurlarla iskelelere taşınır, *kelekçi* adı verilen nakliyeciler bunları Fırat ve onun kollarından Keban iskelesine ulaştırırdı²⁷. Beher kelek ile 25 yük kömür taşınabiliyordu. Doğu Anadolu'da bir hayvan yükü 162 kg. kadar olduğuna göre²⁸, yaklaşık 4 ton kadar eder. Kömürlerin biriktirildiği yer de Kömürhan idi²⁹. Bu han ne yazıkki bugün Karakaya Barajı suları altında kalmıştır.

1 Ekim 1915'te Birecik'ten Zor'a *şahtur* ile 1.200 kişi sevk olunmuřtur³⁰.

Suriye'de ve çevresinde nehir ve kara taşımacılığının daima tehlikeli olduğu da görölmektedir³¹.

1980-1987 yıllarında Karakaya Barajı inşaatu öncesi Malatya yakınlarında İmikuşağı kazılarına katılan Hasan Bahar keleklerin 1 veya 2 kişi taşıyan su taşıt araçları olduğunu, 100-150 söğüt veya kavak dalının bağlanması ile oluştuğunu yazmaktadır. Artık bunların altında tulum değil, traktör i lastiği vardır³².

S o n u  : Dicle ve Fırat nehirlerinde Sümerler ve Asurlar zamanında bile nakliyat yapıldığına işaret eden Avrupalıların verdikleri bilgiler yanında, Horsabad ve Koyuncuk'ta bulunan Asur röliyeferlerinden de faydalanarak bunların şekillerinin de bizlere tanıtıldığına tanık olunmaktadır. Böylelikle, Osmanlı Devleti zamanında bu iki nehir ve kollarındaki su taşımacılığı, İlk-ağlardaki buluş ve geleneklerin bir devamıdır, denilebilir.

Birinci Dünya Harbi sırasında da Diyarbakır ile Musul arasında askeri amaçlı olarak nehirlerden faydalanılmış olmalıdır. Günümüzde eski keleklerin yerini Feribot'un aldığını Hasan Bahar belirtmektedir. Bir zamanlar Karadeniz limanları arasında vapur seferleri, insanların seyahatlerdeki aceceli-liği nedeni ile, ancak turistik amaçlı seferlere dönüşmüş, bunların yerini kara taşımacılığı, diğer bir deyimle şehirlerarası otobüsler almıştır.

²⁶ Çarsancak kelimesindeki ilk hece Farsça'daki Cihar'dan gelmekte olup 4 demektir. arsancak voyvodalığı da Çemişkezek, Sağman, Pertek ve Mazgirt kazalarından oluşmakta idi.

²⁷ Fahrettin Tızlak, *Osmanlı döneminde Keban-Ergani yöresinde madencilik (1775-1850)*, Ankara 1997, Türk Tarih Kurumu yayını, s.173-178.

²⁸ Walter Hinz, *Islamische Masse und Gewichte*, Handbuch der Orientalistik, Ergaenzungsband, Leiden, Brill 1955, s.44.

²⁹ Hasan Yüksel (Hazırlayan), *Osmanlı döneminde Keban-Ergani madenleri. 1776-1794 tarihli Maden Emini Defteri*, Sivas 1997, s.33.

³⁰ Nejat Göyünç, "Ermeni tehciri ve soykırımı iddiaları", *Yeni Türkiye*, sayı 37 (Ocak-şubat 2001), s. 293-301.

³¹ C.Orhonlu T,İşksal, *agm*, s.91'den naklen bk.BOA, Mühimme Defteri, no.123, s.102.

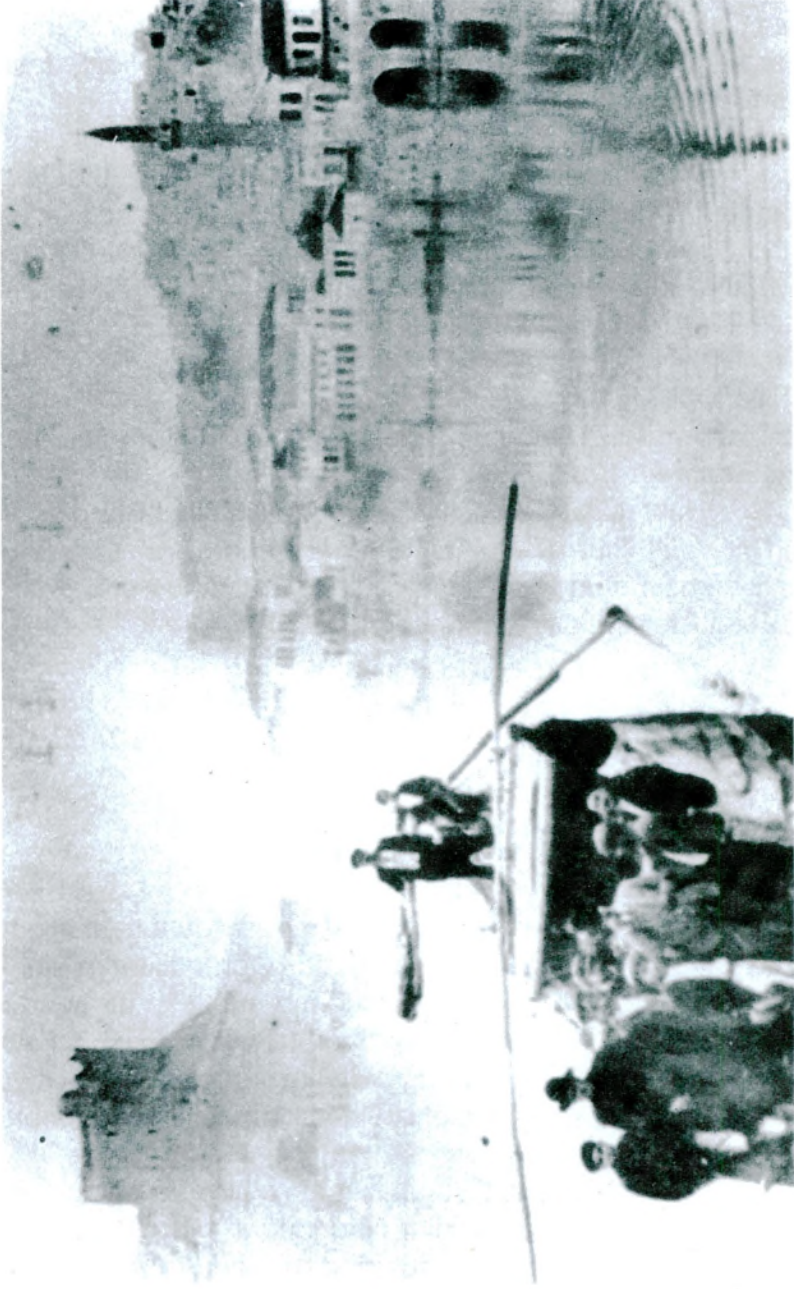
³² Hasan Bahar, *agm*, s.44.

Nejat Göyünç

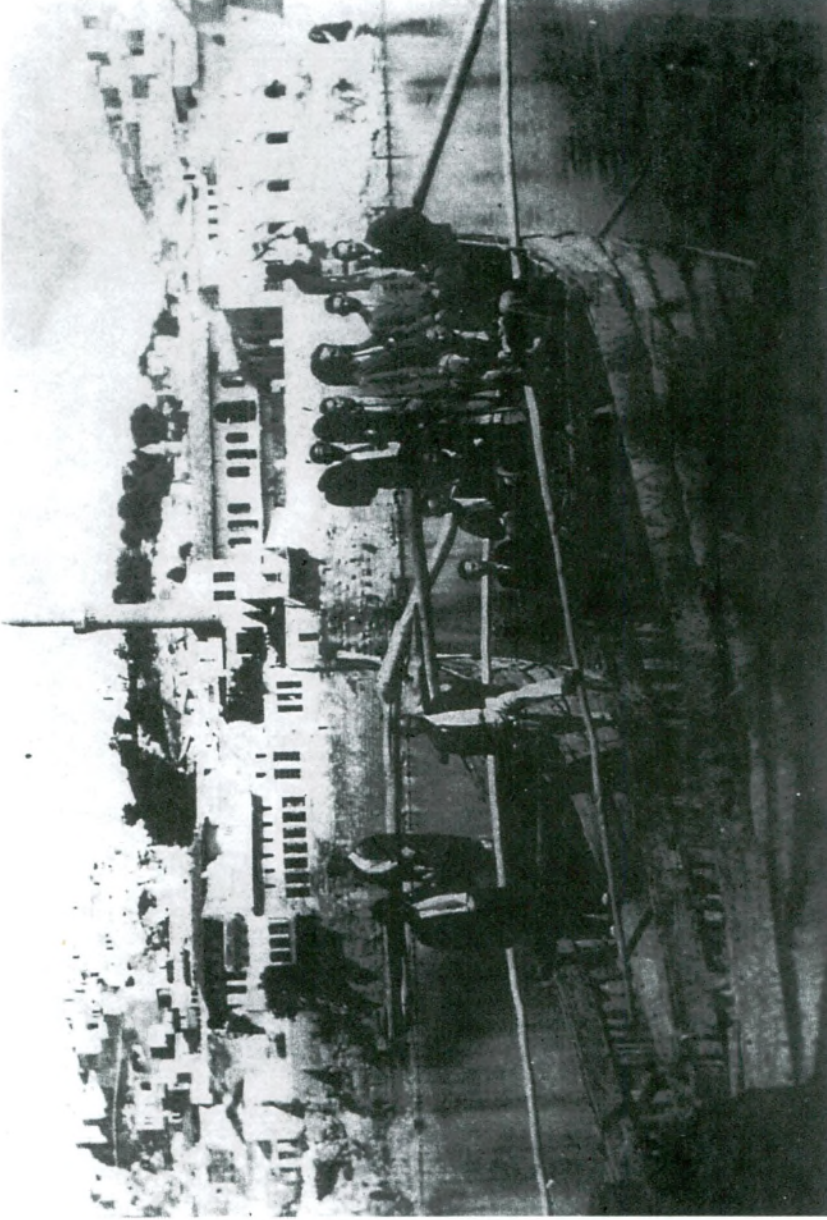

Resim 1 - Tarihi Birecik Tersanesi

Nejat Göyünç

Resim 2 - Fırat zerindeki Birecik Köprüsü yapılmadan evvel, ulaşımı sağlayan tarihi sallardan bir görünüş. Birecikliiler bunlara gemi derlerdi.

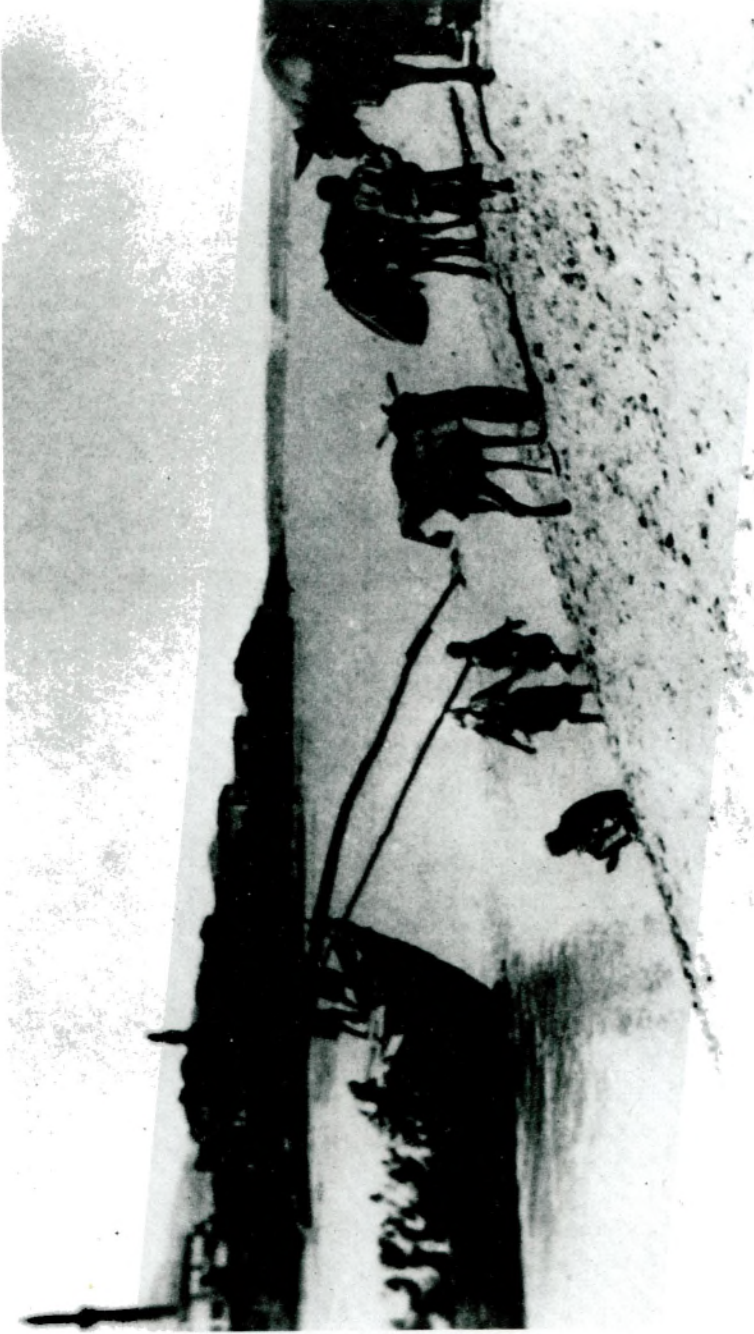

Resim 3 - Tarihte sivil ulaşım

Nejat Göyünç

Resim 4 - Birecik'in tarihi iskelesinden bir görünüm. Bugün sadece ismi kalmıştır.

Resim 5 - Prof. Dr. Tahsin zg koleksiyonunda

KURTULUŞ SAVAŞI DÖNEMİNDE İSTANBUL KABİNELERİ VE İNGİLİZ İSTİHBARAT SERVİSİ

SALAHİ R. SONYEL

Bu yazımda, daha önce yayımlanmış olan yapıtlarımda¹ değinilmemiş ve özellikle İstanbul kabineleriyle ilgili olan, en önemli gördüğüm İngiliz İstihbarat Servisi raporlarını incelemeye çalışacağım. Ancak, 1918-19 yıllarını kapsayan raporlar daha önce yayımlanmış olduğu için², bu yazımda, 1920-22 yıllarını kapsayan raporlar üzerinde duracağım.

MEBUSAN MECLİSİ'NİN AÇILIŞI

1918-19 yıllarında İstanbul ve Anadolu'da kaydedilmiş olan olaylardan sonra³, Mebusan Meclisi'nin 12 Ocak 1920'de İstanbul'da açılışı, onun oturumlarını Anadolu'da yapmasını destekleyen Uluscularla İstanbul yönetimi arasındaki ilişkileri epeyi sarsmıştı. Uluscu milletvekillerin çoğunlukta olmasını hazmedemeyen Padişah, rahatsız olduğu özürünü öne sürerek Meclisin açılış töreninde hazır bulunmamış⁴; açılış söylevini onun yerine İçişleri Bakanı Damat Şerif vermişti.

Bu arada, Hüseyin Rauf başkanlığındaki Uluscu grup, Ankara⁵ ile İstanbul arasındaki ilişkileri daha iyi bir duruma getirmek için elden geleni yapıyordu ve bu çabalarda bir ölçüde başarı sağlıyordu. Bu ilişkiler, 1920 yılı Ocak ayının sonuna doğru öylesine olumlu bir yönde gelişmişti ki, 28 Ocak'ta, Edirne mebusu Şeref Bey (Aykut), Misak-ı Milli'yi Meclisin gizli oturumunda okuyor ve Meclis bunu resmen kabul ediyordu⁶. Padişah da, 4 Şubat 1920 tarihli İrade-i Seniyye ile, 'idareten tard olunan' Mustafa Kemal'in ni-

¹ Bkz. *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, TTK, Ankara, c. I, 1973, C. II, 1986; *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*, TTK, Ankara, 1995.

² *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, I, s. 45, 153, II, s. 1-3, 6-8, 17, 25-27, 41-43, 55-57, 61, 63, 65-67.

³ *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi ...*, s. 70, 76, 84-85, 98-99, 107-108, 128-30, 140, 152-54, 162-64.

⁴ İngiliz Devlet Arşivi, FO 371/5165/E 330, İngiliz İstihbarat raporu, 14.1.1920.

⁵ Hey'et-i Temsiliye, 27 Aralık 1919'da Sivas'tan Ankara'ya taşınmıştı.

⁶ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, olağanüstü oturum, 17.2.1920; ayr. bkz. Cemal Kutay, *Mehmed Şeref Aykut*, İstanbul, 1985, s. 238-45; Nur Bilge Criss, *Istanbul under Allied occupation, 1918-1923*, Brill, Londra, 1999, s. 12.

şan ve madalyalarını iade ederek onun askerlikten çekilmiş sayıldığını ilân ediyordu⁷. Hüseyin Rauf, Mustafa Kemal'e 4 Şubat'ta gönderdiği telyazısında, hükümetle Uluscu mebuslar arasında yapılan görüşmeler hakkında bilgi veriyor; 7 Şubat'ta Ankara'da özel biçimde toplanan Hey'et-i Temsiliye, Rauf'un raporunu görüşüyordu⁸.

OSMANLI KABİNE TOPLANTILARI VE İNGİLİZ İSTİHBARAT SERVİSİ

Osmanlı yönetiminin en gizli sırlarına el koymayı amaçlamış olan İngiliz İstihbarat Servisi, bu sırada, Osmanlı kabinelerinin gizli toplantılarının tutanaklarının içeriğini, çeşitli ajanları ve İngiliz yandaşları aracılığıyla öğrenerek sürekli Londra'ya iletliyordu. Yine bu sırada seçimler oluyor ve Mebusan Meclisi 12 Ocak 1920'de açılıyordu. 29 Ocak 1920 tarihli İngiliz İstihbarat raporuna göre, 11 Ocak'ta toplanan Osmanlı Bakanlar Kurulu (Hey'et-i Vükela)'nda söz alan kimi Uluscu Bakanlar, Padişahın ertesi gün açılacak olan Meclisi kişisel olarak açmaya karşı çıkmış olmasını eleştiriyor; veliaht veya şehzadelerden birinin onun yerini almasını öneriyorlardı.

Toplantıda hazır bulunan Tevfik Paşa, Padişahın Sadrazam tarafından temsil edilmesi için öncelik (evveliyet) olduğunu açıklayınca, kabine, Mebusan Meclisi'nin açılışında Padişahın tahttan yapacağı konuşmayı Ali Rıza Paşa'nın yapmasını karara bağlıyordu. Ayrıca, Reşit Bey'i, temaslarda bulunmak üzere, İtalya yoluyla Paris ve Londra'ya göndermek kararını almadan önce, Osmanlı Dışişleri Bakanının Bağlaşık yüksek komiserleriyle yapmakta olduğu görüşmelerin sonucunu beklemeyi yeğ tutuyordu.

Bu arada, eski Sadrazam İzzet Paşa'nın, kendi yönetimi günlerinde imzalanmış olan Mondros Bırakışması görüşmeleri hakkında sunmuş olduğu bir rapor okunuyordu. Bu raporda belirtildiğine göre, Amiral Calthorpe'la yapılmış olan görüşmeleri de içeren ayrıntılı bir rapor Senato (Ayan) başkanlığına gönderilmişti. Yine rapora göre, sözlü olarak kabul edilmiş olan kimi üstlenmelere saygı gösterilmemiş; bırakışmanın gerçek ruhuna sadık kalınmamış; Ferit Paşa kabinesi, bırakışmadaki kimi noktalardan yararlanma yoluna gitmemiş ve İzzet Paşa kabinesi, duruma ve zamanın gereklerine göre davranmıştı. Rapor, İzzet Paşa'nın yurduna olan görevinde başarısızlığa uğradığı yolundaki iddialara karşı çıkıyor ve onun bu konuda sorumluluk taşı-

⁷ FO 371/5165/E 262, İngiliz İstihbarat raporu, 22.1.1920.

⁸ İbid., belge no. E 1428, İngiliz İstihbarat raporu, 19.2.1920.

madığını öne sürüyordu. Sonuçta kabine, konunun, Tevfik, İzzet ve Damat Ferit Paşalar arasında görüşülmesi kararını alıyordu⁹.

MEBUSAN MECLİSİNİN AÇILIŞINDAN SONRAKİ GELİŞMELER

11 Şubat tarihli İngiliz İstihbarat raporuna göre, Uluscuların İstanbul kabinesi üzerindeki etkileri sayesinde, son günlerde, kabinede kimi değişiklikler yapılmıştı. Bu değişikliklere Mebusan Meclisi tarafından 7 Şubat'ta koşullu olarak güven oyu verilmişti. Bu koşula göre, İçişleri, Dışişleri ve Adalet Bakanlarının istifaları talep edilecekti. Bunun üzerine, İçişleri Bakanı hemen istifa ederek görevini müsteşarına devrediyor; 8 Şubat'ta Ticaret ve Tarım Bakanıyla, Adalet ve Dışişleri Bakanları da istifa ediyorlardı. Onların yerlerine şu atamalar yapılıyordu: İçişleri Bakanı, İttihat ve Terakki günlerinde İstanbul valisi, daha sonra Bağdat ve Bursa valisi Hazım Bey; Dışişleri Bakanı, Bükreş'teki Osmanlı eski büyükelçisi Sefa Bey; Adalet Bakanı, o Bakanlıkta eski baş müdür Kâzım Bey; Ticaret ve Tarım Bakanı, eskiden Ticaret genel müdürü Reşat Bey. Böylece, Uluscular, tüm kabineyi büsbütün yıkmadan, kendilerine karşıcıl Bakanları kabineden uzaklaştırmayı başarıyorlardı¹⁰.

OSMANLI BAKANLIKLARININ YENİDEN ÖRGÜTLENMESİ

İstanbul'daki İngiliz yüksek komiseri Amiral Sir John de Robeck, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na, 19 Şubat'ta gönderdiği kapalı telyazısında, Sadrazamın, Osmanlı Bakanlıklarını Robeck'in 6 Ocak'ta önermiş olduğu biçimde yeniden örgütlemek için, kendi inisiyatifiyle bir plan ortaya koymaya hazırlanmış olduğunu ve bunu, bir ay sonra yeni bütçe ile Meclise sunacağını bildiriyordu. Bu plana göre, Ticaret ve Bayındırlık Bakanlıkları kaldırılarak onların yerine tek bir Bakanlık olarak yeni Ekonomik Kalkınma Bakanlığı kurulacaktı. Sadrazam, limanları Ulaştırma Dairesi'nin yetkisine verecekti. Robeck, telyazısına şöyle son veriyordu: 'Ekonomik Kalkınma Bakanlığı'nın İngiliz denetimine verilmesi bana çok önemli görünüyor'¹¹. Bu sırada, Maliye, Eğitim ve Bayındırlık Bakanlarıyla Uluscu parti arasında görüş ayrılıkları başgösterdiği için, İngiliz İstihbaratı, onları makamlarında pek güven içinde görmüyordu¹².

⁹ İbid., belge no. E 652, İngiliz İstihbarat raporu, 29.1.1920.

¹⁰ İbid., belge no. E 1509, İngiliz İstihbarat raporu, 11.2.1920.

¹¹ FO 371/5199/E 876, Amiral de Robeck'ten Dışişleri Bakanlığı'na kapalı telyazısı, İstanbul, 19.2.1920.

¹² FO 371/5166/E 1782, de Robeck'ten Curzon'a gizli yazı, 3.3.1920; ilişikte, 26.2.1920 tarihli İngiliz gizli İstihbarat raporu.

İSTANBUL'UN RESMEN İŞGALİ

1920 yılı Ocak ayında, Bağlaşık yüksek komiserleri, Çukurova (Kilikya)'nın her yanında patlak veren Türk-Fransız-Ermeni olayları yüzünden, Ali Rıza Paşa kabinesini erkten düşürerek Damat Ferit'i yine işbaşına getirmeye çalışıyor, sonunda kabine 3 Martta erkten çekilmek zorunda kalıyordu. Padişah Vahdettin, 8 Mart'ta Sadrazamlığa, Ali Rıza Paşa kabinesinde Donanma Bakanlığı yapmış olan Salih Paşa'yı getiriyordu.

İngiliz İstihbarat Servisi'nin görüşünce, Salih Paşa kabinesinin erke geçmesi Padişah için bir başarıydı, çünkü Uluscular büsbütün ulusal bir yönetim kurulmasında diretiliyorlardı. İstihbarat raporu şöyle sürüyordu: 'Padişah, yansız bir hükümet kurulmasını talep etmektedir ve Uluscuların eylemlerini olağan içinde bastırmak niyetindedir. Yararlı olacağını düşünse, Sadrazamlığa Damat Ferit'i getirecekti. Ancak, Uluscuların eylemleri yüzünden böyle bir yönetimin Türkiye'nin iç bölgelerinden tecrit edilmiş olacağını ve bu hükümete askeri ve siyasi bir tehdit oluşturan Ulusal Akım'la başa çıkmak için askeri güç verilmedikçe onun hiçbir değeri olamayacağını sezmişti. Damat Ferit'in, kendisine yetki verilse, Ulusal Akım'a karşı koymak ve ona karşı bir rejim kurmak amacıyla, kabinesine Hamdi Paşa ile Ali Kemal'i de alacağını iyi bilen Padişah, Bağlaşıkların desteği olmadan böyle bir davranışta bulunamayacağını anlamıştı'¹³.

Salih Paşa kabinesi atanmadan önce, İstanbul'daki Uluscular arasında, Padişahın Sadrazamlığa Damat Ferit'i getirmesi olasılığı kaygısı egemendi, çünkü Damat Ferit'in Ulusculara karşı önlemler alacağını seziyorlardı. Dolayısıyla, Uluscu mebusları korumak için önlemler alınıyor ve 5 Mart'ta, Felahı Vatan Grubu delegeleri Saraya giderek, Padişaha, Damat Ferit'in Sadrazamlığa getirilmesinin ülkede ciddi olaylar çıkmasına neden olacağı uyarısında bulunan bir belge sunmuşlardı. Padişah delegeleri kabul etmemiş, ama belgenin bir sureti ve Sadrazamlığa Salih Paşa'nın getirilmesi önerisi, Saraydaki bir mabeyinciye verilmiş ve Padişah, konuyu inceleyeceğine dair, aynı aracı vasıtasıyla yanıt vermişti.

Bu sırada, yeni bir Sadrazam atamak sorumluluğunu dilemeyen Padişah, başlıca partilerin temsilcilerini 6 Mart'ta Sarayda düzenlenen Devlet Konseyi (Şur'ayı Devlet, Danıştay)'ne çağırıyor ve bu konudaki sorumluluğu, toplanmaya katanlara yükliyordu. Uzun süren tartışmalardan sonra, Salih Paşa'nın

¹³ FO 371/5166/E 2610, İngiliz İstihbarat raporu, 10.3.1920.

Sadrızamlığı altında, Uluscuların da kabulleneceği bir kabine kurulması konusunda karar alınıyordu. Kabineye atanacak olan Bakanlar konusunda Salih Paşa ile Uluscu önderler arasında güçlükler başgösteriyor; 9 ile 10 Mart tarihlerinde oturum yapan Mebusan Meclisindeki Felah-ı Vatan Grubu'nun çoğunluğu kabineye güven oyu vermek kararını alıyordu¹⁴.

Yine bu sırada, Bağlaşıklar, Çukurova olayları, Kemalistlerin kendilerine karşı meydan okuyuşu ve Türklere ağır barış koşullarını zorla kabul ettirme olasılığı yüzünden 16 Mart 1920'de İstanbul'u resmen işgal ediyor ve Salih Paşa yönetimini baskıya tabi tutuyorlardı. Bağlaşık Devletler, Osmanlı hükümetini ülkenin her yanında Ulusal Akım'ı yadsımaya çağırıyordu. Kabine, bu konuda bir bildiri taslağı hazırlıyor, ama Bağlaşıklar bu taslağı kabullenmiyordu. İngiliz İstihbarat raporlarına göre, yine bu sırada, Mustafa Kemal, Salih Paşa'ya gönderdiği tarihsiz bir yazıda onu şöyle uyarıyordu:

*'Size şu son uyarıda bulunuyorum: İstifanızdan sonra Ferit Paşa'nın iktidara çağırılması, bu ülke için oldukça zararlı ve tehlikeli olacaktır. Ferit Paşa iktidara gelirse, ulusun çoğunluğunu oluşturan Anadolu, başkentle olan ilişkilerini kesecek ve kendi güvenliği için savaşmak zorunda kalacaktır. Ferit Paşa, ulusumuzun ve ülkemizin çıkarları zararına ne denli barış aktederse etsin, ulusun çoğunluğunca kabul edilmeyecektir. Anayasa ilkelerine göre burada [Ankara'da] sorumlu bir komite kurmuş bulunuyoruz. Bu husus bilginize sunulmaktadır*¹⁵.

Ancak, Salih Paşa ve kabinesi 2 Nisan'da erkten çekilmek zorunda kalıyordu. Padişah, kabinenin istifasını kabulleniyor ve Damat Ferit'i, yeni kabineyi kurmakla görevlendiriyor; ona, büsbütün partiler üstü bir kabine kurmasını öneriyordu. Bunun sonucu olarak, 5 Nisan'da, çoğunlukla renksiz politikacılardan oluşan zayıf bir kabine kuruyordu. Tüm Bakanlar, kendi yetenek ve karakterlerinden çok, Padişaha olan bağlılıkları yüzünden atanmışlardı¹⁶.

14 Nisan 1920 tarihli İngiliz gizli istihbarat raporuna göre, Damat Ferit kabinesi, büsbütün İngiliz yandaşı bir politika sürdürüyordu. Ferit, Türkiye'deki tüm davranışları İngiltere'nin yöneteceğine ve İngilizlerin direktiflerine

¹⁴ İbid., belge no. E 2784, İngiliz İstihbarat raporu, 11.3.1920.

¹⁵ FO 371/5167/E 4346, İngiliz İstihbarat raporu, 7.4.1920; belge İngilizceden çevrilmiştir.

¹⁶ FO 371/5046/E 3393, Genel Karargâh'tan İngiliz Harbiye Bakanlığı'na gizli yazı, İstanbul, 13.4.1920.

göre hareket edilirse, Avrupa'nın Türkiye'ye karşı olan tutumunda bir iyileşme olacağına inanıyordu¹⁷.

DAMAT FERİT KABİNESİNDE ANLAŞMAZLIK

22 Nisan 1920 tarihli İngiliz gizli İstihbarat raporuna göre, Damat Ferit kabinesinin Ulusculara karşı bildiri ile Şeyhülislâm Dürrizade'nin fetvası 15 Nisan'da Anadolu illerine dağıtılıyor; Uluscuların Padişaha biat tarihi 22 Nisan'a dek uzatılıyordu. Bu sırada, Ulusculara karşı uygulanacak yöntem konusunda Damat Ferit kabinesinde görüş ayrılıkları başgösteriyordu. Bu konu, 17 Nisan'da Sarayda yapılan bir toplantıda geniş ölçüde görüşülmüştü. Kabinenin bir bölümü, Rize, Samsun, Trabzon ve öteki limanlardan Kemalistlere karşı asker gönderilmesini ve mümkünse Bağlaşıkların askerlerinden yararlanılmasını destekliyordu. Öteki bölümü ise, buna ve özellikle Bağlaşık askerleri gönderilmesine karşı çıkıyor; Anadolu'da Müslümanlar arasında Ulusculara karşı duyular egemen olduğunu ve bu duygulardan yararlanmak için oraya hocalar ve propagandacılar gönderilmesini destekliyordu.

Kabinenin daha etkili bölümü, jandarma ve gönüllülerden oluşan bir güç kurulması ve bu gücün bir kısmının Ahmet Anzavur Paşa'nın emrine verilmesi kararını alıyor; bu gücün oluşumu konusunu inceleyecek bir komisyon kuruluyordu. Komisyonun üyeleri şunlardı: Hamdi, Nazif, Osman Rifat, Süleyman Şefik, Arif ve Kara Sait Paşalar. Ancak, İngiliz İstihbarat raporuna göre, hükümet, bu güce ve özellikle subaylara pek güvenmiyordu. Osmanlı Savunma Bakanlığında görevli olan ve çoğunluğu subaylardan oluşan yetkililerin Ulusculara sempati vardı. Bu da gerekli hazırlıkların yapılmasını engelliyordu. Aynı zamanda, Ali Galip ve ona eşlik edecek olan Kürt öğelerle hocalardan oluşan bir kurulun, propaganda amaçları için, Trabzon'a gönderilmesi karar altına alınıyordu¹⁸.

21 Nisan tarihli İstihbarat raporuna göre, Damat Ferit, Ulusculara karşı, o sırada var olan düzensiz güçlerin seferber edilmesinden yanaydı; oysaki Reşit Bey, jandarmalardan oluşan özel bir güç örgütlenmesini ve eyleme geçmeden önce bu gücün ya İstanbul veya dolaylarında silâhlendirilerek eğitilmesini öneriyor; aynı zamanda, daha önce Uluscuları desteklemiş olan, ama o sırada onların programını kuşkuyla karşılayan kıdemli subayları hü-

¹⁷ FO 371/5167/E 4510, İstihbarat raporu, 14.4.1920.

¹⁸ İbid, belge no. E 5072, İstihbarat raporu, 22.4.1920.

kümeti desteklemeye inandırmanın önemine değiniyordu. Damat Ferit bu konuda asabiyet gösteriyor; tüm bu subayların, daha sonra ihanet işlemek amacıyla hükümete biat etmemeleri olasılığından kaygılanıyordu¹⁹.

ANKARA İLE İSTANBUL'U BARIŞTIRMA ÇABALARI

13 Mayıs 1920 tarihli İngiliz İstihbarat raporuna göre, Hürriyet ve İtilâf Partisi'nin 8 Mart'ta yapılmış olan genel toplantısına katılanların çoğunluğu, Ulusal güçleri, gönüllü erler kullanarak dağıtmanın olanaksız olduğu konusunda anlaşmaya varıyor ve Sadrazama, Uluscularla kısmen anlaşmaya varmasını salık vermek kararını alıyorlardı. Toplantı sırasında kaleme alınmış olan bir yazıda, kendi önerilerine göre davranılırsa, hükümete karşı olan 'haklı' düşmanlığın giderilebileceği vurgulanmıştı. Sadrazam, 9 Mayıs'ta kimi mebuslardan oluşan bir delegasyonu kabul ederek onlarla durumu görüşüyor; ama bu mebuslar Sadrazama güvenmiyorlardı.

Kabine, bu sırada, Uluscularla kısmen anlaşmaya varmak kararını alıyor; Nurettin Paşa'ya, onlarla ilişki kurmaya çalışması öneriliyor; o da, Uluscuların Sivas Kongresinde örgütlemiş oldukları Hey'et-i Temsiliye ile 2 Mayıs'ta temas kurmayı başarıyordu. Kendisine, daha önce İstanbul'dan Anadolu'ya geçmiş olan General Fevzi Paşa karşılık vererek Anadolu'daki durumu anlatıyor ve 23 Nisan'da Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin açılmış olduğunu bildiriyordu.

Hürriyet ve İtilaf Partisi'yle muhtemelen Padişahın baskısı üzerine, Damat Ferit, görünürde Uluscularla görüşmelerde bulunarak, onları, koşulsuz olarak İstanbul hükümetine biat etmeye çağırmayı denemek amacıyla Nurettin Paşa'yı Anadolu'ya göndermek kararını almıştı. Uluscuların biatına karşılık olarak genel af ilân edilecek, ama, İttihatçılarla ilişkileri olanlar, kırim ve yer değiştirme (tehcir)'lerde parmağı olanlar bu aftan yararlanamayacaktı. Böylece, tüm ülkenin, Taht'ın ve Halifenin çevresinde birleşerek, İzmir'le Trakya sorunlarının Türkler yararına çözümleneceğine inanılıyordu²⁰.

Ancak, Damat Ferit, Uluscularla gerçekten bir anlaşmaya varmak niyetinde değildi. Nurettin Paşa ile Uluscu önderler arasında Mudanya'da yapılması beklenen görüşme, Damat Ferit'in müdahalesiyle yapılmıyordu. 12 Mayıs 1920 tarihli İstihbarat raporuna göre, Damat Ferit kabinesi, Sadrazamın tutumu yüzünden günden güne zayıflıyordu. Padişahın Sadrazama olan gü-

¹⁹ İbid., belge no. E 5255, İstihbarat raporu, 21.4.1920.

²⁰ FO 371/5168/E 6151, İstihbarat raporu, 13.5.1920.

veni de azalıyordu. O günlerde huzura çıkmayı dileyen Damat Ferit'i Padişah kabul etmiyor; kendisiyle görüşmek istediği konuyu yazılı olarak sunmasını buyuruyordu. Başkentteki birçok siyasi öğeler de kabinenin siyasetinden memnun değillerdi²¹.

Durum bu kertede olmakla birlikte, Damat Ferit, Yunan Başbakanı Eleftherios Venizelos'un, ileride Türklere Sev'r'de zorla kabul ettirilecek olan barış koşullarını 13 Mayıs'ta Yunan Millet Meclisi'nde açıklamasından sonra, kendi yakınlarının Ankara ile İstanbul'u barıştırma çabalarına göz yumuyordu²².

Bu arada, 15, 17 ve 18 Mayıs'ta oturum yapan İstanbul kabinesi barış koşullarını görüşüyordu. 27 Mayıs tarihli İngiliz gizli İstihbarat raporu, bu görüşmeler, yönetimle Uluscular arasındaki ilişkiler ve Padişahın barış koşullarına karşı tutumu hakkında ayrıntılı bilgi veriyordu. Bakanlar, barış koşulları taslağının o günkü biçimiyle imzalanmasına oybirliğiyle karşı çıkıyordu. Bu koşulların özeti basında yayımlanana beri, hükümete, aralarında senatörler ve ulema da bulunan birçok kişiler tarafından yazılar gönderilmişti. Özellikle ulema mensupları, bu koşulların İslâm'a meydan okuduğu görüşünü öne sürüyordu.

Kabine, antlaşmayı imzalamamanın getirmesi olası sonuçlar üzerinde de duruyor; Ulusal Akım'ın daha da genişleyerek durumu kötüleştirilmesi ve Sovyet Rusya yönetiminden yardım alabilmek için Uluscuların, Bolşevizm'in Türkiye'ye sızmasını körüklemesi ve bu denli olayların Avrupa'da da olaylar çıkmasına neden olması ihtimali üzerinde duruyordu. Yine kabinede, Fransa, Amerika ve özellikle İtalya'da İngiliz siyasetine karşı meyillerden söz ediliyor; bu durumdan büsbütün yararlanabilmek için İslâm Dünyası'nın ayağa kaldırılması gerektiği ve bunun İngiliz gücünü ve saygınlığını azaltacağı noktasında anlaşmaya varılıyordu.

Paris'teki Osmanlı delegasyonunun bir üyesi tarafından gönderilmiş olduğu söylenen gizli bilgiye göre, Tevfik Paşa, barış görüşmelerini olanak içinde geciktirmek için elden gelenin yapılması önerisinde bulunmuş; Fransa ile İtalya'nın Türk dileklerini desteklemeye söz verdiklerini eklemiştir. Babıali'de görünürde inanıldığına göre, Fransız ve İtalyan yüksek komiserleri, gerçek barışın ancak Uluscularla görüşmelerde bulunmakla sağlanabi-

²¹ İbid., belge no. E 5861, İstihbarat raporu, 12.5.1920.

²² FO 371/5169/E 7375.

leceğini kendi hükümetlerine bildirmişlerdi. Anlaşılan, Padişah, Tevfik Paşa'ya göndermiş olduğu bir mesajda, tüm ulusun destekleyemeyeceği barış koşullarının değiştirilmesi için Paris ve Londra'da elinden geleni yapmasını ve Padişahın, Türkiye'yi savaşa sokmaktan ve kendi denetimi dışındaki olaylardan sorumlu tutulamayacağını anlatılmasını öneriyordu.

Kabinenin 22 Mayıs günkü oturumunda Sadrazam Damat Ferit şu açıklamayı yapıyordu: 'Ulusculara karşı kurulmuş olan hükümet güçlerine komuta eden Süleyman Şefik Paşa, askeri amaçlar için kendisine ayrılmış olan TL. 10.000'sini nasıl harcadığına dair hesap gösteremediğinden görevinden uzaklaştırılmıştır. Yerine, Tümgeneral Suphi Paşa atanmıştır'²³.

İngiliz İstihbarat Servisi, bu sırada Ankara ile İstanbul'u barıştırma çabalarına büyük önem vermeyi sürdürüyordu. 3 Haziran tarihli İngiliz İstihbarat raporuna göre, Tevfik Paşa, Damat Ferit'e göndermiş olduğu ve İngilizlerin eline geçen telyazılarında, hükümet imkânsız olanı istememek koşuluyla, barış koşullarında Osmanlı hükümeti yararına değişiklik yapılmasının olanaksız olmadığını; Türkler, İtalyanların desteğini sağlarsa, Fransızların da olanak içinde onlara yardımcı olacaklarını öğrenmiş bulunduğunu bildiriyor ve barış koşulları konusunda Türkiye'de, tüm gruplar arasında birlik kurabilmek için Ulusculara karşı başlatılmış olan eylemlerin durdurulmasını salık veriyordu.

Tevfik Paşa, ayrıca, Osmanlı kuruluna mensup olan ve barış koşullarını İstanbul'a götüren iki delegeye, Sadrazama şu bilgiyi vermelerini önermişti: Bağlaşıklar, siyasi nedenlerden ötürü antlaşmanın metnini kabullenmek zorunda kalmakla birlikte, Fransızlarla İtalyanlar koşulların genellikle kabule şayan olmadığını ve değiştirilmeleri gerektiğine inandıklarını öğrenmiş bulunuyordu. Tevfik Paşa'ya bakılacak olursa, Fransızlarla İtalyanlar, kendi siyasi ve ekonomik çıkarlarını güvence altına alabilmek için, kendileriyle işbirliği yapacak güçlü bir Türkiye'nin varlığını gerekli görüyorlardı. Yine Tevfik Paşa'ya göre, Fransız yönetimi, Türkiye ile Yunanistan'ın arasını bulmaya çalışıyordu. Sadrazam, bu mesajdan çok memnun oluyor; barış antlaşmasının değiştirilmesinin olanak içinde olduğunu ve yeni bir antlaşmanın kaleme alınması gerektiğini iddia ediyordu²⁴.

²³ FO 371/5169/E 6939, İstihbarat raporu, 27.5.1920.

²⁴ İbid., belge no. E 6955, İstihbarat raporu, 3.6.1920.

YENİ YUNAN SALDIRISI

Bu sırada, İzmir bölgesindeki Yunan ordusu, Başlaık Yüksek Konseyi'nin Yunanistan Başbakanı Eleftherios Venizelos aracılığıyla vermiş olduğu buyruk üzerine, Kemalist askeri birlikleri dağıtmak; İzmir-Bandırma demiryolunu ele geçirmek ve gerçekte, Türkleri, barış koşullarını kabule zorlamak amacıyla, 25 Haziran'da saldırıya geçiyordu²⁵. Bunun ardından, yarı örgütlenmiş ve güçsüz Uluscu birliklerle Yunan ordusu arasında kanlı bir boğuşma başlıyor; Temmuz'un sonuna doğru Yunanlılar, Bursa, Bandırma, Alaşehir ve Balıkesir'i işgal ediyorlardı²⁶.

Uluscularını durumu o kadar kötüydü ki, Ankara yönetimi, başkenti Sivas'a taşımak kararını alıyordu²⁷. 8 Temmuz tarihli İstihbarat raporuna göre, Yunan ordusunun Anadolu'da olağanüstü sür'atle ilerleyişi, Türk çevrelerinde gerginlik ve umudsuzluk yaratmış; Ankara'da Mustafa Kemal'e karşı 'daha ılımlı' bir grup oluşmasına yardımcı olmuştu. Ahmet İzzet Paşa'dan bu grubun İstanbul'da önderi olması ve başarı sağlanırsa, Sadrazam olması rica edilmiş; ama politikaya karışmayı dilemediği ve Padişahın bilgisi olmadan ve onayı alınmadan herhangi bir davranışta bulunamayacağı özürüyle buna karşı çıkmıştı²⁸.

15 Temmuz tarihli istihbarat raporuna göre, Uluscuların eylemlerinden epeyi rahatsız olan Padişah, Mustafa Kemal'e 25 Haziran'da gönderdiği yazıda, onu, ülkenin 'yüce çıkarlarını korumak' amacıyla hükümet tarafından alınmış olan önlemlere boyun eğerek, ülkeyi felâkete sürüklemekte olan ayrılık ve düşmanlığa son vermeye ve askeri güçlerini hükümetin emrine vermeye çağırıyordu. Padişah, Devletin o sırada yıkımının kaçınılmaz olmasına karşın, halkı, içine düşmüş oldukları çıkmazdan kurtarmanın tarihi bir görev olduğunu vurgulayarak, Uluscuları bu güç görevde yardımcı olmaya; güçlükler çıkarmaktan sakınmaya ve nihai başarıyı zedelememeye çağırıyor; kötü eylemlerine rağmen, pişmanlık duyan her uyruğuna, sevgi ve genel af uygulamaya hazır olduğunu bildiriyordu.

Aynı gün (25 Haziran), Nurettin Paşa aracılığıyla Ulusculara bir yazı gönderen İçişleri Bakanı Reşit Bey de, Uluscuları, Halife çevresinde toplana-

²⁵ FO 371/5133/E 7019, de Robeck'ten Curzon'a kapalı telyazısı, İstanbul, 22.6.1920.

²⁶ *Documents on British Foreign Policy (DBFP)*, c. VIII, s. 102.

²⁷ Feridun Kandemir, *Mustafa Kemal, arkadaşları ve karşındakiler*, İstanbul, 1964, s. 84-86.

²⁸ FO 371/5170/E 8940, İstihbarat raporu, 8.7.1920.

rak, Avrupa'yı hükümetçe imzalanacak tüm antlaşmaların uygulanacağına inandırmanın önemine değiniyor; Uluscuların eylemlerinin ülkenin mahvını daha da çabuklaştırdığını; hükümetle Uluscuların amaçları büyük ölçüde uyum içinde olduğuna göre, isyanı sürdürmenin yurtseverlik ve mantıkla bağdaşamayacağını vurguluyordu²⁹.

Ancak, tüm bu çabalar bir sonuç getirmiyordu. 1 ve 2 Temmuz tarihli İstihbarat raporlarına bakılacak olursa, Damat Ferit, İstanbul'da yayımlanan *L'Bosphore* gazetesinin yönetmeni M. Paillares ve Osmanlı Mebusan Meclisinde Trakya eski mebusu M. Kozmitis aracılığıyla, Yunanistan Başbakanı Eleftherios Venizelos'la İzmir konusunda gizli bir görüşme sağlamaya çalışıyor, ama başarı sağlayamıyordu, çünkü Kozmitis, Yunanistan'ın Trakya'ya ilişkin olarak özveride bulunduğunu, ama İzmir'den vazgeçemeyeceğini kestirip atıyordu³⁰.

SEVR ANTLAŞMASI İMZALANIYOR

Osmanlı hükümetine zorla kabul ettirilecek olan barış antlaşmasının hazırlıklarıyla ilgili gelişmeler, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika* adlı yapıtında geniş ölçüde incelenmiştir³¹. Bu antlaşma tasarısı nedeniyle güç durumunda kalan Damat Ferit, ilkin, ne olursa olsun, antlaşmayı imzalamayacağını; Osmanlı tezini savunmak amacıyla bizzat Paris'e gideceğini açıklıyordu³². Paris'e gidince, gönderdiği ilk mektup, kabinenin 10 Temmuz günkü oturumunda görüşülüyordu. Damat Ferit, bu mektubunda, Bağlaşık Devletlerin tutumu ve Anadolu'daki 'isyan' gözönünde tutularak antlaşmanın imzalanmasını salık veriyor; kabine toplantısında bulunanlar üzerinde derin bir izlenim bırakıyordu.

Bunun üzerine, Dışişleri Bakan vekili İhsan Bey, ülkenin tek umudunun İngiltere'nin önerilerine uymak olduğu görüşünü öne sürüyordu. Reşat Bey bu görüşe katılıyor, ama İngilizlerin desteğini sağlamak için yapılan son deneyde başarı sağlanamadığını; antlaşma imzalanırsa, hükümetin, Yunanlıların Anadolu'yu işgal etmelerine izin veren bir politikayı onaylamakla suçlanacağını vurguluyordu. Kabine, oturumlarını ertesi güne erteliyor; 11 Tem-

²⁹ İbid., belge no. E 9649, İstihbarat raporu, 15.7.1920.

³⁰ İbid., belge no. E 8567 ve FO 371/5272/E8975, İngiliz gizli İstihbarat raporları, 1 ve 2.7.1920.

³¹ Türk Tarih Kurumu, Ankara, II, 1986, s. 74 vd.

³² FO 371/5168/E6631, İstihbarat raporu, 20.5.1920.

muz günkü oturumda, Padişahın, Osmanlı barış delegasyonu dönünceye dek hiçbir karar alınmaması görüşünde olduğu aıklanıyordu³³.

Damat Ferit, 14 Temmuz'da Paris'ten dönünce tutumunu değiştiriyor; görüşlerini 'Anadolu'daki aşırı eğilimlilere' kabul ettirmesi için kendisine izin verilirse, antlaşmayı imzalamaya gönüllü olduğunu açıklıyor; antlaşma imzalanmazsa, ülkenin yok olmasına yol aacağına inanıyor; bu konuda, İstambul'daki İngiliz yüksek komiseri Sir John de Robeck'e bilgi veriyordu³⁴. Damat Ferit, kabinenin 15 Temmuz günkü oturumunda, barış antlaşması konusunda karar alabilmek için bir Saltanat Œurası ağrılması n öneriyor; nerisi kabul ediliyordu. Kabine, ayrıca bu Œuraya çağrılacak olan kişilerin listesini hazırlama görevini Dıileri Bakan vekiline veriyor, ama Kemalist yandaların bu listeye alınmamasına büyük dikkat gösterilmesi yneriliyordu.

Yine Damat Ferit, Padiaha sunduğu 16 Temmuz 1920 tarihli andata, hükümetin, Bağlaıklara mukabil öneriler sunduğunu, ama, Kemalistlerin Mersin ve İzmit'teki eylemlerinin, Bağlaıklardan ödün alma umuduna darbe indirdiğini; silha sarılmak söz konusu olmadığına ve ekonomik durum epeyi bunalımlı olduğuna göre, antlaşmayı imzalamanın ve bazı haklar sağlamanın gerekli olduğunu vurguluyor; örneğin, barış ve güvenliği korumak için, yabancı denetimi altında olsa bile, askeri güç bulundurma; kapitlsyonların, ancak onlara sahip olan uluslara münhasır kalması; Türk egemenlik haklarının korunması; devletin güvenliğini sağlamak için hudutların saptanması gibi. Sadrazam, uyguladığı politika başarısızlığa uğrarsa görevinden çekileceğini anıtırıyordu (ima ediyordu).

Damat Ferit'le, o sırada Bağlaıklardan ödün koparmak için Paris'te bulunan Reşit Bey arasında görüş ayrılıkları vardı. Ayrıca, Damat Ferit'in bir sibir buhranı geçirmekte olduğu ve kötü niyetli kişilerin etkisi altına girdiği, İngiliz İstihbaratunca saptanıyordu. Bu sırada Reşit Bey'den gelen bir telyazısında, antlaşma imzalanmazsa, Padiahla hükümetin Anadolu'ya taınmaları gerekeceği uyarılıyordu. 19 Temmuz gecesi Yıldız Sarayı'nda yapılan özel toplantıda, antlaşmanın kesinlikle imzalanması kararı alınıyor; bu karar Padiahca onaylanıyordu. Toplantıda hazır bulunan Rıza Tevfik ve Hadi Paşa'ya, Paris'e giderek antlaşmayı imzalamaları için hazırlanmaları bildiriliyordu. Toplantının sonuna doğru uzun bir konuşma yapan Damat Ferit, İn-

³³ FO 371/5170/E 9649, İstihbarat raporu, 15.7.1920.

³⁴ FO 371/5053/E 8431; *Documents on British Foreign Policy*, 1/XIII, s. 102, de Robeck'ten Curzon'a kapalı telyazısı, İstanbul, 16.7.1920.

giltere ile dostluk kurulmasının gerekli olduğunu ve bunun yakında gerçekleşeceğini iddia ediyordu³⁵.

Böylece, İstanbul hükümeti, barış antlaşmasını Ankara'nın onaylamayacağını anlayarak, Padişahı, 22 Temmuz'da Yıldız Sarayı'nda bir Saltanat Şurası çağtırmaya inandırıyor ve bu denli bir antlaşmayı imzalamanın sorumluluğunu, bu Şura aracılığıyla, geniş bir kitleye yaymak yoluna gidiyordu³⁶. Aralarında eski Bakanlar, senatörler ve generaller bulunan ve 50'ye yaklaşık seçkin davetlilerden oluşan Saltanat Şurası'nda Sadrazam Damat Ferit, tartışma veya eleştiri yapılmasına izin vermiyor; barış antlaşması imzalanmazsa, Yunan ordusunun Anadolu'yu işgal edeceği uyarısında bulunarak, toplantıda hazır bulunanlara, antlaşmayı kabul edip etmedikleri sorusuna yanıt vermekle yetinmelerini hatırlatıyordu. Şura'da hazır bulunan Padişah, antlaşmanın imzalanmasından yana olanların ayağa kalkmalarını buyuruyor; Mareşal Rıza Paşa dışında tüm davetliler ayağa kalkarak antlaşmayı kabullendiklerini belirtiyorlardı. Ertesi gün, İstanbul hükümeti, senatörlerden Hadi Paşa ve Rıza Tevfik'le Bern'deki Osmanlı büyükelçisi Reşat Halis'e, Osmanlı muhahasları olarak Barış Konferansı'na gidip antlaşmayı imzalamaları için yetki veriyordu³⁷.

Aynı gün, Velihaht Abdülmecit, Padişaha gönderdiği bir yazıda, Damat Ferit'i sert biçimde eleştiriyor; Saltanat Şurası'na karşı çıkıyor ve Anadolu ile bir anlaşmaya varılmasını öneriyordu; ama Padişah ona yanıt vermiyordu. İngiliz İstihbarat Servisi, hem Abdülmecit'i ve hem de Ferit'in öteki rakibi Reşit Bey'i, 'Fransız çevreleriyle ilişkileri olan kişiler' olarak nitelendiriyordu. Anlaşılan, Sadrazam, kendisi Paris'te iken, kısmen Türk işletmesi olan Boğaz Gemicilik Şirketi (*Bosphorus Steamer Company*)'ni bir Fransız sendikasına aktarmayı deneyen İçişleri Bakan vekili Reşit Bey'le Devlet Şurası başkanı Ethem Bey'in bu konudaki işlemlerini son günlerde iptal etmişti³⁸.

Tüm bu eleştiri ve saldırılara ve kabinedeki ayrılıklara dayanamayan Damat Ferit, 30 Temmuz'da görevinden çekiliyor, ama ertesi gün yine yeni hükümeti kurmakla görevlendiriliyordu. Ferit, yeni kabinede Sadrazamlığa ek olarak Savunma (Harbiye) Bakanlığını da vekâletine alıyor; Sabri Efendi

³⁵ FO 371/5170/E 10014, İstihbarat raporu, 22.7.1920.

³⁶ İbid., belge no. E 10707, İstihbarat raporu, 29.7.1920.

³⁷ FO 371/5053/E 8788, de Robeck'ten Curzon'a kapalı telyazısı, İstanbul, 23.7.1920; ilişikte, Damat Ferit'in notası - alındığı tarih 22.7.1920.

³⁸ FO 371/5170/E10335, İstihbarat raporu, 4.8.1920.

Şeyhülislam, Reşit Mümtaz Paşa İçişleri Bakanı, Rüşdü Efendi Adalet Bakanı, Nazır Bey Maliye Bakan vekili, Rıza Tevfik Devlet Şurası başkanı, Hamdi Paşa Donanma Bakan vekili, General Zeki Paşa Bayındırlık Bakanı, Hadi Paşa Eğitim Bakanı, Cemal Bey Tiaret Bakanı ve General Hilmi Paşa da Evkaf Bakanı olarak atanıyorlardı³⁹. Bu 5. Damat Ferit kabinesi çoğunlukla 'evetçi' Bakanlardan oluşuyor; böylece, antlaşmanın imzalanması işlemi sırasında kabinenin oybirliğiyle iş görmesi güvence altına alınmış oluyordu⁴⁰.

10 Ağustos'ta Sevr Antlaşması imzalanıyor; Türkiye'nin her yanında üzgünlük yaratıyor; öfkeyle karşılanıyordu⁴¹. Antlaşma imzalanır imzalanmaz, Bağlaşık Yüksek Konseyi, Yunan harekâtına son verilmesini buyuruyordu⁴².

AĞUSTOS VE EYLÜL AYLARINDA YAPILAN OSMANLI BAKANLAR KURULU TOPLANTILARI

2 Eylül 1920 tarihli İngiliz gizli İstihbarat raporunda, 21 Ağustos'ta yapılmış olan Osmanlı Bakanlar Kurulu toplantısı hakkında ayrıntılı bilgi veriliyordu. Bu toplantıda, Anadolu'ya gönderilecek olan tedib kuvvetleri (cezalandırıcı güçler) konusu görüşülüyor; Savunma ve Maliye Bakanlarının önerileri üzerine, bu güçler için Savunma Bakanlığı bütçesine TL 20.000 tutarında bir masraf kalemi konulması oybirliğiyle kabul ediliyordu⁴³.

İstanbul kabinesi, 23 Ağustos günkü oturumunda, Kemalistlere karşı gönderilecek olan Kuvvay-ı İnzibatiye konusunu görüşüyordu. Toplantıda söz alan Bayındırlık Bakanı Zeki Paşa, hükümetin bu konuda eyleme geçmeden önce, başarı sağlanacağına dair emin olması gerektiği, aksi durumda, yönetimin saygınlığı ve ulusun çıkarlarının zedeleneceği uyarısında bulunuyor; bu güce kaydolunmakta olan subaylarla erlerin sadakatından şüpheli olduğunu açıklıyor; bu görüşlerinde Donanma ve Evkaf Bakanlarınca destekleniyordu. Kabine toplantısında hazır bulunan Donanma Bakanı (eskiden Genel Kurmay Başkanı) Hamdi Paşa, iyi ad yapmış genç subayların hizmete alınmasında pek başarı sağlayamadığını kabulleniyor; ancak, kaydolunmuş

³⁹ FO 371/5054/E 9174, de Robeck'ten Curzon'a kapalı telyazısı, İstanbul, 1.8.1920.

⁴⁰ İbid., belge no. E 9174; DBFP 1/XIII, s. 114, de Robeck'ten Curzon'a kapalı telyazısı, İstanbul, 1.8.1920.

⁴¹ Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı...*, c. II, s. 85 vd.

⁴² Laurence Evans, *United States policy and the partition of Turkey* (ABD siyaseti ve Türkiye'nin bölünmesi), Baltimore, 1965, s. 287-88, ABD yüksek komiserinin 31.8.1920 tarihli telyazısı.

⁴³ FO 371/5171/E 12227, İstihbarat raporu, 2.9.1920.

olan subay ve erlerin sadakatini sağlamak için her tür önlemin alınmış olduğunu bildırıyordu. Son olarak, Sadrazam, Savunma Bakan vekilliğinden çekilmek dileğinde olduğunu açıklıyor ve bu konudaki tartışmayı, yerini alacak olan Bakanın da hazır bulunacağı tarihe erteliyordu⁴⁴.

Kabinenin 29 Ağustos günkü oturumuna yeni Savunma Bakanı Hüseyin Hüsnu Paşa da katılıyor, ama, durumu incelemeyi dilediği için, bu atama konusundaki tartışma yine erteleniyordu. Bu sırada Adalet Bakanı Rüşdi Bey'in açıkladığına göre, hükümetin Ulusculara karşı aktif önlemler almasına, Hadi Paşa'nın Osmanlı delegesi olarak Paris'te iken göndermiş olduğu telyazısı neden olmuştu. Bu telyazısında, Babıali önlem almazsa, Yunanlıların eyleme geçeceği uyarısında bulunmuştu. Ancak, parasızlık yüzünden hükümet bir türlü eyleme geçemiyordu; ama kabine, Anadolu'da uçakla havadan atılmış olan bildirilerin iyi sonuçlar getireceğine inanıyordu. Aynı konuda görüşü sorulan Babıalinin kıdemli bir yetkilisi, pek ümitli görünmüyor ve havadan yapılan bu propagandanın boşuna olduğu; o sırada planlanmakta olan tedip (yola getirme) harekâtının daha önceki harekât gibi felâketle sonuçlanacağına inandığı; ancak Ulusal Akımın, sonuçta, Yunan ordusu, Osmanlı hükümeti ve Ermeni eylemleriyle 'boğulacağı' iddiasında bulunuyordu⁴⁵.

9 Eylül günkü kabine toplantısında, Savunma Bakanı, tediple ilgili komisyonun şu kararlarını açıklıyordu: 1. Harekât Eylül sonundan önce başlamalı; 2. Halen kurulmakta olan 3 tümene ek olarak bir 4. tümen kurulmalı; 3. Aynı zamanda İzmit ve Samsun savaş kesimlerinde harekâta geçilmeli; 4. Tümenleri güçlendirmek için, yalnız İstanbul ve dolaylarında değil, Ulusculardan arındırılacak bölgelerde de kimi yedekler ve gönüllüler askere alınmalı, onlara eski örgütlerin deneyine sahip subaylar komuta etmeli; 5. Yukarıda adı geçen savaş kesimlerinde ulaşım jandarma tarafından sürdürülmeli; 6. Komutada birlik sağlamak amacıyla, her iki savaş kesiminden sorumlu olacak bir 'Tedip Ordusu Komutanlığı' kurulmalıdır. Savunma Bakanının önerileri oy birliğiyle kabul ediliyor ve Sadrazam, bunları o akşam Padişaha sunacağını açıklıyordu⁴⁶.

15 Eylül tarihli istihbarat raporuna göre, Damat Ferit kabinesine karşı, 'Uluscuların da kıskırtmalarıyla', hoşnutsuzluk gittikçe artmaya başlıyor;

⁴⁴ İbid., belge no. E 12327, İstihbarat raporu, 8.9.1920.

⁴⁵ İbid., belge no. E 12472, İstihbarat raporu, 9.9.1920.

⁴⁶ İbid., belge no. E 13552, İstihbarat raporu, 29.9.1920.

Ferit'in erkte kalmasına İngilizlerin yardımcı olduğu söyleniyordu. Rapor ayrıca şunları ekliyordu: 'Ferit'in şimdiki durumu hiç de sağlam değildir. Onun aşırı politikası yüzünden en sadık yandaşları bile Ferit'i terk ediyorlar'⁴⁷.

22 Eylül tarihli istihbarat raporu, kabinede başgösteren bunalımı anlatıyordu. Son günlerde Padişahı ziyaret etmiş olan Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi kabineden istifa ediyor; Padişah, Damat Ferit'in İngilizlerle yapmakta olduğu bir anlaşma görüşmesine dek istifasını geciktirmesini öneriyor; ama Sabri Efendi, Damat Ferit'in bu konudaki sözlerinin gerçeğe uymadığını söylüyorsa da, Padişah ona inanmıyordu. Bu sırada Cemil Paşa da istifa ediyor ve Damat Ferit'i, hükümetin etkisini yıkmakla ve ülkeyi yok etmeye çalışmakla suçluyordu. Eski İçişleri Bakanı Reşit Mümtaz Paşa da, 17 Eylül'de Padişaha gönderdiği bir yazıda, Anadolu'daki 'kargaşalığın' kökünde Yunanlıların Türk topraklarını işgal edişlerinin yattığını vurguluyor; 'asi önderlerin' kimi yabancı devletlerce kışkırıldıklarını iddia ediyor; onlarla görüşmeye girişmenin gereksiz olduğunu; onlara karşı sert önlemler alınmasını öneriyordu⁴⁸.

Bu sırada mali durum çok kötüye gidiyordu. Damat Ferit, Padişahla görüşürken, İngilizler kendisinin (Sadrazamın) devrim yaptığına inanırlarsa, onları kazanmış olacaklarını söylüyordu. Ona göre, Anadolu sorunu çözümlenmeliydi. 15 gün süre ile genel af ilân edilmeli, ondan sonra Anadolu'ya karşı sert önlemler alınmalıydı. Bu sözleri işiten tanınmış bir Türk devlet adamı (isim verilmiyor) şu yorumda bulunuyordu: 'Ülkenin parçalanmasını önlemek için asker, para ve hatta bir fikir bile üretemeyen Ferit Paşa, bunu bir kâğıt parçasıyla yapmayı öneriyor'⁴⁹.

16 Eylül tarihli İstihbarat raporu, Damat Ferit'in, en ivedi konularda bile kesin bir karar almaktan yoksun bulunduğunu; her gün toplanan kabinede pratik bir sonuca varamayan görüşmeler yapılarak bunu veya şunu incelemek amacıyla komiteler kurulduğunu; hükümetin bir çıkmaza girdiğini ve radikal bir değişikliğe gereksinildiğini vurguluyordu⁵⁰. 14 Ekim tarihli İstihbarat raporuna göre, kendisine çok saygı gösterilen, İstanbul'lu hukukçu ve politikacı Lütfi Fikri, Damat Ferit'e, Uluscularla Babıali arasında bir uzlaşma sağlamaya çalışmak amacıyla Ankara'ya gitmeyi öneriyor; Osmanlı kabinesi,

⁴⁷ FO 371/5172/E 12882, İstihbarat raporu, 15.9.1920.

⁴⁸ İbidr., belge no. E 13945, İstihbarat raporu, 21.10.1920.

⁴⁹ İbid., belge no. E 13190, İstihbarat raporu, 22.9.1920.

⁵⁰ FO 371/5171/E 12473, İstihbarat raporu, 16.9.1920.

bu öneriyi, 29 Eylül günkü toplantısında görüşüyor; Damat Ferit, Ankara ile görüşmek niyetinde olmadığını, ama Lütfi Fikri'nin önerdiği gibi, resmi olmayan bir kurul gönderilmesine yandaş olduğunu açıklıyor; Lütfi Bey'le görüşerek, kabineye bildirmeye söz veriyordu. Ama bunun arkası gelmiyor; daha sonra Lütfi Fikri, önerisinden vazgeçiyordu⁵¹.

DAMAT FERİT ERKTEN ÇEKİLİYOR

Gittikçe kötüleşen siyasi durum önünde, Sadrazam Damat Ferit bunılıyor; kararsızlık içinde bocalıyor; ama Sadrazamlığı bırakmak istemiyor; sona kadar direniyor; sonuçta, olayların gelişimine boyun eğmek zorunda kalıyordu. Son günlerde, Hürriyet ve İtilâf Partisi'nin kimi üyeleri dışında, tüm siyasi partilerin düşmanlığını kazanıyordu. Sadarete kaldığı sürece Kemalistlerle bir uzlaşmaya varılması olanaksızdı; oysaki Bağlaşıklar, Sevr Antlaşmasının uygulanabilmesi için İstanbul'la Ankara'nın barıştırılmasının önemine değiniyorlardı⁵².

Eylül başlarında Damat Ferit'in, siyasi mesleğinin sonuna doğru geldiği anlaşılıyordu. İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Paris'teki büyükelçisi Lord Derby'ye 1 Ekim'de gönderdiği telyazısında, işi geciktirmeden Sevr Antlaşmasını onaylaması için Damat Ferit üzerinde baskı kullanılmasını; bunu yapmazsa, antlaşmayı onaylayacak yeni bir Sadrazam bulunmasını öneriyordu⁵³.

Başına gelecekleri önceden sezmiş olan Damat Ferit, son anda, Padişahın adının da karıştırıldığı entrikalarına karşı⁵⁴, erkte kalmayı başaramıyor ve 16 Ekim'de görevinden çekilmek zorunda kalıyordu. Bu olayla ilgili resmi bildiride 'sağlık durumunun iyi olmaması yüzünden' görevinden çekildiği bildiriliyorsa da, gerçekte, Bağlaşıklara, özellikle İngiltere'ye karşı uyguladığı 'yaltaklanma' ve Ulusculara karşı kullandığı 'zorlama' siyasetinde tümüyle başarısızlığa uğramış olması nedeniyle çekilmek zorunda kaldığını herkes biliyordu⁵⁵.

⁵¹ FO 371/5172/E 13846, İstihbarat raporu, 14.10.1920.

⁵² FO 371/5170/E 10779, İstihbarat raporu, 11.8.1920.

⁵³ FO 371/5056/E 12184; DBFP 1/XIII, s. 153, Curzon'dan Derby'ye kapalı telyazısı, Londra, 1.10.1920.

⁵⁴ İbid., belge no. E 12215; DBFP. 1/XIII, s. 154-55, de Robeck'ten Curzon'a kapalı telyazısı, İstanbul, 4.10.1920.

⁵⁵ FO 371/5172/E 13945, İstihbarat raporu, 21.10.1920 ve belge no. E 14331, İstihbarat raporu, 20.10.1920.

17 Ekim, Pazar günü, ABD temsilcisi dahil, İngiltere, Fransa ve İtalya yüksek komiserleri Padişah tarafından kabul ediliyor; hepsinin adına konuşan İngiltere yüksek komiseri, hükümetlerinden almış oldukları yönergeye göre, Anadolu ile anlaşabilecek bir yönetim kurulmasını Padişah'tan diliyordu. Bunun üzerine yeni hükümeti kurma görevi Tevfik Paşa'ya veriliyor; yeni kabine 21 Ekim'de göreve başlıyordu⁵⁶. İlk görevi ülkeyi birleştirmek olacaktı⁵⁷.

Yeni kabinede Nuri Efendi Şeyhülislâm, İzzet Paşa İçişleri Bakanı, Sefa Bey Dışişleri Bakanı, Yusuf Ziya Paşa Savunma Bakanı, Salih Paşa Donanma Bakanı, Mustafa Arif Devlet Şurası başkanı, Hüseyin Kâzım Ticaret ve Tarım Bakanı, Mustafa Reşit Paşa Eğitim Bakanı, Reşat Bey ise Maliye Bakanı olarak atanıyor, ancak, Adalet, Bayındırlık ve Evkaf Bakanlıklarına atama yapılmıyordu⁵⁸. İngilizler, Ahmet İzzet Paşa'nın kabineye atanmasına çok önem veriyorlardı, çünkü Ulusculara karşı sempatisi olduğuna, yeni kabine antlaşmayı onaylar ve 'ılımlı Ulusçuların' yurtseverlik duygularına başvurursa, Sevr Antlaşmasını kabullenerek direnişlerinden vazgeçeceklerine inanıyor; İzzet Paşa'yı bu oyunlarında alet olarak kullanıyorlardı⁵⁹.

Tevfik Paşa kabinesi ilk toplantısını 27 Ekim'de yapıyor; bu toplantıda, başlıca konu olarak Ulusculara karşı uygulanacak siyasa görüşülüyordu. Sadrazamın önerisi üzerine, yayımlanmak üzere, hükümetin politikasını açıklayıcı resmi bir bildiri hazırlayacak olan ve Salih Paşa, İzzet Paşa, Hüseyin Kâzım ve Mustafa Arif'ten oluşan bir komisyon kuruluyordu. 28 Ekim tarihli İstihbarat raporuna göre, Sefa Bey, söz konusu bildiriye, hükümetin, Sevr Antlaşmasını uygulamak için içten gayretler sarfedeceğinin de açıklanmasını öneriyordu.

Bundan sonra, Ankara ile ivedilikle yazışmalara girişmek, ya da Uluscuların güvenini kazanmak için, ilkin hazırlayıcı mahiyette önlemler almak konusunda uzun bir tartışma başlıyordu. İzzet Paşa, Uluscularla görüşmelere başlamadan önce, hükümetin iyi niyetini pratik biçimde kanıtlayıcı davranışlarda bulunulmasını öneriyordu. Sonuçta, kabine, yönetimde yer alan değişiklik ve yeni hükümetin uygulayacağı siyasa hakkında illere telyazısıyla bilgi gönderilmesi ve Donanma, Savunma, Maliye ve İçişleri Bakanlarının, Ankara

⁵⁶ *Takvim-i Vekayi*, no. 3988, 23.10.1920; *Peyam-ı Sabah*, 22.10.1920.

⁵⁷ *Meclis-i Vükelâ Mazbataları*, no. 538; *Vakit*, 26.10.1920.

⁵⁸ FO 371/5172/E 14558, İstihbarat raporu, 30.10.1920.

⁵⁹ FO 371/5057/E 13178, de Robeck'ten Curzon'a kapalı telyazısı, İstanbul, 22.10.1920.

ile yapılacak görüşmelerde uygulanacak yöntem hakkında görüşerek sonucu kabineye bildirmelerini karara bağlıyordu. İzzet Paşa, ayrıca, entrikalara alet edilmiş olan basın sansürünün kaldırılmasını öneriyordu.

Kabinenin 23 Ekim'de yapılan ikinci toplantısında, yukarıda sözü edilmiş olan komisyonun çalışmaları hakkında bilgi veriliyor; uzun süren tartışmadan sonra alınan kararlar arasında şunlar da yer alıyordu: hükümet, bırakışmadan bu yana siyasi suç işlemiş olanları bağışlayarak genel af ilân edecek; eski kabinenin Ulusculara karşı uygulamış olduğu yöntemleri gözden geçirerek tüm usulsüzlükleri giderecek; Uluscuların dileklerini ve uzlaşmaya karşı tutumlarını ve onların yabancı hükümetlerle aktetmiş oldukları anlaşmaları incelemek amacıyla Anadolu'ya gizli bir kurul gönderecek; Bakanlardan oluşacak başka bir kurul, birinci kurul Anadolu'dan dönmeden yola çıkarılmayacak⁶⁰.

ANADOLU'YA GÖNDERİLEN AHMET İZZET PAŞA KURULU

Bu sırada İstanbul hükümeti Sevr Antlaşmasını onaylamayı erteliyor;⁶¹ antlaşmayı ivedilikle onaylaması için Tevfik Paşa'ya Bağlaşık yüksek komiserlerince 25 Ekim'de ortak bir nota verilince, Sadrazam çekingenlik gösteriyordu. İki gün sonra, yeni İngiliz yüksek komiseri Sir Horace Rumbold'u ilk kez resmen görmeye giden İstanbul yönetiminin Dışişleri Bakanı Sefa Bey, ilk olarak Kemalistlerle anlaşmaya varılması; bunu Mebusan Meclisi'nin oturuma çağırılmasının izlemesi; en sonunda da antlaşmanın onaylanması gereğine değiniyor; antlaşma Padişah ve hükümetçe ivedilikle onaylanırsa, Kemalistlerin buna epeyi içerleyeceklerini ve sonunda onları barışçı amaçlarla 'yola getirme' olanağının yitirilmiş olacağını belirtiyordu⁶².

25 Ekim 1920 tarihli Bağlaşık notasına karşılık veren İstanbul yönetimi, Anadolu'yla ilişki kuruluncaya dek, antlaşmanın imzalanmasının ertelenmesini diliyordu⁶³. 10 Kasım tarihli İstihbarat raporu, Tevfik ve İzzet Paşa'ların 'iyi niyetine' karşın, Uluscuların Sevr Antlaşmasına karşı takınmış oldukları tutumda bir değişiklik yapmalarına pek az ihtimal olduğunu; Uluscuların bu 'uzlaşmaz' tutumuna Kafkaslarda Ermenilere karşı sağlamış oldukları utku-

⁶⁰ FO 371/5172/E 14269, İstihbarat raporu, 28.10.1920.

⁶¹ *The Times* gazetesi, 10.12.1920.

⁶² *Documents on British Foreign Policy*, 1/XIII, s. 165-68, Rumbold'dan Curzon'a kapalı telyazısı, İstanbul, 28.10.1920.

⁶³ FO 371/5057/E 14008; DBFP. 1/XIII, s. 172-74, Rumbold'dan Curzon'a kapalı telyazısı, İstanbul, 10.11.1920.

nun ve Bolşeviklerle kesintisiz bağlantı kurma olanağının temin edilmiş olmasının neden oluşturduğunu öne sürüyordu.

Aynı rapora göre, İstanbul kabinesinin 1 Kasım günkü toplantısında, Mustafa Kemal'in, İzzet Paşa'ya Ankara'dan göndermiş olduğu ve 30 Ekim'de İnebolu yoluyla İstanbul'a ulaşmış olan Kurmay Binbaşı Seyfettin Bey'in getirmiş olduğu, kimi koşullar öne süren yazısı ele alınıyor;⁶⁴ İzzet Paşa, bu koşulların, İstanbul yönetiminin görüşlerinden büsbütün değişik olduğunu açıklıyor; ama, Ankara'ya gönderilmiş olan kurul oraya vardıktan sonra, Kemalistleri, görüşlerini değiştirmeye inandırabileceğini sanıyordu.

Yine İzzet Paşa'ya göre, daha sonra Anadolu'ya gidecek olan resmi Osmanlı kurulunun, Uluscuların önemli dilekleri konusunda onlara kimi güvenceler vererek, Trakya, mali denetim, kapitülasyonlar, Boğazlar komisyonu ve İzmir ilçesinde plebisit yapılması konularında Bağlaşıkların kimi değişiklikler yapılmasını kabullenmeye hazır olduklarını bildirecekti. İzzet Paşa, var olan koşullar içinde durumun oldukça güç olduğunu; Mustafa Kemal'in kuryesinin ivedilikle Ankara'ya dönmek üzere olduğunu ve Kemal'e yanıt verici özel bir mektup yazarak kurye ile göndermek için kendisine yetki verilmesini kabineden diliyordu. Bu mektubunda, hükümetin görüşlerini açıklayarak, Mustafa Kemal'den, İstanbul hükümetiyle ivedilikle ilişki kurması için elinden geleni yapmasını dileyeceğini sözlerine ekliyordu. Kabine, önerisini kabul ediyor ve İzzet'le Salih Paşayı, Kemal'in mektubuna yanıt hazırlamaya yetkili kılıyordu. 2 Kasım'da Binbaşı Seyfettin Bey, bu yanıtı ve Veliahtın Mustafa Kemal'e yazmış olduğu bir mektubu Ankara'ya götürüyordu⁶⁵.

6 Kasım tarihli İstihbarat raporu, Sevr Antlaşmasını onaylama sorununun İstanbul kabinesini çok uğraştırdığını kaydediyor; kabinenin, bu antlaşmanın en olumlu bir vakitte onaylanmasından yana olduğunu; ancak, Uluscuların bu konuda bir anlaşmaya varıp varmayacaklarını saptamak amacıyla, onlarla yapılmakta olan görüşmelerin sonucunu beklemenin akıllıca bir davranış olacağına inandığını; Kemalistler anlaşmaya yanaşırsa, antlaşmanın bir tüm olarak bütün Türkiye tarafından imzalanacağını; Kemalistler anlaşmaya varmazsa, antlaşmanın onaylanmasından sonra onlara baskı yapmak için askeri güçlerin ivedilikle örgütlenmesi yoluna gidileceğini ekliyordu. Tevfik Paşa, ülkenin bölünmüşlüğü'nün felâket getireceğine inanan ve yurdun çıkarlarını destekleyen Uluscu, ılımlı öğeleri kendinden yana çe-

⁶⁴ Bu koşullar için bkz. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı...*, c. II, s. 113.

⁶⁵ FO 371/5058/E 15274 ve FO 371/5172/E 15112, İstihbarat raporları, 10 ve 11.11.1920.

kebileceğine halâ inanıyordu. Kabinenin kimi üyeleri, Kemalistlerle yapılacak görüşmelerin, hükümet dışında kurulacak küçük bir kurulca yürütülmesini; öteki üyeler ise, İzzet Paşa'nın ivedilikle İnebolu'ya gönderilmesini öneriyordu⁶⁶.

10 Aralık 1920 tarihli İstihbarat raporuna göre, İstanbul kabinesi, 3-4 Kasım akşamı yaptığı toplantıda, Anadolu'ya gönderilecek olan resmi kurula verilecek yönergeleri tartışıyordu. İzzet ve Salih Paşaların da varlığında, Ticaret ve Tarım Bakanı Hüseyin Kâzım, kurula verilecek yönergeleri okuyordu. Bu yönergelerde, delegelerin yetkileri ve uygulayacakları yöntem belirleniyordu. Bu yönergelere göre, kurul, merkezi hükümetin, Sevr Antlaşmasını onaylayarak uygulamak zorunda olduğunu; bunu yapmaya karşı çıkarsa, özverilerde bulunmaya zorlanacağını; ülkede düzenle barış ve Bağlaşıklarla dostluk ilişkileri kurabilir ve almış olacakları önlemlerle iyi niyetlerini kanıtlayabilirse, antlaşmanın uygulanmasında özveriler sağlayabileceklerini Ulusculara anlatacaklardı.

Kurul, ana koşul olarak, Uluscuların Sevr Antlaşmasını kabullenmesini öne sürecek; ondan sonra, Büyük Millet Meclisi'nin kaldırılarak Mebusan Meclisi'nin yeniden kurulmasını ve bu amaçla yakın bir zamanda genel seçim yapılmasını; tüm yönetim işlerinin merkezi hükümete devredilmesini; bu işleri düzene koymak amacıyla, merkezi yönetimle Uluscuların temsilcilerinden oluşacak bir komisyonun ivedilikle çalışmaya başlamasını; Ulusal güçlerin kurulmasından bu yana, merkezi yönetimin izni olmadan yabancı ülkelerle yapılmış olan antlaşmaları, geçirilen yasaları ve konulan vergileri incelemek amacıyla, komisyona, çeşitli dairelerden (Bakanlıklardan) atanmış yetkili kişilerin eşlik etmesini; ayrıca, Anadolu akımına katılanlar için koşulsuz genel âf uygulanmasını önerecekti. Kabine, Bakanlardan oluşan komisyonca hazırlanmış olan bu önerileri kabulleniyordu.

Kabinenin 5 Kasım 1920 tarihli oturumunda, Tevfik Paşa, Padişahın, Osmanlı hanedanından bir prensin de kurula katılmasını kabullendiğini açıklıyordu. Bu sırada söz alan İzzet Paşa, Anadolu ile yeniden bağlantı kurmak ve görüşmelerin yapılacağı yer hakkında güçlükler çıktığını söylüyordu. Onu Sefa Bey izliyor; Uluscuların öteki uluslarla kurmuş oldukları ittifakların, yapılması tasarlanan görüşmelerde önemli bir konu oluşturacağını; Uluscular gerekli belge ve materyale sahip olmadıklarından, bu ittifakların

⁶⁶ FO 371/5172/E 15366, İstihbarat raporu, 6.11.1920.

kapsamını tümüyle anlayamadıklarını; bu konuya ilişkin belgeleri incelemek için Anadolu'ya bir elçi ve iki tarih ve hukuk uzmanından oluşacak özel bir komisyon gönderilmesini öneriyor; önerisi kabul ediliyordu.

Kabinenin 8 Kasım günkü toplantısında İzzet Paşa, Ankara'daki irtibat subayından almış olduğu raporu okuyordu. Bu rapora göre, irtibat subayı, görüşme yeri konusunda Mustafa Kemal'le konuşmuştu. Kemal, görüşme yerini merkezi hükümetin kararına bırakmaktan yanaydı, ama çevresindeki çalışma arkadaşları buna karşı çıkmışlardı.

Kabinenin 11 Kasım günkü toplantısında, Sefa Bey, Uluscuların Doğu ve Batı savaş kesimlerinde başlatmış oldukları askeri harekâtın merkezi hükümet için yaratmış olduğu güçlüklerle değiniyor; Şeyhülislâm, bu harekâtı yadsımak için bir basın bildirisi yayımlanmasını öneriyor, ama İzzet Paşa söze karışarak, buna gerek olmadığını, çünkü Bağlaşıkların, hükümetin bu konudaki tutumunu bildiklerini söylüyordu. Uzun tartışmadan sonra, Bağlaşık Devletlere gizlice gönderilmek üzere bir nota hazırlanması karara bağlanıyordu. Bu notada, merkezi hükümetin Anadolu akımına karşı olan tutumu açıklanacak ve Anadolu'yla yapılacak görüşmelerde kesin bir karara varılmadan önce, Anadolu yönetimine bu konuda bir öneride bulunulamayacağı; ancak, barış koşullarının uygulanacağı konusunda güvence verileceği kaydediliyor; notayı hazırlaması için Sefa Bey'e yetki veriliyordu.

Kabinenin 14 Kasım günkü oturumunda, İzzet Paşa, Hüsnü Bey'in bir gün önce Ankara'dan dönerek, irtibat subayının son raporunu birlikte getirdiğini açıklıyordu. Bu rapora göre, Ankara yönetimi görüşlerinde direniyor; görüşme yerini merkezi hükümetin seçeneğine bırakıyordu. İrtibat subayı, Mustafa Kemal ve Muhtar Bey'le yapmış olduğu görüşmelerde, merkezi hükümet delegasyonunun başkanlığına İzzet Paşa'nın atanmasının iyi bir izlenim yaratacağını öğreniyordu.

Kabinede yapılan görüşmelerde, İzzet Paşa, kendi kişiliğine karşı kimi yabancı çevrelerde yapılan tartışmalar ve çıkarılan güçlüklerle vakit harcadığını öne sürerek kınamalarda bulunuyor; merkezi hükümetin, Sevr Antlaşmasının uygulanmasında değişiklikler yapılacağı konusunda herhangi bir söz veya güvence sağlayamadığı gibi, kurulun gönderilmesinde de zorluklar çıkarıldığını öne sürerek görevden bile çekilmeyi öneriyordu. Bunun üzerine Salih Paşa, tüm kabinenin görevden çekileceğini söylüyor, ama Tevfik Paşa söze karışarak, o bunalımlı evrede görevden çekilmekten söz edilmesini salık veriyordu. Bundan sonra, kurulun gönderilmesine engel olu-

nursa, seçenekler üzerinde duruluyor; Ankara delegasyonunun İstanbul'a çağrılması; ayrıca, Bursa veya İzmit'te görüşme yapılması düşünülüyordu⁶⁷.

18 Kasım tarihli İstihbarat raporuna göre, merkezi hükümetin, gerek resmi gerekse yarı-resmi olarak Ankara ile yazıştığını ve Uluscuların İstanbul'dan Ankara'ya resmi bir kurul gönderilmesini kabullendiklerini kaydediyordu. Kabine, bu kurulun kimlerden oluşacağı konusunu tartışmayı sürdürüyor ve Padişahın izni alınırca, şehzadelerden birini de kurulla birlikte göndermeyi tasarlıyordu. Ancak, Padişahın, bu fırsattan yararlanabilecek Uluscuların Anadolu'da karşıcıl bir halifelik veya sultanlık kurmaları olasılığından kaygılanarak bir prens gönderilmesine karşı çıkacağı tahmin ediliyordu⁶⁸.

27 Kasım tarihli İstihbarat raporu, bu sıralarda İstanbul'dan Ankara'ya gönderilmiş olan Neşet Bey'in Mustafa Kemal'ce iyi karşılandığını, ama özürce görüşmesine Büyük Millet Meclisi üyeleri ve öteki öğelerce engel olduğunu iddia ediyor, şöyle diyor.

*'Mustafa Kemal, iki önemli nedenden ötürü merkezi hükümetle görüşmekten yanadır: 1. Uluscu akımın, son günlerde Bolşeviklerce Doğu'da bir askeri gücün komutasına atanmış olan Enver Paşa'nın önderliği altında, İttihat ve Terakkicilerin etkisi altına girmiş olması; 2. Bolşevizmin Anadolu'ya yayılması kaygısı. Neşet Bey, Bağlaşıkların Sevr Antlaşmasında değişiklikler yapmaları ümidinin var olduğunu öne sürmüş, ama Mustafa Kemal'i inandıramamıştır'*⁶⁹.

İzzet Paşa, 22 Kasım'da yapılan kabine toplantısında, Büyük Millet Meclisi'nin görüşlerinin, merkezi hükümetle Ankara arasında yapılmış olan temaslarda belirlendiğini; dolayısıyla, hükümetin ancak şu iki almaşı (şıkku) izleyebileceğini açıklıyordu: kabine üyeleri, Uluscuların öne sürmüş oldukları koşulların ışığı altında, yapılacak görüşmelerde kesin bir sonuca varılamayacağı görüşünde ise, hükümet ya ivedilikle görevden çekilmeli veya Uluscuların koşullarını kısmen değiştirme olasılığı varsa, onlarla bir anlaşmaya varabilmek için ivedilikle bir delegasyonu göndermeli idi. Kendisi, onların öne sürmüş oldukları koşullarda bir uzlaşmaya varılamayacağı görüşünde olma-

⁶⁷ FO 371/5058/E 15525, İstihbarat raporu, 10.12.1920.

⁶⁸ FO 371/5172/E 15525, İstihbarat raporu, 18.11.1920.

⁶⁹ Ibid., belge no. E 16089, İstihbarat raporu, 27.11.1920.

makla birlikte, bu koşulların kimi açılardan abartılmış olduklarını sanıyordu. Ona göre, son olayların yaratmış olduğu siyasi durum gözönünde tutularak, Bağlaşık Devletlerin, Uluscuların koşullarına karşı tutumlarının ne olacağı konusunda hükümet kesin olarak aydınlatılmalıydı. Bunun üzerine yapılan uzun bir tartışmadan sonra, Dışişleri Bakanının, Bağlaşık Devletler temsilcilerine bir nota göndererek, onlardan, Yakın Doğu'da barış ve sükûn adına bu konuda görüşlerinin ne olduğunu saptaması kararı alınıyordu⁷⁰.

25 Kasım'da yapılan kabine toplantısında, İzzet Paşa, Anadolu'ya gönderilecek olan kurulun seyahatını güvence altına almakla uğraştığını ve yapılacak görüşmeler konusunda Bağlaşık Devletlerin tutumu öğrenilince, kurulun ivedilikle yola çıkmasına itiraz olmadığını açıklıyor; görüşmeler konusunda bizzat kendisiyle Savunma ve Donanma Bakanlarıyla Danıştay başkanının hazırlamış olduğu yönergelerin onaylanarak Padişahın onayına sunulmasını öneriyordu. Dışişleri Bakanı, Bağlaşık Devletlerden o gün yanıt geleceğini; dolayısıyla, yönergelerin Padişahın onayına sunulmasının yanıtın geleceği vakte kadar ertelenmesini salık veriyor; önerisi kabul ediliyordu.

Kabinenin 27 Kasım günkü oturumunda, Dışişleri Bakanı Sefa Bey, kendi Bakanlığından yetenekli bir yetkilinin de kurula eşlik etmesini öneriyor; bunun üzerine kabine, Bern eski büyükelçisi Cevat Bey'le Dışişleri Bakanlığı hukuk danışmanı Münir Bey'in kurula eşlik etmesini onaylıyordu. Aynı toplantıda, Zeki Paşa'nın sağlık nedeniyle kurula katılamayacağı açıklanıyor; kurulun şu kişilerden oluşması karar altına alınıyordu: Başkan, İçişleri Bakanı İzzet Paşa, üyeler: Ticaret Bakanı Hüseyin Kâzım, Cevat Bey, Münir Bey ve Fatih Hoca.

Yine aynı toplantıda, Sefa Bey, dış durum hakkında kabineye bilgi veriyor; o sıralarda, Londra'da Bağlaşıklar arasında yapılmakta olan konferansın önemine değinerek, bu konferans nedeniyle, İstanbul'daki yüksek komiserlerin, Sevr Antlaşmasında değişiklikler yapılması konusunda Bağlaşıklara gönderilmiş olan notaya yanıt vermeyeceklerini; dolayısıyla, durum açıklanana kadar, kurulun Anadolu'ya gidişinin birkaç gün ertelenmesini öneriyordu. Mustafa Arif, Londra'ya bir diplomatik temsilci gönderilmesini; bu olanaksızsa, bu görevin, o sırada Avrupa'da bulunan birisine verilmesini salık veriyordu. Kabine, bu öneriyi kabulleniyor ve İzzet Paşa'ya bu konuda Bağlaşık yüksek komiserlerinin görüşünü alması için yetki veriliyordu. Ayrıca, Sefa

⁷⁰ Ibid., CX/1424, Gizli Rapor, 16.12.1920.

Bey'le Danıştay başkanı ve Ticaret Bakanına, Avrupa'ya kimin gönderilmesi ve ona verilecek yönergeler konusunda danışmalarda bulunmaları yetkisi veriliyordu⁷¹.

GALİP KEMALİ'NİN RAPORU

Bir süreden beri Roma'da bulunan Galip Kemali (Söylemezoğlu) İstanbul'a dönüyor ve Anadolu'ya gönderilmesi tasarlanan kurulu da ilgilendiren gizli bir raporu kabineye sunuyordu. Bir sureti İngiliz İstihbarat Servisi'nin eline geçen bu rapora göre, Galip Kemali, 1920 yılı Nisan ayından beri Uluscuları Roma'da resmen temsil ettiğini kabulleniyor; Fransa ile İtalya'nın Sevr Antlaşmasından memnun kalmadıklarını, ama kendi başlarına eyleme geçemediklerini; İstanbul ile Ankara arasında birlik kurulabilirse, her iki devletin de, barış koşullarının iyi niyetle uygulanmaları konusunda, kendi güçleri içinde her desteği vermeye hazır olduklarını vurguluyordu⁷².

İngiliz İstihbarat raporlarına göre, Galip Kemali, 8 Aralık 1920 dolaylarında, İstanbul yönetiminin kendisine vermiş olduğu özel bir görevle Roma'ya dönüyordu. Ona verilmiş olan yönergeler şöyleydi: 'Hükümet adına, ama gayri-resmi olarak ve kimi İtalyan yetkililerle olan ilişkileri de gözönünde tutarak, Roma'ya dönmelidir. Onun masrafları, Dışişleri Bakanlığı'nın örtülü ödeneklerinden karşılanmalıdır. Ankara'daki İstanbul kurulu dönünceye dek Roma'da kalmalıdır. Ondandan sonra onun görevi, hükümetin kararıyla ya sona ermeli veya uzatılmalıdır. Roma'da, İtalyan siyasi kişileriyle sürekli olarak temaslarda bulunmalı ve onlara şunları anlatmalıdır: 1. Türkiye, İtalya'nın o güne dek sağlamış olduğu yardımlardan ötürü minnettardır. 2. Türkiye'nin o sırada İtalya'nın desteğine daha çok gereksinimi vardır. 3. Hükümet, Türkiye'deki ikiliği (bölünmüşlüğü) ortadan kaldırmak için, İtalya'nın da önerisi üzerine, elinden geleni yapmaktadır; ancak adil olmayan Sevr Antlaşmasının kaldırılacağına dair güvence verilmezse, bu ikilik ortadan kaldıramaz. 4. Böyle bir güvence verildikten sonra, Osmanlı yönetimi, İtalya hükümetinin veya öteki Bağlaşıkların Doğu'daki siyasal ve ekonomik çıkarlarını koruyucu tüm önerilerini bağlılıkla (sadakata) yerine getirecektir. 5. İtalya'nın Sevr Antlaşmasıyla belirlenen Anadolu'daki durumunu Osmanlı hükümeti kabul etmiştir ve hükümet, Türk haklarını güvence altına alan bir barış yapıldıktan sonra, İtalya ile daha kimi antlaşmalar imzalamaya hazırdır. 6. İtalya hükümeti Osmanlı yönetimine her tür maddi ve manevi desteği sağla-

⁷¹ FO 371/6497/E 52, İstihbarat raporu, HA/1543, 9.12.1920.

⁷² İbid.

yacaktır.' Galip Kemali'ye İtalyanların ne gibi ekonomik ve mali yardım sağlayabileceklerini ve bunlara ilişkin koşulları ivedilikle öğrenerek Osmanlı Dışişleri Bakanlığına bildirmesi ve İtalyan resmi ve siyasi kişileri üzerinde etkisini kullanması buyruluyordu⁷³.

MUSTAFA KEMAL - AHMET İZZET GÖRÜŞMESİ

İstanbul kabinesinin 1 Aralık 1920 günkü oturumunda, Dışişleri Bakanı Sefa bey, İstanbul kurulunun Ankara'ya gönderilmesine Bağlaşıkların karşı çıkmadıklarını açıklıyor; İzzet Paşa ise, Mustafa Kemal'den almış olduğu 29 Kasım 1920 tarihli bir yazıyı okuyordu. Bu yazıda, Büyük Millet Meclisi'nin, İstanbul kurulunu kabule hazır olduğu, ancak, kurulun ayrılış tarihi ve kurul mensuplarının adlarının bildirilmesi rica ediliyordu. İzzet ve Salih Paşaların da kurula katılmaları yararlı görülüyor; Salih Paşa, kurula katılmaya dilekli olduğunu açıklıyordu.

Aynı günün akşamında, Sadrazamın ikametgâhında yapılan toplantıya katılan tüm kurul üyelerine şu yönergeler veriliyordu: 1. Kurulun başlıca amacı, merkezi hükümetin tüm ulusu yeterince temsil edebilmek, üstlenilmiş bulunan yükümlülükleri yerine getireceğine dair tatmin edici güvence verebilmesi için Uluscuların merkezi hükümete biatını sağlamalı; yönetimdeki ikiliği ortadan kaldırmak için üstün çabalarda bulunulmalıdır. 2. Kurul, Uluscuların son koşullarını saptamalıdır. 3. Alınacak yanıtlar ivedilikle merkezi hükümete gönderilmeli ve herhangi bir sorumluluk altına girmeden önce hükümetten yeni yönergeler beklenmelidir. 4. Merkezi hükümet, barış kesinleşinceye dek ulusal güçlerin dağıtılmasını dilememektedir; ancak Bağlaşık Devletlerle yapılacak görüşmeler sırasında hükümetin siyasasına karşı hiçbir davranışta bulunulmamalı ve bu konuda güvence sağlanmalıdır. 5. Uluscularla daha sonra anlaşmazlık çıkmasını önlemek için, Bağlaşıklarla yapılacak görüşmeler konusunda bir proje hazırlanmalıdır. 6. Genel bir anlaşmaya varıldıktan sonra, öteki ayrıntıları bir karara bağlamak amacıyla Uluscuların da katılacağı özel bir komisyon kurulmalıdır. 7. Yerel yönetim, gerekirse, Uluscuları kapsayacak genel af ilân edecektir. 8. Hükümet, anlaşmaya varıldıktan sonra kurulacak Ulusal Kurultay (Assamble)'ın kabulleneceği yükümlülükleri onaylamaya söz verir. 9. Hükümet, Uluscuların son eylemlerinin sağlamış olduğu yararlılardan faydalanmaya çalışacaktır'. Tüm bu yönergeler İngiliz İstihbarat Servisi'nin eline geçiyordu⁷⁴.

⁷³ İbid., HA/1579.

⁷⁴ İbid., belge no. E 52, İstihbarat raporu, 9.12.1920.

Bu sırada, İngiliz İstihbarat Servisi, Anadolu'ya gönderilmesi kararlaştırılmış olan Ahmet İzzet Paşa kuruluyla yakından ilgilenmeye başlıyordu. Bu kurul henüz yola çıkmadan başarısızlıkla karşılaşıyordu, çünkü Kemalistleri, Sevr Antlaşmasını kabule inandıramayacağı tahmin ediliyordu⁷⁵. Durum bu iken, kendisini Türkiye'nin birleştiricisi, belki geleceğin Sadrazamı olarak gören İzzet Paşa herşeyi şansa bırakarak, Donanma Bakanı Salih Paşa, Tarım ve Ticaret Bakanı Hüseyin Kâzım, ulemadan Rasathane müdürü Hoca Fatin Efendi, Bern büyükelçisi Cevat Bey ve Babıali hukuk danışmanı Münir Bey'le birlikte, 3 Aralık 1920'de, bir kararsızlık ve kuşku havası içinde, İstanbul'dan Anadolu'ya hareket ediyordu⁷⁶.

İzzet Paşa'nın Babıali'ye 11 Aralık 1920'de gönderdiği ve İstanbul'a 16 Aralık'ta ulaşan telyazısı, Osmanlı kabinesinin 18 Aralık günkü toplantısında uzun tartışmalara yol açıyordu. İzzet Paşa, bu telyazısında, Uluscu önderlerle yapmış olduğu görüşmeleri etraflıca anlatıyor; Uluscuların, var olan sorumlulukları konusunda gönderilmiş olan kimi telyazılarına yanıt alınmadan görüşmelere başlanamayacağını kendisine bildirdiklerini kaydediyordu. İngiliz İstihbarat Servisi'ne göre, Uluscuların Dışişleri Bakan Muhtar Bey, Büyük Millet Meclisi gizli oturumlarından birinde yapmış olduğu konuşmada, merkezi hükümetin kuruluyla görüşmelere başlamadan önce (kurul kimi güvençeler sağlayamadığı için) bu görüşmeler konusunda Moskova'nın görüşlerinin sağlanması gerektiğini; Büyük Millet Meclisi yönetiminin Sovyet yönetimine bir yazı gönderdiğini; görüşmelere ancak bir yanıt aldıktan sonra başlanabileceğini; tüm gelişmeler hakkında Büyük Millet Meclisi'ne bilgi verileceğini; bir anlaşma olursa, bunun, Meclisin onayına sunulacağını açıklamıştı⁷⁷.

Aynı İstihbarat raporuna göre, Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin'e 7 Aralık 1920'de Ankara'dan gönderilmiş olan yazıda, Uluscuların üstlenmelerini yerine getirmeye kararlı oldukları; ancak, onurlu bir barış yapabilecekleri sonucuna varırlarsa, merkezi hükümetin önerilerini görüşecekleri; Uluscular bu görüşmelere büyük önem vermekle birlikte, Sovyet Rusya ile olan ortak çıkarlarını koruyabilmek için gerekli siyasa konusunda Sovyet yönetiminin görüşlerinin de saptanmasının önemi belirtiliyordu⁷⁸.

⁷⁵ İbid., belge no. E 138, İstihbarat raporu, 4.12.1920.

⁷⁶ FO 371/5058/E 15535; DBFP 1/XIII, s. 196-98, Rumbold'dan Curzon'a gizli yazı, İstanbul, 6.12.1920; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı...*, c. 2, s. 115 vd.

⁷⁷ FO 371/6497/E 840, İstihbarat raporu, 30.12.1920.

⁷⁸ İbid., HC/1573.

İzzet Paşa'nın İstanbul yönetimine göndermiş olduğu 11 Aralık tarihli telyazısı, 18 Aralık'ta kabinede görüşülüyor; Sadrazam Tevfik Paşa, bu telyazısının içeriğinin, hükümete, bu konuda herhangi bir karar alacak kadar ayrıntılı olmadığını belirtiyordu. Danıştay başkanı ve İçişleri Bakan vekili Mustafa Arif, Uluscuların, İzmir savaş kesiminde başarı sağlanır umuduyla ve sözleşme imzalamış oldukları devletin (Sovyet Rusya) görüşlerini sağlamak amacıyla, İstanbul kuruluyla müzakereleri geciktirdikleri iddiasında bulunuyordu.

Tevfik Paşa, İzzet Paşa'ya bir telyazısı gönderilerek, yukarıda belirtilmiş olan hususların yinelenmesini ve ona, Bağlaşık temsilcilerin, görüşmelerin sonucunu sabırsızlıkla beklediklerini bildirerek görüşmeleri daha sür'atle yapmaya uyarmanı öneriyordu. Yapılan tartışma sonunda, birkaç gün daha beklenilmesi ve İzzet Paşa'dan bir telyazısı gelmezse veya gelecek telyazısı istenen ayrıntıları vermezse, ona yeniden bir telyazısı gönderilmesi karar altına alınıyordu.

Kabine, 19 Aralık günkü oturumunda, İzzet Paşa'nın Yüzbaşı Kadri Bey eliyle göndermiş olduğu 13 ve 14 Aralık tarihli iki telyazısını inceliyordu. İzzet Paşa, birinci telyazısında, Uluscu önderlerle 12 Aralık'ta yapmış olduğu görüşmede, Uluscuların kurula yazılı olarak vermiş oldukları ve hangi koşullara göre anlaşma yapabileceklerini açıklayan koşulları sunuyordu. İngiliz İstihbaratının iddiasına göre bu koşullar şunlardı: 1. Ulusculara karşı fetva ile askeri mahkemenin kararları kaldırılmalı; 2. İstanbul ve Ankara yönetimlerinde alınmış olan tüm önlemleri yeniden gözden geçirmek ve bu önlemlerin sürdürülmesi konusunu incelemek üzere, Mebusan Meclisi, en erken vakitte, toplantıya çağrılmalı; 3. Uluscularla ilişkileri olması nedeniyle, İstanbul yönetimince takibata uğramış olanlar tazmin edilmeli 4. Sevr Antlaşmasının, Uluscuların istemleri doğrultusunda değiştirileceğine dair Bağlaşık hükümetlerden güvence sağlanmalı; bu arada, Uluscular, düşmanca herhangi bir davranıştan vazgeçecekler; 5. Sevr Antlaşması, Büyük Millet Meclisi'nin dilediği şu biçimde değiştirilmelidir: (a) Bağlaşıklar nüfusun çoğunluğu Türk olan bölgelerde Türk bağımsızlığını tümüyle tanımak ilkesini ve bu konudaki anlaşmazlıkları uluslararası bir hakem hey'etine sunmayı kabullenmeli; (b) İzmir ve Trakya üzerindeki haklar, böyle bir hakem hey'etine sunulmadan bir karara bağlanmalı; (c) etnografik ve öteki sorunları incelemesi için hakem hey'etine müddet ayırmalı; (d) Trakya ve Anadolu'da Yunanlılarca işgal edilmiş olan yerler ivedilikle boşaltılmalı; Türk

olmayan azınlıkların var oldukları yerlerin yönetim biçimleri saptanmalı ve onların haklarını koruyacak karma bir komisyon kurulmalı; Yunanlılar çekildikten sonra, Bağlaşıkların o yerlerdeki hakları güvence altına alınmalı; (e) Mali denetimle ilgili hükümler, Osmanlı yönetiminin onur ve bağımsızlığına uygun biçimde değiştirilmeli; Osmanlı Mebusan Meclisi'nin, bütçenin hazırlanması ve onaylanmasındaki hakları hudutsuz olmalı; (f) Uluscularca kabul edilmiş olan Boğazların yansızlığı, Osmanlı yönetiminin egemen bağımsızlığıyla çelişmeyecek biçimde uygulanmalı; 6. Hükümet, seçtiği herhangi bir hükümetle siyasal ve ekonomik ilişkiler kurmada özgür olmalı; 7. Osmanlı hükümeti, toprak bütünlüğü sürecinde, Sovyet yönetimine ve Asya'daki komşu cumhuriyetlere karşı iyi niyetli yansızlık uygulamalı ve Ankara yönetimi, üstlenmiş olduğu yükümlülükleri, o devletlerin de rızasıyla yeniden gözden geçirmede özgür olmalı; 8. Ankara yönetimince imzalanmış veya imzalanmak üzere olan antlaşmalar revizyona tabi tutulmamalı; 9. Sevr Antlaşmasının askeri maddeleri, savunma açısından gerektiği gibi değiştirilmeli; 10. Halifelğin, tüm İslâm ülkelerindeki Müslümanların koruyucusu sıfatıyla manevi statüsü, Suriye ve Irak halklarının Halifelikle olan ilişkilerini sürdürme hakkı istisnasız olarak tanınmalı; 11. Bu önerilere bir ay içinde yanıt verilmeli⁷⁹.

İzzet Paşa, telyazısında, bu denli önerileri görüşebilmesi için İstanbul kuruluna yeterince yetki verilmemiş olduğunu; dolayısıyla, bu önerileri hükümete göndererek yeni yönerge isteminde bulunacağını bildirmişti. 14 Aralık tarihli telyazısında ise, Celâlettin Arif'le yapmış olduğu görüşme hakkında bilgi veriyordu.

Bu konuda söz alan Sadrazam Tefik Paşa, Uluscular, koşullarını değiştirmezlerse, kurulun İstanbul'a geri çağrılacağını ve o zaman, hükümetin, politikasını değiştirmek veya görevden çekilmek konularında karar vermek zorunda kalacağını açıklıyordu. Öteki Bakanlar, Uluscuların bu denli 'abartılmış' koşullar öne sürmüş olmalarından ötürü üzüntülerini beyan ediyorlardı. Adalet Bakanı Arif Hikmet Paşa, hükümetin son görüşlerinin Ankara'ya duyurulmasını; bunların, Ankara'ya dönecek olan Kadri Bey aracılığıyla, bir yönerge biçiminde gönderilmesini öneriyordu. Dışişleri ve Savunma Bakanlarıyla Danıştay başkanı, Arif Hikmet Paşa'nın görüşlerine katılıyor ve sonuçta, kabine, Sefa Bey'le Arif Hikmet Paşa'yı, hükümetin görüşlerini yansıtan bir yanıt hazırlamakla görevlendiriyordu.

⁷⁹ İngilizce'den çevrilmiştir.

Hazırlanan yanıt, kabinenin 23 Aralık günkü oturumunda okunuyordu. Yanıt şöyleydi:

'Uluscularca öne sürülmüş olan koşullar, hükümetin Bağlaşıklarla görüşmelerde bulunmasını sağlayacak başlıca amaca ters düşmektedir. Amaç, hükümete, Bağlaşıklarla tüm ulus adına görüşmelerde bulunmaya yöneliktir; ancak, Ankara'da halâ sürmekte olan mentalite, görüşmelerin esasını ortadan kaldıracaktır. Bağlaşıklar, Yakın Doğu'daki karışıklığı ortadan kaldırmaya ve kendi çıkarlarını korumaya azimlidirler; dolayısıyla, bu fırsatı harcamak ülkeye karşı bir suçtur. İyi duygularla davranan devletlerin bile, savaş öncesindeki duruma dönülmesine izin vermeyecekleri ve Uluscuların koşullarına göre yapılacak herhangi bir görüşmenin başarılı olmayacağı Kemalistlere anlatılmalıdır. Merkezi hükümetin, Uluscuların koşullarını kabule güçleri yoktur; ancak, o koşullar, sadece Trakya, İzmir ve Adana'yı; ayrıca herhangi bir saldırıya karşı savunmayı ilgilendiriyorsa, Bağlaşıklarla bu konularda görüşülebileceği Ulusculara anlatılmalıdır. İç işleri ilgilendiren konularda Uluscuların önerileri merkezi hükümetçe kabul edilebilir.'

Kabine, hazırlanmış olan bu yanıtı onaylıyor; ama, Şeyhülislamın önerisi üzerine şu madde ekleniyordu: 'Şimdiki yararlı fırsat yitirilirse, bundan bütünü Uluscular sorumlu olacaktır'⁸⁰.

Bu sırada, İzzet Paşa'yla yapılan yazışmalar, Ankara ile İstanbul arasında bir anlaşmaya varılmadığını kanıtlıyordu. İstanbul'daki yeni İngiliz yüksek komiseri Sir Horace Rumbold da, Lord Curzon'a 31 Aralık 1920'de gönderdiği gizli yazıda şöyle diyordu: 'Yılın sonunda, Türk hükümeti kendisini daha güç bir durumda buluyor... Mustafa Kemal'e gönderilmiş olan kurulun, Uluscuların inatçı tutumu yüzünden başarısızlığa uğramış olduğu şimdi kesinleşmiştir'⁸¹. Yine Rumbold'un Curzon'a 29 Aralık'ta bildirdiğine göre, Sadrazam, İstanbul'daki Fransız yüksek komiseriyle görüşürken, Ankara'daki kurulu İstanbul'a dönmeye çağırıldığını açıklamıştı⁸².

1 Ocak 1921 tarihli İstihbarat raporu, İzzet Paşa ile öteki kurul üyelerinin Ulusculara katıldığına dair yayımlanan bildirinın Anadolu'nun her ya-

⁸⁰ FO 371/6497/E 840, HC/1593 ve 1596, İstihbarat raporu, 30.12.1920.

⁸¹ FO 371/6464/E 346, Rumbold'dan Curzon'a yazı, İstanbul, 31.12.1920.

⁸² İbid., belge no. E 12, Rumbold'dan Curzon'a gizli telyazısı, İstanbul, 29.12.1920.

nına dağıtıldığını bildiriyor; görüşmelerin pek gizli tutulduğunu kaydediyor; şöyle diyordu: 'Uluscular, görünürde Bolşevikleri gücendirmemek için, İstanbul yönetimiyle görüşmelerde bulduklarını kabullenmekten kaçınıyorlar. İstanbul kurulunun Ankara'yı ziyareti, Bolşeviklere, İzzet'le öteki tanınmış Türk öğelerin Anadolu'ya kaçıışı ve ustaca oynanmış bir oyun olarak izah edilmiştir'⁸³. Ancak, İstanbul'daki İngiliz yüksek komiseri Sir Horace Rumbold, Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a 19 Ocak 1921'de gönderdiği kapalı telyazısında, İzzet Paşa kurulunun Ankara'da tutsak olarak tutulduğunu bildiriyordu⁸⁴.

LONDRA KONFERANSI

Fransa ile İtalya'nın da onayıyla, Doğu Sorunu'nu görüşmek üzere 21 Şubat 1921'de Londra'da bir konferans düzenlenmesi, 21 Ocak tarihli Paris konferansında karara bağlanıyor; Türkiye ile Yunanistan bu konferansa katılmaya çağrılıyordu. İstanbul'daki Bağlaşık yüksek komiserleri, Londra Konferansı'na ilişkin olarak, 26 Ocak'ta Tevfik Paşa'ya ortak bir çağrı gönderir göndermez,⁸⁵ Osmanlı Sadrazamı çağrıyı ivedilikle kabulleniyor; Osmanlı kuruluna katılmak üzere, yetkili bir kurul göndermesi için derhal Mustafa Kemal'e başvuruyordu⁸⁶. Uluscuların Londra Konferansı'na ayrı olarak çağrılmamalarına canı sıkılan Mustafa Kemal'le Tevfik Paşa arasında sert bir yazışma ve telefon görüşmesi başlıyor; İngiliz İstihbarat Servisi, bunları yakından izliyor; en önemli yazışmaları ele geçiriyordu. 22 Şubat 1921 tarihli istihbarat raporu, Mustafa Kemal'in bu davranışını şöyle yorumluyordu:

*'Mustafa Kemal, uzun süreden beri tadını tattığı iktidarı gönüllü olarak bırakmayı dilemiyor; Büyük Millet Meclisi ise, Bolşeviklere ve İttihatçılara o kadar bağlanmıştır ki, Anadolu'yu onların pençesinden kurtaramaz. Ankara, muhtemelen, Büyük Millet Meclisi'nin tanınması için bir delegasyon gönderiyor; ancak, konferansta aşırı istemler öne sürerek konferansı kesintiye uğratacaktır...'*⁸⁷

⁸³ FO 371/6497/E 1182, İstihbarat raporu, 1.1.1921.

⁸⁴ FO 371/6464/E 1043, Rumbold'dan Curzon'a kapalı telyazısı, İstanbul, 19.1.1921.

⁸⁵ FO 371/6464/E 1227; DBFP 1/XVII, s.29-30.

⁸⁶ Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı...*, c. II, s. 120 vd.

⁸⁷ FO 371/6464/E 1360, İstanbul'daki İngiliz Genel Karargâhı'ndan Savaş Bakanlığı'na, 'oldukça gizli' işaretli kapalı telyazısı, 28.1.1921.

Tevfik Paşa'nın, Mustafa Kemal'e başvurarak, Uluscu bir kurulun Londra Konferansı'na katılmak üzere İstanbul delegasyonuna katılmasını önermesi üzerine, Uluscu önder, Sadrazama gönderdiği ve İngiliz İstihbaratının eline geçen telyazısında şu yanıtı veriyordu: 'Ankara'daki Büyük Millet Meclisi, ulusun yazgısını eline almış olan tek yasal, bağımsız ve egemen güçtür. Bu meclisin yönetimi, dış konularda ulus adına söz hakkına sahip tek örgüttür. İstanbul'da hiç kimsenin yasal statüsü yoktur; dolayısıyla, kendilerine hükümet adını verenler, ulusun hak ve egemenliğine açıkça karşıttılar. Bu "hükümetin" kendisini yabancılara, ulusun yaşamı konusunda sorumlu söz sahibi olarak göstermesi kabul edilemez. En iyi yöntem, ülke adına söz hakkına sahip tek yasal hükümetin Ankara hükümeti olduğunu kabullenmek ve beyan etmektir... BMM hükümeti, tüm ciddiyet ve içtenlikle barış dilemektedir; ancak, ön koşul olarak Türklerin ulusal hakları tanınmalıdır. Bu haklar onaylanınca, BMM hükümeti, herhangi bir görüşmeye katılmaya hazır olacaktır. Bağlaşıklar, Türk sorununu Londra Konferansı'nda adilâne biçimde çözümlenmeye karar vermişlerse, bu konuda çağrılarını doğrudan doğruya BMM hükümetine yapmalıydılar. BMM hükümetinin, yukarıdaki koşullara göre yapılacak herhangi bir çağrıyı iyi niyetle kabulleneceğini bir kez daha belirtiriz'⁸⁸.

Bu sırada, Mustafa Kemal'in önerisi üzerine, Dışişleri Bakanı Bekir Sami (Kunduk)'nın başkanlığında, Osmanlı kurulundan ayrı ve bağımsız bir kurul seçiliyor; resmen çağrılırsa, konferansa katılmak koşuluyla ve vakit kazanmak için, 6 Şubat'ta Antalya yoluyla Roma'ya gidiyor; orada resmen konferansa çağrıldıklarını İtalya Dışişleri Bakanı Kont Sforza'dan öğrendikten sonra, Londra'ya hareket ediyordu⁸⁹.

İSTANBUL'DAKİ MUHALEFETİN EYLEMLERİ

Londra Konferansı günlerinde ve konferanstan hemen sonra, İstanbul'daki muhalefet önderleri, Damat Ferit'in Balta Limanı'ndaki köşkünde toplantılar yapıyor, ama kesin kararlar alamıyordu. 3 Mart 1921 tarihli İngiliz İstihbarat raporuna göre, Tevfik Paşa Londra'da iken Damat Ferit'le yandaşları, onu geri getirmek ve yerine Damat Ferit'i göndermek için eyleme geçiyor; onlara bu komplolarında Padişahın 1. mabeyincisi General Ömer Yaver

⁸⁸ İbid., İngilizce'den çevrilmiştir.

⁸⁹ FO 371/6466/E 2767, General Harington'dan Askeri İstihbarat Şefi'ne kapalı telyazısı, İstanbul, 23.2.1921.

Paşa ile yaveri Avni Paşa yardımcı oluyorlardı; ama bu düzenlerinde başarı sağlayamıyorlardı.

Bu sırada Uluscular da, Padişahın, İngiltere ile Hürriyet ve İtilâf Partisinin ellerinde güçsüz bir alet olduğunu çevreye yayıyorlardı. Padişah, Tevfik Paşa'nın Londra'da Uluscu kurulun etkisine pek dayanamayacağı kaygısıyla onun Londra'ya gönderilmesinden epeyi kuşkulanıyordu. Sonra, Uluscuların o konferansta başarı sağlayarak, Mustafa Kemal'in ikinci özgürlük kahramanı (1. herhalde Enver Paşa) olarak nitelendirilmesinden ve kendi saygınlığının sönmesinden kaygılanıyordu⁹⁰.

AHMET İZZET PAŞA KURULU İSTANBUL'A DÖNÜYOR

7 Nisan 1921 tarihli İngiliz gizli İstihbarat raporuna göre, Ahmet İzzet Paşa kurulunun 19 Mart'ta ani ve beklenmedik bir sırada İstanbul'a dönmesi, Osmanlı çevrelerinde çeşitli yorumlara yol açıyordu⁹¹. Kurul üyelerinden Fatim Efendi'nin bir dostuna anlattıkları, bu konuya ilginç ışık serper. İstihbarat raporunda şöyle deniliyordu:

*"Eskiden ılımlı görüşlere sahip olan Fatim Efendi, azılı Pan-İslâmcıların etkisi altına girmiştir. Kurulun dönüşünün gerçek nedeninin, Padişahın, Mustafa Kemal'in hazırlamış olduğu ve 31 Ocak'ta Tevfik Paşa'ya telyazısıyla gönderdiği koşulları desteklemesini sağlamak olduğunu itiraf etmiştir."*⁹²

Bu koşullar şöyleydi: "1. Padişahca yayımlanacak bir fermanla Büyük Millet Meclisi'nin Türkiye'nin tek ve egemen yönetimi olduğu tanınmalı; 2. Padişah, yaşamını İstanbul'da sürdürmeli, ama hükümet Ankara'da üslenmeli; Padişahla Ankara arasındaki bağlantı Uluscular tarafından özelce atanacak bir kurul tarafından sürdürülmeli; 3. Padişah, Uluscuların bu dileklerini kabullenirse, var olan Meclis dağıtılmalı ve genel seçim yapılmalıdır. Yeni Meclis kurucu niteliklere sahip olmalı ve Padişahın ayrıcalık haklarını ivedilikle kaldırmalıdır; 4. Yeni Meclis, Avrupa'daki Uluscular tarafından o sırada veya ileride yapılacak herhangi bir anlaşmayı reddetmeli." (!)

Rapor şöyle sona eriyordu: 'Bu planlar, Bolşeviklerle sıkı ilişkileri olan Uluscu önderler tarafından hazırlanmıştır; ancak, Fatim Efendi, Uluscu ön-

⁹⁰ FO 371/6505/E 3487, İstihbarat raporu, 3.3.1921.

⁹¹ FO 371/6467/E 3454, Rumbold'dan Curzon'a kapalı telyazısı, İstanbul, 20.3.1921.

⁹² FO 371/6509/E 4448, İstihbarat raporu, 7.4.1921.

derlerin, Bolşevizm ilkelerini desteklemeye zerre kadar niyetli olmadıklarını bildirmiştir⁹³.

LONDRA KONFERANSI VE TÜRK KURULLARI

Bu sırada, 21 Şubat ile 10 Mart 1921 tarihleri arasında yapılan Londra Konferansı'nda bir sonuca varılamıyor, İstanbul ve Ankara delegeleri yurda dönüyordu. 21 Nisan tarihli İngiliz İstihbarat raporuna göre, 14 Nisan'da İstanbul'a dönen Tevfik Paşa, 15 Nisan'da huzura kabul edilerek, Padişaha, Londra'daki görüşmeler sırasında uygulamış olduğu yöntem hakkında ayrıntılı bilgi veriyordu⁹⁴. Onun anlattığına göre, konferansın ilk oturumunun öngününde hasta olduğu için Osman Nizami Paşa, M. Briand ve M. Sforza'nın da önerisi üzerine, Türk çıkarlarının savunulmasını Uluscu kurula bırakmak zorunda kalmıştı. Ancak, Ulusal Güçlerle yapılacak herhangi bir anlaşma Padişahla yönetimi tarafından onaylanmazsa yasal olmayacağını Fransa ile İngiltere kesinlikle anlamışlardı.

Devletler, İstanbul'la Ankara arasında bir uzlaşma olmasına büyük önem vermiş; bunu sağlamak için Londra, Paris ve Roma'da her iki kurul üzerinde etki kullanmışlardı. Roma'da yapılmış olan görüşmeden sonra şu karar alınmıştı: o sıradaki düşmanca davranışlar (Türk-Yunan savaşı) sona erinceye ve Sevr Antlaşması'nın son şeklinin saptanacağı ikinci bir konferans düzenleninceye dek, İstanbul hükümeti, var olan şeklini korumakla birlikte, Uluscu yönetime karşı düşmanca davranmayacak; ona karşı olumlu bir politika izleyecekti. İstanbul hükümeti bu denli bir politika izlediği sürece, Ankara, merkezi hükümete karşı düşmanca bir davranıştan ve kışkırtmadan kaçınacak; İstanbul'la olağan içinde ilişkilerini sürdürecekti ve özellikle yeni konferans toplantıya çağrıldığında, merkezi hükümetle işbirliği yaparak, bu amaç için ortam hazırlayacaktı. Bu koşullar her iki kurulca kabul edilmişti. Tevfik Paşa, Londra'daki eylemlerini Padişah onaylamazsa, görevden çekilmeye hazır olduğunu açıklıyordu. Padişah, ona güveni olduğunu, ama Anadolu'daki karşıcıl akımdan kaygılı olduğunu belirtiyor; Tevfik Paşa onu yatıştırılmaya çalışıyordu⁹⁵.

Bu sırada Uluscular Yunanlılara karşı 2. İnönü zaferini kazanıyor; ama Yunanlılara el altından yardımcı olan İngilizlerle araları pek açılıyor, İstan-

⁹³ İbid.

⁹⁴ Bkz. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı...*, c. II, s. 117 vd.

⁹⁵ FO 371/6513/E 5730, İstihbarat raporu, 21.4.1921.

bul yönetimi bu gelişmeler önünde korkuya kapılıyordu. 22 Haziran 1921 tarihli İngiliz İstihbarat raporunun 'oldukça güvenilir bir kaynaktan' sağlanmış olduğu habere göre, 2 Haziran'da oturum yapan ve Sadrazamla, Ali Rıza Paşa, Sefa Bey ve Mustafa Arif'ten oluşan kabine, İngiltere'nin Türkiye'ye karşı düşmanca davranışları konusunda, Londra'daki Osmanlı temsilcisi Mustafa Reşit Paşa'dan almış olduğu bir telyazısını inceliyordu. Bu telyazısında, Ankara yönetiminin, İngiltere'ye karşı uyguladığı 'aşırı politika' ve bunun yol açacağı 'ciddi sonuçlar'dan söz ediliyordu. Reşit Paşa, İngiltere'nin Türkiye'ye karşı uyguladığı politikada Türkiye aleyhine değişiklikler yapması olasılığına değiniyor ve tutumunu değiştirmesi için Ankara yönetimi üzerinde baskı kullanılmasını öneriyordu.

Bu konuda kabinede yapılmış olan uzun tartışmalardan sonra, Sefa Bey'in, Mustafa Kemal'e hükümet adına gizli bir yazı göndererek, onun dikkatini şu noktalara çekmesi karar altına alınıyordu: (Kısaca): 'Çeşitli kaynaklardan sağlanmış olan bilgiye göre, son günlerde BMM yönetimi, Bağlaşıklara ve özellikle İngiltere'ye karşı kimi önlemler almak kararını vermiştir; örneğin, İngiliz bandıralı gemilere, Uluscu yönetimin denetimi altındaki limanlara girme izni verilmiyor; İngiliz uyruklu kişilerin kimi ayrıcalık hakları kaldırılmıştır; özgür bırakılması gereken İngiliz tutsaklar⁹⁶ halâ özgür bırakılmamıştır, v.s.

'Anadolu, Yunan işgaline karşı büyük bir savaşım vermektedir; ama başarı, yalnız askeri bir utkuya değil, aynı zamanda sağlanacak, siyasi dostluk ve desteğe dayanır. Diplomasi kurallarının biri de, önemli konularda başarı sağlamak için, ikinci derecede önemli konularda özveride bulunmaktır. Ne kadar üzücüdür ki, bir süreden beri Ankara durumun ciddiyetini tümüyle anlayamamıştır. Ankara yönetiminin üyeleri, ücreti yalnız bırakıldıkları için, genel ve siyasi durumu ve uyguladıkları politikanın geniş ölçüdeki etkilerini anlayamıyorlar. (Osmanlı) Dışişleri Bakanı'nın güvenilir kaynaklardan öğrenmiş olduğuna göre, İngiltere hükümeti, Ankara yönetiminin tutumuna karşı ilgisiz değildir ve misilleme davranışlarında bulunabilir. İngiltere, yansızlığını bir yana bırakarak Yunanistan'ı destekleyebilir. Bu olursa, İstanbul'la Boğazlar, Yunanistan'ın tehdidi altına girebilir. Osmanlı yönetimi, ulusun yüksek çıkarları adına, BMM ve Ankara yönetimi önderlerinin yurtsever ve insani duygularına başvurarak, onları, yukarıda belirtilmiş olan aşırı ve man-

⁹⁶ Bekir Sami'nin imzalamış olduğu tutsaklar anlaşması için bkz. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı...*, c. II, s. 132 vd.

tuk dışı önlemleri kaldırmaya çağırır. Bu denli önlemler yararlı olmamakla birlikte, oldukça ciddi ve üzücü sonuçlara yol açabilir ve bunun da sorumluluğu büsbütün Ankara yönetimine ait olacaktır.' İngiliz İstihbarat Servisi raporunun ekine geçirilmiş olan bu uyarı, 4 Haziran'da Anadolu'ya duyuruluyordu⁹⁷.

12 Haziran'da Tevfik Paşa kabinesinde aceleyle değişiklikler yapılıyor; yeni kabinede Şeyhülislâmlığa Nuri Efendi, Dışişleri Bakanlığına Ahmet İzzet Paşa, İçişleri ve Bayındırlık Bakanlıklarına Ali Rıza Paşa, Savunma (Savaş) Bakanlığına Ziya Paşa, Donanma Bakanlığına yine Salih Paşa, Danıştay Başkanlığı ve vekâleten Eğitim Bakanlığına Mustafa Arif, Maliye Bakanlığına vekâleten Hüseyin Kâzım, Adalet bakanlığına Arif Hikmet Paşa ve Ticaret ve Tarım Bakanlığına Sefa Bey getiriliyordu⁹⁸.

İstanbul'daki İngiliz yüksek komiser vekili Frank Rattigan'ın 14 Haziran'da İngiltere Dışişleri Bakanlığına bildirdiğine göre, son gelişmeler (İngiltere ile Kemalistler arasındaki ilişkilerin kötüye gitmesi) ve Bağlaşıkların, özellikle İngiltere'nin Yunanlılara yardımda bulunması olasılığı, herhalde kabinede değişiklik yapılmasına neden oluşturmuştu. Yalnız Reşit Bey kabineden ayrılmıştı. Sadrazam Tevfik Paşa, İzzet ve Salih Paşaları kabineye katılmaya inandırmayı sonuçta başarmış oluyordu. Her ikisinin de oldukça cılız bir yönetime güç sağlayacağına inanılıyordu. Padişah da, İzzet Paşa'dan pek hoşlanmamakla birlikte, ikisinin de kabineye atanmalarını onaylıyordu. İzzet Paşa, İçişleri Bakanlığını kabullenmemişti, ama dış işlerde pek deneyi yoktu. Rattigan'a bakılacak olursa, kabinedeki bu değişiklikler, İstanbul yönetiminin politikasında bir değişikliğe yol açmayacaktı⁹⁹.

İngilizler, bu sırada, Uluscuların limanlarını denizden abluka etmeyi ve Yunanlılara yardımda bulunmayı tasarlıyorlardı¹⁰⁰. İzzet Paşa, İngiliz yüksek komiser vekili Rattigan'a başvurarak, iyi niyetlerini kanıtlamak için Ulusculara vakit vermek amacıyla, İngiltere'nin Yunanlılara yardım kararını ertelemesini sağlamasını diliyor; Uluscuları 'doğru yola getirmek için' onları etkilemek yönünde elinden geleni yaptığını bildiriyordu¹⁰¹.

⁹⁷ FO 371/6492/E 6968, İstihbarat raporu, 22.6.1921.

⁹⁸ FO 371/6471/E 6842, Rattigan'dan Dışişleri Bakanlığı'na telyazısı, İstanbul, 13.6.1921; *Takvim-i Vekayi*, no. 4185, 13.6.1921; *Vakit*, 14.6.1921.

⁹⁹ FO 371/6471/E 6843, Rattigan'dan Curzon'a kapalı telyazısı, İstanbul, 14.6.1921.

¹⁰⁰ Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı...*, c. II, s. 146 vd.

¹⁰¹ FO 371/6471/E 6930; DBFP 1/XVII, s. 252, Rattigan'dan Curzon'a kapalı telyazısı, İstanbul, 15.6.1921.

9 Temmuz tarihli İstihbarat raporuna göre, İzzet ve Salih Paşalar Ankara'dan döneli beri, Tevfik Paşa kabinesi, 21 Haziran'a dek ancak üç kez resmi toplantı yapmıştı ve bu toplantılarda hiçbir önemli karar alınmamıştı. İzzet Paşa, Ankara ile İstanbul arasındaki ayrılıkları, hiç olmazsa sathi olarak ortadan kaldırır umuduyla Dışişleri Bakanlığına getirilmişti. 24 Haziran'da bir kurye ile Mustafa Kemal'e gönderdiği yazıda, Dışişleri Bakanlığını niçin kabullendiğini anlatmaya çalışıyordu. Amacının, uzun süren ve her geçen gün ülkeye zararlı olan bunalıma son vermek için yardımda bulunmak olduğunu iddia ediyor; Ankara'yı, tüm davranışlarını, gerçek amaç olarak işgal altındaki illeri kurtarmaya harcayacağına inandırmaya çalışıyor ve dostlukları gerekli olan kimi devletleri gücendirmekle suçluyordu. Babialinin görüşünce, başlıca amacın ancak Bağlaşıklara karşı sadakatli ve uzlaşıcı bir politika izlemekle sağlanabileceğini vurguluyor; Uluscuları, güçlü devletleri gücendirecek davranışlardan sakınmaya uyarıyordu¹⁰².

YENİ YUNAN SALDIRISI

7 Temmuz 1921'de, Kral Konstantin'in başkanlığında İzmir'de toplanan Yunan Savaş Konseyi, Yunan ordusunun, Kemalistleri Ankara'ya dek kovalayabileceği kararını çoğunlukla kabullendikten dört gün sonra (11 Temmuz'da) yeni Yunan saldırısı İzmir savaş kesiminde başlıyordu¹⁰³. Yunanlılar ilkin başarılı oluyor; Kemalistler, Ankara'yı boşaltarak, başkenti Kayseri'ye taşımak kararını alıyorlardı¹⁰⁴. İstanbul panik içindeydi¹⁰⁵.

Bu Yunan başarıları, İstanbul'da Ulusculara karşı olan çevrelerde bir akım yaratıyor; bu çevreler, Kemalist ordular yenilirse, bir hükümet darbesi yapmayı tasarlıyorlardı. Bu plan gereğince, Osmanlı kabinesinin Kemalistlere eğilim gösteren kimi üyeleri, Sadrazam Tevfik Paşa ve Dışişleri Bakanı İzzet Paşa ile birlikte tutuklanacak ve Damat Ferit'in başkanlığında, İtilâf Devletleri yanlısı yeni bir yönetim kurulacaktı. İstanbul ve Anadolu'daki 'ılımlıların' birleştirilerek, Bağlaşıklarla 'adil bir uzlaşmaya varılmasına yardımcı olması umut edilen bu planı Padişahın da onayladığı' bildiriliyordu¹⁰⁶.

¹⁰² FO 371/6343/E 7957, İstihbarat raporu, 9.7.1921.

¹⁰³ Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı*, c. II, s. 163 vd.

¹⁰⁴ FO 371/6525/E8990, General Harington'dan Savaş Bakanlığı'na kapalı telyazısı, İstanbul, 5.8.1921.

¹⁰⁵ FO 371/6524/E 8739, Harington'dan Savaş Bakanlığı'na kapalı telyazısı, İstanbul, 28.7.1921.

¹⁰⁶ FO 371/6473/E 8433 Rattigan'dan Curzon'a kapalı telyazısı, İstanbul, 21.7.1921.

4 Ağustos tarihli İngiliz İstihbarat raporunda şu ek bilgi veriliyordu: 'Hükümet darbesi yapmak isteyenler İngiltere'den yardım alamayacaklarını düşünerek, kabineyi düşürmek ve büsbütün İngiliz yandaşı bir grup oluşturmak ve dahası, İngilizlerden doğrudan doğruya direktif almak için, Damat Ferit'in başkanlığı altında yeni bir örgüt kurmak kararını almışlardır. İstanbul'da Ulusculara karşı subaylardan ve Anadolu'daki güçlü askeri birliklerden yararlanmayı planlıyorlar. Bu güçlere herhalde, şimdi İzmir'de bulunan Albay Köprülü Kâzım Bey komuta edecektir. Bunları öğrenmiş bulunan kabine önleyici önlemler almıştır. Ulusçu çevreler, bu muhalefet planını İngilizlerden esinlendiğine inanıyorlar'¹⁰⁷.

Ancak, Ulusçu güçler, Eylül ortalarında Yunanlılara karşı Sakarya zafelerini kazanıyor ve tüm Türk düşmanlarını üzüntüye boğuyorlardı. Yunan yenilgisinden sonra kimi çevreler, Uluscularla Yunanlılar arasında arabuluculuk yapılması görüşünü ortaya atıyorlardı. Bu konuda ilk davranışı İstanbul yönetimi yapıyordu. Padişah, 1 Eylül'de Tefik Paşa'ya, arabuluculuk amacıyla Bağlaşıklara başvurmanın zamanının geldiğine inandığını bildiriyor; Sadrazam, 3 Eylül'de konuyu kabineye sunuyor ve kabine, Anadolu'daki durum hakkında kesin bilgi sağlamak kararını alıyor; Salih Paşa'yı, Bağlaşık Devletlerin ve Kemalistlerin temsilcileriyle görüşmek üzere, Ağustos başlarında Roma'ya gönderiyordu. Salih Paşa, İtalyan diplomatların önerisi üzerine, Mustafa Kemal'i, arabuluculuk yapmaları için Bağlaşıklara başvurmaya Cami Bey aracılığıyla sürekli uyarıyordu; ama Mustafa Kemal, o sırada bu denli başvurunun Türkiye'nin yararına olmayacağı özürüyle buna yanaşmıyordu¹⁰⁸.

21 Eylül tarihli İngiliz İstihbarat raporuna göre, 19 Eylül'de yapılmış olan kabine toplantısında bu konu ele alınıyor; Tefik Paşa şöyle diyordu: 'Anadolu'daki gerçek askeri durum hakkında pek az bilgimiz vardır; ancak, ne Uluscular ve ne de Yunanlılar kesin bir savaş kazanmışlardır. Kış geliyor; silâh gücüne dayalı bir çözüm bence söz konusu olamaz. Bir süreden beri, İstanbul'daki Bağlaşık temsilciler arasında barış konusunda sondajda bulunmaktayım. Trakya'nın Yunanistan'a verilmesini desteklerim. Yunanistan'a, Anadolu ivedilikle boşaltılmak koşuluyla İzmir ilinde kimi ayrıcalık hakları verilmelidir. Bu konuları kendileriyle görüşmüş olduğum diplomatlar benimle ilke olarak aynı görüştedirler. Yine bu konuda Bağlaşıklara yanaşmamız zamanının geldiğine inanıyorum'.

¹⁰⁷ FO 371/6527/E 9622, İstihbarat raporu, 4.8.1921.

¹⁰⁸ FO 371/6531/E 11086, İstihbarat raporu, 27.9.1921.

İzzet, Ali Rıza ve Ziya Paşalar, bu konuda ilk davranışın Ankara'dan gelmesinin gerektiğini ve Tevfik Paşa'nın bu konudaki tutumunun doğru olmadığını belirtmişlerdi. Buna epeyi içerleyen Tevfik Paşa şöyle haykırmişti: 'Ne olursa olsun, ben, Haşmetlü Padişah hükümetinin sadrazamıyım. Söylediklerimi yerine getireceğim ve kimseden müdahale istemiyorum'. Kabine üyelerinin yalvarmalarına ve özür dilemelerine karşın, toplantıya son vererek Saraya gidiyordu. Anlaşılan, Tevfik Paşa'nın bu davranışı Padişahca körüklenmişti, çünkü Saray yeni bir kabine kurulmasından yanaydı. Tevfik Paşa'nın Hadi Paşa, Ali Rıza Paşa ve eski İçişleri Bakanı Reşit Bey'i de kapsayacak yeni bir kabine kurmaya çalıştığı Saray çevrelerinden bildiriliyordu. Rapor ayrıca şunu not ediyordu: 'Hadi Paşa, Damat Ferit'in yakınlarından ve ne pahasına olursa olsun barış yapılmasından yanadır'¹⁰⁹.

Bu sırada, İstanbul yönetimi, Bağlaşıklar ve Yunanistan'la barış görüşmelerini başlatmak kararını alıyor; Eylül sonunda, Tevfik Paşa, Bağlaşıklarla Yunanistan'ın bu konudaki tutumları hakkında ivedilikle bilgi sağlamaları için Avrupa'daki Osmanlı temsilcilerine yönerge gönderilmesini buyuruyor; ama İzzet Paşa, sadece Salih Paşa'ya, o sırada bu konuda herhangi bir sondajda bulunmamasını öneriyor; Tevfik Paşa bu öneriyi iptal ederek Salih Paşa'ya, ona önermiş olduğu biçimde davranmasını emrediyordu. Baskı altında kalan İzzet Paşa, 2 Ekim'de Mustafa Kemal'e gönderdiği telyazısında, onu arabuluculuk konusunda merkezi hükümetle görüşmelerde bulunmak üzere bir kurul veya elçi göndermeye çağırıyordu.

Yine bu sırada kabine, Londra, Roma ve Paris'teki Osmanlı temsilcilerinin göndermiş oldukları yanıtları 3 Ekim'de görüşüyordu. Bu yanıtlar hiç de yüreklendirici değildi. Bağlaşık yönetimlerden hiç biri, o sırada müdahalede bulunmak konusunu ciddi biçimde görüşmemişti. İtalya yönetimi, Yunanlıların kabulleneceği 'en ılımlı' koşulların Uluscular tarafından kabul edilemeyeceğine inanıyordu. Kabine, İzzet Paşa'nın Avrupa'daki Osmanlı temsilcilerine, Bağlaşık yönetimlere başvurarak, Yunanistan'dan, düşmanca davranışları hafifleterek Anadolu'yu boşaltmasını istemeye sevketmeleri kararını alıyordu.

İzzet Paşa'nın Mustafa Kemal'e 2 Ekim'de göndermiş olduğu telyazısına Mustafa Kemal 5 Ekim'de yanıt veriyordu. Yanıt özetle şöyleydi: 'Arabuluculuk gibi önemli konular İstanbul hükümetinin değil, BMM'nin yetkisindedir.

¹⁰⁹ İbid., İstihbarat raporu, 16.9.1921.

Türk amaçları, İstanbul hükümetinin diplomasisi ile değil, silâhla elde edilebilir'. Bu yanıt kabinede epeyi kaygı yaratıyor ve bundan, BMM'nin uzlaşmaz olduğu sonucu çıkarılıyordu¹¹⁰.

Sakarya utkusundan hemen sonra, İstanbul yönetimi arabuluculuk önerisini yineleyince, Mustafa Kemal şu yanıtı veriyordu: 'Kahraman Türk ordusu zafer kazanmıştır. Yunanlılara ve İtilâf Devletlerine şimdi kendi koşullarımızı kabul ettirecek bir durumda bulunuyoruz. Bu koşullara göre Yunanlılar, Trakya ve İzmir'i, İtilaf Devletleri de İstanbul ve Anadolu'yu büsbütün boşaltmalıdırlar'¹¹¹.

Kabinenin 26 Eylül günkü toplantısında Mustafa Kemal'in yanıtı okunduktan sonra, İzzet Paşa, Mustafa Kemal'in mesajını onaylıyor, ama kabine-nin öteki üyeleri bu mesaja gülüyor; kabine, Ankara'nın 'uzlaşmaz olduğunu' saptayarak, arabuluculuğu ertelemek kararını alıyordu. 12 Ekim tarihli İngiliz İstihbarat raporu şunları ekliyordu: 'Olaylar, Kemal aleyhine cereyan ederse, kabine, Bağlaşıklar ve Yunanlılarla ayrı barış görüşmelerine başlayacaktır'¹¹².

İstanbul'daki İngiliz yüksek komiseri Sir Horace Rumbold, Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a 3 Ekim'de gönderdiği gizli yazıda, Osmanlı kabinesinde, Tefik Paşa ile İzzet Paşa yandaşlarından oluşan iki grup bulunduğunu; İzzet Paşa'nın 'aşırı Uluscu görüşleri olduğunu'; Sadrazamın, Reşit Bey'in önerilerini iyi karşıladığını; Sakarya ırmağı yakınlarında sağlanmış olan utkudan doğan fırsatın kaçırılmamasına inandığını bildiriyordu. İzzet'in eski Dışişleri Bakanı Sefa Bey'le Savunma Bakanı Ziya Paşa'yı da kapsayan grubu, Yunanlıların, yalnız İzmir'le Trakya'yı değil, işgal altındaki tüm bölgeleri boşaltmaya zorlanması; Yunanistan'ın savaş tazminatı ödemesi ve barış görüşmelerinin doğrudan Yunan temsilcileriyle yapılması ve Osmanlı Devletiyle Yunanistan hakkındaki Sevr koşullarının değiştirilmesi gerektiğine inanıyordu¹¹³.

SALİH PAŞA'NIN RAPORU

9 Aralık 1921 tarihli İngiliz İstihbarat raporuna göre, Salih Paşa, 20 Ekim'de Avrupa'dan İstanbul'a dönünce, yapmış olduğu temaslar konusunda Sadrazam Tefik Paşa'ya bir rapor sunuyordu. Bu rapor, o sırada yapılmış

¹¹⁰ FO 371/6476/E 12085, İstihbarat raporu, 1.11.1921.

¹¹¹ İbid.; İngilizceden çevrilmiştir.

¹¹² FO 371/6532/E 11473, İstihbarat raporu, 12.10.1921.

¹¹³ İbid., belge no. E 11189, Rumbold'dan Curzon'a gizli yazı, İstanbul, 3.10.1921.

olan kabine toplantılarının hiçbirinde görüşülmemiş ve bir dosyaya yerleştirilerek rafa kaldırılmıştı. Ancak, daha sonra, böyle bir raporun varlığını özel kaynaklardan öğrenmiş olan Padişah, kendisine onun bir suretini sağlaması için 19 Kasım'da Tevfik Paşa'ya direktif vermiş; Tevfik Paşa da 21 Kasım'da Padişaha bir suretini iletmişti.

Salih Paşa'nın Sadrazam için hazırlamış olduğu rapor şöyleydi:¹¹⁴

'Zat-ı alinizce alınmış ve Bakanlar kurulunca onaylanmış olan karar gereğince, güçlü devletlerin başlıca diplomatlarıyla ilişki kurmak; Avrupa'daki Uluscu temsilcilerle görüşmeler başlatmak ve var olan siyasi duruma bir çare bulmak için Uluscuların önderleriyle doğrudan doğruya yazışmak amacıyla Avrupa'ya hareket etmiştim. İstanbul'a dönünce, misyonumun sonuçlarını ve kendi kişisel görüş ve izlenimlerimi zat-ı alinizde ve meslektaşlarımızın gözleri önüne serdim. Sözlü raporum sizce ve meslektaşlarımla iyi karşılanmakla birlikte, görünürde henüz kesin bir karar alınmamıştır.

'Öyle sanıyorum ki, son olaylar ülkemizin durumunu o denli bunalımlı bir hale getirmiştir ki, kendi kişisel görüşlerimi size açıklamayı önemli gördüm. Bu görüşler kabinenin gelecek oturumunda tartışılmalı ve Bakanlık arşivinde dosyalanmalıdır. Dikkatle yapmış olduğum soruşturmalar şunu göstermiştir: Uluscular, İngiltere'nin, hiç olmazsa şimdilik, Doğu Sorunu'na karışmaktan kaçınmak zorunda olduğuna kesinlikle inanıyorlar. İngiltere; Hindistan, Mısır, İran ve İrlanda'daki kimi olaylardan çok kaygılanmaktadır; dolayısıyla, gerek şimdi gerekse gelecekte, kendi dileklerini Ulusculara zorla kabul ettiremeyecektir. Aynı zamanda, İngiltere'nin şimdiki güçsüzlüğünden yararlanan Fransa ile İtalya, kendilerini, İngiltere'den ayırmak için ellerinden geleni yapıyor; İngiliz siyasasına ve Yunanistan'ın davranış ve diplomasiğine kesinlikle karşıt bir tutum izliyorlar. Hiç kuşkusuz, Bolşevik Rusya bu konuda Ankara'ya bilgi vermiştir.

'Ankara diplomatlarını epeyi yüreklendiren bu duruma karşın Avrupa'lı birçok önemli diplomatlarla yapmış olduğum görüşmeler sonucunda, İngiltere'ye, Doğu'daki çıkarlarını sağlamada kimsenin engel olamayacağı görüşündeyim. Dahası, kişi şunu da söyleyebilir: gerekirse, İngiliz yönetimi, tüm dikkatini Doğu Sorunu'na vermek için tüm öteki sorunları bir yana itebilir, çünkü bunu yapmaz ve Ankara'ya boyun eğerse, Hindistan ve Asya'daki tüm İngiliz saygınlığı yitirilmiş olacaktır.

¹¹⁴ İngilizce'den çevrilmiştir.

'Şunu da eklemeli: İngiliz yönetimi, Uluscuların çeşitli Müslim ve gayri-Müslim halklarla muhtelif anlaşma ve ittifaklar kurduğunu görerek, Ulusculara karşı gittikçe sertleşecektir. Bu anlaşmalarda, İngiltere'nin çıkarlarına karşılıklı gizli maddeler vardır ve İngiliz hükümetinden, bu anlaşmaları dikate almamasını beklemek safdillik olur. Eninde sonunda, İngiliz halkın, kendi hükümetlerini bize karşı şiddetli önlemler almaya zorlayacağından eminim.

'İtalya ile Fransa'ya gelince, onların şimdiki tutumlarının Ulusculara karşı uzlaşıcı olduğunu kabullenirim; ancak, bu tutumun, onların gerçek siyasalarını örten bir maske olduğuna inanırım. Sağlamış olduğum tüm bilgilerin ve yapmış olduğum tüm görüşmelerin ışığı altında şuna inanıyorum: bu iki devlet yalnız kendi ekonomik kârlarını sağlamak peşindedirler. Gerçek amaçları, dünya savaşında ele geçirmiş oldukları silâh ve mermileri satmaktır.

'Bağımsızlık sağlamak ve Yunanlı saldırganları Anadolu'yu boşaltmaya zorlamak açılarından Uluscuların savının yasal (*legitimate*) olduğunu kabullenirim; ancak, gerçek şudur ki, Uluscuların siyasi görüşleri hiç kuşkusuz tehlikelidir ve ülkenin çıkarlarına karşıdır. Şu noktalar bana gerekli görünüyordu: Babıali, ilkin, İngiltere'yi, Uluscuların son zamanlarda aktetmiş oldukları antlaşmaların geçersiz olduğuna, ikinci olarak, Ankara diplomatlarını, tutumlarını, Türkiye'ye yardımda bulunabilecek tek ülkeye (İngiltere) karşı olumlu biçimde değiştirmeye inandırmaya çalışmalıdır. Bu yapılmazsa, anarşi, sürekli bunalım, açlık ve var olan tüm mutsuzluklar, ülkemizi boğarak dize getirecektir'¹¹⁵.

ULUSCULARA KARŞIT FERMANIN KALDIRILMASI KONUSU

İstanbul'la Ankara arasında arabuluculuk konusunda görüş alışverişi içinde bulunulurken, 4 Kasım 1921 tarihli İngiliz İstihbarat raporu, İstanbul'da 'oldukça yetkili bir kaynaktan' sağladığını iddia ettiği şu bilgiyi Londra'ya gönderiyordu: 'İstanbul hükümetinin, Ankara yönetiminden, önemli konuları görüşmek üzere İstanbul'a sorumlu bir temsilci göndermesini dilemesi üzerine, BMM yönetimi, Yarbay Süleyman Sırrı'yı Ekim ayı sonunda İstanbul'a gönderiyordu. Sırrı Bey, Osmanlı Dışişleri ve Donanma Bakanlarıyla uzun görüşmelerde bulunuyordu.

¹¹⁵ FO 371/6480/E 13617, İstihbarat raporu, 9.12.1921 'Arabuluculuk konusu: Salih Paşa'nın görüşleri', R. 2/1, İstanbul 22.11.1921.

Bu görüşmelerde başlıca konular, merkezi hükümetin yetkisi, Padişahın statüsü ve Türkiye'yi bir barış konferansında temsil edecek delegasyonun oluşumu idi. Ankara yönetiminin görüşleri şu noktalarda toplanıyordu: 1. Merkezi hükümetin barışı sağlamak için bugüne dek yapmış olduğu girişimler başarısız olmuştur. 2. Merkezi hükümet, gerçekte, Padişah ve Ankara'daki BMM arasında bir bağ olmaktan öteye geçememiştir. 3. Ankara yönetimi Fransız yönetimiyle bir antlaşma yapmıştır (Ankara Antlaşması)¹¹⁶ ve İtalyan hükümetiyle de bir antlaşma yapmak üzeridir¹¹⁷. Bu iki antlaşmanın sonucu olarak, İngiltere, iki Bağlaşımın örneğini izlemeye zorlanacaktır. 4. Türk sorunları konusunda Avrupa'ya bir kurul gönderilecekse, yalnız Ankara yönetiminin temsilcilerinden oluşmalıdır; 5. Padişah, gerçek durumu anlamaz ve bu görüşlere boyun eğmezse, sonuç, hem taht ve hem de merkezi hükümet için tehlikeli olacaktır.

İngiliz İstihbarat Servisi, Padişahın çok güvendiği eski İçişleri Bakanına atfen (ad verilmiyor), Ankara yönetimiyle öteki devletler arasında herhangi bir antlaşma yapılırsa yapılınsın, 'son sözün kendine (Padişaha) ait olmasında direneceğini' bir ajandan öğrenmiş bulunuyordu¹¹⁸.

12 Kasım 1921 tarihli İngiliz İstihbarat raporu şu bilgiyi veriyordu: 'Yarbay Süleyman Sırrı, Damat Ferit yönetimince çıkarılmış olan ve Uluscuları asi ilân eden fermanın kaldırılması için, merkezi hükümetle görüşmelerde bulunmak üzere İstanbul'a gelmiştir. Sadrazama yakın bir ajandan öğrenildiğine göre, Padişah, 12 Ekim'de Şeyhülislâm'ı huzura kabul etmiştir. Şeyhülislâm, Sırrı Bey'in bu konudaki görüşlerini Padişaha anlatmış; Padişah onu dikkatle dinlemiş, ama yanıt vermemiştir. Tevfik Paşa da 13 Ekim'de huzura kabul edilmiş; Saraydan ayrıldıktan sonra kabineyi özel toplantıya çağırmişti. Kabine, uzun tartışmadan sonra almış olduğu şu kararları Sırrı Bey'e de duyurmuştu:

1. Ferman, Halifenin askeri güçlerine muhalefet edenlere karşı çıkarıldığı ve Halife'nin şimdi askeri gücü olmadığı için zaman geçişine (mürur-u zamana) uğramıştır. 2. Uluscu yönetimi tanıyıcı yeni bir ferman çıkarmak gereksizdir, çünkü böyle bir ferman Avrupa'da, Halifenin Hristiyanlara karşı cihat açtığı biçimde yanlış yansıtulabilir. Uluscuların Padişahı tehditlerine gelince, Padişahın tahttan çekilmesi ülkenin iyiliğine ve Uluscuların yararına

¹¹⁶ Ankara Antlaşması için bkz. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ...* c. II, s. 208 vd.

¹¹⁷ Türk-İtalyan ilişkileri için bkz. Sonyel, *ibid.* c. II, s. 208 vd.

¹¹⁸ FO 371/6478/E 13179 İstihbarat raporu, 1-14.11.1921.

olmayacaktır. Uluscuların böyle bir yöntem izlemeyi önermeleri, tutumlarında büsbütün hatalı olduklarını ve ülkenin iyiliği için çalışmadıklarını gösterir'.

Sırrı Bey, bu noktaları Ankara yönetiminin dikkatine sunmak amacıyla ivedilikle Ankara'ya hareket edeceğini ve bu sorunu yeniden görüşmek üzere, İstanbul'a bir diplomatik kurul gönderileceğini açıklıyordu. Ali Rıza Paşa, alınmış olan kararlar kesin ve değişmez olduğuna göre, böyle bir kurulumun başarısızlığa uğrayacağı görüşünde idi. İstanbul'daki Ulusçu çevreler, Sırrı Bey'in söz etmiş olduğu kurulun, Saruhan mebusu Sabri, Muhtar ve Şeref Beylerden oluşacağına inanıyordu¹¹⁹.

22 Kasım - 5 Aralık 1921 tarihli İstihbarat raporuna göre, bu sırada Padişahla Ankara yönetimi arasındaki anlaşmazlık yavaşça daha kötüye gidiyordu. İstanbul yönetiminin Ankara'nın temsilcisi Sırrı Bey'in dileklerine vermiş olduğu yanıt Ankara yetersiz buluyor; Sırrı Bey, yeniden İstanbul'a dönerek Ankara'dan ultimatom şekli alan bir yanıt getiriyordu. Bu yanıtta, Ankara'nın daha önceki dilekleri yineleniyor ve Padişaha, tutumunu değiştirmesi için kısa bir süre veriliyordu. Padişah yine olumsuz davranırsa, Ankara, Padişahın tahttan indirileceğine dair Şeyh Senusi'den bir fetva almak tehdidinde bulunuyordu. İngiliz İstihbaratına göre, Padişah, bu tehdide boyun eğmiyecekti; ancak, bu gelişmeler, Padişahın aile çevresinde kaygı yaratmıştı¹²⁰.

26 Kasım tarihli İstihbarat raporuna göre, Sırrı Bey, Kâmil adını kullanarak BMM İçişleri Bakanına 21 Kasım'da gönderdiği gizli yazıda ('oldukça güvenilir bir aracından sağlanmış') kısaca şöyle diyordu: Fransız ve İtalyan yönetimleriyle de anlaşarak, Irak ve Filistin'deki Müslüman halk arasında İngiltere'ye karşılıklı hiçbir propaganda yapılmadığına dair, İstanbul yönetiminin İçişleri Bakanına güvence verdim... Saraydaki özel muhabirimizin açıkladığına göre, Padişah, Mustafa Kemal'e Mareşal, Gazi ve Ankara yönetiminin yüksek başkanı rütbe ve sıfatlarının verilmiş olmasından hiç de memnun olmamıştır. Nişan ve terfi vermek Padişahın yetkisindedir; dolayısıyla, Ankara hükümetinin, Padişahın egemenlik haklarını kullanmış olması onu epeyi etkilemiştir¹²¹.

¹¹⁹ FO 371/6580/E 13914, İstihbarat raporu, 12.11.1921.

¹²⁰ İbid., belge no. E 13903, İstihbarat raporu, 22.11.1921 - 5.12.1921.

¹²¹ İbid., İstihbarat raporu, 26.11.1921.

15-21 Kasım tarihli rapora göre, Mustafa Kemal'in temsilcisi olarak nitelenen Sırrı Bey, aynı zamanda, İstanbul yönetimini, ileride Avrupa'ya gönderilecek olan barış delegasyonunun kesinlikle Ankara yönetimi tarafından seçilmesine inandırmaya çalışıyordu. Şeyhülislâmın, Padişahı, bu önerileri kabullenmeye inandırmaya çalışmasına karşın, Padişah karşı çıkmış ve sonuçta kabine, Anakara'ya olumsuz bir yanıt göndermek zorunda kalmıştı¹²².

YUSUF KEMAL VE AHMET İZZET AVRUPA'YA GİDİYOR

Uluscular, Başbakan Dimitris Gunaris başkanlığında bir Yunan kurulunun Bağlaşık başkentlerini gezeceğini ve Doğu Sorunu'nu son bir çözüme bağlamak için, savaştan iki yan arasında yapılacak arabuluculuk koşullarını görüşmek üzere, Bağlaşık devletin yakında Paris'te bir konferans düzenleyeceklerini duyunca, Bağlaşık devlet adamlarıyla ilişki kurarak kendi sorunları konusunda Avrupa kamuoyunu aydınlatmak amacıyla, Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal'i Roma, Paris ve Londra'ya göndermek kararını alıyorlardı¹²³. İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Yusuf Kemal'in ve ona katılacak kurulun¹²⁴ Londra'ya gidebilmesi için gerekli izni verirken, BMM yönetimi aşırı dilekler öne sürerse, İstanbul yönetimini kullanır umuduyla, ne vakit dilerse Londra'ya ayrı bir kurul gönderebileceğini, yüksek komiser Sir Horace Rumbold aracılığıyla Sadrazam Tevfik Paşa'ya ivedilikle bildiriyordu¹²⁵.

Yusuf Kemal, İstanbul'a giderek, Osmanlı yönetimini de gideceği yerlerde temsil hakkı isteminde bulununca, İstanbul kabinesi konuyu 26 Şubat'ta uzunca görüşüyor, ama bir karara varamıyordu. Aynı gün veliaht görmeye giden İstanbul'daki Fransız yüksek komiseri General Pellé, Türk çıkarlarını zedelemekte olan ikiliği ortadan kaldırmaya Padişahın kabineyi inandıramamasından ötürü üzüntüsünü beyan ediyordu. Veliaht, bu görüşme hakkında Tevfik ve İzzet Paşalara bilgi veriyordu. Son olarak, kabinenin 27 Şubat günkü oturumunda, Yusuf Kemal'e, İstanbul yönetimini Avrupa başkentlerinde temsil etme yetkisinin verilmemesi¹²⁶ ve Ahmet İzzet Paşa'yı ayrı bir kurulun başında Avrupa'ya gönderme kararı alınıyordu¹²⁷.

¹²² FO 371/6497/E 13510, İstihbarat raporu, 15 - 21.11.1921.

¹²³ FO 371/7855/E 1426, Rumbold'dan Curzon'a kapalı telyazısı, İstanbul, 6.2.1922; Yusuf Kemal Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde*, İstanbul, 1967, s. 254-55.

¹²⁴ Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı*, c.II, s. 220 vd.

¹²⁵ FO 371/7854/E 1068, Curzon'dan Rumbold'da kapalı telyazısı, Londra, 31.1.1922.

¹²⁶ FO 371/7945/E 3243, İstihbarat raporu, 17.3.1922.

¹²⁷ Sonyel,op. cit. c. II, s. 221.

İstanbul'daki fiyaskodan sonra, Yusuf Kemal, 1 Mart'ta deniz yoluyla Marsilya'ya hareket ediyor; üç gün sonra da İzzet Paşa, Yusuf Kemal kuru-lundan önce Bağlaşık başkentlerine ulaşmak amacıyla, Yunan işgalindeki ül-kelerden geçen Doğu ekspresiyle Londra'ya gidiyor;¹²⁸ ancak, her iki kurul da, amaçlarında pek başarılı olamıyordu. Bu gelişmelerden sonra arabulucu-luk deneyleri yüce utkuya (büyük zafere) dek sürüyordu.

Temmuz 1922'de, İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden D.G. Os-borne, müsteşar Sir Eyre Crowe ve yüksek komiser Sir Horace Rumbold, Lord Curzon'u, Padişah yönetimi ve Ankara'nın sözde ılımlılarıyla barış yapmanın önemine inandırmaya çalışıyor, ama başarı sağlayamıyorlardı. On-ların amacı, Tevfik ve İzzet Paşalarla bu konuda işbirliği yapmaktı. Her iki Osmanlı politikacısı, İngiliz yönetiminden, İstanbul yönetimiyle bir anlaş-maya varmayı ve bunu Ankara'ya kabul ettirme işinin hükümete bırakılma-sını istiyorlardı¹²⁹.

İngiliz yüksek komiser vekili Nevile Henderson, o sırada izinli olarak İn-giltere'de bulunan Rumbold'un yokluğunda, Mustafa Kemal'in yerini almaya can atan Ahmet İzzet Paşa'yı, İstanbul yönetimiyle anlaşmaya varmanın, 1920 yılında Damat Ferit'le yapılmış ama uygulanmamış Sevr Antlaşması'nı andı-racağı ve o günkü durumun yinelenmesinden başka birşey olmayacağı yo-lunda uyarıyordu. Henderson, İzzet Paşa'nın, 'kendisini dev aynasında gö-ren, kendini beğenmiş, basit kafalı bir adam olduğu izlenimini yarattığını' ayrıca kaydediyordu¹³⁰.

Tüm çabalara ve İstanbul hükümetinin entrikalarına karşın, arabulucu-luk deneyleri başarısız kalıyor ve Mustafa Kemal komutasındaki Uluscu Ordu, 26 Ağustos 1922'de Yunanlılara karşı saldırıya geçiyordu¹³¹. Bunu 30 Ağustos'ta yüce utku (büyük zafer) izliyor; Eylül ortlarına doğru tüm Yunan ordusu Anadolu'yu terketmek zorunda bırakılıyordu. 11 Ekim'de Mudanya Bırakışması'nın imzalanmasından sonra,¹³² Bağlaşıklar, 27 Ekim'de hem An-kara hem de İstanbul hükümetlerini barış konferansına çağırırken,¹³³ An-

¹²⁸ FO 371/7857/E 3040, belge no. E 3040, Rumbold'dan Curzon'a gizli yazı, İstanbul, 14.3.1922.

¹²⁹ FO 371/7868/E 7281, Nevile Henderson - Tevfik Paşa görüşmesi, İstanbul, 13.7.1922.

¹³⁰ İbid., belge no. E 7288 ve E 7292, Henderson'dan Balfour'a yazılar, 18.7.1922

¹³¹ Kemalist saldırısı ve yüce utku için bkz. Sonyel, op. cit., c.II, s. 265 vd.

¹³² Mudanya Bırakışması için bkz. Sonyel, ibid., c. II, s. 265 vd.

¹³³ FO 371/7906/E 11637; DBFP 1/XVIII, s. 208-209; İngiltere Dışişleri Bakanlığı'ndan Atina ve İstanbul'a te yazıları, 26.10.1922.

kara, temsilci göndermeyi kabullenmekle birlikte, İstanbul hükümetine gönderilmiş olan çağrıdan ötürü Bağlaşıkları protesto ediyor; İstanbul hükümeti konferansa katılırsa, bunun, BMM hükümetinin konferansa katılmasını önleyebileceği uyarısında bulunuyordu¹³⁴. Tevfik Paşa, konferansa karma bir delgasyon gönderilmesini Mustafa Kemal'e önerince,¹³⁵ Uluscu önder, Türkiye'nin ancak BMM yönetimince temsil edilebileceği yanıtını veriyordu¹³⁶. Aynı zamanda, 1 Kasım 1922'de BMM'nde oybirliğiyle kabul edilen yasayla saltanat kaldırılıyor; kişisel egemenliğe dayanan İstanbul hükümetinin 16 Mart 1920 (işgal tarihi)'den itibaren tarihe karışmış olduğu duyuruluyordu¹³⁷.

Bu aşığılamaya dayanamayan İstanbul hükümetinin Sadrazamı Tevfik Paşa, 4 Kasım'da görevden çekilmeden önce, son anda bile İstanbul'daki İngiliz ve Fransız yüksek komiserleri Rumbold ve Pellé ile entrika çevirmeye çalışıyor; onların öneri ve yardımlarını rica ediyordu. 4 Kasım'da Rumbold'a başvuran Tevfik Paşa, erkte kalarak Lozan Konferansı'na bir delegasyon gönderip göndermeme, ya da BMM'nin baskısı altında erkten çekilip çekilmeme konularında görüşünü soruyor; BMM'ni, 'padişahlığı kaldırmaya ve halifelikte değişiklik yapmaya yetkisi olmayan, düzensiz bir biçimde kurulmuş bir meclis' olarak niteliyor, ama Rumbold, ona, bu konuda hiçbir yardımda bulunamıyordu¹³⁸.

Böylece, bir sonuç alamayan Tevfik Paşa, 5 Kasım 1922'de sadrazamlıktan çekilerek, 19 Ekim'de İstanbul'a varan BMM temsilcisi Refet (Bele) Paşa'ya makamını devrediyordu¹³⁹. Tevfik ve İzzet Paşaların erkte geçirmiş oldukları son dakikalar, İngiliz yüksek komiseri Sir Horace Rumbold tarafından şöyle anlatılmaktadır: 7 Kasım'da kendisini görmeye giden Tevfik Paşa'nın, görüşme sonunda ayrılışı sırasında şunlar olmuştur: 'Sadrazam ayrılırken, eski okula (geçmişe) mensup, saygılı ve yaşlı bir Türk Efendisini resmi olarak son

¹³⁴ FO 371/7907/E 11925, Ankara'dan Bağlaşıklara nota, 29.10.1922; FO 371/9176/E 10937, Türkiye Yıllık Raporu, 1922.

¹³⁵ Ibid., belge no. E 11913, Rumbold'dan Curzon'a gizli yazı, İstanbul, 13.10.1922.

¹³⁶ Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı*, c. II, s. 292.

¹³⁷ FO 371/7908/E 12003 ve E 12043, Rumbold'dan Curzon'a kapalı telyazısı, İstanbul, 3.11.1922; *The Daily Telegraph* gazetesi, 2.11.1922.

¹³⁸ FO 371/7908/E12079; DBFP 1/XVIII, s. 226-27, Rumbold - Tevfik Paşa görüşmesi, İstanbul, 4.11.1922.

¹³⁹ FO 371/7907/E 11820 ve FO 371/7908/E 12097, Rumbold'dan Curzon'a gizli yazı ve kapalı telyazısı 5.11.1922.

kez görmüş olduğumu sezmiştim. Karşılaşmış olduğu güçlülere ve aşağılık işleme karşın, ağırbaşlı tutumu, ona karşı sempatici uyandırmıştı¹⁴⁰.

Ahmet İzzet Paşa ise, Rumbold'la yapmış olduğu son resmi görüşmede, İstanbul yönetiminin görevinden çekilmesine karşı çıktığını; görevden çekildiği için Sadrazamı suçladığını açıklıyor; ayrılmadan önce, Türklerin Yunanlılara karşı kazanmış oldukları utkudan ötürü bir Türk olarak sevinç duyması gerekirken, bir dereceye kadar üzüntü duyduğunu belirtiyordu¹⁴¹. 17 Kasım'da Vahdetin, kendi dileğiyle ve İngiliz hükümetinin koruyuculuğu altında Malta adasına götürülüyor ve böylece, Osmanlı Devleti tarihe geçiyor; Türkiye Cumhuriyeti, bir anka kuşu gibi, onun yıkıntıları üzerinden yükseliyordu.

¹⁴⁰ FO 371/ 7912/E 12643, Rumbold'dan Curzon'a kapalı telyazısı, 7.11.1922.

¹⁴¹ FO 371/7914/E 12936, Rumbold'dan Curzon'a kapalı telyazıları, 7 ve 14.11.1922.

Kitap Tanıtımlar :

HOVHANNES J. TCHOLAKIAN, *L'Eglise Armenienne Catholique en Turquie*, İstanbul 1998, XI-435 büyük boy sayfa, ek 117 sayfa Türkçe metin: "Türkiye'de Ermeni Katolik Kilisesi". Ohan Matbaacılık. Müellifin özel yayını olup satışa verilmemiştir. Metin içinde fotoğraf, tablolar ve belge fotokopileri vardır.

Ülkemizde özel bir cemaat teşkil eden Katolik Ermenilerin dini lideri olan sayın müellif, kayımetli bir eser kaleme alıp, reisi olduğu topluluğun sahip bulunduğu bu dinî özellik kadar, tarihî evresini de incelemektedir. Eserin iki dilde neşri için duyulan ihtiyacı kendisi dile getirmiştir. Ermenice gibi öğrenilmesi zor ve bu arada çetin bir alfabeyle sahip bir dilde yazılması, dar bir çevreye yayılacağı için, önce hâkim olduğu Fransızca yazmış ve cemaati kadar Türkiye'deki araştırmacıların yararlanması için bu yolu seçtiğini bildirmiştir. Böylece çok isabetli davranmıştır, kaldı ki cemaatin arşivinde bulunan dokuz tane belgenin de neşri yerindedir ve böylece sahip oldukları tarihi anılardan bir demet sunmuştur. Her ne kadar okunması zor görünür ise de erbâbının tahlil edebileceği işaretlerdir.

Müellif, "Kilise" terimi ile hem teşkilât anlamında hem de cemaate bağlı kiliselerin bugünkü maddî durumları hakkında bilgi vermektedir. İstanbul kiliseleri her zaman için dikkati çekmiş ve araştırmacılar devasa külliyatlar bile kaleme almışlardır¹. Ermeni kiliseleri de bu girişimlerden nasibini aldı ve müellif gibi de vatandaşımız olan, Pars Tuğlacı şimdi elimizdeki kitap boyutunda hacimli bir eser aracılığı ile İstanbul'daki Ermeni kiliselerinin envanterini vermiştir². Fakat Katolik Ermeni diye adlandırılan cemaat ile ilgili müstakil eser bulunmadığı için, muhterem peder Çolakyan Bey bu boşluğu doldurmuş görülmüyor.

Müellif eserini iki ana bölüme ayırmıştır: İlk kısım en merak edilen konuyu detaylı olarak incelemektedir. Zira bu Kilise teşkilâtının doğuşu hiç de kolay olmadı. 1622 yılında Papalık tarafından yaratılan Congregatio de Propoganda Fidei adlı teşkilât, misyonerlik faaliyetini daha düzenli ve disiplinli bir şekilde yürüttü, Orta Doğu ile Uzak Doğu'da girilen çalışmaları yoğunlaştırdı ve siyasi sorunları da hızlandırdı. Bu davranış Osmanlı Devleti için önemli tedirginlikler yarattı, değişik boyutlarda da gelişti. Kutsal Yerler (Makamât-ı Mübareke) Meselesi de uluslararası alanlara kaydırıldı ve XIX. yüzyılda Kırım Harbi'nin bahaneleri arasına girdi.

Çolakyan Bey, eserinde Ermeni topluluğunun geçirdiği bu dinî oluşmaların evrelerini, tarih sırası içinde özetlemiş bulunuyor. Orta Doğu ülkelerinin zengin tarih ve kültür birikimi din teşkilâtında kendisini gösterdi ve her bir yöre kendi kaderini çizmiş ve sağlamlaştırmıştı. Ermenilerin toplu yaşadıkları yörelerde de her zaman din sorunları ve reislik sorunları birbirini izlemiştir. Sayın araştırmacı Kayseri'den başlayıp epey yöre dolaşan bu gelişme aşamalarında, istifade

¹ Şimdi mevcut Bizans kiliseleri ile ortadan kalkmış eski kiliseler, kaynaklar sayesinde âdetâ tekrar canlandırılmıştır. Câmîye çevrilip de varlığını sürdürenlerin de ayrı bir tarihi şansı vardır: *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, içinde her biri hakkında detaylı bilgi bulunmaktadır. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde özellikle camiye çevrilenler üzerinde bilgiler mevcuttur. E. Oyhon-B. Etingü, *Churches in Istanbul*, İstanbul 1997, başlıklı eser yararlı bir klavuzdur.

² Pars Tuğlacı, *İstanbul'da Ermeni Kiliseleri*, İstanbul 1991.

etmemiz çok zor olan ana kaynaklara göre, geniş bir tarihi evre kaleme almıştır (s. 5-31). En hızlı devir olan XVII. yüzyıla değinmeden 1740 yılında kurulan Kilikya Ermeni Katoğigosluğu üzerinde duruyor. Ermeni toplumu her asırda ticarî becerilerini gösterip el sanatlarında da marifetlerini sürdürdüler, bu başarı sonucu hep komşu ülkelerin hedefi oldular. Teşkilâtın bir süre sonra güçlenmesi ve Lübnan'da yeniden teşkilatlanması, Bzommar denilen mahalli merkez sayması, tarih açısından çok dikkat çekici evrelerdir. Müellif polemığe girmeden, yönetici ve yardımcılarının ve ruhanî etki alanlarını da belirtiyor. Papa'lık da bu girişimi her zaman izledi: Orta Doğu'da çok iyi koruma altına aldığı Maroni³ kilisesi yanında Ermeni Katolik Cemaatine özel bir yer vermiş olması, müellif tarafından gayet düzenli bir şekilde anlatılmıştır (s. 10-14). Bu çaba içinde Venedik'de yaratılan Mekitarist teşkilâtını da ihmal etmemiştir. Sivas doğumlu bir atılcı genç tarafından İstanbul'da başlatılan Katolik mezhebine geçme eylemi, devrin Türk yöneticileri tarafından sert bir takibâta uğradığı için önce Mora'ya ve sonra da Venedik'e geçen Manuk, burada gördüğü hoşgörû sonucunda güçlü bir tarikaun temelini attı ve 1712 yılında bir nevi Ermeni rönesansı yarattı. Sağlam temeller üzerinde kurulu tarikat, kitap basımı sayesinde kültür alanında etkili oldu. Adını Mekhitar (Teselli Edici) diye değiştiren Manuk'un talebeleri patlak veren bir ihtilaf sonucu önce Trieste ve kısa bir süre sonra Viyana'da varlıklarının yeni bir kolunu yarattılar. Bay Çolakyan da eserinde Viyana Mekitaristlerinin eserlerine geniş yer vermektedir. Fakat Venedik merkezini ihmali anlamına gelmez. Kurucu ve şâkirdlerine yer vermiş (s. 9 ve 433-434).

Eserin göz alıcı kısmı muhakkak İstanbul'daki Ermeni kiliselerin günümüzdeki durumunu belirten sayfalardır. Her bir bina için tarihi geçmiş ve katkıda bulunan sponsorların ve yaratıcıların özellikleri üzerinde duran müellif, kiliselerin içinde ve dışında bulunan her bir yazıt ve sâir bilgilerin tercümelerini de vermekle araştırmacıların istifade alanlarını genişletmektedir. Katolik kiliseleri mimarî açıdan, ana nitelikleri belli ise de, yapıturanların ve mimarların karakterlerini de yansıtır. Buna bir de İstanbul mimarisini kavramı da eklenir. İçerleri de süslü ve devrin ressamlarının ve heykeltıraşlarının da eserleri ile doldurulur. Tek tanrılı dinler görüntüleri yasaklamalarına rağmen, müzik ve sâir güzel sanatları Katolik kiliselerinde belirli ölçülerde kabulü, sanat alanı için bir kazanç sağlamıştır. Türk musikisinde özel yeri bulunan Ermeni asıllı bestekâr ve yorumcular, bir süre sonra Opera ülkemizde rağbet görünce sanatçılar tiyatro aracılığı ile de bu alanlara kaymıştır. Çolakyan Efendi başta resim sanatı olmak üzere, mimarisine ve bunların varlıklarına değinmekle, kültürümüze de dolaylı katkıda bulunmuştur. Bu arada kitabı süsleyen fotoğrafların da, tam bir sanat adamı olan, Türk vatandaşı Ara Güler tarafından çekilip kitaba konması tarif edilmeyecek bir etki yaratmaktadır. İstanbul dışı olarak da, Anadolu dinlerinin buluşma yerlerinden bir olan Mardin ve şimdi orada varlığını sürdürmeye çabalayan Ermeni kilisesi konu edilmektedir. Müellif geçmiş dönemlerde Anadolu'nun muhtelif yerlerinde bulunup da şimdi izi kalmayan kiliseler üzerinde durmamıştır. Birinci Dünya Savaşı sorunu yüzünden patlak verip de, ıstırap dolu anların yaşandığı bir 'sorun'u ima yolu da olsa hiç bir şekilde eserinde yer vermemiştir. Bu davranışı sayesinde, artık tarih kitap ve belgelerinde kalıp da, güncel siyasi malzeme yapılmaması gerekli sorunu, gündeme getirmemesi de kutlanacak bir tutumdur. Kaldı ki, Anadolu'da güçlenen Katolik mezhebine bağlı Ermeni cemaatlerin başına geçen yöneticilerin listelerini vermesi (s. 59-63 arası Adana, Artvin, Ankara, Bursa, Erzurum, Kayseri,

³ Maroni kilisesi hakkında bir Türkçe eser görmedim. Özellikle Güney Doğu Anadolu din tarihi için, Süryani kaynakları ile beraber önemli birikimleri bulunmaktadır. Şimdi Lübnan'da çok güçlü bir teşkilâta sahip bulunan kilise'nin Türkiye'de bazı yerlerde cemaati bulunmaktadır. İçinde bulunduğumuz 2000 yılı içinde, Türkiye'deki kutsal yerlerin ziyareti için bir dizi resmî tedbirler alınırken kiliseler ihmal edilmedi.

Maraş, Sivas, Mardin) ve varlıklarının 1915 yılında sona ermesi de tarihsel evreye mutabakat sağlar. Ankara'da mevcut Ermeni Katolik cemaati üzerinde ve bu arada Anadolu'daki cemaatleri sıralamasını beklerdik.

Eser, İstanbul ve dolayısıyla Osmanlı devri Katolik kilisesi tarihine de bir katkıdır. Eskimiş olmakla beraber hala kullandığımız, Belin adlı araştırmacının, İstanbul Latinliği Tarihi [Histoire de la latinité de Constantinople, 1894] adlı eserin tercümesi kadar yeni bilgilerin de katılmasıyla bir yeni neşri faydalı olur. Ahmed Refik Altınay tarafından incelenen Türkiye'de Katolik Propogandası' adlı makalesinden ve İstanbul tarihi ile ilgili cildleri içindeki bilgilerin elimizdeki eserde yer bulmaması, doğrudan cemaat ile ilgili bilgilerin bulunmamasındandır ve yeni arşiv malzemesi ile yeniden değerlendirilmesi, bildiklerimize yeni konular katacaktır. Bu arada, M. Cevdet İnançalp tarafından yazılan ve benim yanı yazıya çevirdiğim "Sen Lazâr Dervişleri" makalesi gözden kaçmış ise de, bibliyografik bir tamamlama yararlı olur.

Bay Hovannes Çolakyân'ı, eserde hem dini lider hem de bir araştırmacı olarak, vatandaş bu bulunduğu ülkeye böyle yararlı ve yol gösterici olarak bir eser kazandırmış bulunmasından dolayı ne kadar kutulasak azdır. Tarih vesikaları ve kitapları içine gömülü bilgileri, hiç bir önyargıya kapılmadan incelemiş ve böyle devasa bir eser yaratmıştır. Ermeni matbaacılar, yaratıkları becerileri sayesinde Türk toplumu içinde, bir kültür olayının isimsiz kahramanları kaldılar. Şimdi böyle devasa bir eserde, belirli bir pay cemaatlerine ve bize kazandırdılar. Muhterem pedere gösterilecek en büyük armağan, Türk arşivlerindeki zengin malzemenen yola çıkarak, cemaati ile ilgili Türk kaynaklarının halaneler içerdiğini ispat edecek bir eserdir.

MAHMUT H. ŞAKİROĞLU

Güzide-i Esnâd-i Siyasî-i İran ve Osmanî : Devre-i Kacarîye cild-i evvel (İran ve Osmanlı Siyasî Belgelerinden Seçmeler: Kacarlar Devri), I. Cild (1211-1270/1796-1854)

Defter-i Mütâlâât-ı Siyasî ve Beynelmilelî vâbeste be Vezâret-i Umur-i Harice-i Cumhuri-i İslami-i İran, Vâhid-i Neşr-i Esnâd, I. baskı, 2000 aded, Tahran 1369 h.ş.

Dışişleri Bakanı Ali Ekber-i Velâyetü'nin imzasını taşıyan Önsöz'ün ardından Giriş kısmında "Kitabın konusu gereği, bu devrin önemli ve hassas konularına temas etmek gereklidir" denilerek, bu devirde İran'ın zamanın üç büyük gücü, Osmanlı devleti, Çarlık Rusyası ve İngiltere ile gerek hudud, gerekse siyasî konularda karşı karşıya gelerek, mücadele etmek zorunda kaldığı ifade edilir.

Belgelerden de anlaşılacağı üzere, Kacarlar devrinde iki taraf arasındaki ihtilâfın mezheb ve hudud meselelerine dayandığı, yabancı devletlerin ise bundan yararlanmaya çalıştığına işaret edilerek (s.6), I. (1238/1823) ve II. Erzurum Ahidnâmesi (1273/1847) ile iki devlet arasındaki hudud anlaşmazlıkları ve toprak meselelerinin, Rus ve İngiliz temsilcilerinin de huzurunda görülmüş, sonuçlandırıldığı vurgulanır. Yayınlayanların ifadesine göre, Osmanlı Devleti, Ahidnâme'nin bazı maddelerinin tefsiri ve asılsız bahane araması sonucunda hudud tecavüzlerini sürdürmüş ise de, II. Erzurum Andlaşmasından sonra, tarafların ilişkileri, andlaşma esasları çerçevesinde devam etmiş, Erzurum Ahidnâmesi'nden sonraki ihtilâflar genellikle karşılıklı hudud tecavüzleri, yağmalama şeklinde gerçekleşmiştir. Hattâ Nâsıreddin Şah, yurtdışına gerçekleştirdiği ilk yolculuğundan dönüşü sırasında İstanbul'a uğradığında, Sultan Abdülaziz'i ziyareti sırasında hudud anlaşmazlıkları konusu bir kere daha gündeme gelmiş ve Osmanlı Sultanı bunun çözümünden yana bir tavır takınmış olmakla birlikte, gerek Sultan Abdülaziz, gerekse halefleri bu hususta ısrarlı olmamışlar ve mesele her iki hanedanın sona ermelerine kadar da böyle kalmıştır (s.7).

I. cilt, 1211 (1796) yılından 1270 (1854) yılına kadar veya başka bir ifade ile I. Erzurum Andlaşması öncesinden II. Erzurum Andlaşması sonrasına kadar olan yıllar arasındaki döneme ait belgeleri içermekte olup, 6 bölümden oluşmaktadır.

Bunlar şu başlıkları taşımaktadır:

1. İran ve Osmanlı tarihinin özeti,
2. İki ülke devlet adamlarının mektuplaşmaları ile ilgili belgeler (69 belge bulunmaktadır. Bunlar çoğunlukla Türkçe olup fotokopileri konulup, Farsça özetlenmiştir. Bunların asılları İstanbul Başbakanlık Arşivindedir),
3. Hudud konuları, Hürremşehir ve iki devlet arasındaki Andlaşmalar (27 belge bulunmaktadır),
4. İki devlet arasındaki Andlaşmalar, Erzurum müzakereleri, Kürdistan ve Azerbaycan hududları ile ilgili belgeler (56 belge bulunmaktadır),
5. Erzurum Ahidnâmesi ile ilgili olarak 4 devlet (İran, Osmanlı, Rus ve İngiliz) görevlilerinin konuşma ve görüşmeleri ile ilgili tutanaklar (16 belge bulunmaktadır),
6. Hududdaki köyler ile ilgili hüküm ve belgelerden örnekler (9 belge bulunmaktadır).

Eserin sonundaki ekler kısmında Osmanlı Sultanları, onların bazılarının resimleri ile Osmanlı devleti ile ilgili 5 adet harita yer almaktadır.

İçindekilere gelince:

I. BÖLÜM (s.13-93):

I. Kısım: Özet olarak Kacarlar döneminde İran Tarihi (s.13)

-Kacarların ortaya çıkışı sırasında İran (s.13),

-Aga Muhammed Han (1200-1211 /1786-1796) (s.15),

-Fethali Şah (1212-1250/1757-1834) (s.19),

-Muhammed Şah (1250-1264/1834-1848) (s.29),

-Nâsireddin Şah (1264-1313/1848-1895) (s.32),

-Muzaffereddin Şah (1313-1324/1895-1906) (s.40),

-Muhammed Ali Şah (1324-1327/1906-1909) (s.42),

-Ahmed Şah (1327-1343/1909-1924) (s.44).

II. Kısım: Özet olarak Kacarlara çağdaş dönemde Osmanlı Tarihi (s.47),

-Ekler:

-Kacar dönemi Sadrazam ve Reisü'l-vüzerâları (s.77),

-Kacar dönemi İran Dışişleri Bakanlarının adları (s.81),

-Kacar dönemi Osmanlı devleti nezdindeki İran elçileri (s.83). Burada eserin baskı tarihine kadar görev yapanların adları sayılmıştır,

-Kacar döneminde İran'da görev yapan Osmanlı devleti elçileri (s.86),

-Haritalar (s.88), (5 tane),

-Yararlanılan eserler (s.93).

II. BÖLÜM (s.97-228):

I. Kısım: İlerigelenler ve Hâkimler arasındaki mektuplaşmalar (s.97),

1. Osmanlı Sadrazamının Osmanlı Padişahına raporu (s.97). Konu: Kacar Aga Muhammed Han'ın kuvvetlerinin Horasan'dan dönerek, muzafferâne Tahran'a girişi ve Osmanlı casusunun Dağıstan, Şemhal ve Derbend Savaşı hakkında yazısı. Tarih: 23 Receb 1211. Türkçe olup, aslı Başbakanlık Osmanlı Arşivindedir.

2. Fethali Şah'ın Osmanlı Sultanı II. Muhamud Han'a mektubunun sûreti (s.99). Türkçe olup, aslı Başbakanlık Osmanlı Arşivindedir. Tarih: 1223 Zilhicce.

3. Abbas Mirza'nın Osmanlı Sultanı II. Mahmud Han'a mektubunun sûreti (s.102). Aslı Başbakanlık Osmanlı Arşivindedir. Tarih: 1233 evâhir-i Zilhicce.

4. Fethali Şah'ın yollardan sorumlu olan yetkililere hükmü (s.105). Şeyh Müfid, Aga Buzurg, Çavuş Muhammed ve Hacı Baba gibi vefat eden kimselerin naaşlarının Nəcəf'e nakli hususunda yolların korunması ile ilgilidir. Tarih: C. sâni 1228. Aslı Başbakanlık Osmanlı Arşivindedir.

5. İnan veliâhdı Abbas Mîrza'nın Osmanlı devletine mektubu (s.108). Tarih: 25 Şevval 1228. İki devlet arasında anlaşmazlık konularının halli. Aslı Türkçe olup, B.O.A.'dedir.

6. Fethali Şah'ın Osmanlı Sultanı Mahmut Han'a mektubu (s.110). Tarih: 1232. Fethali Şah'ın, Osmanlı Sultanına, iki devlet (Osmanlı-İran) arasındaki savaşın sona erip, barış aktedilmesi ile ilgili olarak teşekkürnâmesi olup, aslı Türkçe ve B.O.A.'dedir.

7. Barpune Han'ı Emirü'l-müslimin Seyyid Muhammed Ömer'in İran ve Osmanlı devletinin ittifakı hususunda Kâsım Han'ın gönderilmesi ile ilgili Osmanlı Sultanı Mahmud Han'ın mektubu (s.112). Tarih 1234 R. ewel. Aslı B.O.A.'dedir.

8. Kaçak İran aşiretlerinin yerlerine gönderilmesi, Erzurum Gümrüğü, geçen yıl Şam'da hacılardan para-pul alınması, Erzurum'dan bâzı malzemenin götürülmesinin engellenmesi, İranlı olup vefat edenlerin terekkesinden vergi alınmaması, Bağdad'da Davud Beg'in istekleri, Tökat'ta İranlı tüccarların mallarından bac alınmaması, Ahıska'da bulunan İran Serdarının kardeşinin hanımları ile ilgili hususlarda belge (s.120). Tarih: 1234. Aslı B.O.A.'dedir.

9. Fethali Şah'tan Osmanlı Sultanı II. Mahmud'a mektup. (s.122). Tarih: Yok. Muhtemelen 1238?. Hududlardaki kargaşanın ortadan kaldırılması hakkında olup, aslı B.O.A.'dedir,

10. Celâl Paşa'nın Şark Seraskeri Rauf Paşa'ya yazısı (s.128). Tarih: 21 Muharrem 1238. İranlılar tarafından bir Osmanlı casusunun ele geçirilmesi. Türkçe olup, aslı B.O.A.'dedir.

11. Bağdad Valisi Davud Paşa'nın Osmanlı Sadrazamına yazısı (s.130). Tarih: 25 Muharrem 1238. İran kuvvetlerinin Bağdad'a 8 fersah uzaklıkta toplandığı hakkında. Aslı Türkçe olup, B.O.A.'dedir.

12. Musul Valisi Numan Paşazâde'nin Yahya Paşa'ya hükmü (s.132). Tarih: Ramazan 1238. İranlıların savaş ilân etmeden Bağdad'a yürüdüklerinden, vakit geçirmeksizin yardıma gelmesi. Aslı türkçe olup, B.O.A.'dedir.

13. Bağdad Valisi Davud Paşa'nın Fethali Şah'a yazısı (s.135). Tarih: Yok. Sadrazam Mirza Muhammed Şefi-i Mâzenderânî'nin defni hususunda. Aslı Türkçedir.

14. Şark Seraskeri Rauf Paşa'nın Bağdad Valisi Davud Paşa'ya yazısı (s.137). Tarih: 27 Muharrem 1239. Barış Anlaşması hilafına hareket edilmemesi. Aslı Türkçe olup, B.O.A.'dedir.

15. Bağdad Valisi Davud Paşa'nın Şark Seraskeri Rauf Paşa'ya yazısı (s.140). Tarih: 11 Safer 1239. Askerin İran'a karşı hazır bulundurulması. Aslı Türkçe olup, B.O.A.'dedir.

16. Fethali Şah'ın Erzurum Muahedesi hakkında buyruğu (s.143). Tarih: 1239 Safer. Aslı B.O.A.'dedir.

17. Bağdad vâlisi Davud Paşa'nın Osmanlı Sadaretine yazısı (s.146). Tarih: 5 R.ewel 1239. İranlıların anlaşma hükümlerine uymadıkları hakkında. Aslı Türkçe olup, B.O.A.'dedir.

18. Bağdad vâlisi Davud Paşa'nın Osmanlı Sadaretine mektubu (s.148). Tarih: 5 R.ewel 1239. Kerkük yöresindeki Kürt ilerigelenlerinin tutumları. Aslı Türkçe olup, B.O.A.'dedir.

19. Bağdad vâlisi Davud Paşa'nın İran devletine yazısı (s.150). Tarih: 13 R. ewel 1239. İran ile savaş müteakip, Rauf Paşa tarafından imzalanan Musalahanâme'nin ardından Bağdad valiliğince İran topraklarına hiçbir tecavüz olmadığı. Aslı Türkçe olup, B.O.A.'dedir.

20. Selim Paşa'nın Şark Seraskeri Rauf Paşa'ya yazısı (s.153). Tarih: 17 R. ewel 1239. Kürt Haydaranlı aşireti hakkında. Aslı Türkçe olup, B.O.A.'dedir.

21. Davud Paşa'nın Osmanlı Sadaretine yazısı (s.155). Tarih: 21 C. ewel 1239. İran devletinin Basra konusuna bakışı. Aslı Türkçe olup, B.O.A.'dedir.

22. Abbas Mirza'nın Şark Seraskeri Rauf Paşa'ya yazısının çevirisi (s.157). Tarih: 1239 . Muhammed Kasım Han'ın sefir tayini. Aslı Türkçe olup B.O.A.'dedir.
23. Gönderilen Osmanlı elçisinin Osmanlı Sadaretine yazısı (s.159). Tarih: 1239. Necib Efendi ile ilgili. Aslı B.O.A.'dedir.
24. Bağdad vâlisi Davud Paşa'nın Osmanlı Sadaretine yazısı (s.161). Tarih: 5 Receb 1239. Baban aşireti, Erbil ve Kerkük yöresi olayları. Aslı Türkçe olup, B.O.A.'dedir.
25. Vakânüvis Muhammed Sadık'ın yazısı (s.163). Tarih: 1239. İki devlet arasındaki savaşın, her iki ülkeye zarar verdiği. Aslı Farsça olup B.O.A.'dedir.
26. Kars muhafızı Hüseyin Paşa'ya mektup (s.168). Tarih: 1239. Elçinin görev yerine gönderilmesinin gecikmesi. Farsça olup, aslı B.O.A.'dedir.
27. Savucbulag hakimi İbrahim Kulu Han'ın Bağdad vâlisine yazısı (s.171). Tarih: 1239. Kerkük ve Erbil dolaylarındaki olaylar. Aslı Farsça olup, B.O.A.'dedir.
28. Fethali Şah'ın Bağdad vâlisine yazısı (s.174). Tarih: 1240 C. sâni. Şah'ın haremine mensup hanımların hac ziyareti için geçerken ilgi gösterilmesi. Aslı Farsça olup, B.O.A.'dedir.
29. Abbas Mirza'nın Şark Seraskeri Galip Paşa'ya yazısı (s.177). Tarih: 1241 R. evvel. Andlaşma şartlarına uyulması ve Karabağ'da bina tesisinden vazgeçilmesi. Aslı Farsça olup, B.O.A.'dedir.
30. Kars hâkimine mektup (s.184). Tarih:1241. Kars yöresi olayları ile ilgili. Aslı Farsça olup, B.O.A.'dedir.
31. Hakkâri hâkimi Nurullah Beg'in mektubu (s.184). Tarih: 1242. Osmanlı devletine bağlılığı ile ilgili. Aslı B.O.A.'dedir.
32. Abbas Mirza'nın Erzurum vâlisine mektubu (s.187). Tarih:1242. Osmanlı devletinin tutumundan memnuniyetin ifadesi. Farsça olup, aslı B.O.A.'dedir.
33. Abbas Mirza'nın Erzurum vâlisi Galip Paşa'ya yazısı (s.190). Tarih: 1242. Ahmed Paşa'nın gelişi. Farsça olup, aslı B.O.A.'dedir.
34. General Paskeviç'e tebrik mektubu. Tarihsiz. İranlıları yenilgiye uğratması dolayısı ile. Türkçe olup, aslı B.O.A.'dedir.
35. Erzurum vâlisi Galip Paşa'nın General Paskeviç'e mektubu (s.195). Tarih: 15 Zilkade 1242. Hüdââferin köprüsünün İranlılar tarafından yakılması. Türkçe olup, B.O.A.'dedir.
36. Van Muhafızı İshak Paşa'nın Bağdad vâlisi Ragıp Paşa'ya mektubu (s.197). Tarih: 9 Receb 1242. Osmanlı casuslarının İran ahvali ile ilgili verdikleri bilgiler. Aslı Türkçe olup, B.O.A.'dedir.
37. Abbas Mirza'nın Osmanlı Reisü'l-küttabına yazısı (s.199). Tarih: 1243 Şaban. İran'ın Rusya ile barış imzalaması. Farsça olup, aslı B.O.A.'dedir.
38. Abbas Mirza'nın yazısının çevirisi (s.201). Tarih: 1243. Aslı B.O.A.'dedir.
39. Sadrazam Mirza Şefi'nin Osmanlı Sadaret Kaymakamına yazısı (s.203). Tarih: 1244. İki devlet arasında iyi ilişkilerin gereği. Aslı Türkçe olup, B.O.A.'dedir.
40. Abbas Mirza'nın Osmanlı Sadaret Kaymakamına yazısı (s.206). Tarih: 17 Receb 1247. Eski Bağdad vâlisinin tutuklanması. Aslı Farsça olup, B.O.A.'dedir.

41. Esad Efendi'nin Osmanlı Sadrazamına yazısı (s.209). Tarih: 1251. Yolların karla kaplı olmasından dolayı bir süre Erzurum'da ikamet gerektiği, karlar eriyince İran'a hareket edileceği. Aslı Türkçe olup, B.O.A.'dedir.

42. İstanbul'daki İran elçisinin Osmanlı sarayına yazısı (s.211). Tarih: 13 Ramazan 1252. Üç İranlı şehzadenin Osmanlı devletine sığınması ve Osmanlı devletinin tutumu ile ilgili olarak teşekkür. Aslı Türkçe olup, B.O.A.'dedir.

43. Osmanlı Sefaretinin Osmanlı Sadaretine yazısı (s.213). Tarih: 1252. Abbas Mirza'nın ölümü ve Muhammed Mirza'nın veliahdlığa tayini hakkında. Aslı Türkçe olup, B.O.A.'dedir.

44. Sultan II. Mahmud'dan Kacar Muhammed Şah'a mektup (s.215). Tarih: 1252. İki devlet arasında dostluğun pekiştirilmesi. Farsça.

45. İstanbul'da oturan İran elçisinin yazısı (s.218). Tarih: 4 R. evvel 1254. Osmanlı devletine sığınan İranlı şehzadeler hakkında. Aslı Farsça olup, B.O.A.'dedir.

46. IV. Sultan Murad zamanındaki anlaşma (1049) ile ilgili belge (s.220). Tarih: 1255. Aslı Türkçe olup, B.O.A.'dedir.

47. Sultan Abdülmecid'den Kacar Muhammed Şah'a mektup (s.222). Tarih: Yok. II. Mahmud'un ölüp, yerini Abdülmecid'in alması ile ilgili. Belge noksan olup Türkçedir.

48. Faysal b. Suud'un Nâsireddin Şah'a yazısının çevirisi (s.224). Tarih: 1267 Şevval. Taraflar arasında dostluğun pekiştirilmesi.

49. Abdülmecid Han'ın Nâsireddin Şah'a mektubu (s.226). Tarih: 16 Safer 1268. Ahmed Dakik Efendi'nin Sami Efendi'nin yerine Büyükelçi olarak atandığı. Türkçe.

II. Kısım: İki Ülke Devlet Adamlarının Mektupları (s.229):

50. Osmanlı Sadrazamı Mehmed Rauf'un İran Sadrazamına yazısı (s.229) Tarih: Yok. Şah'ın tahta oturması dolayısı ile Osmanlı Sadrazamının İran Sadrazamına tebriki ve Mehmed Esad Efendi'nin İran'a Büyükelçi olarak atanması. Türkçe.

51. Esad Efeendi'nin İran Dışişleri Bakanına yazısı (s.232). Tarih: Yok. Elkab ile ilgili olarak. Türkçe.

52. Osmanlı Sadrazamı Mehmed Hüsrev'in İran Sadrazamına yazısı (s.234). Tarih: Yok. Teşekkür mektubu. Türkçe.

53. Osmanlı Sadrazamı Mehmed Hüsrev'in Naibüs-Saltana Abbas Mirza'ya yazısı (s.234). Tarih: Yok. Sultan Mahmud'un ölüp, Sultan Mecid'in tahta oturması. Türkçe.

54. Erzurum Valisi Ahmed Paşa'nın Abbas Mirza'ya Naibüs-Saltanalığını tebrik mektubu (s.238). Tarih: Yok. Türkçe.

55. Ahmed Hulusi Paşa'nın Abbas Mirza'ya yazısı (s.240). Tarih: Yok. Davud Paşa'nın azledilip, Ali Paşa'nın Bağdad Vâililiğine tayini. Türkçe.

56. Ahmed Hulusi Paşa'nın İran Veliahdına yazısı (s.242). Tarih: Yok. Said Han'ın isteklerine cevaben. Türkçe.

57. Osmanlı Reisü'l Küttab'ı Mehmed Hamid Paşa'nın İran Veliahdına mektubu (s.244). Tarih: Yok. Dostluk ve iyi niyet izharı. Türkçe.

58. Osmanlı Vezir-i Azam'ı Mehmed Rauf'un Veliahd Abbas Mirza'ya mektubu (s.246). Tarih: Yok. İyi ilişkilerin devamı. Türkçe.

59. Osmanlı Reis'ül Küttab'ı Ahmed Âkif'in İran Veliahdına yazısı (s.248). Tarih: 19 Muharrem 1249. İyî ilişkilerin devamı. Türkçe.
60. Hacı Mirza Akası'nın Bağdad Valisi Ali Rıza Paşa'ya yazısı (s.250). Mirza Mehdi Münec-cimbaşı'nın Molla Abdülaziz'in yerine Bağdad Maslahatgüzarlığına tayin edildiği. Farsça.
61. Mehmed Esad Paşa'nın İran Sadrazam vekiline yazısı (s.252). Tarih: 1250. Muhammed Şah'ın tahta oturuşunu tebrik. Türkçe.
62. İran Dışişleri Bakanı Mirza Mes'ud Han'ın Osmanlı Dışişleri Bakanına yazısı (s.254). Tarih: 1250. Savaş araç-gereçleri hakkında. Farsça.
63. İran Dışişleri Bakanı Mirza Mes'ud Han'ın Osmanlı elçisi Kemal Efendi'ye yazısı. Tarih: 3 Ramazan 1254. Fırar eden Şehzadeler ve hudud konuları. Farsça.
64. İran Dışişleri Bakanı Mirza Mes'ud Han'ın Osmanlı Dışişleri Bakanına yazısı (s.2599). Tarih: 9 C. âhir 1254. İngilizlerin Afganistan'daki faaliyetleri. Farsça.
65. İran Dışişleri Bakanı Mirza Mes'ud Han'ın Rum (Osmanlı) Devleti Dışişleri Bakanına yazısı (s.262). Tarih: 1254. Revanduz hakimine uyarı hakkında. Farsça.
66. Hacı Mirza Akası'nın Rum (Osmanlı) Sadrazamına yazısı (s.265). Tarih: 1257. Hudud konuları, aşiretler ve ticaret hakkında. Farsça.
67. Emir Kebir'in Osmanlı Sadrazamı Reşid Paşa'ya yazısı (s.272). Tarih: Safer 1266. Yollar, Osmanlı elçileri ve Buhara hakkında. Farsça.
68. Dışişleri Bakanlığının diğer devlet elçilerine yazısı (s.276). Tarih: 2 R. sâni 1269. Dışiş-leri Bakanı Mirza Said Han'ın tanıtılması. Farsça.
69. Ali Rıza Paşa'nın Nâsireddin Şah'a yazısı (s.278). Tarih: 1270?. Ali Rıza Paşa tarafından Nâsireddin Şah'a birkaç baş at armağan edilmesi. Farsça.

III.BÖLÜM: (s.283-439) Hudud konuları (Tarihî geçmiş, Hürremşehr ile ilgili belgeler):

70. IV.Sultan Murad'ın Şah Safi'ye yazdığı hududlarla ilgili anlaşmanın Farsça çevirisi (s.286). Tarih: 1049.
71. Nadir Şah ile I. Mahmud arasındaki Ahidname (s.290).Tarih: Şaban 1159. Hududlar, Hacılar, iki devlet temsilcilerinin başkentlerdeki ikametleri, tutsaklar, mezheb konuları. Farsça.
72. Erzurum Seraskeri Mehmed Emin Rauf ve Mirza Muhammed Ali Müstevfi arasında va-rılan anlaşma (I. Erzurum Ahidnamesi) (s.294). Tarih: 19 Zilkade 1238. Farsça.
73. Dışişleri Bakanı Mirza Mes'ud Han'ın Bağdad Maslahatgüzarı Molla Abdülaziz'e yazısı (s.299). Tarih: 1250. Bağdad vâlisi Ali Rıza Paşa tarafından Hürremşehr'in yağmalanması. Farsça.
74. Dışişleri Bakanı Mirza Mes'ud Han'ın Mirza Cafer Han Müşirüddeve'ye yazısı (s.302). Tarih: 1254. Bağdad vâlisi Ali Rıza Paşa tarafından Hürremşehr'in yağmalanması. Farsça.
75. Emir-i Nizam'ın (Ordu Komutanı) Dışişleri Bakanı Mirza Mes'ud Han'a yazısı (s.305). Tarih: 1256. Hürremşehr hakkında. Farsça.
76. Müşirüddeve'nin hududlarla ilgili rapor özeti (s.305). Tarih: Yok.
77. Hacı Mirza Akası'nın İngiliz Mashalatgüzarına yazısının sûreti (s.312). Tarih: 1261. Hürremşehr'in önemi. Farsça.
78. İngiliz Mashalatgüzarının Hacı Mirza Akası'ye yazısının sûretinin çevirisi (s.315). Ta-rih: 17 R. sâni 1261. Hürremşehr, Zohab ve kaçak şehzadeler hakkında. Farsça.

79. İngiltere Maslahatgüzarının Hacı Mirza Akası'ye yazısının çevirisi (s.319). Tarih. 1262. Hürremşehr hakkında. Farsça.

80. İran ve Osmanlı devletlerinin Erzurum'daki son anlaşmalarının sûreti (s.323). Tarih: 5 C. sâni 1262. Hürremşehr ve Hadr adasının İran'a, Süleymaniye'nin Osmanlı devletine ait olması, Şattûlarab'da gemi kullanma hakkının her iki taraf için eşit olması. Farsça.

81. Mirza Cafer Han Müşirüddeve'nin Dışişleri Bakanlığına raporu (s.327). Tarih: 18 C. sâni 1265. Irak-ı Arab'ın durumu ve hudud kapıları. Farsça.

82. Osmanlı devlet adamlarının Aracı devletlerin görevlilerine soruları (s.357). Tarih: 1266?. Osmanlı devlet adamlarının aracı devlet görevlilerinden bazı konularda açıklama istemeleri ve cevapları. Farsça.

83. Osmanlı devleti'nin Erzurum Anlaşması'nın bazı maddeleri ile ilgili soruları ve elçilerin cevapları (s.360). Tarih: Yok. 1266?. Farsça.

84. Dört devlet görevlilerinin hudud belirlemek için Hürremşehr'de bir araya gelmeleri ve görüşmeleri (s.367). Tavuk Yılı. R. evvel 1266. Hürremşehr ve Hadr adası hududunun belirlenmesi. Farsça.

85. İngiltere Maslahatgüzarı Johston Sheil'in Mirza Taki Han-ı Emir Kebir'e yazısı (s.390). Tarih: 22 C. sâni 1266. Hürremşehr'de hudud hattı. Farsça.

86. İngiliz temsilcisinin (Sheil) Mirza Taki Han-ı Emir Kebir'e yazısı (s.395). Tarih: 10 Şaban 1266. Hudud hattının kabulü. Farsça.

87. Emir-i Nizam (Ordu komutanı)'ın Tahran'daki Maslahatgüzarlara yazısı (s.397). Tarih: 16 Şaban 1266. Hürremşehr hudud hattı hakkında. Farsça.

88. Hürremşehr hakimi Hacı Câbir'in Derviş Paşa'ya yazısının sûreti (s.404). Tarih: 12 C. sâni 1267. Ka'b şehri ve ahalisinin İran'a bağlılığı. Farsça.

89. İngiliz Maslahatgüzarının Mirza Taki Han-ı Emir Kebir'e yazısının çevirisi (s.406). Tarih: 12 Safer 1267. Basra ve Hürremşehr hudud hattının tesbiti. Farsça.

90. Emir Kebir'in Tahran'daki Rus ve İngiliz Maslahatgüzarlarına yazısının sûreti (s.411). Tarih: 20 R. evvel 1267. Hürremşehr'de İran ve Osmanlı hudud konuları hakkında. Farsça.

91. İngiliz Maslahatgüzarının Mirza Taki Han'a yazısı (s.418). Tarih: 1267. Hadr adasında kale inşa edilmemesine dair. Farsça.

92. Aracı devletler Maslahatgüzarlarının Emir-i Nizam'a yazısı (s.420). Tarih: 13 C. evvel 1267. Hürremşehr liman ve hudud konusu. Farsça.

93. Rus ve İngiliz Maslahatgüzarlarının Mirza Taki Han'a yazısı (s.423). Tarih: 17 Şevval 1267. Hürremşehr ve Hadr adası hakkında. Farsça.

94. Aracı devletler Maslahatgüzarlarının Mirza Taki Han-ı Emir Kebir'e yazısı (s.426). Tarih: 12 Zilhicce 1267. Hürremşehr dolaylarında İran ordusunun harekâtı hakkında. Farsça.

95. Mirza Taki Han-ı Emir Kebir'in aracı devletler Maslahatgüzarlarına yazısı (s.429). Tarih: 24 Zilhicce 1267. İran ordusunun geri çekilmesi. Farsça.

96. Derviş Paşa'nın Ka'b Şeyh Faris Han'a yazısı (s.433). Tarih: 12 C. sâni 1267. Derviş Paşa tarafından Şeyh Faris'in kışkırtılması. Arapça.

97. Şeyh Faris Han'ın Derviş Paşa'ya cevabı (s.436). Tarih: 19 Şaban 1267. Arapça ve Farsça çevirisi.

IV.BÖLÜM (s.443-609):

I. Kısım: Erzurum Görüşmeleri ile İlgili Belgeler:

98. Özel elçilikle Rum (Osmanlı) devletine gönderilen Mühendisbaşı Mirza Cafer'in yazısının sûreti (s.443). Tarih: 1254. Mirza Cafer Han Müşirüddeve'nin elçiliği ile ilgili olarak. Farsça.
99. Mirza Cafer Han'ın Dışişleri Bakanı Mirza Mes'ud Han'a yazısının sûreti (s.447). Tarih: 1254. İran ve Osmanlı Ahidnamesi hakkında. Farsça.
100. İngiliz Elçiliğinin Dışişleri Bakanlığına yazısının çevirisi (s.450). Tarih: 13 Zilhicce 1258. Erzurum görüşmeleri hakkında. Farsça.
101. Dışişleri Bakanlığının İstanbul İran elçiliğine yazısı (s.453). Tarih: 1258. İran ve Osmanlı kararnamesinin imzası. Farsça.
102. Aracı devletler görevlilerinin Milli Savunma Bakanına yazılarının çevirisinin sûreti (s.456). Tarih: 1259/13 Kasım 1843. Aracı devletler görevlilerinin notu. Farsça / Fransızca.
103. Rusya Maslahatgüzarının Hacı Mirza Akasi'ye ilgili maslahatgüzar aracılığı ile gönderdiği yazı (s.459). Tarih: 1260. Erzurum görüşmeleri hakkında. Farsça.
104. Hacı Mirza Akasi'nin İngiliz Maslahatgüzarına yazdığı yazısının sûreti (s.462). Tarih: 12 R. evvel 1262. Erzurum kararnâmesinin imzalanması. Farsça.
105. İngiltere Maslahatgüzarının Hacı Mirza Akasi'ye yazısı (s.465). Tarih: R. sâni 1262. Erzurum kararnâmesi. Farsça.
106. İngiltere Maslahatgüzarının Hacı Mirza Akasi'ye yazısı (s.468). Tarih: R. sâni 1262. Erzurum kararnâmesi hakkında. Farsça.
107. İngiltere Maslahatgüzarına yazılan yazının sûreti (s.470). Tarih: 11 Şevval 1262. Erzurum kararnâmesinin imzalanması. Farsça.
108. İngiltere Maslahatgüzarı Johston Sheil'in Hacı Mirza Akasi'ye yazısı (s.472). Tarih: 27 Zilkade 1262. Erzurum kararnâmesi. Farsça.
109. Erzurum'da bulunan merhum Mirza Taki Han'ın yazıları (s.474). Tarih: 1262. Barış anlaşması ve şartları. Farsça.
110. İngiltere Maslahatgüzarı Johston Sheil'in Hacı Mirza Akasi'ye yazısı (s.477). Tarih: 1262. Mirza Taki Han'ın da mühür basuğu Erzurum Ahidnâmesi hakkında. Farsça.
111. II. Erzurum Anlaşması (s.479). Tarih: 16 C. sâni 1263. Fihrist verilmiştir. Farsça.
112. İran ve Osmanlı diplomatik toplantı tutanağının çevirisinin sûreti (s.486). Tarih: 15 R. âhir 1264. Erzurum Ahidnâmesinin resmi mübadele tutanağı. Farsça / Fransızca.
113. İngiltere temsilcisi Fernet'in Hacı Mirza Akasi'ye yazısı (s. 491). Tarih: 10 Receb 1264. Erzurum Ahidnâmesinin imzalanmasından memnuniyet duyulduğu. Farsça.
114. İngiltere Maslahatgüzarı Sheil'in Mirza Taki Han-ı Emir Kebir'e yazısının çevirisi (s.493). Tarih: 6 C. evvel 1266. Erzurum Anlaşması hakkında. Farsça / Fransızca.
115. İngiltere Maslahatgüzarı Sheil'in Mirza Taki Han-ı Emir Kebir'e yazısı (s.498). Tarih: 8 C. sâni 1266. Mirza Muhammed Ali Han'ın İstanbul'da imzaladığı fıkralar. Fransızca.

116. İki devlet Maslahatgüzarları (Rus ve İngiliz) tarafından yapılan açıklamanın çevirisi (s.501). Tarih: 1266. Erzurum Ahidnâmesi ile ilgili açıklama. Farsça.

117. Osmanlı elçisinin Mirza Muhammed Ali Han'a yazısı (s.503). Tarih:20 Zilhicce 1266. Görevlilerin karşı devlet uyruklularına davranışı. Farsça.

118. İngiliz temsilcisi J.Sheil'in Mirza Taki Han-ı Emir Kebir'e yazısı (s.506). Tarih: 3 Ramazan 1266. Erzurum Ahidnâmesinin uygulanması. Farsça.

119. Mirza Cafer Han Müşirüddeve'nin Derviş Paşa'ya yazısının sûreti (s.508). Tarih: 11 C. evel 1268. Erzurum kararnameğine göre hudud tesbiti. Farsça.

120. Aracı devlet görevlilerinin Derviş Paşa'ya istek yazılarının çevirisi (s. 522). Tarih: (3 Şevval) 21 Ocak 1852. Aracı devlet görevlilerinin hudud tesbitine nezareti. Farsça.

121. Sadrazam Aka Han-ı Nuri'nin aracı devlet Maslahatgüzarlarına yazısının sûreti (s.515). Tarih: 27 Şaban 1268. İstanbul'da hudud ile ilgili işlerin görüşülmesinin İran tarafından kabul edilmediği. Farsça.

122. Mirza Cafer Han Müşirüddeve'nin Albay Çerikof ve Albay Williamson'a yazdıkları yazının sûreti (s.518). Tarih: 24 Zilhicce 1268. Erzurum anlaşmasına göre hudud tesbitinin sona ermesi. Farsça.

123. Aracı devletler görevlilerinin Mirza Cafer Han Müşirüddeve'ye yazısının çevirisinin sûreti (s.524). Tarih: 5 Zilkade 1268. Kotur hududu. Farsça (Aslı Fransızca).

124. Aracı devletler görevlilerinin ortaklaşa Derviş Paşa'ya yazdıkları yazının sûreti (s.525). Tarih: 28 Haziran/10 Temmuz 1852/1269. Derviş Paşa'nın Lâhican'a tâbi Pesve'deki icraatı. Farsça.

2.Kısım: Kürdistan ve Azerbaycan Hududları İle İlgili Belgeler:

125. İngiltere Maslahatgüzarının Dışişleri Bakanı Mirza Mes'ud Han'a yazısı (s.529). Tarih: 1250. Revanduz hakiminin uyarılması. Farsça.

126. Osmanlı Sadrazamının İran devletine yazdığı yazının sûreti (s,532). Tarih: 1250. İran'ın Zohab Sancağındaki malikiyeti. Farsça.

127. İngiltere temsilcisinin Naibü'l-Vüzerâ Mirza Ali'ye yazısının sûreti (s.534). Tarih: 1250. Kahraman Mirza için buyruk çıkarılması. Farsça.

128. Rus Maslahatgüzarının Dışişleri Bakanı Mirza Mes'ud Han'a yazısının sûreti (s.536). Tarih: 20 Zilhicce 1254. Ermenilere eziyet edilmemesi. Farsça.

129. Emir-i Nizam'ın Maslahatgüzar Aka Muhammed Hasan'a yazısı (s.539). Tarih: 1257. Tüccarın yağmalanan malı ve 50.000 kuruş. Farsça.

130. Kirmanşah hakimi Kahraman Mirza'nın Dışişleri Bakanı Mirza Ebu'l Hasan'a yazısı (s.542). Tarih: C. sâni 1257. Aşiretler ve kaçaklar hakkında. Farsça.

131. İngiliz Maslahatgüzarının Dışişleri Bakanlığına, Hoca Mirza Ebu'l Hasan'a yazısı (s.544). Tarih: 24 C. sâni 1258. Erdelan ve Süleymaniye valisi ile ilgili şikâyetler. Farsça.

132. Cornel Sheil'in Dışişleri Bakanı Mirza Ebu'l Hasan Han-ı Şirazi'ye yazısının çevirisi (s.546). Tarih: 4 C. evel 1258. Hudud konuları ve ticaret. Farsça. Aslı İngilizce.

133. İngiltere Elçiliğinin Sadrazam Hacı Mirza Akası'ye yazısı (s.551). Tarih: 15 C. evvel 1262. Hududlarda kale inşa edilmemesi hakkında. Farsça.

134. Rusya elçiliğinin Dışişleri Bakanlığına yazısının süreti (s.553). Tarih: R. evvel 1265. Fitne çıkaran ilerigelen bir Osmanlı vatandaşı Nurullah Bey'in İran'a kaçması. Farsça.

135. Kirmanşah hakimi Firuz Mirza'nın Zohab hakimi İbrahim Paşa'ya yazısı (s.555). Tarih: Safer 1266. Hudud konuları hakkında. Farsça.

136. Haşmetüddeve'nin Sertib (Tuğgeneral) Asker Han'a yazısı (s.558). Tarih: Receb 1266. Afşar Sertib Asker Han'ın Sulduz hududu hakkında hükmü. Farsça.

137. Mühendis Mirza Hasan'ın Nâsireddin Şah'a yazısı (s.560). Tarih: 1267. Âzerbaycan hududu. Farsça.

138. Mühendis Mirza Hasan'ın Mirza Cafer Han Müşirüddeve'ye yazısı (s.562). Tarih: 1267. Hudud konuları hakkında. Farsça.

139. Mühendis Mirza Hasan Han'ın, Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.565). Tarih: 1267. Hudud yenilenmesi, Kotur, Tergur ve Serdeşt'teki hudud haritasının çıkarılması. Farsça.

140. Mühendis Mirza Hasan Han'ın Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.569). Tarih: 1267. Âzerbaycan'da hudud haritasının çıkarılması. Farsça.

141. Mühendis Mirza Hasan Han'ın Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.572). Tarih: 1267. Kotur'un önemi. Farsça.

142. Mühendis Mirza Hasan Han'ın Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.574). Tarih: 1267. Kotur meselesi. Farsça.

143. Rus ve İngiliz Maslahatgüzarlarının Dışişleri Bakanı Mirza Muhammed Ali Han'a yazıları (s.578). Tarih: 12 Safer 1268. Kotur'a yapılan tecavüzler. Farsça.

144. Rus ve İngiliz Maslahatgüzarlarının Dışişleri Bakanı Mirza Muhammed Ali Han'a yazıları (s.5809). Tarih: 20 Safer 1268. Hudud çalışmaları sırasında Derviş Paşa'nın Mahalle adasına saldırmayacağı hakkında aracı devlet temsilcilerinin yazısı. Farsça.

145. Serdeşt ahalisinin Dışişleri Bakanlığına mektubu (s.582). Tarih: Ramazan 1268. Derviş Paşa'nın Serdeşt ahalisi ile ilgili faaliyetleri. Farsça.

146. Bâne ahalisinden güvenilir 34 kişinin mührünü taşıyan Mirza Cafer Han Müşirüddeve'ye arzları (s.568). Tarih: Ramazan 1268. Derviş Paşa'nın Bâne ahalisini kandırma teşebbüsleri ve ahalinin buna ilgi göstermediği. Farsça.

147. Horo (Makû köylerinden)'luların Mirza Cafer Han Müşirüddeve'ye gönderdikleri tutanak (s.592). Tarih: Şevval 1268. Horo ahalisinin İran'a bağlılıkları ve Reşid Paşa'nın zulmünün dile getirilmesi. Farsça.

148. Mirza Cafer Han Müşirüddeve'nin Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.594). Tarih: 15 Şevval 1268. Derviş Paşa'nın Lahican ve Uşnuye'deki fesad faaliyetleri. Farsça.

149. Çehrikilerin Müşirüddeve'ye gönderdikleri tutanak (s.596). Tarih: Şevval 1268. Derviş Paşa'nın Çehrik ahalisini aldatmak için yaptığı faaliyetler. Farsça.

150. Rusya Maslahatgüzarının Sadrazam Mirza Aka Han-ı Nuri'ye yazısının çevirisi. (s.600). Tarih: 17. R. ewel 1269. İran ordusunun Sultaniye'de toplanması. Farsça.

151. Aracı devletler Maslahatgüzarlarına Dışişleri Bakanlığının yazısı (s.602). Tarih: 3 C. ewel 1269. İran ordusunun Sultaniye'deki geçit töreni. Farsça.

152. Dışişleri Bakanlığından aracı devletler elçilerine yazı (s.604). Tarih: 14 Ramazan 1269. Kotur'un tahliyesi. Farsça.

153. Dışişleri Bakanlığından aracı devletler elçilerine yazı (s.608). Tarih: 14 Ramazan 1269. Kotur'un tahliyesi ve diğer hudud konuları. Farsça.

V.BÖLÜM: Dört Devlet Görevlilerinin Görüşme ve Konuşmaları İle İlgili Toplantı Tutanaqlarının Süreti (s.611-823):

154. 1. Oturum: 15 R. sâni 1259 /Pazartesi (s.613). Erzurum görüşmelerinin 1. oturumu. Farsça.

155. 2. Oturum. 19 R. sâni 1259/Cuma (s.636). Erzurum görüşmelerinin 2. oturumu. Farsça.

156. 3. Oturum: 24 R. sâni 1259/Çarşamba .Erzurum görüşmelerinin 3. oturumu. Farsça.

157. 5. Oturum: 20 Şevval 1259/Salı (s.663). Erzurum görüşmelerinin 5. oturumu. Süleymaniye ile ilgili konular. Farsça.

158. 7. Oturum: 14 Zilkade 1259/Perşembe (s.685). Erzurum görüşmelerinin 7. oturumu. Farsça.

159. 8. Oturum: 19 Zilkade 1259/Salı (s.697). Hürremşehr ile ilgili konular. Farsça.

160. 9. Oturum: 26 Zilkade 1259/Salı (s.704). Hürremşehr ile ilgili konular. Farsça.

161. 11. Oturum: 13 Zilhicce 1259 (s.720). Âzerbaycan hududu, firar eden şehzadeler ve gümrük konuları. Farsça.

162. 12. Oturum: Zilhicce 1259/Çarşamba (s.734). Kaçak boy, oymak ve aşiretlerin iadesi. Farsça.

163. 14. Oturum: 3 Muharrem 1260/Salı (s.747). Zohab meselesi. Farsça.

164. 18. Oturum: 12 Safer 1260 (s.772). İki ülkedeki diğer ülke uyruğu vatandaşların durumu. Farsça.

165. Emir-i Nizam (Ordu Komutanı)'ın Hacı Mirza Akası'ye yazısının süreti (s.800). Tarih: 8 R. sâni 1260. Hududlarda verdirilen zarar-zıyan. Farsça.

166. Emir-i Nizam (Ordu komutanı)'ın Hacı Mirza Akası'ye yazısının süreti. Tarih: Zikade 1260. Hürremşehr hakkında. Farsça.

167. Vezir-i Nizam (Milli Savunma Bakanı)'ın Hacı Mirza Akası'ye yazısının süreti (s.807). Tarih: 17 Zilhicce 1260. Van, Kars ve Bayezid'in mülkiyeti. Farsça.

168. Vezir-i Nizam (Milli Savunma Bakanı)'ın Hacı Mirza Akası'ye yazısının sûreti (s.810) Tarih: 1260. Osmanlı devletinin verdirdiği zarar-zıyan. Farsça

169. Dört devlet temsilcilerinin 28 Muharrem 1258/10-22 Kasım 1851 tarihinde Ser-i Pul-i Zohab'da I. Görüşmelerinin tutanak sûreti (s.812). Hürremşehir ile ilgili konular.

VI.BÖLÜM: (s.825-859):

1. Kısım: Hududlardaki köyler İle İlgili hüküm ve belgelerden örnekler:

170. Safevî Şahı II. Tahmasb'ın Urmiye vâizi Molla Muhammed Taki'ye fermanınin sûreti (s.827). Tarih: Zilhicce 1144. Farsça.

171. Hoy'a bağlı Günbed köyünün satış belgesi sûreti (s.829). Tarih: 25 Şevval 1237. Farsça.

172. Hududdaki Sivan köyünün satış belgesi sûreti (s.835). Tarih: 18 Zilhicce 1244. Farsça.

173. Hoy'a bağlı Uşan köyünün alım-satım belgesi (s.839). Tarih: Zilhicce 1254. Farsça.

174. Hoy'a bağlı Meduve köyünün satış belgesi (s.844). Tarih: C. sâni 1256. Farsça.

175. Hudud köyleri satış belgesi sûreti (s.847). Tarih: 28 Zilhicce 1256. Farsça.

176. Azerbaycan'da bâzı köylerin satışı ile ilgili olarak Yahya Han-ı İlhan'dan Kacar Muhammed Şah'a yazı sûreti (s.851). Tarih: Zilhicce 1258. Farsça.

177. Hoy'a bağlı Sivan köyünün $\frac{1}{4}$ ' ünün satış belgesinin sûreti (s.854). Tarih: 16 R. evvel 1260. Farsça.

178. Hududdaki Haramlu köyünün mülkiyeti (s.857). Tarih: Ramazan 1260. Farsça.

179. İmamkulu Mirza'nın Zohab hâkimine yazısının sûreti (s.859). Tarih: Şewal 1268. Zohab'ın vergisi. Farsça.

Ekler Kısmı:

- Osmanlı Sultanlarının adları (s.863),
- III. Selim devri Sadrazam ve Şeyhülislâmlarının adları (s.865),
- II. Mahmud devri Sadrazam ve Şeyhülislâmlarının adları (s.866),
- Sultan Adülmecid devri Sadrazam ve Şeyhülislâmlarının adları (s.868),
- Sultan Abdülaziz devri Sadrazam ve Şeyhülislâmlarının adları (s. 869),
- Resimler (s.879),
- Haritalar (s.881).

Güzide-i Esnâd-i Siyasî-i İran ve Osmanî: Devre-i Kacariye, Cild-i Dowvom (İran ve Osmanlı Siyasî Belgelerinden Seçmeler: Kacarlar Devri), II. cild (1271-1313/1854-1895).

Defter-i Mütâlâât-ı Siyasî ve Beynelmilelî vâbeste be Vezâret-i Umur-i Harice-i Cumhuri-i İslâmî-i İran, Vâhid-i Neşr-i Esnâd, 1. baskı, 2000 adet, Tahran. 1369 h.ş.

Eserin bu cildi 1271-1313/1854-1895 yılları arasındaki, genellikle Nâsıreddin Şah devrine ait 210 belgeyi içermektedir. 4 bölüm ve eklerden meydana gelmekte olup, şöyledir:

I. Bölüm: İran ve Osmanlı devletleri hududunun belirlenmesi ile ilgili 1296 yılında Nizâmü'l-Mülk tarafından yazılmış, fakat eksik olan belge.

II. Bölüm: Hududlar ile ilgili belgelerden meydana gelmekte olup, burada üç kısımda Azerbaycan, Kürdistan ve Luristan ile Huzistan bölgelerine ait 79 belge.

III. Bölüm: Aracı devletler ve hudud komisyonları ile Mirza Musa Han'ın başkanlığında Azerbaycan hudud komisyonu görüşmeleri başlıklarını taşıyan iki kısımdan oluşmakta ve 64 belge yayınlanmaktadır.

IV. Bölüm: Hudud bölgelerindeki aşiretler, onların karşı tarafa saldırıları, iki ülke ilerleyenlerinin bu konularla ilgili yazışmalarından oluşan 66 belgenin yayınından ibarettir.

Ekler kısmında 6 harita ile hudud bölgelerindeki il ve aşiretlerin adları ve durumları hakkında bilgi verilmektedir.

I. BÖLÜM: İran ve Osmanlı devletleri hududunun belirlenmesinin tarihçesi (s.3-64):

180. Özet olarak İran ve Osmanlı devletleri hududlarının belirlenmesi tarihi (s.3). Tarih: 1296.

II. BÖLÜM: Hududlar ile ilgili belgeler (s.65-376):

I. Kısım: Azerbaycan hududu ile ilgili belgeler:

181. Osmanlı Maslahatgüzarının Sadrazam Mirza Aka Han-ı Nuri'ye yazısı (s.67). Tarih: 19 Zilkade 1271. Makû yöresindeki Taibât ve Yarımkaya hakkında. Farsça (F).

182. Haşmetü't-devle'nin Atabek-i Azama mektubu (s.71). Tarih: 1271. Serdeşt hakkında. F.

183. Nâsıreddin Şah'ın Dışişleri Bakanına yazısı (s.73). Tarih: 1271. Serdeşt hakkında. F.

184. Osmanlı Maslahatgüzarının Sadrazam Mirza Aka Han-ı Nuri'ye yazısı (s.75). Tarih: 24 Zilkade 1271. Taibât ve Yarımkaya hakkında. F.

185. Tahran'daki Osmanlı Elçiliğinin Sadrazam (Mirza Aka Han-ı Nuri)'a yazısı (s.78). Tarih: C. evvel 1273. Taibât ve Yarımkaya hududunun tesbiti. F.

186. Nâsıreddin Şah'ın Sipehsalâr-ı Âzam'a yazısı (s.81). Tarih: 1273. Hudud konuları ve nişanlarla ilgili bazı emirler. F.

187. İnçkof'un Âzerbaycan hâkimi Nevvab Firuz Mirza'ya yazısının çevirisi (s.83). Tarih: 13 Mayıs 1854. Rus Konsolosunun Savucublak ve Serdeşt ahalisinin kendilerine karşı düşmanca, Osmanlılara ise yardım etmelerinden şikayeti. F.
188. Rus konsolos kefilinin Âzerbaycan hâkimi Nevvab Firuz Mirza'ya yazısının çevirisi (s.87). Tarih: 22 Mayıs 1854. Rus konsolos kefilinin Âzerbaycan hakimi Firuz Mirza'nın tutumundan memnuniyeti. F.
189. Müşirüddeve'nin Derviş Paşa'nın yazısına verdiği cevabın sûreti (s.91). Tarih: 23 Şevval 1274. Erzurum kararnamesine göre hudud haritasının düzenlenmesi. F.
190. Mühendisbaşı'nın ordu komutanına mektubu (s.94). Tarih: 1274. Âzerbaycan hudud vilâyetlerinin önemi. F.
191. Tahran'daki Osmanlı elçiliğinin Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.98). Tarih: 22 Recep 1275. Kotur'da hudud tecavüzleri. F.
192. İstanbul'daki İran elçiliğinin Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.100). Tarih: 20 Zilhicce 1277. F.
193. Müşirüddeve'nin Nâsireddin Şah'a sunulan Dışişleri Bakanına yazısı (s.103). Tarih: Safer 1278. Bazı kimselerin Çehrik köylerinin mülkiyetinde hak iddiası. F.
194. Bâb-ı Âli'nin İngiliz Büyük elçisine yazısının çevirisinin sûreti (s.106). Tarih: 17 C. evvel 1278. Kotur'da malikiyet konusu. Aslı Türkçedir.
195. Âzerbaycan valisi Mirza Sadık Han'ın Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.109). Tarih: Yok. 1279? Kotur hududu. F.
196. Savucublak hâkiminin Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.113). Tarih: Safer 1279. Kotur ve yöre ahalisi hakkında. F.
197. İbrahim Han'ın Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.115). Tarih: 17 Receb 1286. Hudud konuları ve Kazlıköy'ün onarımı. F.
198. Mirza Ali-i Münşi'nin gazetesinde Âzerbaycan hududlarının durumu ile ilgili yazı özeti (s.118). Tarih: Yok. 1286? Aras ırmağından Kotur'a dek hudud boyunda gördükleri. F.
199. Dışişleri Bakanlığının Nâsireddin Şah'a arızası (s.134). Tarih: 1290. Âzerbaycan hududu konuları, İran-Osmanlı meseleleri. F.
200. Savucublak ile ilgili olarak 1294 yılında yazılmış bulunan bir eserde Vezne'nin coğrafyası hakkında yazılanlar (s.137). Tarih: 1294. F.
201. Desturü'l Amel Mirza Muhibbali'nin Kotur hududunun belirlenmesi ve geri alınması ile ilgili yazısı (s.140). Tarih: 1295.
202. Dışişleri Bakanlığının Kotur'da görevli askerî yetkiliye buyrukları (s.182). Tarih: 1295. Kotur ile ilgili konular. F.
203. Dışişleri Bakanlığının Osmanlı elçiliğine yazısı (s.186). Tarih: 13 Muharrem 1296. Kotur hududu ile ilgili. F.
204. Osmanlı elçisi Fahri Beg'in Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.195). Tarih: 12 Zilhicce 1300. Kotur melelesi. F.

205. Sir ve Sardik köyleri hakkında rapor (s.197). Tarih: 1301. F.

206. Nâsireddin Şah'ın Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.202). Tarih: Safer 1301. F.

207. Ordu Komutanı (Emir-i Nizam)'nın Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.204). Tarih: 15 C. evvel 1307. Hududlar ve Vezne hakkında. F.

208. İstanbul İnan elçiliğinin Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.206). Tarih: 17 C. evvel 1307. Hududlar ve Vezne'nin tahliyesi. F.

209. Dışişleri Bakanlığının Osmanlı devleti elçiliğine dostluk yazısının sûreti (s.208). Tarih: 9 Ramazan 1307. Hududlar ve Vezne'nin tahliyesi. F.

210. İstanbul'da yayınlanan İkdâm gazetesindeki makalenin çevirisinin Dışişleri Bakanlığına gönderilmesi (212). Tarih: Yok. 1307? Hududlar ve Vezne. F.

211. Derviş Paşa'nın yazısının sûreti (s.214). Tarih: 1313. Kotur hakkında. F.

212. Rusya Dışişleri Bakanı Nesselrode'nin, Rusya'nın Tahran Maslahatgüzarı Prens Dualgıroki'ye yazısının çevirisi (s.216). Tarih: 1313. Derviş Paşa'nın Kotur'daki uygunsuz davranışları. F.

213. Veliahd Muzaffereddin Mirza'nın Sadrazam Mirza Ali Asgar Han-ı Eminü's-Sultan'a Tebriz'den çektiği telgrafın sûreti (s.219). Tarih: 1313: Hamidiye Alay Kaymakamı Şeref Beg'in hududdaki yanlış tutumu. F.

II. Kısım: Kürdistan ve Luristan hududu ile ilgili belgeler

214. Kirmanşahân hâkimi bulunan İmamkulu Mirza'nın Dışişleri Bakanlığına yazısının sûreti (s.223). Tarih: Safer 1278. Bağsayı'ya Osmanlıların taarruz düşüncesi. F.

215. Irak ordu komutanı ve eski Bağdad valisi Ahmed Tefvik Paşa'nın Bakanlık mübaşeretine yazdığı yazının sûreti (s.226). Tarih: 29 Safer 1278. Melhtavî arazisinin geliri hakkında. Aslı Türkçe.

216. İstanbul İnan elçiliğinin Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.228). Tarih: Ramazan 1280. Melhtavî ve Sayfî ahalisinin Osmanlılara tâbi Zerbatüye ahalisi vasıtası ile ırmağı kullanmaları hakkında. F.

217. İstanbul elçiliğinden Dışişleri Bakanlığına (s.230). Tarih: 22 Zilkade 1280. Sayfî ve Melhtavî arazisinin İran'a ait olduğu. F.

218. Bağdad konsolosu İmadüddeve Mirza Zaman Han'ın Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.236). Tarih: 1280. Zohab, Sayfî ve Melhtavî hududları hakkında.

219. İran Dışişleri Bakanlığının İstanbul elçiliğine yazısı (s.240). Tarih: 15 R. evvel 1281. Sayfî ve Melhtavî arazisinin suyunun kesilmesi. F.

220. İstanbul elçiliğinden Dışişleri Bakanlığına (s.243). Tarih: 2 C. evvel 1281. Sayfî ve Melhtavî arazisinin suyunun Osmanlılar tarafından kesilmesi. F.

221. Osmanlı Dışişleri Bakanlığının İstanbul İnan elçiliğine yazdığı yazının çevirisi (s.250). Tarih: 27 Zilkade 1281. Sayfî ve Melhtavî arazisinde su kullanma hakkında.

222. 23 Zilkade tarihinde Elçilik tarafından yazılan yazıya Bâb-ı Âli'nin cevabı (s.253). Tarih: 1281. Sayfî ve Melhtavî arazisinin Kencanaçem ırmağından sulanması. F.

223. İstanbul İnan elçiliğinin Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.256). Tarih: 12 Zilkade 1281. Sayfı ve Melhtavî arazisinin suyunun kesilmesinin Mendeli suyunun kesilmesi sebebi olacağı. F.

224. Tahran'daki Osmanlı elçiliğinin Dışişlerine yazısı (s.259). Tarih: 6 R. sâni 1282. Süleymaniye hududunda istihkamlar inşası. F.

225. Dışişleri Bakanlığının Tahran'daki Osmanlı elçiliğine yazısı (s.261). Tarih: 22 R. sâni 1282. Merivan, Oraman, Süleymaniye ve Revanduz hududları hakkında. F.

226. Dışişleri Bakanlığının Rus ve İngiliz Maslahatgüzarlarına yazısı (s.263). Tarih: 24 R. sâni 1282. Merivan ve Oraman hakkında. F.

227. İsmail Efendi'nin Dışişleri Bakanlığına yazısının sûreti (s.265). Tarih: 8 R. sâni 1282. Merivan'da İranlıların kale ve istihkam yaptıklarına dair Osmanlıların iddiası. F.

-İnan'ın İstanbul elçiliğinden Dışişlerine yazı (s.266). Tarih: 24 Receb 1282. Merivan'da İranlıların kaleler inşasına dair. F.

-12 C. evvel 1282 tarihli İnan Dışişleri Bakanlığında İstanbul elçiliğine yazı (s.268). Hududlarda kale ve istihkam inşası. F.

228. İstanbul'daki İnan elçiliğinin Dışişlerine yazısı (s.272). Tarih: 12 C. ahir 1282. İranlıların Merivan'da kale ve istihkam inşa ettiklerine dair Osmanlıların iddiası. F.

229. Dışişleri Bakanlığının İnan'ın İstanbul elçiliğine yazısı (s.277). Tarih: 22 Şaban 1282. Merivan'da istihkam inşası. F.

-Dışişleri Bakanlığının İnan'ın İstanbul elçiliğine yazısı (s.279). Tarih: 22 Şaban 1282. İranlı tarafından Merivan ve Lâhican'da karakol ve kuşla inşası. F.

230. Dışişleri Bakanlığının İnan'ın İstanbul elçiliğine yazısı (s.283). Tarih: 9 Şevval 1282. Hududdaki bina ve inşaatlar. F.

231. İnan'ın İstanbul elçiliğinin Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.286). Tarih: 12 Şevval 1282. Merivan ve Lâhican'daki hududlarda inşaatlar ile ilgili iki devlet arasındaki ihtilâfın çözümü. F.

-İnan'ın İstanbul elçiliğinin Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.289). Tarih: 12 Şevval 1282. Merivan ve Lâhican arazisi hakkında. F.

232. İnan'ın Bağdad Konsolosluğundan Dışişleri Bakanlığına yazı (s.294). Tarih: 6 Şevval 1289. Kürdistan hududunda karakol inşası. F.

233. Dışişleri Bakanlığında Osmanlı elçiliğine cevap (s.297). Tarih: 29 R. sâni 1290. Feyzi Paşa'nın İnan arazisine tecavüzü. F.

234. Dışişleri Bakanlığında Osmanlı elçiliğine yazı (s.300). Tarih: 8 Zilkade 1298. Hanikin dolaylarındaki olaylar. F.

235. Osmanlı elçiliğinden Dışişleri Bakanlığına yazı (s.303). Tarih: 13 Zilkade 1298. Devre-i Nazarali Beg toprakları. F.

236. Dışişleri Bakanlığında İstanbul İnan Büyükelçisi Muinülmülk'e yazı (s.306). Tarih: 22 Zilkade 1298. Devre-i Nazarali Beg arazisi. F.

237. İnan İstanbul elçiliğinin Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.308). Tarih: 21 Şaban 1303. Osmanlı devletinin durumu ve çeşitli konular. F.

238. İran'ın İstanbul elçiliğinden Dışişleri Bakanlığına yazı (s.315). Tarih: 8 Zilhicce 1303. Garbiye ve Beksayı hakkında. F.

239. Devre-i Nazarali Beg Yurdu olarak adlandırılan yer hakkında Nâzımü'l-Mülk'ün Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.318). Tarih: 18 Muharrem 1304. İki devlet arasında Kânibuz arazisi hakkındaki anlaşmazlık. F.

240. Tahran'daki Osmanlı elçiliğinin Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.323). Tarih: 12 Şaban 1305. Sayfî, Melhtavî ve Seyyid Hasan arazilerine tecavüz. F.

241. İstanbul İran elçiliğinin Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.325). Tarih: 24 Safer 1306. Kânibuz (Devre-i Nazarali Beg) arazisi. F.

242. İstanbul'daki İran elçiliğinin yazısı (s.329). Tarih: 4 Şaban 1307. Sayfî ve Melhtavî arazileri hakkında Osmanlı iddiaları. F.

243. Tahran'daki Osmanlı elçiliğinin Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.332). Tarih: 21 C. âhir 1308. Kânibuz arazisi hakkında. F.

244. Dışişleri Bakanlığının Osmanlı elçiliğine cevabî yazısı (s.334). Tarih: 1308. Devre-i Nazarali Beg arazisi F.

245. İran'ın İstanbul elçisi Nâzımü'd-Devle'nin Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.337). Tarih: C. evvel 1309. Kânibuz (Devre-i Nazarali Beg) arazisi. F.

246. Osmanlı elçiliğinin Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.341). Tarih: 8 Şevval 1313. Seyyid Hasan arazisinin Osmanlılara ait olduğu. F.

III. Kısım: Huzistan Hududu İle İlgili Belgeler:

247. Tahran'daki Osmanlı elçiliğinin Mirza Aka Han'a yazısı (s.345). Tarih: 3 R. evvel 1273. Hadr adasındaki istihkamların tahribi. F.

248. Tahran'daki Osmanlı elçiliğinin Sadrazam Mirza Aka Han'a yazısı (s.347). Tarih: 9 R. evvel 1273. Hadr adasındaki istihkamların tahribi. F.

249. Tahran'daki Osmanlı elçiliğinin Sadrazam Mirza Aka Han'a yazısı (s.349). Tarih: 15 C. ahir 1273. Şattularab'da savaş gemilerinin seyr ü seferden kaldırılması. F.

250. Dışişleri Bakanı Mirza Ali Han'ın Nâsireddin Şah'a yazısı (s.351). Tarih: Yok. 1273? Mahalle adasının boşaltılması. F.

251. Tahran'daki Osmanlı elçiliğinin Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.353). Tarih: 25 Zilhicce 1279. Huveyze tarafından Elbumammed aşireti ilerigelenlerinden birinin ele geçirilmesi. F.

252. Tahran'daki Osmanlı elçiliğinin Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.356). Tarih: 21 Muharrem 1293. Hadr adasına bağlı bazı adalar hakkında. F.

253. Dışişleri Bakanlığının Osmanlı elçiliğine cevabî yazısı (s.358). Tarih: 23 Muharrem 1293. Hadr adası civarındaki adalar hakkında. F.

254. İngiltere Maslahatgüzarının Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.361). Tarih: 12 C. evvel 1294. Şelhe adası hakkında. F.

255. İngiltere Maslahatgüzarının Dışişleri Bakanlığına notu (s.363). Tarih: 28 C. evvel 1294. Şelhe adası hakkında. F.

256. Dışişleri Bakanlığının İngiltere Maslahatgüzarına notu (s.365). Tarih: 7 Ramazan 1294. Şelhe adası hakkında. F.

257. İngiltere Maslahatgüzarı William Tailor Tames'in Dışişleri Bakanlığına notu (s.367). Tarih: 15 Ramazan 1294. Şelhe adasına Osmanlılar tarafından taarruz edilmesi. F.

258. Nâsireddin Şah'ın Dışişleri Bakanına yazısı (s.369). Tarih: Yok. 1294?. F.

259. İran Dışişleri Bakanı Mirza Said Han'ın, İran'ın İstanbul'daki elçisi Mirza Muhsin Han-ı Muinül Mülk'e yazısı (s.371). Tarih: 19 Muharrem 1300. Erzurum Anlaşmasına göre iki devlet arasındaki hudud belirlenmesi. F.

III. BÖLÜM (s.377-568):

I. Kısım: Aracı Devletler ve Hudud Komisyonları

260. Mukarrebü'l Hakan Hacı Mirza Ahmed Han'ın Osmanlı Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.379). Tarih: 26 R. sâni 1272. İran ve Osmanlı devleti arasındaki işlerde Fransa'nın aracılığı. F.

261. Mukarrebü'l-Hakan Hacı Mirza Ahmed Han'ın Dışişleri Bakanlığına yazdığı açıklama yazısının sûreti (s.382). Tarih: 28 R. sâni 1272. Fransa'nın İran ve Osmanlı devleti arasında aracılığı. F.

262. Hacı Mirza Ahmed Han'ın Dışişleri Bakanlığına yazdığı açıklama yazısının sûreti (s.384). Tarih: 13 C. evvel 1272. Fransa elçisinin İran ve Osmanlı devletleri arasındaki işlerdeki aracılığı. F.

263. Ferruh Han-ı Eminüddeve'nin İstanbul'daki İngiltere, Fransa ve Rusya elçilerine yazısının sûreti (s.386). Tarih: 18 Safer 1275. Hürremşehr'deki zarar-zıyan, Kerbelâ ve Kotur. F.

264. Müşirüddeve'nin Dışişleri Bakanı Mirza Said Han'a yazısı (s.388). Tarih: 13 R. evvel 1277. Hudud haritası ve Derviş Paşa'nın memnuniyeti. F.

265. İstanbul'daki İran elçiliğinin Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.390). Tarih: 21 Zilkade 1281. İran ve Osmanlı hudud tesbiti. F.

266. İran'ın İstanbul'daki elçiliğinin Londra Maslahatgüzarı Muhammedali Han'a yazısının sûreti (s.393). Tarih: 21 Zilkade 1281. Londra mahreçli İstanbul gazetelerinde çıkan İran ve Osmanlı hudud tesbit meseleleri. F.

267. İstanbul'daki İran elçiliğinin Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.395). Tarih: 21 C. sâni 1283. İran ve Osmanlı hudud haritasının hazırlanması. F.

268. İstanbul'daki İran elçiliğinin Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.397). Tarih: 5 Receb 1283. İran ve Osmanlı hudud haritasının hazırlanması. F.

269. İstanbul'daki İran elçiliğinin Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.399). Tarih: 6 Ramazan 1283. İran ve Osmanlı hudud haritası hazırlanması. F.

270. İngiltere Büyükelçisinin Ali Rıza Paşa'ya İran ve Osmanlı devletleri hudud haritası ekli gönderdiği yazısının çevirisi sûreti. Tarih: 22 Ekim 1869 (s.401). F.

271. Osmanlı devleti tarafından aracı iki devlet elçilerine yazılan Fransızca yazının çevirisinin sûreti (s.403). Tarih: 12 Muharrem 1286. Kazlı Göl mıntukası. F.

-Karantina'nın Kazlı Göl'e nakli hakkında (s.407). Tarih: 27 Muharrem 1276. Osmanlı elçiliğinden Dışişleri Bakanlığına yazı (s.408). Tarih: 4 R. evvel 1275. Karantina mahalli. F.

-Osmanlı elçiliğinden Dışişleri Bakanlığına yazı (s.410). Tarih: 24 C. evvel 1285. Kazlı Göl'e saldırı ve yağma. F.

-Osmanlı elçiliğinden Dışişleri Bakanlığına yazı (s.412). Tarih: 27 C. evvel 1285. Kazlı Göl'deki telgraf direkleri ve telleri. F.

-Dışişleri Bakanlığının Osmanlı elçisi Ruza Beg'e yazısı (s.414). Tarih: C. sâni 1285. Kazlı Göl hakkında. F.

272. İstanbul'daki İran elçiliğinden Dışişleri Bakanlığına yazı (s.429). Tarih: C. âhir 1289. İran-Osmanlı hudud haritası. F.

273. İstanbul'daki İran elçiliğinden Dışişleri Bakanlığına yazı (s.432). Tarih: 19 Receb 1286. İran ve Osmanlı hudud haritasının hazırlanması. F.

274. İstanbul'daki İran elçiliğinden Dışişleri Bakanlığına yazı (s.435). Tarih: 6 Şevval 1286. İran ve Osmanlı hudud haritası. F.

275. Tahran'daki İngiliz Maslahatgüzarı Ronald Thomson'un Dışişleri Bakanlığına yazısının çevirisi (s.437). Tarih: 11 Şevval 1286. İran ve Osmanlı hudud haritası. F.

276. Tahran'daki Rus Maslahatgüzarının Dışişleri Bakanlığına yazısının çevirisi (s.441). Tarih: 13 Şevval 1286. İran ve Osmanlı hudud haritası. F.

277. Tahran'daki Rusya Maslahatgüzarının Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.444). Tarih: 14 Şevval 1286. İran ve Osmanlı hudud haritası.

278. Tahran'daki İngiliz Maslahatgüzar vekilinin Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.446). Tarih: 9 Muharrem 1287. İran ve Osmanlı hududlarının harita vasıtası ile belirlenmesi. F.

279. Atabek-i Azam'ın Urmiye hakimi İmamkulu Mirza'ya telgrafının sûreti (s.448). Tarih: Yok 1288?. Osmanlıların İran'a tecavüzleri. F.

280. Azerbaycan Valisi Mirza Sadık Han'ın Urmiye hakimi İmamkulu Mirza'ya yazısı (s.450). Tarih: Yok. 1288?. Deşt yöresinde eşkaya ve Kürtlerin yok edilmesi. F.

281. Dışişleri Bakanlığının Rusya Başbakanı Şansölye Prens Gorçakof ve İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Granville'ye yazısı (s.452). Tarih: Zilhicce 1290. İran ve Osmanlı hudud anlaşmazlığı. F.

282. Dışişleri Bakanlığının Tahran'daki diğer devlet elçiliklerine yazısı (s.460). Tarih: 8 Şevval 1297. Mirza Hüseyin Han-ı Müşirüddevle'nin ordu komutanlığı ve Dışişleri Bakanlığı görevlerinden alınması. F.

283. Dost devletler nezdindeki İran elçiliklerine Dışişleri Bakanlığının yazısı (s.462). Tarih: Zilkade 1297. Mirza Hüseyin Han-ı Müşirüddevle'nin Dışişleri Bakanlığı makamında bırakılacağı. F.

284. Tahran'daki İngiltere elçiliğinin Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.465). Tarih: 13 Şaban 1300. Mutemedü's-Sultan yerine başka bir görevlinin Kotur'a gönderilmesi. F.

285. İstanbul'daki İran elçiliğinin Dışişleri Bakanlığına telgraftı (s.467). Tarih: 10 Zilkade 1300. Kotur'da komisyonlar arasında anlaşmazlık. F.

286. Dışişleri Bakanlığının Nâsireddin Şah'a arz listesi (s.469). Tarih: Yok. 1300?. Kotur hudud belirleme komisyonu. F.
287. Nâsireddin Şah'ın Dışişleri Bakanına elyazısı notu (s.471). Tarih: Yok. 1300?. Kotur hududu ve Berlin Anlaşması. F.
288. İngiliz Maslahatgüzarı ve Rus Maslahatgüzar vekillerinin Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.473). Tarih: 17 Mayıs 1883 (1300). Kotur hududunun tayini. F.
289. Hindistan Genel valisi Lord Curzon'un Basra Körfezine seyahati ile ilgili gazete yazılarının çevirisi (s.480). Tarih: 1305?. Lord Curzon'un bu seyahati ve Arabistan'ın önemi. F.
290. İstanbul'daki İran elçiliğinin Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.438). Tarih: 12 Muharrem 1310. Hudud anlaşmazlıklarının çözümlenmesi. F.
291. Osmanlı Dışişleri Bakanlığının İstanbul'daki İran elçiliğine yazısının çevirisi (s.491). Tarih: 10 R. evvel 1310. İki devlet hududundaki aşiretlerinin durumunun düzenlenmesi. F.
292. Osmanlı Dışişleri Bakanlığının İstanbul'daki İran elçiliğine yazısının çevirisi (s.493). Tarih: 15 R. evvel 1310. Hududlardaki aşiretlerin saldırılarının önlenmesi. F.
293. İstanbul'daki İran elçiliğinin Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.495). Tarih: 20 R. evvel 1310. Aşiretlerin durumunun düzenlenmesi. F.
294. İran ve Osmanlı ortak komisyonlarının hududlarla ilgili uygulama esasları müsveddesi (s.498). Tarih: 1310. F.
295. Osmanlı komisyon başkanının İran komisyonu başkanına yazısının çevirisi (s.501). Tarih: 19 K. evvel 1309./ C. sâni 1311. İran ve Osmanlı komisyonlarının ikamet yerleri. Türkçe.
296. Makûl hakimi Hacı Mahmud Paşa-yi Sadıku'd-devle'nin Yarımkaya'da Osmanlı komisyon başkanına yazdığı yazı (s.505). Tarih: 25 C. âhir 1311. Azerbaycan'da hudud komisyonu görüşmesi. F.
297. Osmanlı devleti komisyonu başkanına cevap (s.508). Tarih: 5 Receb 1311. Aşiretlerle ilgili hudud komisyon toplantısı. F.
298. İran komisyon başkanı İtimadü'l-Vüzerâ'nın Osmanlı komisyon başkanına yazısı (s.512). Tarih: 6 Receb 1311. Aşiretlerle ilgili komisyon toplantısı. F.
299. Osmanlı devleti komisyonu başkanının İran komisyon başkanına yazısı (s.514). Tarih: 3 K. sâni 1309/ 8 Receb 1311. Aşiretlerle ilgili komisyon toplantısı. F.
- II. Kısım: Mirza Musa Han'ın Başkanlığında Azerbaycan Hudud Komisyonu Görüşmeleri:
300. Tahran'daki Osmanlı elçiliğinin Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.517). Tarih: 4 Receb 1312. Lâhicân ve Vezne'nin durumu hakkında araştırma komisyonu kurulması. F.
301. İran Dışişleri Bakanlığının Osmanlı elçiliğine yazısı (s.520). Tarih: 1312? Lâhicân ve Vezne konusunu araştırmak üzere komisyon kurulması.
302. Lâhicân köyleri ve Belbas aşireti oymakları ve sayıları (s.522). Tarih: 1312? F.
303. Osmanlı komisyon başkanının İran komisyon başkanına yazısı (s.525). Tarih: 5 Mayıs 1311/21 Zilkade 1312. Arusanlı aşiretinin Osmanlı aşireterine saldırısı. Türkçe.

304. İnan komisyon başkanının Osmanlı komisyon başkanına yazısı (s.527). Tarih: 7 Mayıs 1311/23 Zilkade 1312. Arusanlı ve Haydaranlı aşiretlerinin tecavüzleri. F.

305. İnan komisyon başkanının Osmanlı komisyon başkanına yazısı (s.529). Tarih: 2 Zilhicce 1312./15 Mayıs 1311. Celâli aşiretinin Nevşar köyüne saldırısı. F.

306. Osmanlı komisyon başkanının İnan komisyon başkanına yazısı (s.531). Tarih: 18 Mayıs 1311/5 Zilhicce 1312. Nevşar köyüne baskın ve yağmanın reddi. Aslı Türkçe.

307. İnan komisyon başkanının Osmanlı komisyon başkanına yazısı (s.533). Tarih: 10 Zilhicce 1312. Celâli aşiretinin Nevşar ahalisine saldırısı. F.

308. Osmanlı komisyon başkanının İnan komisyon başkanına yazısı (s. 535). Tarih: 18 Mayıs 1311. Celâli ve Haydaranlı aşiretlerinin Takori yöresine tecavüzleri. Aslı Türkçe.

309. İnan komisyon başkanının Osmanlı komisyon başkanına yazısı (s.537). Tarih: 10 Zilhicce 1312. Haydaranlı ve Celâli aşireti mensubu 4 kişinin Takori yöresine tecavüzü. Aslı Türkçe.

310. Osmanlı komisyon başkanının İnan komisyon başkanına yazısı (s.538). Tarih: 18 Mayıs 1311. Selmas'ta Osmanlı uyruklu kimselerin eşyasının gaspedilmesi. Aslı Türkçe.

311. İnan komisyon başkanının Osmanlı komisyon başkanına yazısı (s.540). Tarih: 22 Zilhicce 1312/ 4 Haziran 1311. Selmas köylerinden Şireki ahalisinin mallarının gaspedilmesi. F.

312. Osmanlı komisyon başkanının İnan komisyon başkanına yazısı (s.542). Tarih: 23 Zilhicce 1312. Arusanlı aşiretine mensup 12 kişinin Şemseki aşireti ve Salahane köyüne saldırısı. Aslı Türkçe.

313. İnan komisyon başkanının Osmanlı komisyon başkanına yazısı (s.544). Tarih: 22 Zilhicce 1312. Kotur köylerinden Habeşi'den hayvan çalınması. F.

314. İnan komisyon başkanının Osmanlı komisyon başkanına yazısı (s.546). Tarih: 27 Zilhicce 1312. Arusanlı ve Milân aşiretlerinin davaları. F.

315. İnan komisyon başkanının Osmanlı komisyon başkanına yazısı (s.548). Tarih: 27 Zilhicce 1312/ 9 Haziran 1311. Koro oğlu İsmail'in komisyonda mahkûmiyeti. F.

316. Osmanlı komisyon başkanının İnan komisyon başkanına yazısı (s.549). Tarih: 10 Haziran 1311/28 Zilhicce 1312. Arusanlı İsmail'in Osmanlı toprağına hane nakli. Aslı Türkçe.

317. İnan komisyon başkanının Osmanlı komisyon başkanına yazısı (s.550). Tarih: 3 Muharrem 1313/14 Haziran 1311. İki tarafa mensup aşiretlerarası anlaşmazlıklar. F.

318. Osmanlı komisyon başkanının İnan komisyon başkanına yazısı (s.553). Tarih: 14 Haziran 1311/3 Muharrem 1313. Osmanlı komisyonunun faili belirsiz hırsızlık olaylarını dile getirmesi. Aslı Türkçe.

319. İnan komisyon başkanının Osmanlı komisyon başkanına yazısı (s.555). Tarih: 5 Muharrem 1313/16 Haziran 1316. Kotur'un Kernerik köyünden hayvan hırsızlığı. F.

320. Osmanlı komisyon başkanının İnan komisyon başkanına yazısı (s.558). Tarih: 14 Haziran 1311. Salahane ahalisinden gaspedilen hayvan ve eşyanın geri alınması. Aslı Türkçe.

321. İnan komisyon başkanının Osmanlı komisyon başkanına yazısı (s.560). Tarih: 5 Muharrem 1313/ 16 Haziran 1311. Şemseki ahalisinin Kotur'dan hayvan gaspetmesi ve onların buna karşılık vermesi. F.

322. Osmanlı komisyon başkanının İran komisyon başkanına yazısı (s.563). Tarih: 16 Haziran 1311. Kerkerik ahalisinin Şemsekililere diyet ödemesi. Aslı Türkçe.

323. İran komisyon başkanının Osmanlı komisyon başkanına yazısı (s.565). Tarih: 7 Muharrem 1313. Şemsekî ahalisinin Kerkeriklilerin hayvanlarını gassetmesi. F.

IV. BÖLÜM: Hudud Bölgesindeki Aşiretler (s.569-727):

324. Azerbaycan valisi Muhammed Sâdık'ın Osmanlı Konsolosuna yazısı (s.571). Tarih: 29 Zilkade 1271. Ali Aka-yi Şekak ve aşiret reisliği. F.

325. Tebriz'deki Osmanlı Şehbenderi es-Seyyid Ahmed Hilmi'nin Ali Aka-yi Şekak'a yazısı (s.573). Tarih: 29 Zilkade 1271. Kendisinden memnuniyet izharı. F.

326. Osmanlı Maslahatgüzarı es-Seyyid Haydar'ın Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.576). Tarih: Zilkade 1279. Karapapak taifesinin eski yurtlarına dönme istekleri. F.

327. Osmanlı Maslahatgüzarı Haydar Efendi'ye Dışişleri Bakanlığının cevabî yazısı (s.579). Tarih: 4 Zilkade 1279. Karapapak taifesinin Osmanlı topraklarına gitmesi. F.

328. Osmanlı Maslahatgüzar vekili İsmail Efendi'nin cevabı (s. 582). Tarih: 14 C. evvel 1280. Menkur ve Mamaş taifeleri arasında anlaşmazlık. F.

329. Osmanlı Maslahatgüzar vekili İsmail Efendi'ye yazılan yazı (s.584). Tarih: 19 C. sâni 1280. Menkur ve Mamaş taifeleri arasında anlaşmazlık. F.

330. Osmanlı Maslahatgüzar vekilinin Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.586). Tarih: 25 R. evvel 1281. Ahmed Beg oğullarının Süleymaniye hududunda tecavüz, öldürme ve yağma faaliyetleri. F.

331. Dışişleri Bakanlığının Osmanlı Maslahatgüzar vekili İsmail Efendi'ye yazısı (s.588). Tarih: 18 R. sâni 1281. İran uyruklu olan Ahmed Beg'in amcası oğullarının teslimi. F.

332. Dışişleri Bakanlığının Osmanlı Maslahatgüzarı Hayrullah Efendi'ye yazısı (s.590). Tarih: Zilkade 1282. Memedi ve Kerdar aşiretlerinin İran'a gönderilmesi. F.

333. Naibü'l-Vüzerâ Mirza İbrahim Han'ın Osmanlı Başşehbenderine yazısı (s.592). Tarih: 18 C. evvel 1284. Sumay ve Beradust'a saldırılar. F.

334. Ali Aka-yi Şekak'ın Nevvab Muinü'd-devle'ye yazısının sûreti (s.595). Tarih: 18 C. evvel 1284. Hakkâri tarafında 4 taifenin Sumay ve Beradust'a saldırısı. F.

335. Naibü'l-Vüzerâ Mirza İbrahim Han'ın Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.598). Tarih: 29 C. evvel 1289. Hakkâri tarafında 4 taifenin Sumay ve Beradust'a saldırısı. F.

336. Naibü'l-Vüzerâ Mirza İbrahim Han'ın Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.600). Tarih: 6 Zilkade 1284. Çehrik ahalisine verilen zarar-ziyan. F.

337. Makû ahalisinin Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.602). Tarih: 1284? Derviş Paşa'nın Dilzi köyüne verdiği zarar-ziyan. F.

338. Caf Mahmud Beg'in Dışişlerine yazısı (s.604). Tarih: 11 R. sâni 1285. Caf Mahmud Beg'in Merivan ahalisine dokunmayacağı. F.

339. Osmanlı Maslahatgüzar vekili Nazım Efendi'ye Dışişleri Bakanlığının yazısı (s.606). Tarih: Safer 1286. Eşya çalınması. F.

340. Bağdad'dan Bâb-ı Âli'ye çekilen telgrafın çevirisinin sûreti (s.608). Tarih: 3 Receb 1286. Oramanî aşiretine mensup kimselerin iadesi. Aslı Türkçe.

341. Bâb-ı Âli'nin Bağdad'a telgraf sûreti (s.610). Tarih: 13 Şevval 1286. Oraman aşiretinden olan Said Sultan ve Rüstem Sultan'ın firarı. Aslı Türkçe.

342. Mirza İsa Han'ın yazısının sûreti (s.612). Tarih: Yok. Caf Muhammed Beg. F.

343. Osmanlı elçiliğinin Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.614). Tarih: 3 Receb 1286. Hanikin dolaylarına aşiretlerin saldırıları. F.

344. Kürdistan'da Muinü'd-devle Hacı Ferhad Mirza'nın Dışişleri Bakanlığına yazısının sûreti (s.617). Tarih: 15 Muharrem 1287. Muhammed Said Sultan ve Caf Yar Ahmed'in tutuklanması. F.

345. Kirmanşahân'dan İmamkulu Mirza'nın Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.619). Tarih: 15 Muharrem 1287. Caf aşiretinin verdiği zarar-ziyan ve Muhammed Beg. F.

346. Bağdad'ın Tulumba Bahçesi mevkiinde bir araya gelen 4. Komisyon toplantısındaki görüşmelerin özetinin sûreti (s.621). Tarih: 22 Muharrem 1287/11 Nisan 86. Hamza Aka'nın durumunun soruşturulması. F.

347. Naibü'l-Vüzerâ İbrahim Han'ın Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.626). Tarih: 27 Şaban 1287. Kerkük dolaylarındaki aşiretlerden birkaç hanenin Uşnyue tarafına firarı. F.

348. Osmanlı elçiliğinin Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.628). Tarih: 20 Zilhicce 1287. Şekak aşiretinin Van taraflarına saldırısı. F.

349. Dışişleri Bakanlığının Osmanlı elçiliğine yazısı (s.630). Tarih: 28 Zilhicce 1287. İran aşiretlerinin Osmanlı topraklarında niza çıkarması. F.

350. Bağdad konsolosluğunun Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.632). Tarih: 20 Zilkade 1288. Huzursuzluk çıkaran bazı kimselerin ülkeden çıkarılması ve teslim edilmesi. F.

351. Dışişleri Bakanlığının Osmanlı elçisi Eşref Paşa'ya cevabî yazısı (s.635). Tarih: 4 Şaban 1289. Beradust'ta Osmanlı uyruklu kimselerin yaralanması. F.

352. Osmanlı Maslahatgüzar vekili Nazım Efendi'nin Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.637). Tarih: Zilhicce 1289. Celâli aşireti meseleleri ile ilgili olarak memur gönderilmesi. F.

353. Tahran'daki Osmanlı elçiliğinin Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.639). Tarih: 26 R. sâni 1290. Seyyid Hasan ve Beksaî topraklarına saldırı. F.

354. Dışişleri Bakanlığının Osmanlı elçiliğine yazısı (s.642). Tarih: 11 R. sâni 1291. Ahmed Beg ve oğullarının ülkeden çıkarılması. F.

355. Osmanlı elçiliğinin Dışişleri Bakanlığına cevabı (s.645). Tarih: 22 C. ewel 1291. Kendesuri Ahmed Beg'in saldırıları. F.

356. Tahran'daki Osmanlı elçiliğinin Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.647). Tarih: 13 Muharrem 1293. Mamaş taifesinin ülkeden çıkarılması ile ilgili Osmanlı iddiaları. F.

357. Dışişleri Bakanlığının Osmanlı elçiliğine cevabı (s.649). Tarih: 17 Muharrem 1293. Mamaş taifesinin sürülmesi ile ilgili olarak Osmanlı iddialarının reddi. F.

358. Tahran'daki Osmanlı elçiliğinin Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.651). Tarih: 8 Şaban 1293. Haydaranlı Hüseyin Han'ın Van'a saldırısı. F.
359. Dışişleri Bakanlığının Osmanlı elçiliğine cevabı (s.653). Tarih: 22 Şaban 1293. Haydaranlı Hüseyin Han'ın saldırısı. F.
360. Dışişleri Bakanlığının Osmanlı elçiliğine yazısı (s.655). Tarih: 12 Zilkade 1294. Osmanlılar aracılığı ile Oraman aşiretinin Cevanrûd hakimi Ali Ekber Han üzerine kıskırtulması. F.
361. Arabistan ve Luristan Konsoloslarının Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.657). Tarih: 21 C. sâni 1295. Hüveyze ahalisinin saldırıları ve telgraf tellerinin kesilmesi. F.
362. Tahran'daki Osmanlı elçiliğinin Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.659). Tarih: 2 Receb 1295. Hüveyze'de aşiretlerin saldırısı ve telgraf tellerinin kesilmesi. F.
363. Dışişleri Bakanlığının Osmanlı elçisi Fahri Beg'e yazısı (s.661). Tarih: 4 Receb 1295. Hüveyze ahalisinin tecavüzü ve telgraf tellerini kesmeleri. F.
364. Kirmanşahân hudud komutanı Sultan Han'ın hudud olayları ile ilgili olarak Dışişleri Bakanlığına raporu (s.663). Tarih: 18 R. sâni 1296. F.
365. Tahran'daki Osmanlı elçiliğinin Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.667). Tarih: 27 Receb 1296. Şekak aşiretinin saldırısı. F.
366. Dışişleri Bakanlığının Osmanlı elçiliğine yazısı (s.669). Tarih: 4 Zilkade 1296. Şekak aşiretinin Selmas'a saldırısı. F.
367. Tahran'daki Osmanlı elçiliğinin Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.671). Tarih: 12 Zilkade 1296. Tecavüzler ile ilgili. F.
368. Dışişleri Bakanlığının Osmanlı elçiliğine yazısı (s.673). Tarih: 20 Zilkade 1296. Şekak aşiretinden Ali Aka'nın Van'a saldırısı. F.
369. İran Dışişleri Bakanı Müşirüddeve Hacı Mirza Hüseyin Han ile Osmanlı Büyükelçisi Fahri Beg arasında hududlarda asayişin sağlanması ve devamı hakkında sözleşme müsvedesi (s.675). Tarih:1297? F.
370. Hükümetten Bağdad konsolosluğuna yazı (s.681). Tarih: 11 C. âhir 1300/6 Nisan 1299. Melhtavî aşiretinin Osmanlılara ait Bedre'ye saldırarak yağmalaması. Aslı Türkçe.
- Konsolosluktan hükümete yazılan tezkere sûreti (s.681). Tarih: 16 C. âhir 1310/12 Nisan 1299. Yağmalama olayının reddi. Aslı Türkçe.
371. Dışişleri Bakanlığının Nâsireddin Şah'a yazısı (s.683). Tarih: Yok. 1302? Hamza Aka'nın Osmanlı tarafına kaçması. F.
372. Newbab Nâsiru'd-devle'nin Ordu komutanı (Emir-i Nizam)'a yazısı (s.686). Tarih: 1303?. Şekak Ali Han'ın Çehrik'e gitme isteği. F.
373. Nâsireddin Şah'ın Dışişlerine el yazısı ile notu (s.690). Tarih: Yok. 1303?. Şekak Ali Han'ın Çehrik'e gitmesi hakkında. F.
374. Ordu Komutanının (Emir-i Nizam), Bilim İşleri Bakanına (Vezir-i Ulûm?) telgrafı (s.692). Tarih: Yok. 1303?. Şekak Ali Han'ın Çehrik'e gitme isteği. F.
375. Dışişleri Bakanlığının Nâsireddin Şah'a arz listesi (s.694). Tarih: 1303?. Şekak Ali Han konusunun görüşülmesi. F.

376. Dışişleri Bakanlığının Osmanlı elçiliğine yazısı (s.697). Tarih: 11 R. sâni 1304. Cevanmîr Ahmedvend'in ülkeden çıkarılması. F.
377. Tahran'daki Osmanlı elçiliğinin Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.700). Tarih: 13 R. sâni 1304. Cevanmîr Ahmedvend'in ülkeden çıkarılması. F.
378. Sadrazam (Eminü's-Sultan)'ın Kirmanşah hakimine yazısı (s.703). Tarih: 1304?. Ahmendvendlerin zarar ve ziyarı. F.
379. Osmanlı elçiliğinin Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.705). Tarih: 17 Muharrem 1308. Revanduz yöresindeki Kelû aşiretinin Berdesûr aşiretini yağmalaması. F.
380. Tahran'daki Osmanlı elçiliğinin Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.707). Tarih: 19 C. âhir 1308. Sencabî aşireti reisi Ali Ekber Han'ın amaçları. F.
381. Dışişleri Bakanlığının Osmanlı elçiliğine yazısı (s.709). Tarih: 29 Şewal 1308. Caf aşiret reisi Osman Beg'in Merivan hududundaki faaliyetleri. F.
382. Tahran'daki Osmanlı elçiliğinin Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.711). Tarih: 9 Zilhicce 1308. Hanikin yönüne akan suyun yönünün İranlılar tarafından değiştirilmesi ve suyun kesilmesi. F.
383. Osmanlı Dışişleri Bakanlığının İran elçiliğine yazısının çevirisi (s.713). Tarih: 22 Receb 1310. Hududda Osmanlı memurlarına saldırı. F.
384. Tahran'daki Osmanlı elçiliğinin Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.715). Tarih: 23 Receb 1310. Hududda Osmanlı memurlarına saldırı. F.
385. Tahran'daki Osmanlı elçiliğinin Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.718). Tarih: 2 Zilkade 1311. Hudud saldırıları. 2.
386. Tahran'daki Osmanlı elçiliğinin Dışişleri Bakanlığına yazısı (s.721). Tarih: 16 Zilkade 1312. Caf aşiretinin Kürdistan yaylasına girmesinin önlenmesi. F.
387. Dışişleri Bakanlığının Osmanlı elçiliğine yazısı (s.723). Tarih: Yok. Caf aşiretinin Kürdistan yaylasına girmesinin önlenmesi. F.
388. Muzaffereddin Mirza'nın Pirân aşireti hakkında yazısı (s.725). Tarih: 6 R. sâni 1313. Pirân aşiretinin İran topraklarına göçü. F.
389. Muzaffereddin Mirza'nın Pirân aşiretinin göçü hakkında yazısı (s.726). Tarih: 6 R. sâni 1313. F.

Ekler bölümü:

- Batı Azerbaycan bölgesindeki il ve aşiretler (s.731).
- Kürdistan bölgesindeki il ve aşiretler (s.739).
- Kirmanşah (Bahterân) bölgesindeki il ve aşiretler (s.742).
- Haritalar (6 tane) (s.749).

İSMAİL AKA

KEMAL H. KARPAT (yayımlayan), *Ottoman Past and Today's Turkey*, Brill, Leiden, Boston, Köln 2000, XXII-306 sahife.

Eser Reinhard SCHULZE'nin yayımcılığını yaptığı *Social, Economic and Political Studies of the Middle East and Asia* (Orta-Doğu ve Asya için içtımaf, iktisâdî ve siyasî araştırmalar) dizisinin 76. kitabını oluşturmaktadır, "Osmanlı Geçmiş ve Bugünkü Türkiye" ile ilgilidir. Kemal H. KARPAT'ın kaleminden Giriş'i takiben yine onun ve Carter Vaughan FINDLEY'in, Mehmet O. ALKAN'ın, Haim GERBER'in, Erik Jan ZÜRCHER'in, Mehmet GENÇ'in, şevket PAMUK'un, İnci ENGİNÜN'ün, Fikret ADANIR'ın, Wajih KAWTHARANI ve Karl K. BARBIR'in birer makalesinden oluşmaktadır.

Kemal H. KARPAT'ın Giriş (Introduction)'i "Turks remember their Ottoman Ancestor" (Türkler Osmanlı cedlerini hatırlıyor) başlığını taşımaktadır (s. VII-XXII). Yazar önce 1974'te yayımladığı *The Ottoman State and Its Place in World History* (Brill, Leiden) adlı zamanının önde gelen âlimlerinden William McNeal, Halil İnalçık, Charles Issawi, Arnold Toynbee¹ ve Albert Hourani'nin makalelerinden oluşan eseri hatırlatıyor. Bunun yayımlanmasındaki gayenin de Modern Dünya'nın oluşumunda Osmanlı Devleti'nin katkısını, özellikle de Balkanlar'da ve Orta-Doğu'da mahalli milli devletlerin doğuşunda Osmanlıların rolünün belirtilmesi olduğu da vurgulanıyor. Kitap Amerika Birleşik Devletleri'nde ve Avrupa'da tutulmuş, Türkiye'de ise sessiz kalmış, Balkanlar'da ise düşmanca karşılanmıştır. Nihayet 1980 sonlarında bazı Türk Tarihçileri ve Sosyal Bilimcileri yayınlarında bu eseri kullanmaya başlamışlar, Türkçe'ye çevirisi tasarlanmış, fakat askıya alınmış, 1999'a kadar gerçekleştirilememiştir.

Karpat Wisconsin Üniversitesi'nde 1974'te yayımlanan kitaba esas teşkil eden Konferans'ın da aynı üniversitedeki Türk öğrencilerin tepkisine maruz kaldığını anlatmaktadır. Üniversite'deki Türk Öğrenci Birliği'ne Marksist eğilimdekiler hâkim olduklarından, toplantılara katılmalarının dışında küçük düşürücü hareketlerde bulunmuşlar, başkanları Karpat'tan "Neden toplantıya davul-zurna getirmediğini sormuşlardır". Öğrenci Derneği'ndekilerin Türkiye'deki modern ve yenilikçi rejim aleyhtarları olması da ilgi çekicidir, aşırı İslâmcılar veya Marksistler gibi.

Kemal Karpat bugünkü Türkiye'de Osmanlı maddî varlığının ve mirasının inkâr edilemeyeceğini belirtmektedir. Bu hususta Ekmeleddin İhsanoğlu'nun "Modern Turkey and Ottoman Legacy" adlı makalesine de aıfta bulunulmaktadır².

¹ Son makalelerinden birisi olduğuına işaret olunan Arnold Toynbee gibi tanınmış bir kimsenin isminin yanlış yazılması (s. VII.'de "Tonybee") BRILL gibi çok ünlü bir yayınevinin eserinde zuhur etmesi, bizim yayınlarımızdaki hataları biraz hafifletir niteliktedir. s. 5'te *Devlet Âli-i Osmani* yerine *Devlet-i Aliyye-i Osmani* veya *Devlet-i Al-i Osman* olmalıdır.

² *The Great Ottoman - Turkish Civilisation*, yay. Kemal Çiçek, Yeni Türkiye yayınları, Ankara 2000, III, s. 229-240. Bu makalenin Türkçesi için bk. *Osmanlı*, yay. Güler Eren, Ankara 1999, VII, s. 529-540. Aynı kitaplarda Bernard Lewis, İlber Ortaylı, Ercümen Kuran, Bahattin Yediyıldız, Ahmet Yaşar Ocak, Ahmet Güner Sayar (*The Great Ottoman - Turkish Civilisation*, III, s. 221-228, 241-270) ve aynı yazarların makalelerinin Türkçeleri ile İter Turan, Nejat Göyünc, Hüseyin Hatemi ve daha başkalarının aynı konuda makaleleri (bk. *Osmanlı*, VII, 247-644) bulunmaktadır.

Tanıtılan kitapta yer alan makaleler 28-30 Haziran 1996'da Madison (Wisconsin Üniversitesi) da düzenlenen aynı isimdeki bir konferansa sunulan bazı bildirimlerden oluşmaktadır. Wisconsin Üniversitesi ile Washington'daki Institut for Turkish Studies de toplantıyı mali bakımdan desteklemiştir.

Kemal H. Karpat'ın makalesi (s. 1-28) "Historical Continuity and Identity Change or how to be Modern Muslim, Ottoman, and Turk" (Tarihî devamlılık ve kimlik değişimi veya nasıl çağdaş Müslüman, Osmanlı ve Türk olunur?) adını taşımaktadır. Kısmen yazarın *The Politicization of Islam* (Oxford University Press 1980) adlı eserinde yayınlanmıştır. Makalede kullanılan kaynaklar verilmiyor, yukarıda bahs olunan eserinde bulunduğu belirtiliyor (s. 1, dipnotu). Ele alınan konular veya alt-başlıklarda Osmanlı ve Osmanlılık, İslâm ve İslâmîlik, Türk, Türklük ve Türkcülük kavramları üzerinde duruluyor, Karpat'ın pek değinmemesine rağmen, "Türk de-yimi" üzerinde biraz durmak gerekir. Fuad Köprülü, çok eski bir makalesinde Osmanlı Saray mensuplarının ve bazı şairlerin kendilerini Acemperest (İran'a hayran) gösterdiklerinden bahs eder, örnekler verir³. Zamanımızda da bazı tanınmış köşe yazarları, Faruk Sümer ve Zeki Velidi Togan'dan kaynaklanan, sonradan da tekrarlanan yanlış kanaatlara dayanarak Osmanlı'nın Türk'ü aşağıladığı, küçük gördüğü, Türk'e hakaret yağdırdığı hususlarını yinelerler⁴. Halbuki Osmanlı Devleti'ni kuranlar da Türklere, hanedan da kendisini özellikle XV. yüzyılda kaleme alınan eserlerde-Oğuzların en kudretlisi Kayı boyuna mensup olarak tanımlayarak, Türklük'ten kuvvet kazanırlar. Osmanlı Tarihlerinde ve arşiv belgelerinde yapılacak bir inceleme devletin onları küçümsemelerinin, "İdraksiz Türklere" (etrâk-i bi-idrâk) dediklerinin göçebe gruplar için olduğu görülür. Bunlar yağma ve çapul ile geçindiklerinden köylere, şehirlere, yerleşik düzene zarar vermektedirler, onun için beğenilmezler. Aynı görüş ve değerlendirme göçebe Araplar için de geçerlidir, Arapların yerleşikleri, şehirlileri "kavm-i necib", yani "asil Arap" fakat göçebelere, bedevilere "ârâb-ı bed-fiâl" (eylemi kötü Araplar) veya "ârâb-ı şekâvet-şîâr" (devamlı haydut Araplar) şeklinde vasıflandırılır⁵.

Karpat Akkoyunlu ve Karakoyunlu Aşiret Devletlerinde Selçuklular ve Osmanlılara nazaran daha fazla Türkçe konuşulduğu ihtimali üzerinde durmaktadır (s. 20). XVIII. yüzyıl sonlarında Safevî Sarayı'nda Türkçe konuşulduğu, Türkçe konuşmadan yüksek devlet görevlerine gelinemediği gerçeği⁶ karşısında, Selçuklu ve Osmanlı Devletleri'nde az Türkçe konuşulduğuna inanmak zordur. Ebedî dil ile halk dilini ayırd etmek, çoğunluğun Türkçe konuştuğuna da emin olmak gerekir. Zengin bir Türk Halk Edebiyatı örnekleri bu kanaata tam kıllık edemez mi?

Carter Vaughn Findley'in makalesi (s. 29-46) "Continuity, Innovation, Synthesis, and the State" (Devamlılık, yenilik, birleşim, ve devlet) adını taşımaktadır. Yusuf Akçura ve Bozkurt Güvenç'in kısmen farklı görüşlerinden yola çıkarak çağdaş Türk ve yabancı araştırmacıların fikirlerini tartıştıktan sonra, "Bugün Türk Devlet geleneği Avrupa-İslam birleşimi ile nasıl bir araya getirilebilir?" sorusuna cevap aramaktadır.

³ Köprülü-zâde Mehmed Fuat, "Türk Edebiyatında Âşık tarzının menşe'i ve tekâmülü", *Millî Tettebbular Mecmuası*, I, 1915, s. 10 vd.

⁴ Buna son bir örnek: Filiz Aygündüz, "Türkiye 20. yüzyılı ıskaladı", Çetin Altan ile söyleşi, *Milliyet Sanat Ocak* 2001, sayı 495, s. 11.

⁵ Nejat Göyünç, "Die Begriffe 'Türke, Kurde und 'Araber'in einigen osmanischen Geschichtswerken und Urkunden", *Osmanlı Araştırmaları*, XVI (1996), s. 199-207.

⁶ Nejat Göyünç, "Engelbert Kaempfer ve İran'da gördükleri", *Tarih Dergisi*, sayı 15 (1997), s. 390.

Mehmet Ö. Alkan'ın uzun makalesi (s. 47-132) "İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e ve milli isikamette eğitim" (Modernization from Empire to Republic and Education in the Process of Nationalism) konusunun incelenmesine ayrılmıştır. Yazarının Türkçe metnini Wisconsin Üniversitesi'nden iki genç Akile Zorlu ve Kaan Durukan İngilizce'ye çevirmişlerdir. M.Ö. Alkan'ın Doktora tezi "Ölçülebilir verilerle Tanzimat sonrası Osmanlı Modernleşmesi"dir (İstanbul Üniversitesi 1996). Çok zengin bir kaynakçaya sahip makalede Mekteb-i Osmani dahili ve harici talimatına bile işaret olunmakla beraber, nedense Adnan Şişman'ın "Mekteb-i Osmânî (1857-1864)"⁷ adlı makalesi ve aynı yazarın *Galatasaray Mekteb-i Sultanisi'nin kuruluşu ve ilk eğitim yılları, 1868-1871*⁸ adlı eseri gözden ırak kalmış. Halbuki bu iki okul ve Tanzimat'tan sonra Avrupa'ya gönderilen öğrenciler Türk Eğitim Tarihi'nde önemli bir adımdır⁹. Cumhuriyet döneminde de 1416 sayılı kanunla bu uygulama devam etmektedir.

Haim Gerber'in "Ottoman Civil Society and Modern Turkish Democracy" (Osmanlı Sivil Toplumunu ve çağdaş Türk Demokrasisi) adlı makalesi (s. 133-149) nde toplumda ulema'nın ve diğer grupların etkinlikleri, Türkiye'de yenileşme hareketlerinde bürokrasinin rolü, âyanın ve vakıf müessesesinin, kadınların önemi vurgulanmakta, tartışılmaktadır.

Erik Jan Zürcher'in makalesi (s. 150-179) "Young Turks, Ottoman Muslims and Turkish Nationalists: Identity Politics 1908-1938" (Genç Türkler, Osmanlı Müslümanları ve Türk Milliyetçileri: Kimlik siyasetleri 1908-1938) konusunu içermektedir. Zürcher Ermeni soykırımı iddialarına da inanmış görünmekte, bu hususta Ermeni yazar Vahak Dadrian ile Taner Akçam'ı da şahit göstermektedir (s. 160).

Mehmet Genç'in "State and the Economy in the Age of Reforms: Continuity and Change" (Yenileşme çağında devlet ve iktisat: Devamlılık ve değişim) başlıklı makalesi (s. 180-187) ile Şevket Pamuk'un "The Recovery of the Ottoman Monetary System in the Eighteenth Century" (XVIII. yüzyılda Osmanlı para sisteminin tekrar ele geçirilmesi) isimli incelemesi (s. 188-211) iktisadî konulara birer bakışı ihtiva etmektedir.

İnci Enginün "Turkish Literature and Self-Identity: From Ottoman to Modern Turkish" (Osmanlı'dan Çağdaş Türkiye'ye Türk Edebiyatı ve kimlik kazanmak) adlı makalesi (s. 212-235) ile Lausanne'da millî bir devlet doğması ile beraber, Türk Edebiyatı'nda da erkeği ve kadını ile Türkiye'nin yeni bir kimlik kazandığını isbata çalışmaktadır.

Fikret Adanır'ın "Balkan Historiography Related to the Ottoman Empire Since 1945" adlı makalesi (s. 236-252) *Toplum ve Bilim*'in 83. sayısında 1999/2000 kışında yayımlanan "İkinci Dünya Savaşı sonrası Balkan tarih yazınında Osmanlı İmparatorluğu" adlı araştırmanın gözden geçirilmiş şeklidir (s. 224, 240).

Beyrut Üniversitesi'nden Wajih Kawtharani'nin "Nationalist Thought and the Vision of the Ottoman Period During the First Half of the 20th Century: The Example of Lebanon" (20. yüzyılın ilk yarısında millî düşünce ve Osmanlı döneminin görüşü; Lübnan örneği) makalesi (s. 253-271) ve Karl K. Barbir'in "Arab Studies in Ottoman History since 1945" (1945'ten itibaren Osmanlı Tarihi'nde Araçlar ile ilgili araştırmalar) adlı çalışma (s. 272-281) eseri tamamlamaktadır.

⁷ *Osmanlı Araştırmaları*, V (1986), s. 83-160.

⁸ İstanbul 1989.

⁹ Masami Arai, "Tanzimat'tan sonra Batı'ya gönderilen Türk öğrencileri ve bunlar üzerinde yapılacak araştırmaların önemi", *Tanzimat'ın 150. yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler*, Ankara 1991, s. 281-285, Kültür Bakanlığı yayınlarından.

Kemal H. Karpat'ın yayımladığı bu eser gerçekten de Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne çeşitli alanlarda geçişi uzmanlarının kaleminden anlatan ve irdeleyen mükemmel bir araştırma ürünü olmuştur. Sayın Karpat'ın yayımladığı bu eserin de ilkinin talihsizliğine uğramaması, Türkçe'ye çevilerek pek çok okuyucuya ulaştırılabilmesi temenni olunur. Özellikle, sayıları 58'e varan resmî devlet üniversitelerindeki genç elemanların yabancı yayınlara ulaşamayacakları veya bunun pek zor olduğu düşünülürse, ne kadar isabetli olacağı açıktır. Bir kısım makalelerin Türkçe'den İngilizce'ye çevrilmiş oluşu da girişimcilere kolaylık sağlayacaktır.

NEJAT GÖYÜNÇ

ŞEVKİ NEZİHİ AYKUT, *Türkiye Selçuklu Sikkeleri I, I. Mesud'dan I. Keykubad'a kadar (510-616 / 1116-1220)*, İstanbul 2000. XXXII + 504 s.

Tarihî paralar üzerinde çalışma ve araştırma yapmak, bu çalışmalarını yayımlamak oldukça zor ve pahalı bir iştir. Bu imkânsızlıklar ve zorluklar nedeniyle yurdumuzda Numismatik sahasında çalışma yapan uzmanların sayısı oldukça azdır. Tanıtmaya çalıştığımız eser de bu tür zorlukların aşılması ve büyük bir özveri sonucunda ortaya çıkmıştır. Zira Prof. Aykut'un bu eseri hazırlarken ve yayımlarken karşılaştığı zorluklara bizzat şahit oldum.

Eser, Nümismatik ilmi, paralar, daha önce yayımlanan İslâmî Nümismatik Katalogları ve çalışmada takip edilen yol hakkında bilgilerin verildiği Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanan Ön-söz (IX-XII) ile başlar.

Bibliyografya (XXI-XXVIII), Kaynak Eserler, İnceleme ve Araştırmalar, Kataloglar ve Sözlükler olmak üzere dört başlık altında toplanmıştır.

Kısaltmalar (XXIX-XXXII)'dan sonra yer alan Giriş (1-97) bölümünde Selçuklular'ın Anadolu'ya gelişleri ve I. Alâeddin Keykubâd devrine kadar Türkiye Selçuklularının çok özet bir tarihi verildikten sonra, şimdiye kadar Türkiye Selçuklu Sikkeleri ile ilgili hazırlanan kırkbir katalogun tahlili yapılmıştır ki, bunlar: Assemani, Tyssen, Cattaneo, Marsden, Maellero, Fraehnius, Erdman, Pietraszewski, Köhne, Karabacak, Blau, Lane, Poole, Dorn, Siouffi, İsmail Galib, Luginina, Markov, Casanova, İzzet Holu Paşa, Ahmed Tevhid, Viyana Nümismatik Cemiyeti, Zambaur, Ahmed Ziya, Østrup, Leuthold, İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, Maliye Bakanlığı, Album, Mitchiner, Hennequin - al-Ush, Nicol-al-Nabarawy-Bacharach, Hennequin, Broom, King, Erkiletoğlu-Güler'in kataloglarıdır.

Birinci Bölüm (99-129), "Nümismatik İlgili Tarihî Araştırma" başlığını taşımakta ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin I. Alâeddin Keykubâd devrine kadar olan tarihi anlatılmıştır. Olaylar Nümismatik ile ilgili bakımından ele alındığından Türkiye Selçuklularına ait en eski para Sultan I. Mesud'un parası olduğu için devletin tarihi Sultan I. Mesud'dan itibaren anlatılmıştır.

İkinci Bölüm'de (131-167), "Türkiye Selçuklu Sikkelerinin Özellikleri" başlığı altında, sikkeler üzerinde bulunan ibareler, tasvirler ve motifler hakkında bilgi verilmektedir. Ayrıca Türkiye Selçuklu hükümdarları ve meliklerinin sikke kestirttikleri darbhanelerin listesi (141), Türkiye Selçuklu sikkeleri üzerindeki monogramlar şematik olarak verilmiştir (142-157). Türkiye Selçuklu sikkeleri üzerindeki unvan, lâkab (mahlas) ve tevkiler hakkında bilgi verilmiş ve bunların şematik olarak listeleri yapılmıştır (160-162). Türkiye Selçuklu meskûkâtında görülen âyetler, duâlar ve sair ibareler hakkında bilgi verilmiş ve bunlar şematik olarak gösterilmiştir (164-167).

Eserin Üçüncü Bölümü (169-491), "Türkiye Selçuklu Sikkelerinin Ağırlıkları ve Ayarları" konusuna ayrılmıştır. Burada Türkiye Selçuklu hükümdarlarına ait paraların standart vezinlerine göre farklılıkları tablolar ile şematik olarak verilmiştir (176-181). Bundan sonra Sultan I. Mesud devrinden Sultan I. Alâeddin Keykubâd devrine kadar gelen hükümdarlara ait sikkelerin yer aldığı Katalog Bölümü (185-491)'ünde paraların madeni, darb yeri, darb tarihi, ön ve arka yüzlerinde yer alan yazıların metin ve tercümeleleri, tasvir ve monogramları ile bunların ön ve arka yüzlerini gösteren siyah-beyaz fotoğrafları verilmiştir.

Eser, İndex bölümü (493-504) ile sona ermektedir.

Prof. Dr. Nezihi Aykut tarafından hazırlanan bu eserin Nümismatik, Tarih, İktisat Tarihi, Coğrafya gibi alanlarda çalışma yapanlar başta olmak üzere bir çok araştırmacının, koleksiyoncunun ve bu konunun meraklılarının faydalanacağı bir çalışma olacağı kanaatindeyim.

MUHARREM KESİK

MICHAEL COOPERSON, *Classical Arabic Biography, The Heirs of the Prophets in the Age of al-Ma'mûn (Klâsik Arapça Biyografi, el-Me'mûn devrinde Peygamberin vârisleri)* Cambridge 2000, XXII - 217 s.

Eserde bölümlere geçmeden önce; Contents (İçindekiler, s.IX), Preface (Önsöz, s.XI-XIII), Acknowledgements (Teşekkür, s.XIV-XV), Abbreviations (Kısaltmalar s.XVI), Note on transliteration (Transkripsiyon hakkında not, s.XVIII), Note on dating systems (Tarihleme sistemleri hakkında not, s.XVIII), Glossary (Kitaba ait lügatçe, s.XIX-XXII) hakkında bilgiler yer almaktadır.

Cooperson eserinin önsözüne (s.XI-XIII) şöyle başlıyor, "Eğer şiir Araplar'ın arşivi ise, biyografi de Müslümanların arşividir" ve daha sonra devam ediyor, "Modern dönem öncesi Arabça edebiyat, askerlerden ve âlimlerden aşıklara ve mecnunlara kadar yüzlerce ve binlerce Müslümanın (ve ara sıra gayrimüslimlerin) biyografilerini ihtiva ediyordu... Çok kere, biyografi yazarları muayyen bir şehirde yaşamış, tek bir iş yapmış veya özel bir yüzyılda ölmüş bütün dikate değer erkek ve bazen dikkate değer kadınların isimlerini topladılar. Böyle koleksiyonların kayıtları genelde çok kısadır. Bununla beraber, kendi koleksiyonları o kadar büyüktü ki, tarihçiler onları akrabalık, evlilik, siyasî ittifaklar, meslek, sosyal statü ve modern dönem öncesi İslâm toplumlarındaki bilginin nakli için ortaya çıkarmağa muvaffak oldular. Arabça edebiyat âlimleri, kendi hesaplarına, tasvirler, anekdotlar ve şiir dizeleri ihtiva eden kayıtlar ile uğraşmayı tercih ettiler. Onlar kaynakları kullanan müellifleri analiz ettiler, tek bir konunun temsilindeki değişiklikleri izlediler ve biyografi yazarlarının plân yapma, tavsif ve moral konularındaki fikirlerini ışığa çıkardılar". Cooperson yine ön sözde biyografi yazarlarının çalışmalarına örnek olarak h.3/m.9. yüzyılın dört şahsiyetini seçtiğini ve onların hayatlarına ait metinlerin kayıtlarını incelediğini belirtiyor. "Bu şahıslardan her biri Abbâsî halifesi el-Me'mûn, Şii imam Ali el-Rıza, Sünnî âlim Ahmed İbn Hanbel ve Zahit Bişr el-Hafî- Hz. Muhammed'e vâris olduklarını iddia ettiler veya biyografi yazarları tarafından öyle ilân edildiler. ... Bizim dört konumuzun parladığı dönemde, h.3/m.9. yüzyılın ilk yarısı dramatik olaylara ile doludur. Bu dönem Me'mûn ve akrabaları arasında halifeliği kontrol için yapılan mücadeleyi, vâris (Veliaht) olarak Ali el-Rıza'nın tayini ve Abbâsî yargılamasını ihtiva eder". Bu arada yazar sünnilîğin bu dönemde farklı bir siyasî ve doktrinel hüviyet kazanarak Abbâsî halifeliğinin resmî ideolojisi hâlini aldığını belirtiyor. Ayrıca şiilîğin hâlâ gelişmeye müsait bir dönemde olduğunu ve sufilîğin temellerinin atıldığını öne sürüyor.

I. Bölüm; The development of the genre/Usulün gelişmesi (s.1-23)'dir. Bu bölümdeki ilk alt başlık Ahbâr, Hadis ve Sîret (s.1-6)'dir. Yazarın buradaki fikirlerini özetlemeğe çalışırsak; Ahbâriler veya "rivayet toplayıcılar", "Önce Emevî halifesi Muaviye (m.661-680)'nin sarayında önem kazanmışlardı. Onlar nesp, şiir ve İslâm öncesi kabile hayatı gibi putperest ilimlerle uğraşarak ustalık gösterdiler. Öte yandan bazıları aynı zamanda Peygamber'in hayat ve zamanı üzerinde otorite idiler. Yazar daha sonra Ahbâriler'in çalışma şeklini anlatıyor. Bu konuda modern şarkiyatçılar Ignoz Goldziher, Werner Caskel ve özellikle Shryock'un fikir ve çalışmalarından bahsediyor. ... "Soyların ve şahısların listesi (tesmiye)nin işaret ettiği gibi ilk Arap biyografi yazarları (yani Ahbâriler) kendilerini sadece hadis bilginleri hakkında bilgi toplamakla sınırlamadılar. Nitekim Heffening'in şâirler, şarkıcılar üzerine ilk eserleri keşfi bu görüşü destekler gibidir. Hâlâ, mevcut en eski koleksiyon *Tabakat el-Kubra* hadis-nakilcilerinin bir kataloğu olarak görünür. Vakıdî (öl.822) ve İbn Sa'd(öl.845) tarafından telif edilen *Tabakat* ilk altı nesil Müs-

lûmanlar üzerine geniş çapta kayıtları ihtiva eder. Yazara göre, el-Vakîdî ve İbn Sa'd ahbarîdirler.

"Çalışmaların başladığı Emevî devrinde hadis, yani peygamber hakkında haberler metinlerden farklı bir yapı şekline henüz ulaşmıştı ... Söz gelişi Dımaşklı ahbarî Muhammed b. Müslim el-Zuhrî (öl.741)'nin peygamber seferleri (megazi), peygamber tarihi sonrası ve "hadis" bilgilerine itimat edilmişti... Zuhrî kendisi hakikî hadisi kontrol etmekte ve isnadları (nakilcilerin listeleri) nakletmekte idi. G.H.A. Juynball, otoritelerin hadislerin sistematik tetkikinin takriben h.130/m.747'de Şu'be b.el-Haccac'ın zamanında başladığını kabul ediyor" ... Joseph Schacht Iraklı Ebû Yûsuf (öl.798)'u zikrediyor. Başka bir hadisçi ise el-Şafi'î (öl.820)'dir.

Cooperson'a göre Biyografi, o sırada, sahih hadis âlimleri değil, ahbarîler arasında meydana geldi... Eğer erken değilse, 3/9. yüzyılda, hadis ile geniş bir surette ilgilenen âlimler ahbarîleri reddetmeğe başladılar... Ancak aynı zamanda kendi ahbarî muasırlarının peygamber dahil doğru biyografileri tertiplediklerini kabul ettiler.

Bölümde ikinci alt başlık; Professional specialization and collective biography/Profesyonel ihtisas ve toplu biyografi (s.6-13) şeklindedir, Yazara göre, takriben m.800'den sonra ihtisaslaşmaya doğru gidildi. Nitekim bu ihtisaslaşma sadece hadis değil aynı zamanda edeb ve tarihin çeşitli kollarını da ihtiva etmekteydi. Bu kolların çoğu kendi biyografiye ait an'anelerinde geliştiler... Benzer olarak musikî üstadları, şâirler ve gramerciler kendi disiplinlerinde ustaların bir kataloğunu telif etmek ihtiyacını hissettiler. Cooperson daha sonra bu ihtisaslaşma için dört ara başlık veriyor; Rijâl-works and Hadith-biography/Ricâl (mevki sahibi kimseler) eserleri ve Hadis biyografisi (s.7-8), Musicians/Musikîşinaslar (s.8-9), Poets/Şâirler (s.9-10) ve Grammarians/Gramerciler (s.10-13). Ayrıca yazar bu konularda uğraşan müellifleri açıklıyor.

The t̄a'ifa model/Ta'ife (firka, ashab, mensuplar) modeli (s.13-18), eserin ikinci alt başlığıdır. Yazar burada biyografi yazarları için verimli bir sahanın peygambere vârislik hakkının incelenmesi olduğunu ileri sürüyor... "Bunlar arasında en etkili olanlar sufiler idi ki, vârisleri arasında peygamberin vazifelerini bölmek için çeşitli plânlar teklif ettiler. En detaylı plân Ebû Nasr el-Serrâc (öl.378/m.988-89)'ınki idi. O "bilenleri" üç gruba böldü, hadis-âlimleri, hukuşinaslar ve sufiler ... Öte yandan diğer bir sufi Ebû Tâlib el-Melikî (öl.996) plânını peygambere ait hadisler üzerine dayandırmış, ilk müslümanları kırk yıllık soylara bölmüştü. İbn el-Cevzi (öl.1200)'ye göre, Ebû Tâlib her bir soyda yönetici halife, hukuşinas, hadis âlimi, Kur'an okuyucu ve zâhitlerin listesini yapmıştı. Daha sonra Yakut el-Hamevî (öl.1229), Zehebî (öl.1348), el-Safadî (öl.1362) ve el-Suyutî (öl.1505), modern bilginlerin itimat ettiği İbn Hallikan (öl. 1282) bu tip eserler ortaya koydular. el-Hatib el-Bağdadî (öl.1071) eseri *Tarih Bağdat*'a bu şehirde zaman geçirmiş önemli kişileri dahil etmişti. Bir asır sonra İbn Asakir *Tarih Dımaşk*'da Suriye için aynı yolu takip etti.

Birinci bölümün son başlığı, History and biography/Tarih ve biyografi (s.18-23)'dir. Yazarın bu bölümdeki bilgilerinin özetine göre, "Birçok eserler olaylardan ziyade hayat-hikâyelerinde ilgi çekici ve anlamlı bir başlık taşırlar. Bu başlıklar sîret, menâkub, mesâlib, maktel, tabakât, tarih ve ahbâr el-nâsi ihtiva eder. Sonraki devirlerde menâkub ve sîretin, tek konulu biyografi için ve tabakâtın, kronolojik düzende tanzim edilen kollektif biyografiler için kullanıldığını anlıyoruz. Tarih terimi, şaşırıcı olarak konularının ölüm tarihlerini zikreden biyografiye ait koleksiyonlarda olduğu kadar yıllık tarihleri de gösterir. Benzer olarak ahbar terimi, yılları değil, tarihî olayları nakleden eserleri işaret eder.

Belki de terminolojiye ait muğlaklık sebebiyle, sonraki müellifler sık sık eserlerini tarih olarak yazdılsa veya hiç olmazsa tarih onlara bir şey ifade ediyorsa, basit olarak eserleri biyog-

rafilere bir koleksiyonudur. Böylece el-Subkî'nin tarihçiler için (edeb el-mu'arrih) meşhur rehberi hakikatte biyografi yazmak (teracim) içindir... Halifeler de biyografi yazımında ön plânda. Usulen halifelik biyografisi modele tatbik edilir. Halifeler üzerine en erken teliflerden biri İbn Yezid'in *Tarih el-Hulefa*'sıdır... Sonuncularından biri ise el-Suyûtî'nin aynı başlıklı eseridir. ...Bu konularla ilgili olarak tarihçi el-Yâ'kubî (öl.898) ve el-Taberî (öl.923)'nin tarihleri kronolojik düzende - sık sık yıl be yıl - bir usulü takip eder. Onlar her bir halifenin tahta geçiş ve ölümünü kayd ve devrinin olaylarını zikreder. Ekseriya halife bu olaylarda rol oynamaz bu nedenle de zikredilen olaylarda yoktur. Öte yandan biyografiye ait eserler bireysel halifeler hakkında kayıtlar ihtiva eder ve kronolojik düzenden ziyade haberleri tematik olarak delil göstermeye dikkat eder.

Bir halife, Abdullah el-Me'mûn'un biyografiye ait davranışlarına yakından bakışta, yıllık tarih ve ahbarî biyografi arasındaki farkı göstermek için iki eser zikrediliyor. Bunlar İb ̄ Ebî Tayfur (öl.893)'un *Kitâb Bağdat* ve el-Mes'ûdî (öl.956)'nin *Murûc el-Zeheb*'idir. Noth ve Conrad'in ölçülerine göre, bu iki eser tarih değil, biyografiler olarak iş görür. *Kitâb el-Bağdat*'da el-Me'mûn hareketin merkezindedir... Benzer olarak *Murûc*'da faaliyet merkezi genelde el-Me'mûn'dan uzaktadır... Annalistik yazıma bir örnek olarak Taberî'nin tarihini gösterebiliriz. Onun eseri Me'mûn devri hakkında en teferruatlı ve en umumî özetlenmiş bilgiyi ihtiva eder. Taberî'nin kendi sîret bölümü dahil biyografiye ait kaynaklar el-Me'mûn'un çok farklı bir resmini verir. Bununla beraber şimdiki çalışmalar için en iyi örnek Taberî'den ziyade Mes'ûdî'nin *Murûc*'undadır.

Daha sonra eserde Halife el-Kahir (932-934)'in bir ahbarî olan Muhammed b. Ali el-Abdî ile Abbasilerle ilgili olarak bir görüşmesi naklediliyor ve bu müellifin el-Memûn hakkında verdiği bilgiler açıklanıyor. Cooperson bu bilgilerle ilgili üç görüş bildiriyor.

II. Bölüm: The Caliph al-Ma'mûn / Halife el-Me'mûn (s.24-69) başlığını taşıyor. Bu bölümdeki ilk başlık, Introduction/Giriş (s.24-26)'dir. Girişte halifeliğin ortaya çıkışından, yani Hz. Peygamber'in ölümüyle (m.632), Ebûbekr'in halife olmasından sonra gelişen olaylar ile Abbasiler'in Emevîler'in yerine iktidara gelmesi kısaca özetleniyor. Bu bölümdeki ikinci başlık Al-Ma'mûn in history/Tarihte el-Me'mûn (s.26-40)'dır. Burada da Abdullah (yani el-Me'mûn)'in 786'da Bağdat'da doğmasından sonra gelişen olaylar ve halife olması zikrediliyor. Daha sonra Me'mûn'un ve onun Ali âilesinden Ali el-Rıza'yı veliaht seçmesi gibi olaylar ve 833'de ölümüyle el-Mu'tasım'ın onun yerine geçmesi (833-842) gözden geçiriliyor. Ayrıca Walter Patton, Fahmi Cad'ân, Nagel, Crone ve Hinds, Van Ess gibi modern yazarların el-Me'mûn hakkındaki görüşleri belirtiliyor.

Me'mûn'la ilgili bir diğer alt başlık, al-Ma'mûn and his biographers/el-Me'mûn ve biyografi yazarları (s.40-67)'dir. Bunlardan birincisi İbn Ebî Tâhir Tayfur'dur ve eseri ise *Kitâb Bağdat*'dir (s.41-48). Bu eser Me'mûn'un halife olarak Bağdat'a dönüşüyle (m.819) ölümünden önceki (833) kısa bir dönemi kapsar. Me'mûn'la ilgili diğer bir eser el-Taberî'nin sîret bölümüdür (s.48-49). Her ne kadar İbn Ebî Tâhir el-Me'mûn'un imamlığı hakkında tarafsızca, el-Taberî onun dönemi için müspet görür. Onun sîret bölümündeki 21 rivayetten onyedisi Me'mûn'un şiiirdeki ustalığı veya onun hakkında veya onun için söylenmiş beyitleri ihtiva eder. ... İbn Ebî Tâhir gibi, Taberî de Me'mûn'u bir imamdan ziyade bir kral (hükümdar) kabul etmiş görünür. Me'mûn'la ilgili üçüncü eser Mes'ûdî'nin *Murûc el-Zeheb*'idir. Mes'ûdî bir şii idi, bununla beraber Abbasiler'in meşruyetini (Emevîler'in değil) tasdik ediyordu. Her ne kadar Me'mûn onun görüşüne göre bir imam el-hudâ olamayacaksa da hâlâ bir hükümdar ve hem de iyi bir hükümdardı.

İkinci bölümün alt başlıklarından biri de The Sunni revival of al-Ma'mûn/el-Me'mûn'un sünni uyanışı (s.52-64)'dir. Mes'ûdî'den iki asır sonra, el-Me'mûn'un imajı beklenmedik bir yönde değişti. Mevcut an'ane ile ilk defa olarak, o bir hadis âlimi ve sünnetin savunucusu olarak gösterildi. Değişiklik Hatib el-Bağdadi'nin *Tarih Bağdatı* ile başlıyor ve olgunluğa İbn Asâkir'in *Tarih Dımaşk*'ında ulaşıyordu. Bu konuda üçüncü bir eser İbn el-İmranî (öl.580/1184-1185)'in *İnba'sı* idi... Ayrıca halifeyi savunmak için sünni biyografi yazarları onun en özel vasıflarını (sıfatlarını) gizlediler.

Bu bölümün başlıklarından biri de The Hadîth-men strike back/Hadiscilerin geri dönüşü (s.65-67)'dür. Suriye ve Mısır'ın Memlûk an'anesi Me'mûn'un şöhretinde son bir değişikliği işaretler. Bağdat'ın Moğollar'ın eline geçmesinden sonra (m.1258), Arabça biyografi, Abbâsî halifelerinin kendisi gibi, batıda yeni bir sahaya yöneldi. Arab tarihçiliği hakkındaki yeni bir çalışmada Tarîf Halidî, Eyyubî ve Memlûk döneminin tarih yazıcılığına çeşitli yeni bakışlar ortaya koymuştur... Memlûk an'anesinde halifelîğe ait en önemli biyografi yazarı Şems el-Dîn Zehebî (öl.1348)'dir. Onun öğrencisi Tâc el-Dîn el-Subkî (öl.1370) de İbn Hanbel hakkındaki biyografiye ait kayıtlarında Me'mûn'a yer veriyor. Memlûk an'anesinin son temsilcisi Celâl el-Dîn el-Suyutî (öl. 1505)'dir.

Halife Me'mûn'un hayat hikâyesiyle ilgili son başlık, Conclusions(/Sonuçlar (s. 67-69)'dir.

III. Bölüm, The Imam 'Alî al-Rıdâ / İmam Ali el-Rıza (s.70-100) başlığını taşıyor. Alt başlığın birincisi ise Introduction/Giriş (s.70-76)'dir. Girişte önce Hz. Peygamber tarafından Hz. Ali'nin halef tayin edildiği görüşü belirtiliyor. Daha sonra eserde Ali ve âilesi hakkında verilen bilgiler kısaca özetlersek; Hz. Ali 656'da halife oldu ve beş yıl sonra öldürüldü. Suriye valisi Muaviye Emevîler ve kendi adına halife oldu. Hz. Ali'nin oğlu Hasan Emevîler'in baskısıyla halifelik iddiasını terk ederken, öteki oğlu Hüseyin Kerbelâ'da Emevî birlikleri tarafından öldürüldü (680). Sonraki nesil Ali'nin torunları Emevîler ve Abbasîler tarafından periyodik olarak tahrik edildiler veya zalimce yapılan misillemeler sonucu çektikleri ıstıraba karşı benzer ayaklanmalara iştirak ettiler. Böylece Ali taraftarları (Şi'a)âilenin tarihini gasıplara karşı hakça bir mücadele olarak görmeğe başladılar. İkinci asrın sonunda birçok şii önceki imamların; Ali b. Ebî Talib, oğulları Hasan ve Hüseyin ve sonra (bazısına göre) Hüseyin'in doğrudan sülâleden olan torunları Ali b. Hüseyin, Muhammed el-Bâkir, Ca'fer el-Sadık ve Musâ el-Kâzım olduğunu kabul etmişlerdi... Oniki imam kaynaklarına göre, Ali el-Rıza 765 veya 770'de Medine'de doğdu. Babası Musâ el-Kâzım onu halef olarak tayin etti. El-Kâzım 799'da Bağdat'da öldüğü zaman, Ali el-Rıza imamlığını ilân etti.

Öte yandan Mart 817'de Halife Me'mûn da Rıza'yı görünüşte veliaht ilân ediyordu. Şüphesiz bu tayin Rıza'nın Ali âilesinin başı olduğunu teyit ediyordu. Me'mûn Irak'a dönmeğe ve orada otoritesini yeniden sağlamaya karar verdiği zaman, veliahtı da onunla hareket etmişti. Tus bölgesindeki Nukan'ın varoşlarında Sanâbâd denilen kasabada Rıza hastalandı ve öldü (Eylül 818). Me'mûn onun cesedinin Halife Harun Reşid'in yanına gömülmesini emretti... Rıza'nın mezarına ziyaretler ölümünden hemen sonra başlamış görünüyor. Klâsik eserlerde bu ziyaretin an'ane hâlinde devam ettiği yazılmıştır. Onuncu yüzyıl coğrafyacısı İbn Havkal bu yeri meşhed olarak işaret etmiş, sonra şehrin ismi onun çevresinde gelişmişti. Şimdiki türbe İran'ın Meşhed şehrinin merkez noktasında olup, İlhanlı sultanı Muhammed Hudabende Ulcaytu (öl.1317) dönemine, daha sonra birçok ilâveler ve restorasyonlar Safevî ve Kaçar zamanlarına kadar tarihlenir. Bugün dünyadaki başlıca ziyaret yerlerinden biridir. Yeni bir çalışmada Nesrine Hakemî 1974'de beş milyonun üzerinde ziyaretçi tahmin ediyor. Bu arada yazar Zehebî'nin Rıza hakkında yazdıklarını da değerlendiriyor (s.76).

Bu bölümün alt başlıklarından ikincisi, The construction of al-Rıdā's imamate/el-Rıza'nın imamlığının tefsiri (s.76-98). Bu konudaki en önemli müelliflerden biri İbn Bâbaveyh'dir ve eseri *'Uyûn*'da Rıza'nın sekizinci imam olduğunu birçok delillerle zikrediyor. Yazar da delillerin ne olduğunu açıklıyor. Bu arada İmamî cemaat Rıza ve Halife Me'mûn karşılaştığı zaman ne olduğunu bilmek için pek isteklidir. Bununla beraber zâhiri veliaht ile ilgili olaylar İmamî merkezlerden uzak yerlerde Irak ve Hicaz'da olmuştu. Bu sebepten cemaat Merv'deki şahitler tarafından nakledilen rivayetlere dayanmak mecburiyetindeydi. Zikredilen en müşterek şahit, Ebû el-Salt Abdüsselâm b. Sâlih el-Herevî (öl.851) idi. İmamın taraftarları Merv yolu üzerinde durduğunda onun Nişapur'da yaşadığı rivayet edilmiştir. *'Uyûn*'da görüldüğüne göre, o imamı halifelik sarayına kadar takip etti, zâhiri veliahtlığı sırasında onunla orada kaldı ve imama talihsiz Bağdat'a seyahatinde refakat etti. İmam ile bu yakın arkadaşlık tahminen Ebû el-Salt'ın kayıp kitabı *Vefat el-Rıza* için temel teşkil etmişti.

Cooperson bundan sonra Ebû Salt'ın inanırılığını inceliyor. Eserdeki bir diğer başlık Abû al-Salt and Ibn Bâbawayh/Ebû Salt ve İbn Bâbaveyh (s.90-98)'dir. Bu kısımda imamların, özellikle Rıza'nın, neden öldükleri gözden geçiriliyor. Bu bölümün başlıklarından biri de Collision and collusion among the tā'ifas (s.98-100)'dir. Yine bu kısımda da Rıza'nın ölümündeki sünni ve şii rivayetler incelenirken *'Uyûn*'da geçen ve halifeyi azarlayan mutassıp bir zâhitin de hikâyesi zikrediliyor. Yeni bir çalışmada Hâmid Algar ilk imamlar, özellikle Musâ el-Kâzım ve muasır sufi-ler arasındaki karşılaşmaların rivayetlerine dikkat çekiyor. Bu sufilerden ikisi Sakik el-Belhî (öl.810) ve Bişr el-Hâfî (öl.841)'dir. Özellikle Ali el-Rıza'yı ilgilendiren hikâyelerden birinin kahramanı da zâhit Ma'rûf el-Kerhî (öl.815)'dir. ... Ali el-Rıza'nın olayında biz Bektaşî, kubreviye ve Nimetullâhî Sufi tarikat kurucularının ve onların çeşitli yan kollarının otorite zincirinin Ali b. Ebi Tâlib'den itibaren izlendiğini görüyoruz.

Bölümdeki bir başka kısmın başlığı ise, The tradition of criticism / Tenkid an'anesi (s.101-104)'dir. Popülaritesine rağmen İbn Bâbaveyh'in özellikle Me'mûn hakkında verdiği bilgiler sonraki şii bilgilerin tenkidine uğramıştı. Bâbaveyh ile aynı kanaatte olmayanlardan birisi genç çağdaşı Şeyh el-Müfid (öl.1032) idi. O da eseri *Kitab el-İrşâd*'da bazı imamların ölümleriyle ilgili bilgiler veriyor. Şüphelilerden biri de Ali b. İsa el-Irbilî (öl.1317)'dir. Yirminci yüzyıl şii otoritesi Muhsin el-Emin (öl.1951-1952) klâsik an'änenin son temsilcisi olarak zehirlenmeden şüpheleniyor. Bu konudaki son araştırmacılar 1985'de Ca'fer Murtaza el-Âmilî ve 1995'de Hasan el-Emin'dir.

Üçüncü bölümün son başlığı Conclusion/Sonuçlar (s.104-106) dir. Bu kısımda Cooperson İbn Bâbaveyh ve Ebû el-Salt'ın eserlerinden yararlanarak Rıza hakkındaki görüşlerini açıklıyor.

IV. Bölüm; The Hâdîth-scholar Aḥmad Ibn Ḥanbal/Hadis âlimi İbn Hanbel başlığını taşıyor (s.107-153). Bu bölümün ilk alt başlığı ise, ötekilerde olduğu gibi, Introduction/Giriş'dir (s.107-112). Cooperson'un bu bölümdeki fikirlerinin özetine gelince; Kur'an inananları peygambere itaat ve onu iyi örnek olarak taklit etmek için ikaz ediyor. İbn Hişam'ın *Sîretü*'ne göre, peygamber öldüğü zaman matem tutanlardan bazıları onu camiye gömmek istediler. Bununla beraber diğerleri onu arkadaşları ile gömmeyi tavsiye ettiler. Sonra Ebû Bekr, "Ben Allah'ın habercisinden hiçbir peygamberin öldüğü yerden başka bir yere gömülmediğini duydum" dedi. Onun öldüğü yatağı tabandan kaldırıldı ve mezarı bulunduğu yere kazıldı. Böylece İbn Hişam'ın verdiği bilgiyle, Hz. Muhammed'in sözlerine ölümünden sonra aydınlatıcı bir kaynak olarak müracaat etmek Ebû Bekr ile ilk defa itibar kazanmış oldu. Daha sonraki devirlerde Ebû Bekr gibi insanlar tarafından nakledilen peygamberin sözleri ve amelleri (yani sünnet ve hadis), Kur'an'dan sonra ikinci derecede önem kazanmıştı. Daha sonra sünnetle ilgili rivayetlere başka konular da karıştı. Medineli hukukçu Muhammed b. İdris el-Şâfi'î (öl.820)'den sonra sünnete âit iyi bilgiler sahip olma ihtiyacı daha da baskıcı oldu. O hukuk ilminin esaslarının Kur'an'da

mevcut olanlar, sünnet, uzlaşma ve analogi olduğunu söyledi. Birçok hadis âlimi el-Şâfi'nin içti-hatını eski hukuk okullarından daha kabul edilebilir bulmuştu. Bununla beraber bazı âlimler için el-Şâfi'nin yenilik ortaya koyan bir kimseydi. Öte yandan taassup (tutucu) taraftarı okulun yönetici temsilcisi Ahmed b. Hanbel (780-855) analogi ve uzlaşmanın, son çare olarak şeriatı yeri olmadığını ilân etti.

Cooperson bundan sonra İbn Hanbel'in hayat hikâyesini, eserlerini, halifeler Me'mun, Mu'tasım, el-Vasık ve el-Mütevekkil ile olan münasebetlerini zikrediyor.

Bölümün alt başlıklarından ikincisi, İbn Hanbal and the proto-Sunni community/İbn Hanbel ve ilk Sünnî cemaat (s.112-117)'dir. Ailenin biyografi yazarları İbn Hanbel ve arkadaşlarının, bir cemaat olarak, sünnete bağlılıklarını tasvir ediyorlar. İmamın ilk Müslüman dünyası ile ünsiyeti hayret edilecek derecede mükemmel görünüyor. Nitekim Cooperson eserde Ahmed b. Hanbel'in sünnete uymasıyla ilgili örnekler veriyor. Söz gelişi, Halife Mu'tasım'ın sarayında göz altında tutulduğunda, İbn Hanbel özürler dileyerek halifelik memurları tarafından kendisine verilen yemeği yemekten çekinmişti. Oğlu Salih'e göre de o sarayda olduğu esnada hiçbir şey yememişti. Görünüşte sebep, halifelik servetinin gayrimeşrû olması idi. Salih halifenin görev karşılığı verdiği maaşını kabul ettiği zaman, babası onunla beraber yemek yemeği kesmişti. Hatta son hastalığı sırasında imam oğlunun fırınında pişmiş olan tatlı kabağını yemeği de reddetmişti. Eğer verilen örneklerin hepsi hakikat ise, bu rivayet İbn Hanbel'in hadis dairesi dışında da zühd gösterilerini takdir ettiğini ima ediyor.

Dördüncü bölümün başlıklarından biri de The first mihna-accounts/İlk Mihne (yargılama) -rivayetleri (s.117-125)'dir. Hadis âlimi Ebû Zur'a (öl.878)'ya göre, İbn Hanbel şöhretini yargılamada kendini savunmasına borçludur. Yargılamadan önce şöhreti asla bu şekilde değildi. Bununla beraber yargılamadan sonra onun şöhreti artık sınır tanımıyordu. Mihnenin önemi, her ikisi de ona cevap vermiş olarak görünen âilenin biyografi yazarlarında da görülmektedir. Halife Me'mun'un hâkimiyeti esnasında meydana gelen olaylar için biz (oğlu ve yeğeni tarafından yazılan) her iki biyografiyi Taberi'nin tarihindeki paralel rivayetler ile mukayese edebiliriz. Beraber ele alırsak, bu kaynaklar yargılamayı büyük teferruat ile tasvir ettiler. Daha sonra eserde İbn Hanbel'in başından geçenler ve yargılanması hakkında bilgiler veriliyor.

İbn Hanbel ile ilgili bölümün başlıklarından biri de The capitulation reports/Taviz verme (uzlaşma) rivayetleri (s.125-128) şeklindedir. İbn Hanbel'in yargılanmasıyla ilgili münakaşasında, Van Ess onun uzlaşma hâlinde olduğuna karar veriyor. Aksi takdirde, Halife Mu'tasım asla onu serbest bırakmazdı. Skandalı gizlemek ve hafifletmek için oğlu Salih ve yeğeni Hanbel onun kamçı altında cesaretini kaybettiğini iddia ettiler. Bununla beraber imamın bu eziyetten dolayı şuurunu kaybetmiş olması da mümkündür. Aile bilgilerine göre, o üç gün çok az veya hiç yemek yememiş ve sonra bir kamçı ile 30 darbe vurulmuştur. Fakat akla o niçin serbest bırakıldı sorusu geliyor. Belki de halife ölmesinden korkmuş ve onu serbest bırakmıştır. Aynı şekilde Van Ess münakaşasında bu konuyla ilgili olarak iki fikir öne sürüyor. Birincisine göre, Hanbeli olmayan bilgilerde imamın taviz verdiğinde ısrar ediliyor. İkincisine de yani Hanbelilere ait bilgilerde ise imam taviz vermemiştir. Cahız ve Ya'kubi'nin rivayetlerinden sonra tavizle ilgili son rapor daha sonraki bir kaynakta, İbn el-Murtaza'nın (öl.1437), *Tabakat el-Mu'tezile*'sinde bulunmaktadır. Müellif, İbn Hanbel'in hiç şüphesiz taviz verdiğini görüşünden vazgeçmiyor ve 38 vuruştan sonra "O Kur'an'ın yaratıldığını kabul etti" diyor.

Alt başlıklardan biri de Hanbalî response/Hanbelî cevabı (s.129-138)'dir. İbn Hanbel'in taraftarları asla bu taviz rivayetlerini zikretmezler, hatta onları tekzip ederler. İbn Sa'd (öl.845)'a atfedilen *Tabakat* İbn Hanbel'in Kur'an'ın yaratılmış olduğunu söylemeği reddettiğini ve böylece "bir büyük sıkıntı ve dayağa konu olduğunu" ifade ediyor. O hapisanede cezalanmayı bek-

lediği sırada görüşünde sabit kaldı ve onlara teslim olmadı. Bu açıklama onun taviz verdiği ihtimalini açık bırakıyor. Kendi fikirlerince, âile biyografileri, "onun aklını kaybettiğini" söylüyorlar. Van Ess ise bu ifadeyi bir kaçamak noktası olarak görüyor. İbn Hanbel'in yargılanması ve tahliye sebebi veya en azından böyle bir senaryo, Ebû İmran Musâ b. el-Hasan el-Bağdadî'ye atfedilen rivayette özellikleriyle açıklanmıştır ve Ebû el-'Arab (öl.994)'ın *Kitab el-Mihen*'inde muhafaza edilmiştir. Bu konuda rivayet edenlerden biri de Ahmed b. el-Ferec'dir, bir rivayette Ebû Nuaym el-İsfahânî (öl.1038)'nin *Hilyet el-Evliya*'sında mevcuttur. Diğer rivayet sahipleri Süleyman b. Abdullâh Siczî ve İbn Ebî Ya'la el-Ferrâ (öl.1133)'dır. İbn el-Cevzî (öl.1200), Beyhakî (öl.1065-66) ve Zehebî, İbn Hanbel konusunda yazan müellifler arasındadır. Memlûk devri biyografi yazarları da yargılama konusunda kanaatlerini belirtmişlerdir. Bunlardan biri el-Subkî (öl.1370)'dir.

Bu bölümün alt başlıklarından biri de A Cult of sanctity/Kudsiyet mezhebi (s.138-151)'dir. Yargılamaya karşı Hanbelî cevapları, nakilciler ve biyografi yazarları imamın bir inanç itirafçısı olarak telâkki edildiğine işaret ederler. Çağdaşı Bişr b. el-Hâris onu "peygamberlerin durduğu yerde duran" olarak tasvir etmiştir. Bundan sonra Cooperson İbn Hanbel ile ilgili olarak; Bişr b. el-Hâris, İbn el-Ferrâ, Ebû Nu'aym el-İsfahânî, el-Abbâdî (öl.1066), Hatib el-Bağdadî, İbn el-Cevzî ve Zehebî'nin görüşlerini açıklıyor.

Dördüncü bölümün son alt başlığı Conclusions/Sonuçlar (s.151-153)'dir.

V. Bölüm, The renunciant Bishr el-Hâfî/Feragatçı Bişr el-Hâfî (s.154-192) ile ilgilidir ve ilk alt başlığı her bölümde olduğu gibi Introduction/Giriş ile başlamaktadır (s.154-157). Bu bölümde de yazarın fikirleri kısaca özetlenerek olursa; peygamber ve ilk Müslüman cemaatine atfedilen rivayetler arasında din uğruna dünyevî hazlardan vazgeçmek de bulunmaktadır. Ayrıca peygamber de bunu destekleyici hadisler söylemiştir. Nitekim peygamber öldüğü zaman rivayete göre, geride 30 ölçek buğday için rehine koyduğu zırhından başka bir nakit veya esirler olarak hiçbir servet bırakmamıştı. Peygamber ve sahabelere atfedilen feragat fikrine göre, zihnin bugünden çok gelecek dünya ile meşgul olması teklif edilmektedir, lükse mahkûm olanlar ve ondan zevk alanlar Allah'ın gözündeki mekruhdur.

Öte yandan sünni taraftarlara göre, feragat etme sünnete bağlılıktan başka, hakikatte tercih edilebilir olarak, hadis çalışmasını da işaret etmiştir. Bu durumda en meşhur temsilcileri arasında el-Hâfî "çıplak ayak" olarak adlandırılan Ebû Nasr Bişr b. el-Hâris (takr. 767-842) bulunmaktadır. Bişr Horasan'da Merv yakınında bir köyde doğdu, sonra Bağdat'a gelerek hadis çalıştı. Yazar bundan sonra eserde çeşitli başlıklar altında Bişr'i inceliyor; Early images of Bishr/Bişr'in ilk tasvirleri (s.157-158), The Emergence of Sufism/Sufismin doğuşu (s.158-162), Bishr in Early Sufi biography/İlk Sufi biyografide Bişr (s.162-164), Bishr in Later biographical tradition/Sonraki biyografiye ait an'anedeki Bişr (s.165-187). Eser bölümün son başlığı Conclusions/Sonuçlar (s.188-192) ile bitmektedir.

Eserde bundan sonra bir ek, Appendix: The circumstances of 'Alî el-Riğâ's death / Ali el-Rıza'nın ölümünün ahvali (s.193-196) yer alıyor. Kitap zengin bir bibliyografya (s.197-210 ve Index / Dizin (s.211-217) ile sona ermektedir.

Cooperson kitabında; ortaçağ Arap yazarlarının biyografiyi nasıl kullandıkları konusunda iyi bir araştırma örneği ortaya koymaktadır. Bu bakımdan eser Halife Me'mûn, Şii imam Ali el-Rıza, Ahmed b. Hanbel ve Bişr el-Hâfî'nin hayat hikâyeleri üzerinde araştırma yapacakları başvuracakları önemli bir çalışmadır.

ERDOĞAN MERÇİL

İBN KEMAL (KEMAL PAŞAZÂDE), *Tevârih-i âl-i Osman*, IV. Defter (Metin ve Transkripsiyon), Hazırlayan KOJI İMAZAWA, Türk Tarih Kurumu yayınları XVIII. Dizi-Sayı 17, Ankara 2000. XXVII+461 (metin ve transkripsiyon)+fihristler+notlar+bibliyografya+dizin.

Osmanlı-Türk tarihinin abide eserlerinden biri daha yayımlanmış bulunuyor. Kemalpaşazâde (İbn Kemal)'nin tamamı 10 cilt (defter) tutan tarih koleksiyonunun IV. Defteri de bilim âleminin istifadesine sunulmuştur. Bilindiği gibi Kemalpaşazâde II. Bayezid, Yavuz Selim ve Kanuni Süleyman devirlerinde çeşitli ilmiye görevlerinde bulunduktan sonra meşihat makamına kadar yükselen bir âlim idi. O bu sahada meşhur olduğu kadar kaleme aldığı elimizdeki eseri ile de tanınmıştır. Daha önce 5 defteri (I, II, VII, VIII, X) yayımlanan *Tevârih-i âl-i Osman*'ın IV. Defteri Prof. İmazawa tarafından mükemmel bir çalışma sonucu ortaya konmuştur. Bu koleksiyonun Osmanlı tarihi için -muahhar olmasına rağmen- güvenilirlik bakımından büyük bir değeri haiz olduğu bilinmektedir.

Yayımlayan önsözde yer vermemiş; girişin nüshaları tanıttığı kısmında mevcut üç nüshanın istinsah tarihlerini ve hangi defterlerle birlikte cildi olduğunu belirtmiştir. Tamamı İstanbul kütüphanelerinde bulunan nüshalar arasındaki irtibat da keza yayımlayan tarafından tesbit edilmiştir. Metin tesisinde Millet Kütüphânesi, Ali Emiri Efendi, Nr. 30'daki nüsha esas alınmış, diğer iki nüsha da (Nuruosmaniye nüshası [N], Millet Kütüphânesi Ali Emiri Efendi nüshası [M]) kullanılmıştır.

Yayımlayan eserin kaynakları için ayırdığı kısımda, Kemal Paşazâde'nin *Neşri Tarihi*'ni çok kullandığını tesbit etmiş, bunu basitçe hazırladığı kronoloji listesinde (XXV-XXVII) *Neşri Tarihi* ile bazı karşılaştırmalar yaparak göstermiştir. Eserin ikinci derecedeki kaynağının *Anonim Tevârih-i âl-i Osman* (Fr. Giese neşri) olduğunu söyleyen yayımlayan buna da bazı örnekler vermiştir (Tamamlayıcı bilgi için bk. *Anonim Tevârih-i âl-i Osman*, -Fr. Giese neşri-, hazırlayan Nihat Azamat, İstanbul 1992, XXXVII-XXXVIII). Prof. İmazawa'ya göre eserin üçüncü derecede kaynağı *Oruç Bey Tarihi*'dir. O bunu Eflâk Seferi ile ilgili kaydın yalnızca *Oruç Bey Tarihi*'nde bulunmasından yola çıkarak tesbit etmiştir. Ayrıca Prof. İmazawa İbn Kemal'in bu eserin Paris nüshasını kullandığını da ifade etmektedir. Yayımlayan *Rûhî Tarihi*'ni de eserin kaynakları arasında saymaktadır. Bunu Yıldırım Bayezid'in oğullarından Ertuğrul'un Sivas'ta görevli iken öldüğüne dair habere dayandırmaktadır. Ancak Kemal Paşazâde'nin *Rûhî*'nin eserini değil, onun kaynağını gördüğü hakkındaki ihtimali de zikretmektedir. Son olarak *Takvimler'e* de müracaat edildiğine dair ipuçları gösterilmiştir. Yayımlayan müellifin başka kaynaklar da kullandığı hakkında haberler de vermektedir. Prof. İmazawa girişin son bahsi olarak "Nüsha Farkları için Notlar ve Transkripsiyon Esasları"na yer vermiştir.

Yayımlayan metnin eski harfli dizgisi ile okunuşunu karşılıklı verdiği için, her ikisinin de fihristini vermeyi uygun görmüştür. Öte yandan metnin okunuşu üzerinden 153 adet notlandırma yapılmıştır. Yayımlayan bu notlandırmada çağdaş kaynaklar ile yapılan belli-başlı araştırmaları kullanarak okuyucuya yardımcı olmuştur. Prof. İmazawa notlandırmayı yapmakla hadiselerle vukufiyetini ve kaynaklara hâkimiyetini ortaya koymuştur. Keza geniş bibliyografya (kaynaklar ve araştırmalar) da bunu göstermektedir. Son olarak eski ve yeni harfli dizinler araştırmacıların hizmetine sunulmuştur. İki ayrı dizinde kişi adları, yer, kavim ve topluluk adlarına yer verilmiştir. Ancak terim dizininin yapılmaması bir eksiklik olarak göze çarpmaktadır.

Müellifin eserinde çok Türkçe kelime kullanmasına rağmen Arapça ve Farsça kelimelerin baskın çıktığı görülmektedir. Türkçe kelimelerde devrin şekil ve imlâsına sadık kalınmıştır. Transkripsiyon işaretleri yoğun olarak kullanılmış, aksan yerine çizgi tercih edilmiştir. Yayımlayan metni itina ile okumuş, ağıdalı ve girift ifadeleri büyük bir vukufle tesbit etmiştir. Bilindiği gibi Kemalpaşazâde her konuyu şiirle süslemektedir. Yayımlayan bunların okunuşunda da başarılı olmuştur. Yeni harfli kısımda esas nüshanın varak hacmine (1-159 varak) riayet olunmuştur.

Tevarih-i âli Osman muahhar eser olmasına rağmen başlıca kaynaklar arasında sayılması, bilgi zenginliğindedir. Müellif eserinde olayların ayrıntısına girdiği gibi orijinal bilgiler de vermiştir. Bu koleksiyonun IV. Defteri'nin yayımlanması ile Türk tarih araştırmacılığına önemli bir kaynak kazandırılmıştır.

MÜCTEBA İLGÜREL

HASAN BAHAR, *Demirçağında Konya ve Çevresi*, Selçuk Üniversitesi'ni Yaşatma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, Konya 1999, 94 sayfa, 4 tablo, renkli fotoğraflar ve çizimlerden oluşan 50 levha ile 1 harita.

Bu yazıda tanıtılan kitap, yazarın belirttiği üzere "Orta Anadolu'nun güney kesimlerinin Demir Çağı'ndaki problemlerine çözüm arama ihtiyacından kaynaklanmıştır" ve Önsöz, I. Bölgenin Coğrafyası, II. Demirçağında Bölgenin Siyasal Durumu, III. Demirçağı Yerleşmeleri, IV. Sonuç, Katalog, Kaynakça ve Dizin bölümlerinden oluşmaktadır.

Bölgenin Coğrafyası başlıklı I. Bölüm'ün **A. Fiziki Durum** başlıklı altbölümünde Türkiye'nin en geniş yüzölçümüne sahip illerinden biri olan Konya'da yapılmış bu araştırmada, çalışma alanının sınırlarının oldukça geniş olduğu, ilin batısının antik Phrygia Pararoës, merkezi ovalık bölgesinin antik Lykonía, doğu kesiminde Ereğli ve çevresinin antik Tyana ve Hupışna, güney dağlık bölgenin antik Isaura ve Doğu Pisidia, Cihanbeyli, Kulu, Çeltik ve Yunak gibi ilçelerin yer aldığı kuzey kesiminin antik Galatia ve Büyük Phrygia'nın sınırları içinde bulunduğunu belirtmiş ve ayrıca bu bölge ile kesimlerin fiziki coğrafyası üzerinde durulmuştur. **B. Tarihi Coğrafya** başlıklı altbölümde ise yukarıda belirtilen antik İÖ 2. Binyılı ve 1. Binyılı bölgeleri üzerinde daha geniş bilgiler verilmiştir.

Demirçağında Bölgenin Siyasal Durumu başlıklı II. Bölüm'de yazar, Doğu ve Batı'nın antik kaynaklarından faydalanarak bölgenin Demir Çağı'ndaki siyasal durumunun bir portresini çizmeye çalışmıştır. Bu bölümde Assur kaynaklarından bilinen klasik bilgiler tekrarlanmış, İvriz ve Kızıldağ anıtlarında kültürel olarak kendini gösteren etkilerin, İÖ 738 yılında III. Tiglatpileser'in Orta Anadolu'ya yaptığı bir seferin sonunda Konya ve çevresinin Assur etkisine girmesi ile oluştuğu belirtilmiştir.

Bu bölümde "Sakarya vadisinde Gordion, Kızılırmak havzasında Alaca Höyük, Kalehisar ve Pazarlı, Niğde-Bor yakınlarında Tyana (Kemerhisar), güneyde Antalya-Elmalı ve Orta-Batı Anadolu'da Midas Kenti ve Yazılıkaya gibi bazı yerleşmelerin önemli Phryg merkezleri" olduğu belirtilmektedir. Yazarın yukarıdaki cümlede vurgulamış olduğu yerleşmelerden yalnızca Gordion ile Midas Kenti Phrygia bölgesinde yer almaktadır. Alaca Höyük, Kalehisar ve Pazarlı, Kızılırmak kavsii içinde yer alan diğer yerleşmeler olan Boğazköy, Maşat Höyük, Alishar Höyük, Çadır Höyük, Eskiyyapar, Kerkenez Dağ ve Akalan Kalesi (Pteria?) gibi merkezlerle özellikle boya bezekli çanak-çömlekte büyük benzerliklere sahiptir. Ancak yazarın niçin Alaca Höyük, Kalehisar ve Pazarlı'yı söz konusu bu yerleşmelerden ayrı tutup değerlendirdiği açık olarak anlaşılmemektedir. Büyük olasılıkla yazar, Alaca Höyük, Kalehisar ve Pazarlı'yı, bu yerleşmelerdeki Phryg yazıtları nedeniyle önemli Phryg yerleşmeleri olarak nitelemiş olmalıdır. Ancak, söz konusu bu yerleşmelerden başka Boğazköy, Kemerhisar-Tyana, Göllüdağ, Ergili-Daskyleion ve bilinenlerin en uzun olan Göynük-Germanos yazıtları, Phryg yazıtlarının oldukça geniş bir alana yayılmış olduğunu göstermektedir. Söz konusu bu yazıtlar büyük olasılıkla Phryg halkının yaşadığı bölgelerden çok Phryg Krallığı'nın veya Phryg kültürünün (Bu yazıtlardan bir kısmının Phryg krallığının yıkılmasından sonraki döneme ait olduğu düşünülmektedir) yayılım alanını yansıtmaktadır.

Antik Batı kaynaklarında Kapadokya, Doğu kaynaklarında ise Tabal ve Kaşku olarak anılan Kızılırmak kavsii içinde yer alan yerleşmelerin Phryg yerleşmeleri olarak nitelendirilmesinin günümüz bilgileri ışığında çok doğru bir yaklaşım olmadığı açıktır. Son zamanlarda kimi yayınlarda ortaya atılan Kızılırmak kavsii için Doğu Phrygia, buradaki yerleşmelerde ele geçmiş boya

bezekli çanak-çömleği de Doğu Phryg keramiği olarak nitelendirme girişimi hiçbir tarihi kaynak ile arkeolojik veriye dayanmayan ve sağlam temellere oturmayan bir görüş olarak karşımıza çıkmaktadır. Phrygler'e mal edilmek istenen bu tür çanak-çömlek günümüzdeki arkeolojik verilere göre batıda Midas Kenti ve Gordion, güneyde Toros Dağları, kuzeyde Sinop, İkiztepe ve Akalan Kalesi, kuzeydoğuda Mesudiye yöresi ile Bayburt, doğuda Sivas ilinin doğusu ve güneydoğuda Havuzköy ile Elbistan-Karahöyük'e kadar geniş bir alana yayılmış ve kendi içinde bu kadar geniş bir yayılım alanı bulduğu için doğal olarak çeşitli stiller barındırmış bir çanak-çömlek grubudur. Bu çanak-çömlek grubuna zorlama olduğu hissedilen etnik bir isim vermektense, kaynak bölgesinden dolayı **Orta Anadolu Demir Çağı Boya Bezekli Çanak Çömleği** denmesi görüşü son yıllarda ağırlık kazanmaktadır. Yazarın ise, söz konusu bu tartışmalı görüşleri ve terimleri benimseyip kullanmış olması bölge kültürünün yorumlanmasında güçlüklereden nenden olmuştur.

Demir Çağ Yerleşmeleri başlıklı III. Bölüm'ün A. Anıtlar altbaşlıklı altbölümde yazar Kızıldağ Anıtı, İvriz Kabartması, Ermenek Kaya Anıtı, Merdiven Gediği ve Dibektaş Yaylası Kutsal Alanı gibi önceden bilinenlerin yanısıra, kendisinin saptamış olduğu Papazlar Yaylası Anıtı ve Balkayalar Anıtı'nı tanıtmaktadır. Bu altbölümün sonunda ise anıtların genel bir değerlendirilmesi yapılarak, söz konusu bu anıtların yapım amaçları ve işlevleri ile çevre kültürlerin etkileri hakkında değerlendirmeler yapılmaktadır. Bu bölümün B. Höyükler altbaşlıklı diğer altbölümünde ise yazar, yine önceden bilinen Sızma, Çavuş Höyük, Kıcıkışla, Ali Tepesi, Alaattin Tepesi, Seydişehir Höyük, Eldeş (Nodalar) Höyük, Ertuğrul Höyük, Hatip Kale, Hatunsaray (Zoldra Höyük), Zoldere (Lystra) gibi eski yerleşmelerin yanında, Mahmut Hisarı, Kaleköy Kalesi, Şarampol Tepe, Boğazkent, Kavganın Höyük (Karga Höyük), Şuhut (Çobankaya), Yabaltık (Yoğabaltık), Aşağı Çiğil, Keleköy (Eskiköy), Samıt Höyük, Karasevinç, Atlantı Karatepe, Gümüşlü Höyük, İmircik Höyük, Cihangir Höyük, Büyük Höyük, Kökez Höyük, Kızılsık, Çebişli Höyük II, Doğanhisar Karahöyük, Dedenin (Dede-Konuklar) Höyük, Çeşmelisebil, Kuyulusebil, Camel Höyük, Sarayönü Kartepe, İbrahim Dede Höyük, Başhöyük, Pazar Höyük, Ladik Höyük, Kurşunlu Kale, Konar, Çaltı Karahöyük, Doğu Güvenç, Aydınçavuş, Mula gibi çok sayıda eski yerleşmeyi de arkeoloji dünyasında tanıtmış ve bunlardan topladığı buluntular hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Bu bölümde yazar özellikle, kazısı 1941 yılında gerçekleştirilmiş bulunan ancak yayını çok yetersiz olarak yapılmış ve bugün Konya şehir merkezi içinde kalmış olan Alaattin Tepesi çanak-çömleğinin E. Akurgal'ın da daha önce belirttiği gibi, Gordion çanak-çömleği ile olan benzerliğini tekrarlamıştır. Yazar bu altbölümde Alaattin Tepe çanak-çömleğinin Kızılırmak kavsi ile ilişkilerini değerlendirirken Kızılırmak kavsi için Doğu Phrygia terimini kullanmıştır. Yazarın bu bölümde tartışmalı bir terimi ve görüşü kullanarak değerlendirme yapmış olduğu görülmektedir.

Sonuç Bölümü 'nde yazar Konya ili sınırları içinde ele geçmiş çanak-çömleği 1. Tek Renklerle ve 2. Boyalı olmak üzere 2 ana gruba ayırmaktadır. 1. Tek Renklerle grubunda a. Gri Keramik ve b. Kahverengi Kaplar altbaşlıkları bulunmaktadır. Burada bir terminoloji tutarsızlığı açıkça görülmektedir. a. grubu Gri Keramik olarak adlandırılmışken, b. grubunun Kahverengi Kaplar olarak adlandırılmış olması yani bir grup için Keramik diğer bir grup için ise Kaplar teriminin kullanılmış olması belli bir yöntem ve terminolojiye göre yazılması gereken bilimsel bir eser için uygun düşmemektedir. Yazar ayrıca bu altbölümde söz konusu bu her iki grubun yayılım alanı üzerinde durmuştur.

2. Boyalı grubunda yine bir terminoloji sorunu karşımıza çıkmaktadır. Yazar boyalı terimiyle büyük olasılıkla boya bezekli çanak-çömleği ifade etmek istemiştir. Ancak boyalı teriminin boya bezek tekniğini ifade etmediği açıktır. Çünkü bir çanak-çömleğin yüzeyinin boyanması o çanak-çömlek üzerine bezeme yapıldığı anlamına gelmemektedir. Boyalı grubunu 4 alt-

gruba ayırın yazar bunları, a. Alişar IV gölge görüntülü hayvan bezemeliler, b. Gordion çizgisel hayvan görüntülü bezemeliler, c. Bitki ve kuş bezemeliler ve d. Geometrik bezemeliler olarak gruplamıştır.

Bu altbölümde Konya gibi Demir Çağı kökeni ve kültürü güçlü bir bölgenin boya bezekli çanak-çömleğinin sınıflandırılmasında hatalar yapılmış olduğu açıkça görülmektedir. Öncelikle İÖ 850-550/500 yılları arasında yaşamış olan söz konusu çanak-çömleğin tek bir dönem gibi ele alınıp, incelenmiş olması çok doğru bir tutum değildir. Bu çanak-çömleğin öncelikle tarihsel gelişim sürecine (Erken, Orta ve Geç Demir Çağları) göre- ki bu gelişim süreci E. Akurgal ve G.K. Sams tarafından başarıyla kurgulanmıştır- ayrılması, daha sonra da çanak-çömleğin Konya ili ve Anadolu'daki yayılımının saptanması daha doğru olabilirdi.

Yazar bu altbölümde Alişar IV gölge görüntülü hayvan bezemelerinin bölgede yaygın olmadığını belirtmektedir. Gerçekte Kızılırmak kavsı içi ve güneyindeki Demir Çağı yerleşmelerinde yaygın olan bu gruba ait atölyelerin Kızılırmak kavsı içinde bulunması nedeniyle Gordion ve Alaatin Tepe'de görülen az sayıdaki örnekler büyük olasılıkla ithaldir. Gordion çizgisel hayvan görüntülü bezemeliler adlı grubun başlığından anlaşılacağı üzere Gordion'la benzerlikler gösterdiğini belirten yazar, Alaatin Tepe'nin yanısıra Seydişehir Höyük'te de benzer bir grubun bulunduğunu belirtmektedir.

Yazarın bitki ve kuş bezemeliler olarak ayırdığı grup ise, gerçekte hem Alişar IV gölge görüntülü hayvan bezemeliler hem de Gordion çizgisel görüntülü hayvan bezemeliler gruplarında görülen öğelerdir ve ayrı bir grup olarak değerlendirilmesi çok doğru değildir. Bu örneklerin pekçoğu Demir Çağı'nda figürlü kompozisyonlar içinde tamamlayıcı öge olarak kullanılmıştır. Bunlara ek olarak geometrik bezemeliler grubundan da yazar tek merkezli daireler, zigzaglar, dalga motifi, paralel bantlar, dama tahtası, kelebek, kum saati, içleri taralı üçgen, ışın ve şevron gibi geometrik motifler görüldüğü belirtilmesine karşın, bunların figürlü ve bitkisel kompozisyonlarda tamamlayıcı öge olarak kullanılmış olduğunu ya da kendi aralarında geometrik kompozisyonlar oluşturduğunu belirtmemiştir.

Sonuç olarak, arkeoloji dünyasına en son Hitit kaya anıtının (Hatip-Kurunta Anıtı) keşfi ile büyük katkı sağlayan ve iyi bir araştırmacı olarak bilinen yazarın biraz aceleye geldiği gözlenen kitabı, Konya ili Demir Çağı ile ilgili bir katalog çalışması niteliğindedir. Metin içinde yer alan ve sayısı 200'lere yaklaşan yazım hataları kitaba fazla özen gösterilmediği kanısını uyandırmaktadır.

ŞEVKET DÖNMEZ

Prof. Dr. Nejat GÖYÜNÇ
(18.11.1925 – 1.7.2001)

Nekroloji:

KAYBETTİĞİMİZ BİR DEĞER : PROF. DR. NEJAT GÖYÜNÇ'ÜN ARDINDAN

YUSUF HALAÇOĞLU

1 Temmuz 2001 tarihinde sabaha karşı Prof. Dr. Nejat Göyünç kalp krizi sonucu hayata veda etti. Tanıdığım ve talebesi olduğum 1967 yılından itibaren bir hoca olarak hep rehber edindiğim kimselerden biri olmuştur. O, gerçek bir bilim adamı, gerçek bir insan, içiyle dışı bir olan, yardımsever, yetenekli gördüğü kimseleri destekleyen bir karaktere sahip, dürüstlüğü kendisine ilke edinmiş vatansever, milliyetperver, çalışkan, maddeye değer vermeyen, hiçbir görevden kaçınmayan ve yılmayan bir şahsiyet, bir İstanbul efendisiydi. Almanca ve İngilizce lisanlarına vakıftı. Pekçok ilmi toplantıda Türkiye'yi temsil etmiştir. Literatürü yakından takip eden nadir ilim adamlarındandı. Doğunun ve iynin yanında yer alması, haksızlığa olan tahammülsüzlüğü, O'nun iki defa sürgün edilmesine sebep oldu; ancak yılmadı. Öğrencilerini önce düşünmeye, duyduklarını ve okuduklarını test ettikten sonra kabul veya redde, gördüklerinin nedenini araştırdıktan sonra hüküm vermeye yöneltti. Onlarla hep yakından ilgilendi. Kabiliyetli, ciddi ve çalışkan olanları hep desteklemiştir. Bunun bir sonucu olarak bugün çeşitli üniversitelerde çalışan Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak, Prof. Dr. Mehmet İpşirli, Prof. Dr. Mehmet Âkif Aydın, Prof. Dr. Zeki Arıkan, Prof. Dr. Adnan Şişman gibi çok sayıda ilim adamının yetişmesini sağlamıştır. O'nun ölümüyle Türk ve Dünya ilim dünyası bir değerini daha yitirmiştir.

Hayatı: 18 Kasım 1925'te Beşiktaş Serencebey Yokuşu'ndaki evlerinde Cemile Hanım'la Rıza Bey'in oğlu olarak dünyaya gelen Hasan Nejat Göyünç, nüfusa 4 Aralık 1925 tarihinde kaydedildi. İlköğrenimine 1932-33 yıllarında İstanbul Moda İlkokulu'nda başlayan Göyünç, devamını Erzurum Gazi İlkokulu'nda tamamladı. Orta okula parasız yatılı imtihanını kazandığı Kars'ta başladı. İkinci sınıftan itibaren ise İstanbul Haydarpaşa Lisesi'ne nakl edildi. 1943 yılında lisenin edebiyat şubesinden mezun oldu. 1943-44 yılında yine parasız yatılı olarak Ankara Siyasal Bilgiler Yüksek Okulu'nda okudu. Ertesi yıl İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne geçti ve burayı Kasım

1948'de bitirdi. Üniversiteyi bitirir bitirmez askere gitti ve Ankara'da yedek subay olarak askerliğini tamamladı.

1949 yılında askerlik dönüşü ilk göreve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde "telhisçi" olarak başladı. 1951 yılında Mardin'e öğretmen olarak atandı. Burada 1952-53 döneminde müdür yardımcısı, 1953-54'te de başmuavin olarak görev yaptı. 16 Ağustos 1954 yılında Servet Ayten Ekler Hanım'la evlendi; bu evlilikten Armağan Ekrem Göyünç (30 Temmuz 1955) ve Nihal Güres (Göyünç - 18 Ekim 1956) isimlerinde iki çocuğu dünyaya geldi. 1955'te Millî Eğitim Bakanlığı'nca bir yıllığına Amerika Birleşik Devletleri'ne gönderildi. Dönüşünde 1955-57 tarihleri arasında Ankara Bahçelievler Deneme Lisesi'nde tarih öğretmenliği yaptı. 1957'de Millî Eğitim Bakanlığı imtihanını kazanarak doktora yapmak üzere Almanya'ya gitti. Göttingen'de Prof.Dr. Walther Hinz yönetiminde "*Das sogenannte Gâme'o'l-hesâb des 'Emâd es-Serâvî. Ein Leitfaden des staatlichen Rechnungswesens von ca. 1340'* (Îmâd es-Serâvî'nin Câmî'ü'l-hesâb'ı. Yaklaşık 1340 tarihli bir resmî muhasebe el kitabı) adlı tezini hazırladı; tezin 28 Şubat 1962'de kabulüyle Dr. Phil unvanını aldı.

1962 yazında Türkiye'ye döndü ve Dr.Asistan olarak İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde Osmanlı Müesseseleri Kürsüsünde göreve başladı. 1 Aralık 1966'da kadrosuz (1967'de kadrolu) doçentliğe yükseldi. 31 Aralık 1971'de Ankara Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve İdarî Bilimler Fakültesi'ne geçti. 27 Mart 1973'te Profesör oldu. 17 Mart 1977'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne geri döndü. Ocak 1979 ilâ Ocak 1980 tarihleri arasında Başbakanlık Osmanlı Arşivi Genel Müdürlüğü görevini yürüttü. 1980-1982 tarihleri arasında Boğaziçi Üniversitesi'nde part-time ders verdi. 1 Aralık 1982 tarihinden itibaren ise bu üniversitenin Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'ne müdür olarak geçti; 7 Temmuz 1983'te rektörle aralarında çıkan anlaşmazlık sebebiyle enstitüdeki bütün görevlerinden alınarak Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne atandı; Ekim 1983'te ise, rektörün isteği üzerine, Yükseköğretim Kanunu'nun 7L maddesi uyarınca Malatya İnönü Üniversitesi'nde re'sen görevlendirildi.

Burada bir sürgün hayatı yaşadı; Rektör ile, öğrencilerin devlet tarafından verilen tahsisatlarının yerinde kullanılmadığı konusunda düştüğü anlaşmazlık yüzünden derslerden men edildi. 11 Haziran 1985'te yine 7L maddesiyle Konya Selçuk Üniversitesi'ne tayini çıkarıldı. Bunun üzerine 12 Haziran 1985'te Selçuk Üniversitesi'nde göreve başladı; Prof. Göyünç Selçuk Üniversitesi'nde görevlendirildikten sonra 1986-87 öğretim yılında Münih ve

Bamberg üniversitelerinde misafir öğretim üyesi olarak bulundu. 1992 yılında emekli oluncaya kadar Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü başkanı olarak çalıştı ve bu dönemde bölümü geliştirdiği gibi pek çok da öğrenci yetiştirdi. Üniversite rektörü Prof.Dr. Halil Cin'den büyük destek gördü.

Üyesi olduğu kuruluşlar: Alman Doğu Bilimleri Cemiyeti (Deutsche Morgenlädische Gesellschaft-1972); Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü (1970); Türk Tarih Kurumu (1970'de muhabir üye, 1981'de aslı üye; 1995'ten itibaren Balkan ve Avrupa Araştırmaları Kolu Başkanı); ARIT (American Research Institut of Turkey) üyelikleri bulunmaktadır.

Prof. Göyünç, farklı araştırmalara imza atmış, yabancı literatürün yanı sıra, özellikle Osmanlı arşiv kaynaklarına ağırlıklı olarak dayanan pek çok eser kaleme almıştır. 8 kitabının yanı sıra 130'u aşkın makalesi bulunmaktadır. Ayrıca *Osmanlı Araştırmaları* adıyla, bizzat kendisinin gayretleriyle bir de dergi çıkarmıştır. O, kaleme aldığı kitap ve makalelerinin dışında, birçok ulusal ve uluslararası kongre ve seminerlere de katılmış, 37'si yabancı eser olmak üzere 44 eserin tanıtımını yapmıştır.

Kitapları :

1- *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul 1969; İkinci baskı : Ankara 1991 (TTK yayını).

2- *Osmanlı İmparatorluğu Hakkında Bazı Düşünceler*, Ankara 1973.

3- *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul 1983.

4- *Atatürk ve Millî Mücadele*, İstanbul 1984; İkinci baskı : Konya 1987.

5- *Cumhuriyet Türkiyesi ve Doğu Anadolu*, Ankara 1985.

6- *Malatya'dan Görüş*, İstanbul 1985.

7- *Land an der Grenze. Osmanische Verwaltung im heutigen türkisch-syrisch-irakischen Grenzgebiet im 16. Jahrhundert* (Hudutlardaki Ülke. XVI. Yüzyılda bugünkü Türkiye-Suriye-Irak hudud bölgesinde Osmanlı İdaresi), İstanbul 1997.

8- *Türkiye Devleti'nden Cumhuriyeti'ne*, Isparta 1999.

Makaleleri :

- 1- "Kapudan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa", *Tarih Dergisi*, sayı 3-4 (İstanbul 1951), 73-86.
- 2- "Saloman Schweigger ve Seyahat-nâmesi", *Tarih Dergisi*, sayı 17-18 (İstanbul 1963), 119-140.
- 3- "Batılı Tarihçilerin Görüşleri ve Biz", *Türk Kültürü*, sayı I/2 (Ankara 1963), 1-4.
- 4- "Atatürk'ün Ardından", *Türk Kültürü*, sayı II/13 (Ankara 1963), 673-678.
- 5- "Bir Resital ve Bir Hatıra", *Musikî Mecmuası*, sayı 197 (Temmuz 1964), 142.
- 6- "Demokratik Eğitim ve Bazı Problemlerimiz", *Türk Kültürü*, sayı II/18 (Ankara 1964), 14-17.
- 7- "İnsanlık İdeali ve Türkler", *Türk Kültürü*, sayı II/21 (Ankara 1964), 6-8.
- 8- "Atatürk ve İstiklâl", *Türk Kültürü*, II/26 (Ankara 1964), 77-79.
- 9- "İmâd es-Serâvî ve Eseri", *Tarih Dergisi*, sayı XX (İstanbul 1965), 73-86.
- 10- "Gençlik Atatürk ve Öğütleri", *Türk Kültürü*, IV/43 (Ankara 1966), 580-582.
- 11- "Onaltıncı Yüzyılda Ankara", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, sayı 1 (İstanbul 1967), 71-75.
- 12- "Osmanlı Ceza Hukuku ile İlgili Belgeler", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, sayı 3 (İstanbul 1967), 40-42.
- 13- "XVI. Yüzyılda Ruûs ve Önemi", *Tarih Dergisi*, sayı 22 (İstanbul 1967), 17-34.
- 14- "Türkçenin Farsça Üzerindeki Tesirleri", *Türk Kültürü* (Prof. Ahmet Ateş'in aziz ruhuna), V/51 (Ankara 1967), 171-173.
- 15- "Atatürk ve Millî Eğitimin Hedefleri", *Türk Kültürü*, VI/61 (Ankara 1967), 93-25.

- 16- "Doğu Kalkınmıyor mu?", *Türk Kültürü*, VI/62 (Ankara 1967), 89-92.
- 17- "Onaltıncı Yüzyılın ilk Yarısında Diyarbakir", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, sayı 7 (İstanbul 1968), 76-80.
- 18- "Ana Eğitim Esasları ve Yeni Eğitim Yönetmeliği", *Türk Kültürü*, VI/63 (Ankara 1968), 177-182.
- 19- "Diyarbakir Beylerbeyliğinin İlk İdarî Taksimâtı", *Tarih Dergisi*, sayı 23 (İstanbul 1969), 23-34.
- 20- "Eski Malatya'da Silahdar Mustafa Paşa Hanı", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 1 (İstanbul 1970), 63-92.
- 21- "Yabancı Gözü ile XVI. Yüzyılda Türk Zaferlerinin Sebepleri", *Türk Kültürü*, VI11/94 (Ankara 1970), 636-639.
- 22- "Atatürk ve Aydınlar", *Türk Kültürü*, IX/97 (Ankara 1970), 17-20.
- 23- "Silahtar Mustafa Paşa Hanı'na Ait Bir Vesika", *Tarih Dergisi*, sayı 25 (İstanbul 1971), 73-78.
- 24- "Muzafferüddin Şah ve II. Abdülhamid Devrinde Türk-İran Dostluk Tezahürleri", *İran Şehinşahlığı'nın 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan*, İstanbul 1971, s. 137-193.
- 25- "The Display Friendship between Iran and Turkey during the Time of Muzaffaroddin Shah and Abdelhamet II", *Journal of Cultural Institute*, IV (Tehran 1971), 57-66.
- 26- "Türk Hizmetine giren Bazı Kıbrıs Müdafileri", *Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi*, 14-19 Nisan 1969 Türk Heyeti Tebliğleri: *Türk Kültürü*, Ankara 1971, s. 105-107; Almancası: 109-112.
- 27- "Millî Eğitim veya Millî Felâket", *Devlet*, sayı 110 (10 Mayıs 1971), 6-7.
- 28- "Yıldönümü Dolayısıyla: Başkomutanlık Meydan Muharebesinin Türk ve Dünya Tarihi'ndeki Önemi", *Türk Kültürü*, X/118 (Ankara 1972), 938-951.
- 29- "Mora'da Osmanlı Türk İnşa Faaliyetleri", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 1 (İstanbul 1972), 13-18.

30- "Turkey (Salih Tuğ'la müşterek)", *Bibliographical Introduction to Legal History and Ethnology*, E/5, (Yay: John Gilissen) Bruxelles 1972, 1-26.

31- "Einige Verteidiger Zypern türkischen Diensten", *Erster Internationaler Kongress zur Zypernkunde, Referate*, III (Levkosia 1973), 105-108.

32- "Alman Şarkiyat Cemiyeti'nin XVIII. Kongresi (Lübeck, 1-5 Ekim 1972)", *Türk Kültürü*, XI/125 (Ankara 1973), 312-314.

33- "Türk Kültür Tarihi Bakımından Arşivlerimizin Önemi", *Bellekten*, sayı 147 (Ankara 1973), 305-319.

34- "Kanuni Devrinde Malatya Şehri", *II. Türk Tarih Kongresi*, Kongreye Sunulan Bildiriler II, Ankara 1973, s. 654-659.

35- "Millî Mücadele Devri Heyecanı", *Töre*, sayı 27 (Ankara 1973), 1-14.

36- "Atatürk'ün Hatıra Defteri", *Töre*, sayı 29-30 (Ankara 1973), 26-31.

37- "Kıbrıs'ta Türk İdaresi", *Töre*, sayı 39 (Ankara 1974), 20-25.

38- "Tur 'Abdin im 16. Jahrhundert nach den Osmanischen Katasterbüchern", *Vorträge, VIII. Deutscher Orientalistentag*, Yay: Wolfgang Voigt, Wiesbaden 1974, s. 42-148.

39- "XVI-XIX. Yüzyılda Tahran'daki Temsilcilerimiz ve Türk İran Münasebetlerine Etkileri", *Atatürk Konferansları*, 1971-1972, Ankara 1975, s. 271-280.

40- "Kanuni Devri Başlarında Güney-Doğu Anadolu", *Atatürk Konferansları*, V (Ankara 1975), 61-74.

41- "XVI. Yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu: Kanuni Süleyman ve II. Selim Devirleri", *Türk İktisat Tarihi Semineri*, Ankara 1975, s. 71-98.

42- "Macar Mültecileri ve Bunların Kütahya ve Halep'te Yerleştirilmeleri ile İlgili Talimatlar", *Türk-Macar Kültür Münasebetleri Işığında II. Rakoczi Ferenc ve Macar Mültecileri*, İstanbul 1976, s. 173-179.

43- "Türkiye'de Eğitim", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976, s. 1044-1059.

44- "Cengiz Orhonlu Hayatı-Eserleri-Şahsiyeti", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XV/I-2 (Ankara 1976), 7-32.

45- "XVIII. Yüzyılda Türk İdaresinde Nauplia (Anadolu) ve Yapıları", *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara 1976, s. 461-485 ve 3 levha.

46- "Alman Şarkiyat Cemiyeti'nin 19. Kongresi" (Freiburg in Breisgau. 28 Eylül-4 Ekim 1975), *Türk Kültürü*, XIV/162 (Ankara 1976), 353-356.

47- "Leonhart Rauwolffs Reiseweg im Euphra-Gebiet", *XIX. Deutscher Orientalistentag*, Yay: W. Voigt, Wiesbaden 1974, s. 381-387.

48- "Cemal Tükin, Hayatı-Eserleri", *Tarih Dergisi*, sayı 31 (İstanbul 1978), 1-4.

49- "Some Documents concerning the Ka'ba in the 16th Century", *Studies in the History of Arabia*, I, Riyad University Press, Riyad 1979, s. 177-181.

50- "Hane Deyimi Hakkında", *Tarih Dergisi*, *İsmail Hakkı Uzunçarşılı Hattıra Sayısı*, sayı 32 (İstanbul 1979), 331-348.

51- "Trablusgarb'a Ait Bir Layiha", *Osmanlı Araştırmaları*, I, İstanbul 1980, s. 235-256.

52- "Lausanne Anlaşması Arefesinde Bir Avusturyalı Diplomatın Düşünceleri", *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, II (İstanbul 1981), 223-242.

53- "Milli Mücadele'de Anadolu", *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*, İstanbul 1981, s. 1-16.

54- "Midhat Paşa'nın Niş Valiliği hakkında Notlar ve Belgeler", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, *Prof. Tayyib Gökbilgin Hattıra Sayısı*, sayı XII (İstanbul 1982), 279-316.

55- "Dumlupınar Meydan Muhaberesi ve Anadolu-Türk Tarihi'ndeki Yeri", *Büyük Zafer ve Sonuçları*, İstanbul 1982, s. 175-187.

56- "Hilafet ve Kaldırılması", *Prof. Dr. Ümit Yaşar Doğanay'ın Anısına Armağan*, II (İstanbul 1982), 225-232.

57- "Ermeni Terörü ve Türk Kamuoyu", *Kemalist Ülkü*, sayı 164 (Haziran 1982), 13-14.

58- "The Procurement of Lahor and Materials in the Ottoman Empire (16th and 18th Centuries)", *Économie et Sociétés dans L'empire Ottoman*

(*Fin du XVIIIe siecle*), Ed. Jean-Louis Bacqué-Grammont ve Paul Dumont, Paris 1983, s. 327-333.

59 "Atatürk ve Eğitim Hakkındaki Görüşleri", *Atatürk Kültür ve Eğitim Semineri*, (29 Kasım 1982), Kayseri 1983, s. 37-40.

60- "Karamort Külliyesi", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, III (Ankara 1983), 1651-1655.

61- "The Siege of Vienna through Turkish Eyes", *Austria Today*, I/83 (1983), 28-29.

62- "Sèvres'den Lausanne'a", *Belleten*, sayı 183 (Ankara 1983), 551-565.

63- "XVI. Yüzyılda Türk Askeri Tarihi İle İlgili Yeni Kaynaklar", *Birinci Askeri Tarih Semineri, Bildiriler I*, Ankara 1983, s. 121-130.

64- "Atatürk ilkeleri ve inkılâp Tarihi Enstitüsü'nün Faaliyetleri Hakkında Konuşma", *Sivas'tan Ankara'ya*, 18-27 Aralık 1919, İstanbul 1983, s. 11-16.

65- "Die Bedeutung der Osmanischen Archivalien für die Erhellung der türkischen Kunstgeschichte", *Osmanlı Araştırmaları*, IV (İstanbul 1984), 147-160.

66- "Viyana Kuşatması", *Tarih ve Toplum*, I/1 (İstanbul 1984), 40-46.

67- "Atatürk, Büyük İnsan", *Türk Kültürü*, XXII/259 (Ankara 1984), 673-678.

68- "Osmanlı Araştırmalarında Arşivlerin Yeri", *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu*, İstanbul 1985, s. 53-60.

69- "Mimar Sinan'ın Aslı Hakkında", *Tarih ve Toplum*, IV/19 (İstanbul 1985), 38-40.

70- "Yaşayan Türkologlar-X: Dr. Klaus, Schwarz", *Tarih ve Toplum*, IV/22 (İstanbul 1985), 29-31.

71 "Atatürk ve İslam Âlemi", *Gerçek*, I/1 (Ekim 1985), 24-36.

72- "Tarihte Türk-Arab Münasebetlerine Kısa Bir Bakış", *Türk-Arab İlişkileri İncelemeleri Danışma Toplantısı*, İstanbul 1985, s. 155-164; İngilizcesi: 165-175.

73- "Milli Mücadele'de Sivil ve Askeri İdare İlişkileri", *İkinci Askeri Tarih Semineri*, Ankara 1985, s. 215-218.

74- "İdealist Öğretmen - Yazar - Satı Erişen", (7.3.1923 - 29.5.1985), *Malatya'dan Görüş*, İstanbul 1985, s. 147-151.

75- "Ottoman Central Administration and Arab Provinces (1870-1910)", *Studies on Turkish-Arab Relations*, İstanbul 1986, s. 76-84.

76- "Mevlânâ Müzesi Arşivi", 2. *Milli Mevlânâ Kongresi* (3-5 Mayıs 1986), Konya 1986, s. 101-109.

77- "Memluk Devri'nde (Eski) Malatya'da Bir Aile", *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi*, (23-28 Eylül 1985), I (İstanbul 1986), 245-250.

78- "Tanzimata Yöneltilen Eleştiriler", *Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri, Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1987, s. 105-111.

79- "XVI. Yüzyılda Avrupa'da Türk İmajı", *I. Uluslararası Seyahatname-lerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu Belgeleri*, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir 1987, s. 91-94.

80- "Atatürk'ün "Cumhuriyet Fikri Hür, Vicdanı Hür, İrfanı Hür Nesiller İster" Sözü ve Yorumu", *I. Milletlerarası Gençlik Kongresi*, (26-28 Ekim 1987), Konya 1987, s. 291-294.

81- "Die Rolle Atatürks in der türkischen Befreiungsbewegnung (1918-1923)", *Turkestan als Historischer Faktor und politische Idee. Festschrift für Baymirza Hayit*, Köln 1988, s. 47-58.

82- "Kozanlı Bir Halk Şairi Mehmet Halaçoğlu", *I. Mersin Millî Kültür ve Eğitim Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1988, s. 74-83.

83- "Evliya Çelebi'nin Mardin ve Yöresi Hakkında Yazdıkları", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 4 (İstanbul 1989), 225-227.

84- "Maraş Müdafaası ve Kahraman Kadınlarımız", *Madalyalı Tek Şehir Kahraman Maraş Dergisi*, (69. Yıl Özel Sayısı), Ankara 1989, s. 8-10.

85- "Tarih Başlıklı Muhasebe Defterleri", *Osmanlı Araştırmaları*, X (İstanbul 1990), 1-37.

86- "Türk Tarihinin Kaynakları, Fırat Üniversitesi", *Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu*, Yay: Abdülkadir Yuvalı, Elazığ 1990, s. 47-52.

- 87- "Mevlevilik ve Sosyal Hayat", *II. Milletlerarası Mevlana Kongresi* (3-5 Mayıs 1990), Konya 1990, s. 95-101.
- 88- "Vakıf Tesisinde Devlet Katkısı", *Osmanlı Araştırmaları*, XI (İstanbul 1991), 123-128.
- 89- "Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 13-27.
- 90- "Osmanlı Devleti'nde Mevleviler", *Belleten*, LV/213 (Ankara 1991), 351-358.
- 91- "Osmanlı Arşivlerinin Tarih Açısından Önemi ve Bazı Sorunları", *İlim ve Sanat*, sayı 29 (İstanbul 1991), 20-23.
- 92- "Taniyanlarına ve Arkadaşlarına Göre Atatürk", *Ata Dergisi*, sayı 1 (Konya 1991), 17-26.
- 93- "Atatürk'ün Çizdiği Hedefler ve Varabildiklerimiz", *Türk Kültürü*, sayı 333 (Ankara 1991), 20-23.
- 94- "Millî Mücadele Kahramanlarının Varisleri", *Milli Mücadele'de Konya ve Milli Egemenlik Sempozyumu* (23-24 Mayıs 1991), Konya 1991, s. 91-94.
- 95- "Sunuş, Caner Arabacı", *Milli Mücadele Dönemi Konya Öğretmenleri*, Konya 1991, III-V.
- 96- "Balıkesir'li Bir Eğitimci İsmail Hakkı Uzunçarşılı", *Atatürk, Eğitim ve Türkiye'nin Çağdaşlaşması Semineri*, (25 Kasım 1991), Bursa 1992, s. 43-47.
- 97- "XVI. Yüzyılda Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'da Yönetim ve Nüfus", *Parlamenter*, sayı 19 (Kasım 1993), 22-27; *Türk Kültürü*, sayı 370 (Ankara 1994), 77-86; *Forum*, XV/301 (Haziran 1994), 30-34.
- 98- "Değerlendirme", *Tarih ve Sosyoloji Semineri* (28-29 Mayıs 1990), İstanbul 1991, s. 167-174.
- 99- "Sivas Mevlevîhanesi", *IX. Vakıf Haftası Kitabı*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1992, s. 83-92.
- 100- "Türk-Kürt İlişkileri Hakkında", *Türk Kültürü*, sayı 346 (Ankara 1992), 66-69.
- 101- "Introduction, (Heath W. Lowry Jr.)", *Studies in Deftology, Ottoman Society in the Fifteenth and sixteenth Centuries*, İstanbul 1992, s. 1-2.

102- "Walther Hinz (1906-1962)'in Ardından", *Osmanlı Araştırmaları*, XIII (İstanbul 1993), IX-XII.

103- "Kozanlı Halk Şairi Muhsin Yıldırım ve Bir Destanı", *Prof Dr. Şükrü Elçin'e Armağan Sayısı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 1993, s. 32-138.

104- "Das Mevlevihane in Samsun", *Osmanlı Araştırmaları*, XIV (İstanbul 1994), 77-90.

105- "Wie ein Beğlerbeğ im Sechzehnten Jahrhundert seines Amtes waltefte", *Armağan. Festschrift für Andreas Tietze* (Ingeborg Baldauf, Suraiya Faroqi ed.), Praha 1994, s. 113-121. Osmanlı Maliyesinde

106- "Osmanlı Maliyesinde İlhanlı Tesirleri", *Aspect of Ottoman History, Papers from Ciepo IX*, Yay: Amy Singer, Amnon Gohen, *Scripta Hierosolymitana*, XXXV, The Magnes Press, The Hebrew University. - Jerusalem 1994, 162-166; İngilizce özet: 328.

107- "Max Freiherr von Oppenheim ve Eserlerinde II. Abdülhamid Devrine ait Bilgiler", *Sultan II. Abdülhamit ve Devri Semineri* (27-29 Mayıs 1994), İstanbul 1994, s. 13-27. Ocaklık

108- "Ocaklık Deyimi Hakkında", *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1994, s. 873-877.

109- "Milli Mücadele ve Çağdaş ve Avrupa Basımında Yankıları", *I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu*, (Açılış Konuşmaları, Bildiriler, 21-23 Eylül 1987), Ankara 1994, s. 813-821.

110- "Değerlendirme", *Sultan II. Abdülhamit ve Devri Semineri*, İstanbul 1994, s. 223-225.

111- "Über die Ta'rih genannte Defter-Gattung als Quelle zur Osmanischen Wirtschafts-und Sozialgeschichte", *Türkische Wirtschafts-und Sozialgeschichte von 1071 bis 1920*, Akten des IV. Internationalen Kongresses (ed. Hans Georg Majer und Raoul Motika), Wiesbaden 1995, s. 115-118.

112- "Türk Ermeni İlişkileri Hakkında", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, sayı 98 (İstanbul 1995), 43-48.

113- "Timar Tercihleri Hakkında", *Osmanlı-Türk Diplomatığı Semineri*, (30-31 Mayıs 1994), İstanbul 1995, s. 67-74.

114- "Tevkî", *İslâm Ansiklopedisi*, XI/I, s. 217-219.

- 115- "Tavâşî", *İslâm Ansiklopedisi*, XII/I, s. 66.
- 116- "Serdâr", *İslâm Ansiklopedisi*, X, s. 513 (ikmal).
- 117- "Urfa", *İslâm Ansiklopedisi*, XIII, s. 50-57 (ikmal).
- 118- "Van", *İslâm Ansiklopedisi*, XIII, s. 194-202.
- 119- "Kara Çelebizâde", EI.
- 120- "Kemal Reis", EI.
- 121- "Kenan Paşa", EI.
- 122- "Anadolu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, III, s. 105-106.
- 123- "Defter", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, IX, s. 88-90.
- 124- "Diyarbakır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, IX, s. 464-469.
- 125- "Bazı Osmanlı Tarihi Eserlerine ve Arşiv Belgelerine Göre Türk-Kürt ve Arap Deyimleri Hakkında", *Afyon Kocatepe Üniversitesi, Anadolu Dil-Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, I (Afyon 1996), 1-5.
- 126- "Timar Ruznamçe Defterleri'nin Biyografik Kaynak Olarak Önemi", *Belleten*, LX (Ankara 1996), 127- 138.
- 127- "Yoldaşlık Deyimi hakkında", *Türklük Bilgisi Araştırmaları (Journal of Turkish Studies)*, *Abdülbaki Gölpınarlı Hattı Sayısı*, (Eds. A. Turgut Kut ve Günay Kut), V/20, 9-12.
- 128- "Osmanlı Belgelerinde Millet Terminolojisi, Terminology Related to Housing in Ottoman Records", *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme/Housing and Settlement in Anatolia. A Historical Perspective*, İstanbul 1996, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayını, s. 264-268.
- 129- "Konya Mevlânâ Müzesi'nin Önemi Hakkında", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Konya 1991, s. 25-26.
- 130- "Türk-Ermeni İlişkileri ve Ermeni Soykırımı İddiaları", *Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri, Bildiriler*, Bursa 2000, s. 1-13.
- 131- "Turkish-Armenian Cultural Relations" *The Armenians in the Late Ottoman Period*, Ankara 2001, s. 23-42.

2001 YILI BİRİNCİ YARISINDA KÜTÜPHANEMİZE GELEN KİTAPLAR VE DERGİLER

A. KİTAPLAR

- ABDULKADİROĞLU, ABDULKERİM : *Safranbolu meşhurları / Abdulkerim Abdulkadiroğlu , Ülkü Ayan Özsoy. — 1. bsk. — Ankara : [yayl.y.], 2000. 188 s. : res. (kimi rnk.) ; 24 cm. — (Mahalli Değerler dizisi : Safranbolu ; 1) ISBN 9757392219 (A.VI/2143).*
- ABU-IZZEDDİN, NEJLA M. : *The druzes : a new study of their history, faith and society / Nejla M. Abu-Izzeddin. — 2. impression with corrections — Leiden : Brill, 1993. xii, 259 s. ; 25 cm. ISBN 9004097058 (A.VI/1947).*
- Acta viennensia Ottomanica : akten des 13. CIEPO - symposiums (comité international des Études Pré-Ottomanes et Ottomanes) vom 21. bis 25. September 1998 in Wien / hrsg. von Markus Köhbach, Gisela Procházka-Eisl, Claudia Römer. — Wien : Im Selbstverlag des Instituts für Orientalistik, 1999. v, 376 s. ; 29 cm. ISBN 3900345058 (B.I/2032).*
- ADIYEKE, AYŞE NÜKHET : *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit bunalımı (1896-1908) / Ayşe Nükhet Adıyeke. — Ankara : Türk Tarih Kurumu , 2000. xv, 367 s. ; 25 cm. — (AKDITYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; VII. Dizi - Sa. 177) ISBN 9751613736 (A.VI/2332).*
- ADRADOS, FRANCISCO RODRÍGUEZ : *History of the Graeco-Latin fable / Francisco Rodríguez Adrados ; translated by Leslie A. Ray. — Leiden : Brill, 2000. . c. ; 25 cm. — (Mnemosyne. Bibliotheca Classica Batava. Supplementum Ducentesimum Septimum, ISSN 0169-8958 ; 201) İçindekiler: 2.c.: The fable during the Roman Empire and in the Middle Ages. Kütüphanemizde eserin 2. cildi mevcuttur. ISBN 9004115838 (A.VI/1972-2).*
- The advent of the Fatimids : a contemporary shi'i witness / an ed. and English translation by Wilferd Madelung, Paul E. Walker. — London : I. B. Tauris ; The Institute of Ismaili Studies, 2000. xiv, 192, 134 s. ; 22 cm. — (The Institute of Ismaili Studies. Ismaili Texts and Translations*

- series ; 1) . An edition and English translation of Ibn al-Haytham's kitab al-munazarat by Wilferd Madelung, Paul E. Walker. ISBN 1860645518 (A.VI/2346).
- Afyon Kocatepe Üniversitesinin kurumsal imajı : Afyon halkının üniversiteyi algılaması tutum ve beklentilerine ilişkin bir araştırma / Nüket Saracel. [ve başk.]. — Afyon : Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2001. xx, 285, ii s. ; 24 cm. — (Afyon Kocatepe Üniversitesi yayın no ; 34) ISBN 9757150312 (A.VI/2228).*
- AĞCA, HÜSEYİN** : *Sözlü ve yazılı anlatımda Türkçe'nin kullanımı / Hüseyin Ağca. — Ankara : Atatürk Kültür Merkezi, 2001. xi, 306 s. ; 20 cm. — (Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi yayını ; 251. Türk Kültüründen Görüntüler dizisi ; 71) ISBN 975161399X (A.VI/2148).*
- AHMED CEVDET** : *Kıyas-ı enbiya ve tevarih-i hülafa / Ahmed Cevdet. — 3. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 2000. 6 c.'te 3 c. ; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 637. Yayınlar Dairesi Başkanlığı 1000 Temel Eser dizisi ; 119) ISBN 9751724074 (tk.) (A.VI/2010).*
- AHMED LÜTFİ EFENDİ** : *Vak'anüvis Ahmed Lûtfi Efendi tarihi / Ahmed Lûtfi Efendi ; yeni yazıya aktaran Ahmet Hezarfen. — 1. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A. Ş. ; Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1999. 4 c.'te 8 c. ; 24 cm. — (Tarih Vakfı - Yapı Kredi yayınları. Eski Yazıdan Yeni Yazıya ; 1, 2, 3, 4) ISBN 9750800745 (A.VI/2072).*
- AHMED RIZÂ TRABZONİ** : *Manzûme-i Sivastopol / Ahmed Rızâ Trabzonî ; haz. Veysel Usta. — 1. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 2000. x, 291 s. ; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2428. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Osmanlı Eserleri dizisi ; 19) ISBN 9751723833 (A.VI/2032).*
- AHMED YESEVÎ** : *Divan-ı hikmet / Ahmed Yesevî ; yay. haz. = ed. by Yusuf Azmun. — İstanbul : TEK-ESİN Türk Kültürünü Araştırma ve Geliştirme Vakfı, 1994. x, 326 s. ; 25 cm. — (TEK-ESİN Türk Kültürünü Araştırma ve Geliştirme Vakfı yayını. Türk Edebiyatı dizisi ; 1) ISBN 9757220000 (A.VI/2335).*
- AHMEDİ** : *İskendername'den seçmeler / Ahmedi ; [haz.] Yaşar Akdoğan. — 2. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 2000.*

xi, 459 s. ; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 876. Yayınlar Dairesi Başkanlığı 1000 Temel Eser dizisi ; 135) ISBN 9751701414 (A.VI/2038).

Ak akçe : Moğol ve İlhanlı sikkeleri = Mongol and Ilkhanid coins / yay. haz. Tuncay Aykut, Şennur Aydın ; İng. çev. Virginia Taylor Saçlıoğlu. — 1. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 1992. 222 s. : res. (kimi rnk.) ; 27 cm. — (Yapı Kredi Para Koleksiyonları = Yapı Kredi Coin Collections ; 1. Yapı Kredi Koleksiyonları ; 2) ISBN 9753631081 (B.I/1974).

AKA, İSMAİL : *İran'da Türkmen hâkimiyeti : Kara Koyunlular devri / İsmail Aka. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2001. ix, 102 s. ; 25 cm. — (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; VII. Dizi - Sa. 191) ISBN 9751614058 (A.VI/2328).*

AKGÜNDÜZ, AHMED : *Güneydoğu meselesi ve çözüm yolları / Ahmed Akgündüz. — İstanbul : Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1994. 96 s. ; 28 cm. — (Osmanlı Araştırmaları Vakfı yayınları ; 2) ISBN 9757268023 (B.I/2029).*

AKIN, VEYSİ : *Bir devrin cemiyet adamı Doktor Fuad Umay (1885-1963) / Veysi Akın. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2000. xiii, 170 s. : res. ; 23 cm. ISBN 9751613523 (A.VI/2115).*

AKKAYA, TAYFUN : *Ortodoks ikonaları : genel bir bakış / Tayfun Akkaya ; yay. ve yöneten Nezih Başgelen. — İstanbul : Arkeoloji ve Sanat, 2000. 172 s. : res. ; 20 cm. — (Arkeoloji ve Sanat yayınları. Eskiçağ Dinleri ve Mitolojileri dizisi ; 5) ISBN 9756899751 (A.VI/2295).*

AKSEL, MALİK : *İstanbul'un ortası / Malik Aksel. — 2. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 2000. v, 411 s. ; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 255. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Kültür Eserleri dizisi ; 259) ISBN 9751724198 (A.VI/2028).*

AKYOL, TAHA : *Osmanlı'da ve İran'da mezhep ve devlet / Taha Akyol. — 6. bsk. — İstanbul : AD Kitapçılık, 1999. 261 s. ; 20 cm. ISBN 9756817356 (A.VI/2313).*

AKYÜZ, TURAN : *Mitologyadan modernizme Bursa / Turan Akyüz. — 1. bsk. — Bursa : Bursa Ekim Tiyatrosu, 2000. 19, 106 s. : res. ; 16 cm. (A.VI/2269).*

Aldus Manutius and renaissance culture : essays in memory of Franklin D. Murphy : acts of an international conference Venice and Florence, 14-17 June 1994 / ed. by David S. Zeidberg ; with the assistance of Fiorella

- Gioffredi Superbi. — Florence : Leo S. Olschki, 1998. 336 s. ; 25 cm. — (The Harvard University Center for Italian Renaissance Studies ; 15) ISBN 882224575X (A.VI/2185).
- ALEXANDER, ZVI : *Osmanlı sahra postaları Filistin (1914-1918) Alexander koleksiyonu* = The Ottoman field post offices Palestine (1914-1918) the Alexander collection / Zvi Alexander ; çev. = translation Kemal Giray, Jeff Ertughrul ; yay. haz. = ed. Kemal Giray, Çağatay Anadol. — İstanbul : Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı = The Economic and Social History Foundation of Turkey, 2000. 120 s. : rnk. res. ; 27 cm. ISBN 975730672X (B.I/1958).
- ALİOĞLU, E. FÜSUN : *Mardin : Şehir dokusu ve evler* / E. Fusun Alioğlu ; proje koordinasyonu İlhami Mısırlıoğlu ; yay. haz. Nihal Boztekin, Şöhret Kumcu. — İstanbul : Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000. 158 s. : res., 1 katl. hrt. ; 24 cm. ISBN 975730669X (A.VI/2081).
- ALKAN, AHMET TURAN : *II. Meşrutiyet devrinde ordu ve siyaset* / Ahmet Turan Alkan. — 1. bsk. — Ankara : Cedit Neşriyat, 1992. 224 s. ; 23 cm. — (Umumî Neşriyat ; 1. Araştırma / İnceleme serisi ; 1) ISBN 9757352004 (A.VI/2281).
- Allegations Armeniennes et faits historiques : dix questions dix reponses : proces de l'attentat d'orly : declaration des universitaires Americains.* — Ankara : Centre de Recherches Stratégiques, 1998. 72 s. ; 27 cm. (B.I/2018).
- ALP, SEDAT : *Hititlerde şarkı, müzik ve dans. Hitit çağında Anadolu'da üzüm ve şarap* / Sedat Alp. — Ankara : Kavaklıdere, 1999. 99 s. : res. (kimi rnk.) ; 23 cm. — (Kavaklıdere Kültür yayınları ; 6) ISBN 9756813024 (A.VI/2298).
- ALPARSLAN, ALİ : *Osmanlı hat sanatı tarihi* / Ali Alparslan ; kitap ed. M. Sabri Koz. — 1. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 1999. 215 s. : rnk. res. ; 29 cm. — (Yapı Kredi yayınları ; 1286) ISBN 9750801806 (B.I/1971).
- ALTINAY, AHMET REFİK : *Kadınlar saltanatı* / Ahmet Refik Altınay. — İstanbul : Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000. 2 c.'te 4 c. ; 20 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları ; 108) İçindekiler: 1.c.: 699-1027 (1299-1618) : Osmanlı saray hayatında Bizans prensesleri - Türk kızları - Hürrem Sultan Nurbanu Sultan - Safiye Sultan - Handan Sultan - Birinci Ahmed'in hasekileri — 2.c.: 1027-1049 (1618-1640) : Mahfiruz Valide

Sultan - Akile Hanım - Orta Cami'de Sultan Mustafa'nın validesi - Genç Osman faciası - Kösem Valide Sultan ve Dördüncü Murad Sipahi isyanı — 3.c.: 1049-1058 (1640-1648) : Kösem Sultan - Sultan İbrahim ve Cinci Hoca - Samur ve Amber devri - Telli Haseki, Şekerpare, Hubyar Kadın - Sultan İbrahim'in zulümleri - ocağın isyanı - Sultan İbrahim'in katli — 4.c.: 1058-1094 (1648-1682) : Kösem Sultan ve ağalar saltanatu - İstanbul ve Anadolu - halkın isyanı - Kösem Sultan'ın katli - kızlar ağasıyla Turhan Sultan'ın idaresi - Çınar vakası - Turhan Sultan'ın vefatı. ISBN 9753331398 (tk.) (A.VI/2071).

ALTINAY, AHMET REFİK : *Sultan Cem / Ahmet Refik Altınay ; yay. haz. İbrahim Delioğlu. — İstanbul : Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2001. 163 s. ; 20 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları ; 113) ISBN 9753331479 (A.VI/2076).*

ALTUN, METİN : *Cumhuriyetin kuruluş yıllarında Bursa ve merinos / Metin Altun, Hasan Ünlü, Fatma Kesiriklioğlu. — Bursa : Uludağ Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, 2001. 145 s. ; 24 cm. — (Uludağ Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi yayın no ; 3) ISBN 9756958308 (A.VI/2365).*

AMITAI-PREISS, REUVEN : *Mongols and Mamluks : The Mamluk İlkhānid war, 1260-1281 / Reuven Amitai-Preiss. — Cambridge : Cambridge University Press, 1996, c1995. xv, 272 s. ; 24 cm. — (Cambridge Studies in Islamic Civilization) ISBN 0521462266 (A.VI/1950).*

Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2000 yılıllığı. — Ankara : Kültür Bakanlığı Anadolu Medeniyetleri Müzesi, 2001. 360 s. : res. ; 24 cm. — (Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2000 yılıllığı sayı ; 15. Anadolu Medeniyetleri Müzesini Koruma ve Yaşatma yayın no ; II-15) ISBN 9757523313 (A.VI/2351).

Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1999 yılıllığı / haz. Emel Yurttagül, Latif Özen, Cengiz Özduygulu. — Ankara : Kültür Bakanlığı Anadolu Medeniyetleri Müzesi, 2000. 207 s. : res. ; 24 cm. — (Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1999 yılıllığı sayı ; 14) ISBN 9757523259 (A.VI/2350).

Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1998 yılıllığı. — Ankara : Kültür Bakanlığı Anadolu Medeniyetleri Müzesi, 1999. 308 s. : res. ; 24 cm. — (Anadolu

Medeniyetleri Müzesi 1998 yıllığı sayı ; 13) ISBN 9751719623 (A.VI/2349).

Anatolia antiqua VIII = Eski Anadolu VIII / éd. par Catherine Marro, Aksel Tibet. — İstanbul ; Paris : Institut Français d'Études Anatoliennes-Georges Dumézil ; De Boccard, 2000. 383 s. ; res. 29 cm. ISBN 2906053554 (B.I/2020).

Anatolia antiqua VII = Eski Anadolu VII / éd. par Catherine Marro, Aksel Tibet. — İstanbul ; Paris : Institut Français d'Études Anatoliennes-Georges Dumézil ; De Boccard, 1999. 400 s. : res. ; 29 cm. ISBN 2906053503 (B.I/2019).

Anatolia moderna VIII = Yeni Anadolu VIII / éd. sous la direction de Stéphane Yerasimos ; avec la collaboration de Jean-Louis Bacqué-Grammont, Aksel Tibet. — Paris ; İstanbul : Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien Maisonneuve Jean Maisonneuve Successeur ; Institut Français d'Études Anatoliennes-Georges Dumézil, 1999. 274 s. : res. ; 29 cm. — (Bibliothèque de l'Institut Français d'Études Anatoliennes-Georges Dumézil. Anciennement Bibliothèque Archéologique et Historique de l'Institut Français d'Archéologie d'Istanbul ; 44) ISBN 2720011177 ; ISBN 2906053430 (B.I/2021).

Anatomie bibliologique : saggi di storia del libro : per il centenario de "la bibliofilia" / a cura di Luigi Balsamo, Pierangelo Bellettini. — Firenze : Leo S. Olschki Editore, 1999. 101-632 s. : res. ; 30 cm. ISBN 8822247485 (B.I/1989).

ANDREA, ALFRED J. : *Contemporary sources for the fourth crusade* / Alfred J. Andrea ; with contributions by Brett E. Whalen. — Leiden : Brill, 2000. xii, 330 s. ; 25 cm. — (The Medieval Mediterranean. Peoples, Economies and Cultures, 400-1453, ISSN 0928-5520 ; 29) ISBN 9004117407 (A.VI/1970).

ANDREAE, BERNARD : *Laokoon und die gründung roms* / Bernard Andreae. — Mainz am Rhein : Philipp von Zabern, 1988. 220 s. : res. (kimi rnk.) ; 23 cm. — (Kulturgeschichte der Antiken Welt ; 39) ISBN 3805309899 (A.V/3416).

ANIL, YAŞAR ŞAHİN : *Osmanlı döneminde iki dava : Şeyh Bedreddin ve Midhat Paşa davaları* / Yaşar Şahin Anıl ; yay. haz. Ömer Çendeoğlu. — 1. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 1995. 210 s. ; 24 cm. — (Cumhuriyet ve Türkiye) ISBN 9753634331 (A.VI/2099).

Ankara Ankara / ed. Enis Batur ; yay. haz. Selahattin Özpalabıyıklar. — 1. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 1994.516 s. : rnk. res. ; 29 cm. ISBN 9753632304 (B.I/1968).

ARABACI, CANER : *Osmanlı dönemi Konya medreseleri (1900-1924)* / Caner Arabacı. — Konya : Konya Ticaret Odası, 1998. xxiii, 652, [41] s. : res., 1 katl. hrt. ; 24 cm. — (Konya Ticaret Odası Kültür ve Eğitim yayınları no ; 9) ISBN 9755122567 (A.VI/2166).

ARAŞTIRMA SONUÇLARI TOPLANTISI (18 : 22-26 MAYIS 2000 : İZMİR) : 18. *Araştırma sonuçları toplantısı : 22-26 Mayıs 2000 İzmir* / yay. haz. Koray Olşen. [ve başk.]. — Ankara : Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2001. 2 c. : res. ; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2530/1, 2530/2. Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü yayınları, ISSN 1017-7663 ; 78/1, 78/2) ISBN 9751725577 (tk.) (A.VI/2357).

ARAŞTIRMA SONUÇLARI TOPLANTISI (17 : 24-28 MAYIS 1999 : ANKARA) : 17. *Araştırma sonuçları toplantısı : 24-28 Mayıs 1999 Ankara* / yay. haz. Koray Olşen. [ve başk.]. — Ankara : Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2000. 2 c. : res. ; 25 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2345/1, 2345/2. Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü yayınları, ISSN 1017-7663 ; 73-1, 73-2) ISBN 9751723183 (tk.) (A.VI/2138-1).

ARKEOMETRİ SONUÇLARI TOPLANTISI (16 : 22-26 MAYIS 2000 : İZMİR) : 16. *Arkeometri sonuçları toplantısı : 22-26 Mayıs 2000 İzmir* / yay. haz. Koray Olşen. [ve başk.]. — Ankara : Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2000. 120 s. : res. ; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2531. Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü yayınları, ISSN 1017-7671 ; 79) ISBN 9751725615 (A.VI/2356).

ARKEOMETRİ SONUÇLARI TOPLANTISI (15 : 24-28 MAYIS 1999 : ANKARA) : 15. *Arkeometri sonuçları toplantısı* / yay. haz. Koray Olşen. [ve başk.]. — Ankara : Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2000. 147 s. : res. ; 25 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2346. Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü yayınları, ISSN 1017-7671 ; 71) ISBN 9751723256 (A.VI/2135).

ARMAO, ERMANNIO : *Catalogo ragionato della mia biblioteca : opere di consultazione Venezia - Albania - Oriente Mediterraneo* / Ermanno

- Armao. — Firenze : G. Barbèra Editore, 1953. xiii, 316 s. ; 20 cm. (A.VI/2189).
- ARMAO, ERMANN0 : *Il "catalogo degli autori" di Vincenzo Coronelli : una biobibliografia geografica del '600 / Ermanno Armao.* — Firenze : Leo S. Olschki - Editore, 1957. 62 s. ; 22 cm. (A.VI/2192).
- ARMAO, ERMANN0 : *In giro per il mar egeo con Vincenzo Coronelli : note di topologia, toponomastica e storia medievali dinasti e famiglie Italiane in levante : con stemmi nel testo e un Atlante di 40 carte fuori testo / Ermanno Armao.* — Firenze : Leo S. Olschki - Editore, 1951. viii, 426, [80] s. : hrt. ; 26 cm. (B.I/1999).
- Armenian claims and historical facts : ten questions ten answers : the orly trial : declaration made by American academicians.* — Ankara : Center for Strategic Research, 1998. 70 s. ; 27 cm. (B.I/1566).
- ARNOLD, DAVID : *Coğrafi keşifler tarihi (1400-1600) / David Arnold ; Türkçesi Osman Bahadır.* — İstanbul : Yöneliş, 2000. 75 s. ; 21 cm. — (Modernliğin kaynakları ; 3) ISBN 9756910208 (A.VI/2315).
- ARSAL, OĞUR : *Modern Osmanlı resminin sosyolojisi (1839-1924) / Oğur Arsal ; İngilizceden çev. Tuncay Birkan.* — 1. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi yayınları, 2000. 226 s. : rnk. res. ; 24 cm. — (Yapı Kredi yayınları ; 1363. Sanat ; 66) ISBN 9753636695 (A.VI/2274).
- ARSLAN, MEHMET : *Osmanlı edebiyat - tarih - kültür makaleleri / Mehmet Arslan.* — İstanbul : Kitabevi, 2000. vi, 636 s. ; 23 cm. — (Kitabevi ; 142) ISBN 9757321095 (A.VI/2324).
- ARSLANTÜRK, ZEKİ : *Naîmâ'ya göre XVII. yüzyıl Osmanlı toplum yapısı / Zeki Arslantürk.* — 1. bs. — İstanbul : Ayışığı Kitapları, 1997. 215 s. ; 24 cm. — (Ayışığı Kitapları ; 2) (A.VI/2282).
- ASKERİ TARİH SEMİNERİ (7 : 25-27 EKİM 1999 : İSTANBUL) : *Yedinci Askerî Tarih Semineri bildirileri I : 1763-1938 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'nde ordu ve toplum (25-27 Ekim 1999 - İstanbul).* — Ankara : Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 2000. . c. ; 24 cm. — (Genelkurmay Basım Evi yayın numarası ; 2000/76) Kütüphanemizde eserin 1. cildi mevcuttur. ISBN 9754091706 (A.VI/1999-1).
- ASLANAPA, OKTAY : *Türk Cumhuriyetleri mimarlık abideleri / Oktay Aslanapa.* — Ankara : TÜRKSOY, 1996. 329 s. : res. (kimi rnk.), 1 katl.

hrt. ; 24 cm. — (TÜRKSOY yayınları no ; 7) ISBN 9751716853 (A.VI/2053).

Aspirations et agissements révolutionnaires des comités Arméniens : avant et après la proclamation de la constitution Ottomane . — 2. ed. — Ankara : République de Turquie Direction Générale des Archives d'Etat du Premier Ministère, 2001. viii, 416, 146 s. : res. ; 25 cm. — (République de Turquie Direction Générale des Archives d'Etat du Premier Ministère. Publication de la Direction du Département des Archives Ottomanes ; 51) ISBN 9751926580 (A.VI/2262).

ÅSTRÖM, PAUL : *Trial trenches at dromolaxia-vyzakia adjacent to areas 6 and 8* / Paul Åström ; with contributions by Karin Nys. [et al.]. — Jonsered : Paul Åströms, 2001. 68 s. ; 30 cm. — (Studies in Mediterranean Archaeology ; vol. XLV:11. Hala Sultan Tekke ; 11) ISBN 9170811113 (B.I/2046).

ATABAY, MİTHAT : *Dünden bugüne Silopi : coğrafyası - tarihi ve sosyolojisi* / Mithat Atabay. — Ankara : [yayl.y.], 2001. v, 90 s. ; 22 cm. (A.VI/1998).

Atatürk dönemi Türk dış politikası : makaleler / yay. haz. Berna Türkdoğan. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2000. xi, 497 s. ; 25 cm. ISBN 9751612918 (A.VI/2116).

Atatürk 4. Uluslararası kongresi : bildiriler : 25-29 Ekim 1999, Türkistan-Kazakistan = The Atatürk 4th international congress : papers : October 25-29, 1999, Turkistan-Kazakhstan. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi = Atatürk Research Center, 2000. 2 c. ; 24 cm. ISBN 9751613957 (tk.) (A.VI/2132).

Atatürk konferansları (1999 yılı - yurtiçi). — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2000. ix, 364 s. ; 24 cm. ISBN 9751613922 (A.VI/2118).

Atatürk konferansları (1998 - 75. yıl - yurtiçi). — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2000. vii, 253 s. ; 24 cm. ISBN 9751613531 (A.VI/2126).

Atatürk konferansları : Türkiye Cumhuriyeti'nin 75. ve kurtuluşunun 76. yıldönümlerinde Afyon ve ilçelerinde yapılan panel ve konferanslar. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2000. iv, 112 s. ; 24 cm. ISBN 9751613574 (A.VI/2127).

ATATÜRK, MUSTAFA KEMAL : *Nutuk* / Mustafa Kemal Atatürk. — Ankara : [yayl.y.], 1927. 543 s. ; 26 cm. (B.I/2033).

- Atatürk ve çağdaş Türkiye'nin temelleri.* — [y.y.] : Milli Değerleri Koruma Vakfı, 2000. 52 s. : res. ; 24 cm. (A.VI/2055).
- Atatürk ve deniz* / haz. Hüseyin Yıldırım. — Ankara : Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, 2001. 139 s. : res. ; 28 cm. — (Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Kültür yayınları Sanat Eserleri dizisi no ; 12) (B.I/2015).
- Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti konusunda yurtdışında yayınlanmış kitaplar bibliyografyası* = Atatürk and the Turkish Republic : Bibliography of books published abroad = Atatürk et la République de Turquie : bibliographie des livres publiés à l'étranger = Atatürk und die Türkische Republik : bibliographie der im ausland erschienenen bücher / proje sorumlusu ve başkanı Azmi Süslü ; yay. haz. Azmi Süslü. [ve başk.]. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2000. xxxiii, 885 s. ; 24 cm. ISBN 9751612888 (A.VI/1864).
- Atatürk'ün bütün eserleri* / danışma kurulu M. Türker Acaroğlu. [ve başk.]. — 1. bs. — İstanbul : Kaynak, 1998-2000. . c. ; 24 cm. — (Kaynak yayınları ; 260, 278, 293, 318) İçindekiler: 1.c.: 1903-1915 _ 2.c.: 1915-1919 _ 3.c.: 1919 _ 4.c.: 1919. ISBN 9753432356 (tk.) (A.VI/1670).
- Atlas historique mondial* / sous la direction de Georges DUBY. — Paris : Larousse, 2000. 350 s. : rnk. hrt. ; 27 cm. ISBN 2035050448 (B.I/1980).
- AVCI, CEMAL : *III. dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin yapısı ve faaliyetleri (1927-1931)* / Cemal Avcı. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2000. ix, 222 s. ; 24 cm. ISBN 9751613779 (A.VI/2128).
- Avrupa'daki terör üssü Yunanistan.* — Ankara : Türk Demokrasi Vakfı, 1995. 35 s. : rnk. res. ; 24 cm. (A.VI/2259).
- AY, MEHMET EMİN : *Eğitim - öğretim açısından ilâhiyat fakültelerinde rehberlik (problemler - beklentiler - teklifler)* / Mehmet Emin Ay. — Bursa : [yayl.y.], 2000. 288 s. ; 24 cm. ISBN 975695826X (A.VI/2005).
- Aybastı - Kabataş kurultayı 1* : belgeler - bildiriler - konuşmalar / ed. Bahaeddin Yediyıldız. — 1. bs. — İstanbul : Fast, 2001. 200 s. : res. ; 23 cm. — (Fast yayıncılık ; 9. Ordulu'lar Grubu Aylık Kitaplar dizisi ; 5) ISBN 9759383160 (A.VI/2368).
- AYDOĞAN, ERDAL : *Samsun'dan Erzurum'a Mustafa Kemal* / Erdal Aydoğan. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2000. iv, 225 s. : res. (kimi rnk.) ; 24 cm. ISBN 975161340X (A.VI/2120).

- AYKUT, ŞEVKİ NEZİHİ : *Türkiye Selçuklu sikkeleri* / Şevki Nezihi Aykut. — 1. bsk. — İstanbul : Eren, 2000. . c. : res. ; 29 cm. İçindekiler: 1.c.: I. Mesud'dan I. Keykubad'a kadar (510-616 / 1116-1220). Kütüphanemizde eserin 1. cildi mevcuttur. ISBN 9759400901 (tk.) (B.I/2052-1).
- AYNÎ, MEHMET ALİ : *Tasavvuf tarihi* / Mehmet Ali Aynî ; sadeleştiren Hüseyin Rahmi Yananlı. — İstanbul : Kitabevi, 2000. 344 s. ; 21 cm. — (Kitabevi ; 7) ISBN 9757321028 (A.VI/2306).
- AYTEKİN, OSMAN : *Ortaçağ'dan Osmanlı dönemi sonuna kadar Artvin'deki mimarî eserler* / Osman Aytekin. — 1. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 1999. xv, 353, [134] s. ; 28 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2257. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Osmanlı Eserleri dizisi ; 8) ISBN 9751720559 (B.I/1944).
- AYVERDİ, EKREM HAKKI : *Avrupa'da Osmanlı mimarî eserleri* / Ekrem Hakkı Ayverdi ; Aydın Yüksel ; yardımcılar Gürbüz Ertürk, İbrahim Nüman. — 2. bsk. — İstanbul : İstanbul Fetih Cemiyeti, 2000. 4 c.'te 6 c. : res. ; 33 cm. İçindekiler: 1.c. (1. ve 2. kitap): Romanya Macaristan — 2.c. (3. kitap): Yugoslavya — 3.c. (3. kitap): Yugoslavya — 4.c. (4., 5., 6. kitap): Bulgaristan Yunanistan Arnavudluk. ISBN 9757618365 (B.I/2035).
- BABUNA, AYDIN : *Bir ulusun doğuşu : geçmişten günümüze Boşnaklar* / Aydın Babuna ; çev. Hayati Torun ; yay. haz. Ali Berktaş. — İstanbul : Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000. ix, 235 s. ; 21 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları ; 107) ISBN 9753331223 (A.VI/2073).
- BABÜR : *Baburnâme : "Babur'un hâtratu"* / Babür ; haz. Reşit Rahmeti Arat. — 3. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 2000. v, 622 s. ; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 602. Yayınlar Dairesi Başkanlığı 1000 Temel Eser dizisi ; 108) ISBN 975172404X (A.VI/2042).
- BAKIR, SİTARE TURAN : *İznik çinileri ve Gülbenkian koleksiyonu* / Sitare Turan Bakır. — 1 bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 1999. 368 s. : rnk. res. ; 29 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2338. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Osmanlı Eserleri dizisi ; 15) ISBN 9751722144 (B.I/1943).
- BAL, BAHA : *Kadın yazıları : kadınların edebiyat ürünleri, kadınlar üzerine yazılanlar ve tezler bibliyografyası 1955-1990* / Baha Bal. — 1. bsk. —

- İstanbul : Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı ; Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000. 382 s. ; 24 cm. — (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı yayını ; 16) ISBN 975730655X (A.VI/2069).
- BALIVET, MICHEL : *Şeyh Bedreddin : tasavvuf ve isyan* / Michel Balivet ; çev. Ela Güntekin ; yay. haz. Ali Berktaş. — 2. bsk. — İstanbul : Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000. ix, 155 s. ; 21 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları ; 94) ISBN 9753331258 (A.VI/2198).
- BALLETTO, LAURA : *Liber officii provisionis Romanie (Genova, 1424-1428)* / Laura Balletto. — Genova : Università Degli Studi di Genova Sede di Acqui Terme. Collana di Fonti e Studi, 2000. lxxvi, 515 s. ; 24 cm. (A.VI/2172).
- BAMMER, ANTON : *Das Artemision von Ephesos : das weltwunder ioniens in archaischer und klassischer zeit* / Anton Bammer , Ulrike Muss. — Mainz am Rhein : Philipp von Zabern, 1996. 92 s. : res. (kimi rnk.) ; 30 cm. — (Sonderhefte der Antiken Welt. Zaberns Bildbände zur Archäologie) ISBN 3805318162 ; ISBN 3805318170 (Sonderhefte der Antiken Welt) (B.I/1925).
- BARGUT, ŞEMSETTİN : *Birinci Dünya Harbi'nde ve Kurtuluş Savaşı'nda Türk deniz harekatı : seferberlikten Lozan'a* / Şemsettin Bargut. — [Ankara] : [yayl.y.], 2000. xiv, 141, [9] s. : res. ; 28 cm. ISBN 975409165X (B.I/1983).
- BARIŞTA, H. ÖRCÜN : *Osmanlı İmparatorluğu dönemi Türk işlemleri* / H. Örcün Barışta. — 1. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 1999. viii, 265 s. : rnk.res. ; 29 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2342. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Sanat Eserleri dizisi ; 253) ISBN 9751722594 (B.I/1942).
- BAŞARAN, MEHMET : *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tire* / Mehmet Başaran ; yay. koordinatörü Işık Ezber. — 1. bsk. — İzmir : Dokuz Eylül, 2000. 258 s. ; 21 cm. — (Tarih ; 9) ISBN 9756981334 (A.VI/2319).
- BAŞGÖZ, İLHAN : *Türkiye'nin eğitim çıkmazı ve Atatürk : sorunlar - çözüm aramaları - uygulamalar* / İlhan Başgöz. — 1. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 1995. xiii, 306 s. ; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 1754. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Başvuru Kitapları dizisi ; 32) ISBN 9751715539 (A.V/7950).

- Başkent oluşunun 75. yılında Ankara kitapları sergisi kataloğu* : 19-26 Ekim 1998 Milli Kütüphane . — [Ankara] : Kültür Bakanlığı Kütüphaneler Genel Müdürlüğü ; Ankarahlılar Vakfı, [1999?]. 60 s. : res. ; 22 cm. (A.VI/2255).
- BAYKARA, TUNCER : *Die bedeutung des namens Türk* / Tuncer Baykara ; übersetzt von Zeki Cemil Arda. — Ankara : Das Präsidium des Atatürk Kulturzentrums, 2000. viii, 88 s. ; 20 cm. — (Hoher Rat der Institution Atatürk. Atatürk Kulturzentrum Publikation ; 249. Auszüge aus der Türkischen Kultur serie ; 69) ISBN 9751614325 (A.VI/2380).
- BAYKARA, TUNCER : *Osmanlı taşra teşkilatında XVIII. yüzyılda görev ve görevliler (Anadolu)* / Tuncer Baykara. — Ankara : Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1990. viii, 319 s. ; 20 cm. ISBN 9751902622 (A.VI/2234).
- BAYKARA, TUNCER : *Osmanlılar'da medeniyet kavramı ve ondokuzuncu yüzyıla dair araştırmalar* / Tuncer Baykara. — gnlş. 2. bsk. — İzmir : Akademi Kitabevi, 2000. ii, 262 s. ; 23 cm. — (Osmanlı Araştırmaları ; 1) ISBN 9757395005 (A.VI/2219).
- BAYKARA, TUNCER : *Türk inkılap tarihi ve Atatürk ilkeleri* / Tuncer Baykara. — gnlş. 5. bsk. — İzmir : Akademi Kitabevi, 1996. 209 s. ; 24 cm. — (Üniversite Kitapları ; 2) ISBN 9757395250 (A.VI/2218).
- BAYKARA, TUNCER : *Türk kültür tarihine bakışlar* / Tuncer Baykara. — 1. bsk. — Ankara : Atatürk Kültür Merkezi, 2001. 234 s. ; 25 cm. — (Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi yayını ; 252) ISBN 9751614023 (A.VI/2147).
- BAYKARA, TUNCER : *Türkiye'nin sosyal ve iktisadî tarihi (XI-XIV. yüzyıllar)* / Tuncer Baykara. — 1. bsk. — Ankara : Türkiye Diyanet Vakfı, 2000. vi, 221 s. ; 19 cm. — (Türkiye Diyanet Vakfı yayınları ; 278) ISBN 975389323X (A.VI/2233).
- BAYKARA, TUNCER : *Zeki Velidî Togan* / Tuncer Baykara. — [Ankara] : Kültür Bakanlığı, 1989. ix, 229 s. ; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 1042. Türk Büyükleri dizisi ; 110) ISBN 9751703670 (A.VI/2235).
- BAYRAK, M. ORHAN : *Osmanlı tarihi sözlüğü : savaşları, barışları, olayları, yöneticileri, kentleri, eserleri ile Osmanlı İmparatorluğu tarihini alfabetik bir sırada öz olarak anlatan bir sözlük* / M. Orhan Bayrak. — İstanbul : İnkılâp, 1999. 488 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9751014875 (A.VI/2286).

- BECKERATH, JÜRGEN VON : *Chronologie des pharaonischen Ägypten : die zeitbestimmung der Ägyptischen geschichte von der vorzeit bis 332 v. chr.* / Jürgen von Beckerath. — Mainz am Rhein : Philipp von Zabern, 1997. xix, 244 s. ; 30 cm. — (Münchner Ägyptologische Studien ; 46) ISBN 3805323107 (B.I/1920).
- BECKERATH, JÜRGEN VON : *Handbuch der Ägyptischen königsnamen* / Jürgen von Beckerath. — Mainz : Philipp von Zabern, 1999. xx, 314 s. ; 30 cm. — (Münchner Ägyptologische Studien ; 49) ISBN 3805325916 (B.I/2047).
- BEDFORD, PETER ROSS : *Temple restoration in early Achaemenid Judah* / Peter Ross Bedford. — Leiden : Brill, 2001. xiii, 369 s. ; 24 cm. — (Supplements to the Journal for the Study of Judaism, ISSN 1384-2161 ; 65) ISBN 9004115099 (A.VI/1943).
- BEKTAŞ, CENGİZ : *Türk evi* / Cengiz Bektaş ; yay. haz. Ömer Çendeoğlu. — 1. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 1996. 131 s. : rnk. res. ; 29 cm. — (Sanat ; 28) ISBN 9753633858 (B.I/1967).
- BENĞİ, HİLMİ : *Gazeteci, siyasetçi ve fikir adamı olarak Hüseyin Cahit Yalçın* / Hilmi Bengi. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2000. xiii, 382 s. ; 24 cm. ISBN 975161368X (A.VI/2123).
- BENOIST-MÉCHIN, JACQUES : *Mustafa Kemal : bir imparatorluğun ölümü* / Jacques Benoist-Méchin ; Türkçesi Zeki Çelikkol. — 3. bs. — Ankara : Bilgi, 1999. 343 s. ; 20 cm. — (Bilgi yayınları / Bilgi dizisi ; 113) ISBN 9754946825 (A.VI/2236).
- BESALEL, YUSUF : *Osmanlı ve Türk yahudileri* / Yusuf Besalel. — 1. bsk. — İstanbul : Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A. Ş., 1999. 320, [16] s. : rnk. res. ; 24 cm. ISBN 9757304379 (A.VI/2320).
- BESALEL, YUSUF : *Yahudi tarihi : "kronolojik Yahudi tarihi, 104 dünya Yahudi cemaati, İsrail ve Türkiye - İsrail ilişkileri"* / Yusuf Besalel. — 1. bsk. — İstanbul : Ünlversal Dil Hizmetleri ve Yayıncılık A. Ş., 2000. 364 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9757391107 (A.VI/2272).
- Beyaz kitap* : Türkiye. — [Ankara] : Millî Savunma Bakanlığı, 2000. v, 138 s. : rnk. res. ; 29 cm. ISBN 9759513870 (B.I/1978).
- BEYOĞLU, AĞACAN : *Türkmen boylarının tarih ve etnografyası* / Ağacan Beyoğlu. — İstanbul : [yayl.y.], 2000. xix, 965 s. ; 23 cm. Yazarın tezi (Doktora-İstanbul Üniversitesi)'ne bağli olarak. (A.VI/2253).

Bibliotheca Franciscana : gli incunaboli e le cinquecentine dei frati minori dell'Emilia-Romagna conservate presso il convento dell'osservanza di Bologna / catalogo a cura di Zita Zanardi ; con la collaborazione di Raffaella Ricci. — [Firenze] : Leo S. Olschki Editore, 1999. xxxvi, 271 s. : res. ; 24 cm. — (Biblioteca di Bibliografia Italiana ; 159) ISBN 8822248201 (A.VI/2183).

BİLGE, A. SUAT : *Büyük düş* : Türk-Yunan siyasî ilişkileri / A. Suat Bilge ; yay. haz. Mustafa Everdi. — 1. bsk. — Ankara : 21. Yüzyıl, 2000. 295 s. ; 20 cm. — (21. Yüzyıl yayınları ; 14. Bilim Araştırma serisi ; 2) ISBN 9756803096 (A.VI/2265).

BİLGİN, MEHMET : *Doğu Karadeniz : tarih kültür insan* / Mehmet Bilgin ; yay. haz. Veysel Usta. — 1. bsk. — Trabzon : Serander, 2000. 206 s. ; 22 cm. — (Serander yayınları Genel dizi ; 7. Trabzon Araştırmaları dizisi ; 4) ISBN 9759423871 (A.VI/2144).

Bilim ve eğitim. — Ankara : Türkiye Bilimler Akademisi, [199?]. v, 197 s. ; 24 cm. — (Bilimsel Toplantı serileri ; 2) (A.VI/2162).

BİNARK, İSMET : *Asılsız Ermeni iddiaları ve Ermenilerin Türklere yaptıkları mezâlim : yazılı arşiv belgeleri ve fotoğraflarla* / İsmet Binark. — Ankara : Ankara Ticaret Odası, 2001. xx, 228 s. : res. ; 33 cm. — (Ankara Ticaret Odası yayını ; 16) ISBN 9755125221 (B.I/1981).

1999 haritalı istatistik bülteni / derleyenler Aysel Türker. [ve başk.]. — Ankara : Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü, 2001. 590 s. : rnk. hrt. ; 28 cm. — (Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü. Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Dairesi Başkanlığı G. yayın no ; 991. Grup no ; 8. Özel no ; 177) İçindekiler: Kısım I: Haritalı bülten — Kısım II: İstatistik. (B.I/2058).

1999 yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi konferansları / haz. Emel Yurttagül, Latif Özen, Cengiz Özduygulu. — Ankara : Kültür Bakanlığı Anadolu Medeniyetleri Müzesi, 2000. 173 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9757523240 (A.VI/2353).

1998 yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi konferansları. — Ankara : Kültür Bakanlığı Anadolu Medeniyetleri Müzesi, 1999. 280 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9751719623 (A.VI/2352).

- BİNGÖL, ORHAN : *Malerei und mosaik der antike in der Türkei* / Orhan Bingöl. — Mainz am Rhein : Philipp von Zabern, 1997. 147 s. : res. (kimi rnk.) ; 26 cm. — (Kulturgeschichte der Antiken Welt ; 67) ISBN 3805318804 (B.I/1917).
- 1830 sayımında Ankara / haz. Musa Çadircı. [ve başk.]. — Ankara : Ankara Büyükşehir Belediyesi Eğitim Kültür Daire Başkanlığı, 2000. 581 s. ; 28 cm. (B.I/2061).
- Bir tutkudur Trabzon* / haz. İ. Gündag Kayaoglu, Öner Ciravoğlu, Cüneyt Akalın ; yay. haz. Selahattin Özpalabıyıklar. — 1. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 1997. 574 s. : res. (kimi rnk.) ; 29 cm. ISBN 9753637799 (B.I/1959).
- Bir zamanlar Ankara* / proje sorumlusu Demet Börtücene. — 3. bsk. — Ankara : Ankara Büyükşehir Belediyesi, [19??]. (136, [16] s. : res. (kimi rnk.) ; 32 cm. ISBN 9757672092 (B.I/2062).
- BİRİNCİ, ALİ : *Tarihin gölgesinde : meşâhir-i meçhûleden birkaç zât* / Ali Birinci. — 1. bsk. — İstanbul : Dergâh, 2001. 456 s. ; 24 cm. — (Dergâh yayınları ; 217. Tarih serisi ; 18) ISBN 975703293X (A.VI/2146).
- DE BLOCQUEVILLE, HENRI DE COULIBOEUF : *Türkmenler arasında* / Henri de Couliboeuf De Blocqueville ; çev. Rıza Akdemir. — 2. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 2000. xi, 110 s. : res. ; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 660. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Dünya Edebiyatı Eserleri dizisi ; 39) ISBN 9751724201 (A.VI/2043).
- BORATAV, PERTEV NAILİ : *Halk edebiyatı dersleri* / Pertev Naili Boratav ; yay. haz. M. Sabri Koz. — İstanbul : Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000. xi, 217 s. ; 23 cm. — (Boratav Arşivi'nden ; 1) ISBN 9757306649 (A.VI/2065).
- BORATAV, PERTEV NAILİ : *İzahlı halk şiiri antolojisi* / Pertev Naili Boratav, Halil Vedat Fıratlı. — İstanbul : Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000. x, 267 s. ; 23 cm. — (Boratav Arşivi'nden ; 3) ISBN 9757306789 (A.VI/2063).
- BORATAV, PERTEV NAILİ : *Tekerleme* : Türk halk masalının tipolojik ve stilistik incelemesine katkı / Pertev Naili Boratav ; çev. İsmail Yerguz ; eklerle yay. haz. M. Sabri Koz. — İstanbul : Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000. x, 220 s. ; 23 cm. — (Boratav Arşivi'nden ; 2) ISBN 9757306657 (A.VI/2066).

- BOURNOUTIAN, GEORGE A. : *The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828* / George A. Bournoutian. — California ; New York : Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica, 1992. xxvii, 355 s. ; 24 cm. — (Persian Studies series ; 13) ISBN 0939214180 (A.VI/2060).
- BOZIS, SULA : *İstanbul lezzeti : İstanbullu Rumların mutfak kültürü* / Sula Bozis ; çev. Foti Benlisoy, Stefo Benlisoy ; yay. haz. Ayşen Anadol. — İstanbul : Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000. v, 96 s. : rnk. res. ; 27 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları ; 110) ISBN 975333138X (B.I/1957).
- BOZKURT, SAHİL : *Mirza Fethali Ahundof : sanatı, yaşamı, tüm oyunları* / Sahil Bozkurt. — 1. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 2000. vii, 221 s. ; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2419. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Türk Dünyası Edebiyatı dizisi ; 66) ISBN 975172385X (A.VI/2021).
- BRATTON, FRED GLADSTONE : *Yakın doğu mitolojisi* / Fred Gladstone Bratton ; çev. Nejat Muallimoğlu. — İstanbul : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 1995. 176 s. ; 24 cm. — (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı yayınları ; 99) (A.VI/2280).
- BRENZONI, RAFFAELLO : *Dizionario di artisti Veneti : pittori, scultori, architetti, etc. dal XIII al XVIII secolo* / Raffaello Brenzoni. — Firenze : Leo S. Olschki Editore, 1972. 304 s. ; 27 cm. (B.I/1993).
- BROMMER, FRANK : *Die Parthenon - skulpturen : metopen fries giebel kultbild* / Frank Brommer. — 2. unveränderte auflage — Mainz am Rhein : Philipp von Zabern, 1982, c1979. vii, 65, 144 s. : res., 1 katl. res. ; 32 cm. ISBN 3805303602 ; ISBN 3805305834 (Sonderausgabe) (B.I/1930).
- BROWN, PETER : *Geç antikçağda Roma ve Bizans dünyası* / Peter Brown ; çev. Turhan Kaçar ; yay. haz. Ayşen Anadol. — İstanbul : Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000. ix, 168 s. : res. ; 27 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları ; 106) ISBN 9753331355 (B.I/1956).
- BURMAN, THOMAS E. : *Religious polemic and the intellectual history of the Mozarabs, c. 1050-1200* / Thomas E. Burman. — Leiden : Brill, 1994. xv, 407 s. ; 25 cm. — (Brill's Studies in Intellectual History, ISSN 0920-8607 ; 52) ISBN 9004099107 (A.VI/749).

- Bursa yöresi'nin depremelliği ve deprem tarihi* / ed. Nurcan Abacı. — Bursa : Uludağ Üniversitesi, 2001. 96 s. ; 29 cm. — (Uludağ Üniversitesi yayınları yayın no ; 1-024-0331) ISBN 9756958375 (B.I/2054).
- BUYRUKÇU, MUZAFFER : *Yaşadığımız ve yaşananlar : günlükler* / Muzaffer Buyrukçu. — 1. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 2000. vii, 608 s. ; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2446. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Sanat-Edebiyat Eserleri dizisi ; 281/89) ISBN 9751723981 (A.VI/2033).
- Byzantine monastic foundation documents : a complete translation of the surviving founders' typika and testaments* / ed. by John Thomas, Angela Constantinides Hero ; with the assistance of Giles Constable ; translated by Robert Allison. [et al.]. — Washington : Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2000. 5 c. ; 27 cm. — (Dumbarton Oaks Studies ; 35) ISBN 0884022323 (B.I/2059).
- CABBAR, SETTAR : *Kurtuluş yolunda : a work on Central Asian literature in a Turkish-Uzbek mixed language* / Settar Cabbar ; ed., translated and linguistically revisited by A. Sumru Özsoy, Claus Schönig, Esra Karabacak ; with contribution from Ingeborg Baldauf. — Stuttgart : Franz Steiner, 2000. 335 s. ; 24 cm. — (Beiruter Texte und Studien ; bd. 66. Türkische Welten ; bd. 2) ISBN 3515070354 (A.VI/2171).
- CAHEN, CLAUDE : *Osmanlılardan önce Anadolu* / Claude Cahen ; çev. Erol Üyepazarcı. — İstanbul : Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000. x, 379 s. ; 21 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları ; 100) ISBN 9753331274 (A.VI/2067).
- CAIRNS, CHRISTOPHER : *Pietro Aretino and the Republic of Venice : researches on Aretino and his circle in Venice 1527-1556* / Christopher Cairns. — Firenze : Leo S. Olschki Editore, 1985. 269 s. ; 26 cm. — (Biblioteca Dell' "Archivum Romanicum" ; serie I. Storia - letteratura - paleografia ; 194) ISBN 882223362X (B.I/1994).
- CÂMÎ : *Osmanlı ülkesinde hıristiyan Türkler ve Bizans İmparatorluğuna dahil olan Turani, Akvam* / Câmî. *Osmanlı Vilâyât-ı şarkıyyesi* / Ali Emiri. — İstanbul : Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi ; Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Evkaf-ı İslâmiyye Matbaası, 1338-1337/1334/1918. 119, [2], 112 s. ; 20 cm. (A.VI/2149).
- CAN, BİLMEZ BÜLENT : *Demiryolundan petrole Chester projesi (1908-1923)* / Bilmez Bülent Can ; yay. haz. Osman Köker. — İstanbul : Türkiye

Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000. xiv, 409 s. ; 21 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları ; 95) ISBN 9753331215 (A.VI/2070).

CAN, SELMAN : *Belgelerle Çırağan Sarayı* / Selman Can. — 1. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 1999. xi, 115 s. : rnk. res., 6 katl. plan ; 25 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2258. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Osmanlı Eserleri dizisi ; 9) ISBN 9750721482 (A.VI/2020).

CANIM, RIDVAN : *Latîfî tezkiretü'ş-şu'arâ ve tabsiratü'n-nuzamâ : inceleme - metin* / Rıdvan Canım. — Ankara : Atatürk Kültür Merkezi, 2000. ix, 903, [71] s. ; 25 cm. — (AKDTYK Atatürk Kültür Merkezi yayını ; 225. Tezkireler dizisi ; 7) ISBN 9751613418 (A.VI/2150).

CARSWELL, JOHN : *Chinese ceramics in the Sadberk Hanım Museum* / John Carswell. — İstanbul : The Vehbi Koç Foundation Sadberk Hanım Museum, 1995. 146 s. : rnk. res. ; 30 cm. ISBN 9759545748 (B.I/1973).

CERASI, MAURICE M. : *Osmanlı kenti : Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. yüzyıllarda kent uygarlığı ve mimarisi* / Maurice M. Cerasi ; çev. Aslı Ataöv. — 1. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 1999. 375 s. : res. ; 24 cm. — (Tarih ; 6. Toplumsal Tarih Araştırmaları ; 2) ISBN 9753637128 (A.VI/2087).

Der christliche orient : monatsschrift der Deutschen Orient=mission / gchriftleiter Lepsius, P. Rlein. — Potsdam : Deutsche Orient=Mission, 1910. yak. 250 s. : res. ; 21 cm. Eser *Der christliche orient : monatsschrift der Deutschen Orient=mission* dergisinin XI. cildinin 1. sayısındır. (A.VI/2386).

Der christliche orient und die Muhammedaner=mission : monatsschrift der Deutschen Orient=mission / hrsg. von Johannes Leplius. — Potsdam : Deutsche Orient=Mission, 1913. yak. 250 s. : res. ; 21 cm. Eser *Der christliche orient und die Muhammedaner=mission : monatsschrift der Deutschen Orient=mission* dergisinin 14. Jahrgang 1913 sayısındır. (A.VI/2387).

Der christliche orient und die Muhammedaner=mission : monatsschrift der Deutschen Orient=mission / hrsg. von Johannes Leplius. — [Potsdam] : Deutsche Orient=Mission, 1912. yak. 250 s. : res. ; 21 cm. Eser *Der christliche orient und die Muhammedaner=mission : monatsschrift der Deutschen Orient=mission* dergisinin 13. Jahrgang 1912 sayısındır. (A.VI/2388).

- Chronologies des pays du caucase et de l'euphrate aux IVe-IIIe millenaires : from the euphrates to the caucasus : chronologies for the IVth-IIIrd millennium B. C. vom euphrat in den Kaukasus : vergleichende chronologie des IV. und III. jahrtausends v. chr.* / éd. par Catherine Marro, Harald Hauptmann. — İstanbul ; Paris : Institut Français d'Etudes Anatoliennes d'Istanbul ; De Boccard, 2000. 511 s. : res. ; 28 cm. — (Varia Anatolica ; 11) ISBN 2906053538 (B.I/2023).
- CIPOLLA, CARLO M. : *Neşeli öyküler* / Carlo M. Cipolla ; çev. Tülin Altunova ; yay. haz. Aysen Anadol. — 2. bsk. — İstanbul : Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000. 87 s. ; 21 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları ; 101) ISBN 9753331347 (A.VI/2085).
- COHEN, AMNON : *The guilds of Ottoman Jerusalem* / Amnon Cohen. — Leiden : Brill, 2001. vi, 305 s. ; 25 cm. — (The Ottoman Empire and Its Heritage. Politics, Society and Economy, ISSN 1380-6076 ; 21) ISBN 9004119183 (A.VI/2057).
- CONWAY, MELISSA : *The diario of the printing press of San Jacopo di Ripoli 1476-1484 : commentary and transcription* / Melissa Conway. — Firenze : Leo S. Olschki Editore, 1999. viii, 366 s. ; 24 cm. — (Storia della Tipografia e del Commercio Librario ; 4) ISBN 8822247159 (A.VI/2180).
- CORBIN, HENRY : *Cyclical time and Ismaili gnosis* / Henry Corbin. — 1. published — London : Kegan Paul International ; Islamic Publications, 1983. x, 212 s. ; 23 cm. — (Islamic Texts and Contexts) ISBN 0710300484 (A.VI/2340).
- CORBIN, HENRY : *Temple and contemplation* / Henry Corbin ; translated by Philip Sherrard ; with the assistance of Liadain Sherrard. — London : KPI ; Islamic Publications, 1986. xii, 413 s. ; 24 cm. — (Islamic Texts and Contexts) ISBN 0710301294 (A.VI/2341).
- Corpus Vasorum Antiquorum. Deutschland : Göttingen, Archäologisches Institut der Universität* / Union Académique Internationale ; bearbeitet von Martin Bentz, Christiane Dehl-von Kaenel. — München : Beck, 2001. 83, 7, 48 s. : res., 7 beilage, 48 lev. ; 33 cm. — (Corpus Vasorum Antiquorum. Deutschland ; bd. 73. Göttingen ; bd. 2) İçindekiler: Bd.2: Korinthische und etruskische keramik. ISBN 3406474500 (B/5081-73,2).

- Crisi e rinnovamenti nell'autunno del rinascimento a Venezia* / a cura di Vittore Branca, Carlo Ossola. — Firenze : Leo S. Olschki Editore, 1991. vii, 514, xv s. : res. ; 24 cm. — (Civiltà Veneziana Saggi ; 38) ISBN 8822238710 (A.VI/2177).
- The crusades from the perspective of Byzantium and the muslim world* / ed. by Angeliki E. Laiou, Roy Parviz Mottahedeh. — Washington : Dumbarton Oaks, 2001. vii, 297 s. ; 26 cm. ISBN 0884022773 (B.I/2057).
- Cultura e nazione in Italia e Polonia dal Rinascimento all'illuminismo* / a cura di Vittore Branca, Sante Graciotti. — Firenze : Leo S. Olschki Editore, 1986. xv, 414, [29], xiv s. : res. ; 23 cm. — (Civiltà Veneziana Studi ; 41) ISBN 8822234006 (A.VI/2190).
- La cultura ebraica all'epoca di lorenzo il magnifico : celebrazioni del V centenario della morte di lorenzo il magnifico : convegno di studio : Firenze, Accademia Toscana di scienze e lettere "la colombaria" 29 Novembre 1992* / a cura di Dora Liscia Bemporad, Ida Zatelli. — Firenze : Leo S. Olschki Editore, 1998. xiii, 166 s. ; 24 cm. — (Accademia Toscana di Scienze e lettere "la colombaria". Studi ; 170) ISBN 8822246829 (A.VI/2188).
- Cumhuriyet donanması 1923-2000 = The fleet of the Republic* / ed. Cem Gürdeniz, Erdoğan Yüceliş. — 1. bsk. — İstanbul : Seyir Hidrografi ve Oşinografi Daire Başkanlığı = Department of Navigation Hydrography and Oceanography, 2000. 201 s. : rnk. res. ; 27 cm. ISBN 9754091676 (B.I/1951).
- Cumhuriyet döneminde Türkiye'de bilim "sosyal bilimler"*. — Ankara : Türkiye Bilimler Akademisi, 1997-1998. 2 c. ; 24 cm. (A.VI/2163).
- CUNNINGHAM, ALLAN : *Anglo-Ottoman encounters in the age of revolution : collected essays* / Allan Cunningham ; ed. by Edward Ingram. — London : Frank Cass, 1993. . c. ; 24 cm. Kütüphanemizde eserin 1. cildi mevcuttur. ISBN 0714634948 (A.VI/1949-1).
- CURI NICOLARDI, SILVIA : *Una società tipografico-editoriale a Venezia nel secolo XVI : Melchiorre Sessa e Pietro di Ravani (1516-1525)* / Silvia Curi Nicolardi. — Firenze : Leo S. Olschki Editore, 1984. 95 s. : res. ; 26 cm. — (Biblioteca di Bibliografia Italiana ; 103) ISBN 8822232917 (B.I/1995).

- ÇAL, HALİT : *Niğde şehrindeki ahşap tavanlı cami ve mescitler* / Halit Çal. — 1. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 2000. ix, 134 s. : res. (kimi rnk.) ; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2411. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Sanat Eserleri dizisi ; 268) ISBN 9751723418 (A.VI/2018).
- ÇALIK, RAMAZAN : *Alman kaynaklarına göre II. Abdülhamit devrinde Ermeni olayları* / Ramazan Çalık. — 1. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 2000. xiii, 226 s. ; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2464. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Kültür Eserleri dizisi ; 268) ISBN 9751724457 (A.VI/1975).
- ÇALIŞLAR, İZZETTİN : *On yıllık savaşın günlüğü : Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Savaşları* / İzzettin Çalışlar ; haz. İsmet Görgülü, İzzeddin Çalışlar ; yay. haz. Ömer Çendeoğlu. — 1. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 1997. 416 s. ; 24 cm. — (Cumhuriyet ve Türkiye) ISBN 9753636172 (A.VI/2100).
- ÇAVDAR, TEVFİK : *Türkiye'nin demokrasi tarihi 1839-1950* / Tevfik Çavdar. — 2. bsk. — Ankara : İmge Kitabevi, 1999. 524 s. ; 20 cm. ISBN 9755331123 (A.VI/2300).
- ÇAYCI, ABDURRAHMAN : *Türk-Ermeni ilişkilerinde gerçekler* / Abdurrahman Çaycı. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2000. xii, 132 s. ; 20 cm. ISBN 9751613663 (A.VI/2112).
- ÇELİKKOL, ZEKİ : *Lale ile başladı : Türkiye ve Hollanda arasındaki dört yüzyıllık ilişkilerin resimli tarihçesi = . It began with the tulip : the history of four centuries of relationship between Turkey and the Netherlands in pictures* / Zeki Çelikkol, Alexander De Groot, Ben J. Slot. — Ankara : Türk Tarih Kurumu = Turkish Historical Society, 2000. xxiv, 358 s. : rnk. res. ; 25 cm. — (AKDITYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; VII. Dizi - Sa. 190 = Atatürk Supreme Council of Culture, Language and History Publications of Turkish Historical Society ; Serial VII - No. 190) ISBN 9751613604 (A.VI/2016).
- ÇETİN, ATİLLÂ : *Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır valiliği : Osmanlı belgelerine göre* / Atillâ Çetin. — İstanbul : [yayl.y.], 1998. 112 s. ; 23 cm. ISBN 9759645408 (A.VI/2051).
- ÇETİN, ATİLLÂ : *Kocaeli tarihinden sayfalar* / Atillâ Çetin. — 1. bsk. — İzmit : İzmit Rotary Kulübü, 2000. 154, 36 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9759375400 (A.VI/2170).

- ÇETİN, ATİLLÂ : *Tunuslu Hayreddin Paşa / Atillâ Çetin*. — 2. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 1999. xxvii, 611 s. ; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 940. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Osmanlı Eserleri dizisi ; 11) ISBN 975172189X (A.VI/2052).
- ÇIĞ, MUAZZEZ İLMİYE : *İbrahim Peygamber : Sumer yazılarına ve arkeolojik buluntulara göre / Muazzez İlmiye Çığ*. — 2. bs. — İstanbul : Kaynak, 2000. 183 s. : res. ; 20 cm. — (Kaynak yayınları ; 227) ISBN 9753432046 (A.VI/2291).
- ÇIĞ, MUAZZEZ İLMİYE : *İnanna'nın aşkı : Sumer'de inanç ve kutsal evlenme / Muazzez İlmiye Çığ*. — 1. bs. — İstanbul : Kaynak, 1998. 71 s. : res. ; 19 cm. — (Kaynak yayınları ; 266) ISBN 975343250X (A.VI/2292).
- ÇOKER, FAHRİ : *Türk Parlamento tarihi : Cumhuriyet senatosu üyelerinin özgeçmişleri / Fahri Çoker*. — Ankara : Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı, 1998-1999. 2 c. ; 24 cm. — (Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı yayınları ; 16, 20) İçindekiler: 1.c.: 1961-1964 — 2.c.: 1966-1980. ISBN 9757291161 (tk.) (A.VI/2225).
- ÇOKER, FAHRİ : *Türk Parlamento tarihi : Millî Mücadele ve T.B.M.M. I. dönem 1919-1923 / Fahri Çoker*. — Ankara : Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı, 1994-1995. 3 c. ; 24 cm. — (Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı yayınları ; 4, 5, 6) Eserin 2. cildinde tutanaklardan Mudanya Ateşkes Anlaşması ve Lozan Barış Konferansı ilk aşaması — 3. cildinde I. dönem milletvekillerinin özgeçmişleri bulunmaktadır. ISBN 975729103X ; ISBN 9757291005 (tk.) (A.VI/2220).
- ÇOKER, FAHRİ : *Türk Parlamento tarihi : T.B.M.M. IV. dönem 1931-1935 / Fahri Çoker*. — Ankara : Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı, 1996. 2 c. ; 24 cm. — (Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı yayınları ; 11, 12) Eserin 2. cildinde IV. dönem milletvekillerinin özgeçmişleri bulunmaktadır. ISBN 9757291005 (tk.) (A.VI/2223).
- DAFTARY, FARHAD : *A short history of the Ismailis : traditions of a muslim community / Farhad Daftary*. — reprinted — Edinburgh : Edinburgh University Press, 1999. viii, 248 s. ; 22 cm. — (Islamic Surveys) ISBN 0748609040 (A.VI/2342).
- DAFTARY, FARHAD : *The Ismā'ilis : their history and doctrines / Farhad Daftary*. — reprinted — Cambridge : Cambridge University Press, 1999. xviii, 803 s. ; 23 cm. ISBN 0521429749 (A.VI/2343).

- Dal "de luce" di R. Grossatesta all'islamico "libro della scala" : il problema delle fonti Arabe una volta accettata la mediazione oxfordiana / a cura di Egidio Guidubaldi. — Firenze : Leo S. Olschki, 1978. 273 s. ; 26 cm. — (Testi Medievali di Interesse Dantesco ; 2) (B.I/2003).*
- DAVID, JEAN-CLAUDE : *La Suwayqat 'Ali à Alep / Jean-Claude David ; avec la collaboration de Fawaz Baker, Thierry Grandin, Mahmoud Hreitani. — Damas : Institut Français de Damas, 1998. 202 s. : res. ; 28 cm. ISBN 2901315488 (B.I/2022).*
- DAVUTOĞLU, AHMET : *Stratejik derinlik : Türkiye'nin uluslararası konumu / Ahmet Davutoğlu. — 1. bs. — İstanbul : Küre, 2001. xiii, 584 s. ; 23 cm. — (Küre yayınları BSV Kitaplığı ; 1. Stratejik Araştırmalar ; 1) ISBN 9756614005 (A.VI/2364).*
- DEMİRALP, YEKTA : *Erken dönem Osmanlı medreseleri (1300-1500) / Yekta Demiralp. — 1. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 1999. xi, 334 s. : res. ; 28 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2209. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Osmanlı Eserleri dizisi ; 4) ISBN 975172130X (B.I/1948).*
- DEMİRKAN, TARIK : *Macar turancıları / Tarık Demirkan ; yay. haz. Ayşen Anadol. — İstanbul : Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000. vi, 158 s. ; 21 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları ; 99) ISBN 9753331282 (A.VI/2064).*
- Dictionary of scientific biography / ed. in chief Charles Coulston Gillispie ; ed. board Carl B. Boyer. [et al.]. — New York : Charles Scribner's Sons, 1981. 10c.'te 18 c. ; 29 cm. İçindekiler: 1.-2.c.: Abailard to Buys Ballot — 3.-4.c.: Cabanis to Firmicus Maternus — 5.-6.c.: Fischer to Hyrtl — 7.-8. c.: Iamblichus to Macquer — 9.-10.c.: Macrobius to Piso — 11.-12.c.: Pitcairn to Stas — 13.-14.c.: Staudinger to Zwelfer — 15.-16.c.: Supplement I : Adams-Zeiszner : biographies and topical essays - index — 17.c.: Supplement II-Adams to Laves — 18.c.: Supplement II-Lebedev to Zwicky. ISBN 0684169622 (tk.) (B.I/1976).*
- DİNO, ABİDİN : *Sinan / Abidin Dino ; yay. haz. Ferit Edgü ; kitap ed. Ahu Antmen. — İstanbul : Yapı Kredi, 1999. 74 s. ; 21 cm. — (Yapı Kredi yayınları Sanat ; 53) ISBN 9750800257 (A.VI/2101).*
- Diyarbakır : müze şehir / haz. Şevket Beysanoğlu, M. Sabri Koz, Emin Nedret İşli ; kitap ed. Selahattin Özpalaşlıklar. — 1. bsk. — İstanbul :*

Yapı Kredi, 1999. 543 s. : res. ; 29 cm. — (Yapı Kredi yayınları ; 1271) ISBN 9753639279 (B.I/1963).

Doç. Dr. Mahmut Pehlivan armağanı. — Sakarya : Sakarya Üniversitesi, 2000. 377 s. ; 24 cm. (A.VI/2371).

DOĞRU, HALİME : *XIII.-XIX yüzyıllar arasında Rumeli'de sağ kolun siyasi, sosyal, ekonomik görüntüsü ve Kozluca kazası* / Halime Doğru. — Eskişehir : Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 2000. 342, [20] s. : rnk. res. ; 24 cm. — (Anadolu Üniversitesi yayınları ; 1259. Edebiyat Fakültesi yayınları ; 07) ISBN 9750600088 (A.VI/1997).

Dr. Emel Esin Kütüphanesi kataloğu : *ayrıştırmalar - makaleler* / haz. Mihin Lugal. [ve başk.]. — İstanbul : TEK-ESİN Türk Kültürünü Araştırma ve Geliştirme Vakfı, 1997. iv, 349 s. ; 27 cm. — (TEK-ESİN Türk Kültürünü Araştırma ve Geliştirme Vakfı. Katalog ve Bibliyografya dizisi ; 2) ISBN 9757220035 (B.I/2049).

Dr. Emel Esin Kütüphanesi kataloğu : *kitaplar*. — İstanbul : TEK-ESİN Türk Kültürünü Araştırma ve Geliştirme Vakfı, 1994. vii, 443 s. ; 27 cm. — (TEK-ESİN Türk Kültürünü Araştırma ve Geliştirme Vakfı yayını. Katalog ve Bibliyografya dizisi ; 1) ISBN 9757220019 (B.I/2048).

DONBAZ, VEYSEL : *Sadberk Hanım Müzesi'nde bulunan çiviyazılı belgeler = Cuneiform texts in the Sadberk Hanım Museum* / VeySEL Donbaz. — İstanbul : Sadberk Hanım Müzesi, 1999. vi, 180 s. : res. ; 27 cm. ISBN 9756959029 (B.I/1977).

DRECHSLER, ANDREAS : *Die geschichte der stadt Qom im mittelalter (650-1350) : politische und wirtschaftliche aspekte* / Andreas Drechsler. — Berlin : Klaus Schwarz, 1999. 378, [3] s. ; 24 cm. — (Islamkundliche Untersuchungen, ISSN 0939-1940 ; 224) ISBN 3879972761 (A.VI/1990).

DUMARÇAY, JACQUES : *Cambodian architecture : eighth to thirteenth centuries* / Jacques Dumarçay , Pascal Royère. — Leiden : Brill, 2001. xxix, 121, 104, 44 s. : res. ; 25 cm. — (Handbook of Oriental Studies. Section 3. South-East Asia = Handbuch der Orientalistik, ISSN 0169-9571 ; 12) ISBN 9004113460 (A.VI/2373).

DUMOULIN, DANIEL : *Atatürk'ten düşünceler* / Daniel Dumoulin. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2000. xiv, 169 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9751613485 (A.VI/2114).

- DURÁN CABELLO, ROSALÍA-MARÍA : *La última etapa del teatro Romano de Mérida : la uestura oriental y los sellos latericios* / Rosalía-María Durán Cabello. — Mérida : Museo Nacional de Arte Romano, 1998. 264 s. : res. ; 21 cm. — (Cuadernos Emeritenses ; 14) (A.VI/2247).
- DURU, ORHAN : *Amerikan gizli belgeleriyle Türkiye'nin kurtuluş yılları* / Orhan Duru ; yay. haz. Mürşit Balabanlılar. — 1. bs. — İstanbul : Türkiye İş Bankası, 2001. 260 s. ; 20 cm. — (Türkiye İş Bankası Kültür yayınları Genel yayın ; 508. Tarih dizisi ; 34) ISBN 9754582572 (A.VI/2290).
- DÜNDAR, ABDULKADİR : *Kilis'teki Osmanlı devri mimarî eserleri* / Abdulkadir DüNDAR. — 1. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 1999. xv, 631 s. : 1 katl. hrt. ; 28 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2255. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Osmanlı Eserleri dizisi ; 7) ISBN 9751721342 (B.I/1947).
- DÜNDAR, ORHAN : *Mustafa Kemal Atatürk* / Orhan DüNDAR. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2000. 119 s. : rnk. res. ; 24 cm. — (Atatürk ve Atatürkcülük Halk serisi ; 2) ISBN 9751613701 (A.VI/2131).
- Dünyada yayınlanmış Osmanlı ile ilgili eserler : toplu katalog = Publications related to Ottoman heritage in the world : union catalogue* / ed. Gönül Büyüklimanlı, Ahmet Çelenkoğlu ; asistan ed. Nurhan Naneci, Asuman Akdemir, Derya Balkan. — 1. bs. — Ankara : Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Başkanlığı = The Ministry of Culture of Turkey The Presidency of National Library, 2000. 2 c. ; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları = Publications of the Ministry of Culture of Turkey; 2396/1, 2396/2. Milli Kütüphane Başkanlığı yayınları = Publications of the Presidency of National Library; 45. Kataloglar = Catalogues; 18) ISBN 9751724643 (tk.) (A.VI/2023).
- EDER, BIRGITTA : *Argolis, Lakonien, Messenien : vom ende der mykenischen palastzeit bis zur einwanderung der dorier* / Birgitta Eder. — Wien : Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1998. 236 s. ; 24 cm. — (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Veröffentlichungen der Mykenischen Kommission ; 17. Mykenische Studien) ISBN 3700127367 (A.VI/2382).
- EDİRNE SARAYI SEMPOZYUMU (1 : 25-27 KASIM 1995 : EDİRNE) : *Cumhurbaşkanımız Sayın Süleyman Demirel'in himayelerinde "I. Edirne Sarayı Sempozyumu" bildirileri 25-27 Kasım 1995, Edirne* / yay.

haz. Ender Bilar. — 1. bs. — Edirne : Trakya Üniversitesi, 1999. 375 s. : res. (kimi rnk.) ; 24 cm. — (Trakya Üniversitesi Rektörlüğü yayınları no ; 16. Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı yayınları no ; 6) ISBN 9753740166 (A.VI/2002).

Edirne : Serhattaki paytaht / haz. Emin Nedret İşli, M. Sabri Koz. — 1. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 1998. 656 s. : rnk. res. ; 29 cm. ISBN 9753639279 (B.I/1972).

ELDEM, EDHEM : *Bankalar Caddesi : Osmanlı'dan günümüze Voyvoda Caddesi = Voyvoda Street from Ottoman times to today* / Edhem Eldem. — 1. bsk. — İstanbul : Osmanlı Bankası Bankacılık ve Finans Tarihi Araştırma ve Belge Merkezi, 2000. 279 s. : rnk. res. ; 29 cm. ISBN 9759369206 (B.I/1952).

Emin Bilgiç haura kitabı / yay. haz. Oktay Aslanapa, Ekmeleddin İhsanoğlu. — İstanbul : İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, 2000. 364 s. : res. ; 24 cm. — (İSAR Vakfı yayınları no ; 12. Bibliyografya ve Biyografiler dizisi no ; 1) ISBN 9757874124 (A.VI/2049).

EMİROĞLU, İBRAHİM : *Tarihi dekor içinde özel dersler ve evreleri : saray eğitimi, padişahların hoca ve lalaları* / İbrahim Emiroğlu. — İzmir : [yayl.y.], 1992. 233, [7] s. ; 24 cm. (A.VI/2271).

EMİROĞLU, ÖZTÜRK : *Cumhuriyet dönemi Türk edebiyatında Hisar Topluluğu ve edebî faaliyetleri* / Öztürk Emiroğlu. — 1. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 2000. xv, 530 s. ; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2384. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Kültür Eserleri dizisi ; 256) ISBN 9751723604 (A.VI/1660).

The Encyclopaedia of Islam : volume X / ed. by P. J. Bearman. [et al.]. — Leiden : Brill, 2000. . c. ; 26 cm. ISBN 9004112111 (B/9588-10).

ENGİN, VAHDETTİN : *Tünel* / Vahdettin Engin. — 1. bsk. — İstanbul : Simurg, 2000. 192 s. ; 24 cm. — (Simurg yayınları ; 40. İstanbul dizisi ; 2) ISBN 9757172332 (A.VI/2203).

EPKENHANS, TIM : *Die Iranische moderne im exil : bibliographie der zeitschrift Kāve, Berlin 1916-1922* / Tim Epkenhans. — Berlin : Klaus Schwarz, 2000. vi, 210 s. ; 24 cm. — (Islamwissenschaftliche Quellen und Texte aus Deutschen Bibliotheken ; 9) ISBN 3879971080 (A.VI/1985).

- ERAVŞAR, OSMAN : *Seyahatnamelerde Kayseri* / Osman Eravşar. — 1. bsk. — Kayseri : Kayseri Ticaret Odası, 2000. viii, 362 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9755124934 (A.VI/2173).
- ERDEM, MUSTAFA : *Kırgız Türkleri sosyal antropoloji araştırmaları* / Mustafa Erdem. — Ankara : Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2000. xii, 291 s. ; 20 cm. — (Avrasya - Bir Vakfı ASAM yayınları ; 8. Türkistan Araştırmaları dizisi ; 1) ISBN 9756693029 (A.VI/2289).
- ERDOĞDU, ŞEREF : *Ankaram* / Şeref Erdoğan. — 1. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 1999. xii, 450 s. ; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2250. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Kültür Eserleri dizisi ; 237) ISBN 9751721806 (A.VI/2017).
- ERGENÇ, ÖZER : *XVI. yüzyılda Ankara ve Konya : Osmanlı klasik dönemi kent tarihçiliğine katkı* / Özer Ergenç. — Ankara : Ankara Enstitüsü Vakfı, 1995. 247 s. ; 21 cm. — (Ankara Enstitüsü Vakfı yayınları ; 1) ISBN 97595848D8 (A.VI/2140).
- ERMAN, NÜZHET : *İpe un seren adam : Nasreddin Hoca* / Nüzhet Erman. — Ankara : Kültür Bakanlığı HAGEM, 2000. 98 s. ; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2514. HAGEM yayınları ; 308. Halk Edebiyatı dizisi ; 61) ISBN 9751725488 (A.VI/2214).
- Ermeni komiteleri (1891-1895)* / proje yöneticisi Yusuf Sarıнай ; proje sorumluları Necati Aktaş, Necati Gültepe, Mustafa Kaplan ; yay. haz. Necati Aktaş. [ve başk.]. — Ankara : Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2001. xiv, 120 s. ; 24 cm. — (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yayın nu ; 48) ISBN 9751926521 (A.VI/2137).
- Ermeni sorunu ve Bursa Ermenileri* / ed. Saime Yüceer ; yay. kurulu Nejat Göyünç, Cevdet Küçük, Yusuf Oğuzoğlu. — Bursa : Uludağ Üniversitesi, 2000. 105 s. ; 20 cm. ISBN 9756958243 (A.VI/1730).
- Ermeniler tarafından yapılan katliam belgeleri = Documents on massacre perpetrated by Armenians* / proje yöneticisi = project director Yusuf Sarıнай ; proje sorumluları = project managers Necati Aktaş, Necati Gültepe, Mustafa Kaplan ; haz. = prepared by Uğurhan Demirbaş. [ve başk.]. — Ankara : Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2001. 2 c. ; 25 cm. — (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yayın

nu ; 49-50) İçindekiler: 1.c.: 1914-1919 — 2.c.: 1919-1921. ISBN 9751926556 (tk.) (A.VI/2141).

ERSOYLU, HALİL : *Nutuk üzerinde incelemeler* / Halil Ersoylu. — Ankara : Türk Dil Kurumu, 1999. xv, 307 s. ; 24 cm. — (AKDITYK Türk Dil Kurumu yayınları ; 719) ISBN 9751611326 (A.VI/2204).

ERTUĞ, ZEYNEP TARIM : *XVI. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde cülûs ve cenaze törenleri* / Zeynep Tarım Ertuğ. — 1. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 1999. xi, 175 s. : rnk. res. ; 32 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2340. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Osmanlı Eserleri dizisi ; 16) ISBN 9751721512 (B.I/1945).

Erzurum Hacı Ali Ağa medresesi vakfiyesi / haz. Hüseyin Yurttaş. — Erzurum : Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 1999. iii, 47, [57] s. ; 24 cm. — (Fen-Edebiyat Fakültesi yayınları ; 230. Edebiyat Kesimi yayınları ; 168. Sanat Tarihi Bölümü yayınları ; 1) (A.VI/1962).

Eskişehir'in halkbilimsel değerleri / haz. Nesrin Baraz. — Eskişehir : Anadolu Üniversitesi, 2000. 2 c. : rnk. res. ; 24 cm. — (Anadolu Üniversitesi yayınları ; 1181, 1256) (A.VI/1731).

España y la cultura hispánica en el sureste Europeo. — Athena : Direccion General de Relaciones Culturales y Cientificas Ministerio de Asuntos Exteriores de España, 2000. 398 s. ; 25 cm. (A.VI/2248).

EVELY, R. D. G. : *Minoan crafts : tools and techniques : an introduction* / R. D. G. Evely. — Jonsered : Paul Åströms, 2000. . c. : res. ; 31 cm. — (Studies in Mediterranean Archaeology ; vol. XCII:2) Kütüphanemizde eserin 1. ve 2. cildleri mevcuttur. ISBN 9170811555 (B.I/1042).

EVLİYA ÇELEBİ B. DERVİŞ MEHEMMED ZİLLÎ : *Evliya Çelebi seyahatnamesi* / Evliya Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî ; haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı ; proje yöneticisi İ. Gündoğ Kayaoğlu ; Redaksiyon İskender Pala. — 1. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 1999. 3 c. ; 34 cm. İçindekiler: 2. kitap: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 numaralı yazmanın transkripsiyonu - dizini — 3. kitap: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 numaralı yazmanın transkripsiyonu - dizini. Kütüphanemizde eserin 2. ve 3. cildi mevcuttur. ISBN 9753637985 (B.I/1970).

EVREN, BURÇAK : *Galata Köprüleri tarihi* / Burçak Evren. — 1. bsk. — İstanbul : Milliyet, 1994. 184 s. : rnk. res. ; 23 cm. ISBN 9755061681 (A.VI/2326).

- EYİCİL, AHMET : *Osmanlı'nın son döneminde Maraş'ta Ermeni siyasi faaliyetleri* / Ahmet Eyicil. — 1. bs. — Ankara : Gün yayıncılık, 1999. 396 s. ; 20 cm. — (Gün yayıncılık Genel dizi ; 29. İnceleme Araştırma dizisi ; 1) ISBN 9757325309 (A.VI/2201).
- EYÜPGİLLER, KEMÂL KUTGÜN : *Bir kent tarihi : Kastamonu* / Kemâl Kutgün Eyüpgiller. — İstanbul : Eren, 1999. 448 s. : res. ; 28 cm. (B.I/2041).
- FERENCZY, MÁRIA : *Mandarin öszvérháton : Hopp Ferenc fényképei* / Mária Ferenczy ; Károly Kincses. — Budapest : Magyar Fotográfiai Múzeum. Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum, 1999. 156 s. : res. ; 23 cm. — (A Magyar Fotográfia Történetébol, ISSN 1217-1549 ; 14) ISBN 9638383143 (A.VI/2361).
- FİTRAT, ABDURRAUF : *Buhara'da ceditcilik-eğitim reformu : münazara ve Hind seyyahının kıssası* / Abdurrauf Fitrat ; haz. Seyfettin Erşahin. — 1. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 2000. x, 182 s. ; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2453. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Kültür Eserleri dizisi ; 266) ISBN 9751724856 (A.VI/2037).
- "*Fikir, siyaset ve devlet adamı Kâzım Karabekir Paşa*" paneli : Ölümünün 52. yıldönümü anısına : 26 Ocak 2000, Kâzım Karabekir - Karaman. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2000. vi, 65 s. ; 19 cm. ISBN 9751613647 (A.VI/2113).
- The first genocide of the 20th century : the story of the Armenian massacres in text and pictures* / compiled & illustrated James Nazer. — 1. printing. — New York : T & T Publishing, 1968. 159 s. : res. ; 29 cm. (B.I/2026).
- FODOR, PÁL : *A szultán és az aranyalma : tanulmányok az oszmán-török történelemrol* / Pál Fodor. — Budapest : Balassi Kiadó, 2001. 405 s. ; 23 cm. ISBN 9635063644 (A.VI/2360).
- FOSS, MICHAEL : *People of the first crusade* / Michael Foss. — London : Michael O'Mara Books Limited, 1997. vii, 232 s. ; 24 cm. ISBN 1854792989 (A.VI/1951).
- Fotoğraflarla halk kültürü ve nevrüz*. — Ankara : Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü, 2000. 75 s. : rnk. res. ; 22 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2391. Halk

Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü yayınları ; 292. Gelenek-Görenek İnançlar dizisi ; 26) ISBN 9751724627 (A.VI/2213).

FRANCE, JOHN : *Victory in the East : a military history of the first crusade* / John France. — reprinted — Cambridge : Cambridge University Press, 1996. xv, 425 s. ; 23 cm. ISBN 0521419697 (A.VI/1953).

FRANCE, JOHN : *Western warfare in the age of the crusades, 1000-1300* / John France. — London : UCL Press, 1999. xv, 327 s. ; 24 cm. — (Warfare and History) ISBN 1857284674 (A.VI/1948).

Friends and rivals in the East : studies in Anglo-Dutch relations in the Levant from the seventeenth to the early nineteenth century / ed. by Alastair Hamilton, Alexander H. De Groot, Maurits H. Van Den Boogert. — Leiden : Brill, 2000. x, 258 s. ; 25 cm. — (Publications of the Sir Thomas Browne Institute Leiden (Werkgroep Engels-Nederlandse Betrekkingen). New series ; 14) ISBN 9004118543 (A.VI/1965).

FRYDE, EDMUND : *The Early palaeologan renaissance (1261-c. 1360)* / Edmund Fryde. — Leiden : Brill, 2000. xxi, 423 s. ; 25 cm. — (The Medieval Mediterranean. Peoples, Economies and Cultures, 400-1453, ISSN 0928-5520 ; 27) ISBN 9004117148 (A.VI/1967).

GABRIELI, GIUSEPPE : *Manoscritti e carte orientali : nelle biblioteche e negli archivi d'Italia : dati statistici e bibliografici delle collezioni loro storia e catalogazione* / Giuseppe Gabrieli. — Firenze : Leo S. Olschki - Editore, 1930. viii, 89 s. ; 26 cm. — (Biblioteca di Bibliografia Italiana. Supplementi Periodici a la Bibliofilia, Diretta da Leo S. Olschki ; 10) (B.I/2002).

GANDA, ARNALDO : *I primordi della tipografia Milanese : Antonio Zarotto da Parma (1471-1507)* / Arnaldo Ganda ; presentazione di Luigi Balsamo. — Firenze : Leo S. Olschki - Editore, 1984. x, 245 s. ; 31 cm. (B.I/1991).

GANDA, ARNALDO : *Niccolò Gorgonzola : editore e libraio in Milano (1496-1536)* / Arnaldo Ganda. — Firenze : Leo S. Olschki Editore, 1988. 233 s. ; 26 cm. — (Biblioteca di Bibliografia Italiana ; 115) ISBN 8822236211 (B.I/1997).

GAVET, ANDRE : *Komuta etme sanatu* / Andre Gavet ; çev. Kâzım Kırıkkanat ; sadeleştiren Ahmet Erüz. — Ankara : Genelkurmay Başkanlığı, 2001.

- v, 101 s. ; 24 cm. — (Genelkurmay Basım Evi yayın numarası ; 2001/32) ISBN 9754091846 (A.VI/2370).
- GENÇ, MEHMET : *Osmanlı İmparatorluğunda devlet ve ekonomi* / Mehmet Genç. — İstanbul : Ötüken, 2000. 368 s. ; 24 cm. — (Yayın nu ; 486. Kültür serisi ; 186) ISBN 9754373388 (A.VI/1717).
- GENÇ, REŞAT : *Gelb, rot, grün farben im glauben und in den nationalen traditionen der Türken* / Reşat Genç. — Ankara : Atatürk Kulturzentrum, 2000. ix, 98 s. : rnk. res. ; 20 cm. — (Hoher Rat der Institution Atatürk. Atatürk Kulturzentrum Publikation ; 236. Auszüge aus der Türkischen Kultur serie ; 64) ISBN 9751614155 (A.VI/2381).
- GESSEL, BEN H. L. VAN : *Onomasticon of the Hittite pantheon* / Ben H. L. Van Gessel. — Leiden : Brill, 1998-2001. 3 c. ; 25 cm. — (Handbook of Oriental Studies. Section one. The Near and Middle East = Handbuch der Orientalistik. , ISSN 0169-9423 ; 33) ISBN 9004121161 (A.V/9134).
- GIBBONS, HARRY SCOTT : *The genocide files* / Harry Scott Gibbons. — London : Charles Bravos, 1997. 494, [28] s. : res. ; 21 cm. ISBN 0951446428 (A.VI/2239).
- GILADI, AVNER : *Infants, parents and wet nurses : medieval islamic views on breastfeeding and their social implications* / Avner Giladi. — Leiden : Brill, 1999. xi, 191 s. ; 25 cm. — (Islamic History and Civilization. Studies and Texts, ISSN 0929-2403 ; 25) ISBN 9004112235 (A.VI/1954).
- GILLI-ELEWY, HEND : *Bagdad nach dem Sturz des Kalifats : die geschichte einer provinz unter Ilhânischer herrschaft (656-735/1258-1335)* / Hend Gilli-Elewy. — Berlin : Klaus Schwarz, 2000. 246 s. ; 24 cm. — (Islamkundliche Untersuchungen, ISSN 0939-1940 ; 231) ISBN 3879972842 (A.VI/1987).
- Giresun'da Kuvâ-yi Milliye.* — Giresun : Giresun Valiliği, 1999. yak. 50 s. : res. ; 19 cm. (A.VI/498).
- GLENNY, MISHA : *Balkanlar 1804-1999 : milliyetçilik, savaş ve büyük güçler* / Misha Glenny ; Türkçesi Mehmet Harmancı ; yay. yönetmeni Serpil Demirtaş ; yay. haz. Erkan Kayılı. — 1. bsk. — İstanbul : Sabah Kitapları, 2001. 564 s. ; 24 cm. — (Sabah Kitapları ; 123. Olaylar İnsanlar ; 34) ISBN 9755790993 (A.VI/2284).

- LE GOFF, JACQUES : *Ortaçağ batı uygarlığı* / Jacques Le Goff ; çev. Hanife Güven, Uğur Güven ; yay. koordinatörü Işık Ezber. — 1. bsk. — İzmir : Dokuz Eylül, 1999. 288 s. ; 21 cm. — (Tarih ; 7) ISBN 9756981245 (A.VI/2287).
- Gottkönige am Euphrat : neue ausgrabungen und forschungen in Kommagene* / hrsg. Jörg Wagner ; mit beiträgen von Rifat Ergeç. [et al.]. — Mainz am Rhein : Philipp von Zabern, 2000. 140 s. : rnk. res. ; 31 cm. — (Sonderbände der Antiken Welt. Zaberns Bildbände zur Archäologie) ISBN 3805325711 (B.I/1927).
- GÖKBEL, AHMET : *Kıpçak Türkleri : siyasî ve dinî tarihi* / Ahmet Gökbel. — İstanbul : Ötüken, 2000. 384 s. ; 20 cm. — (Yayın no ; 474. Kültür serisi ; 191) ISBN 9754373469 (A.VI/2202).
- GÖMEÇ, SAADETTİN : *Kök Türk tarihi* / Saadetin Gömeç. — Ankara : TÜRKSOY, 1997. x, 188 s. : rnk. res., 1katl. hrt. ; 24 cm. — (TÜRKSOY yayınları no ; 8) ISBN 9751717388 (A.VI/2054).
- GÖNLÜBOL, MEHMET : *Atatürk und die aussenpolitik der Türkei (1919-1938)* / Mehmet Gönlübol , Cem Sar. — Ankara : Das Atatürk Forschungszentrum, 2000. 242 s. ; 20 cm. ISBN 9751612896 (A.VI/2111).
- GÖZÜKIZIL, ÖMER : *Âşık Zülâli'den Âşık Zülâli* / Ömer Gözükızıl. — Ankara : Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü, 2000. xi, 378, lxxix s. ; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2498. Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü yayınları ; 306. Halk Edebiyatı dizisi ; 60) ISBN 9751725194 (A.VI/2211).
- GRABAR, OLEG : *İslam sanatının oluşumu* / Oleg Grabar ; çev. Nuran Yavuz. — 1. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 1998. 322 s. : res. ; 24 cm. — (Sanat ; 19) ISBN 9753635702 (A.VI/2102).
- GROBBEL, GERALD : *Der dichter Faidi und die religion Akbars* / Gerald Grobbel. — Berlin : Klaus Schwarz, 2001. 193 s. ; 24 cm. — (Islamkundliche Untersuchungen, ISSN 0939-1940 ; 234) ISBN 3879972877 (A.VI/2249).
- GUÉRIN DALLE MESE, JEANNINE : *Égypte : la mémoire et le rêve itinéraires d'un voyage, 1320-1601* / Jeannine Guérin Dalle Mese. — Firenze : Leo S. Olschki Editore, 1991. 657 s. ; 26 cm. — (Biblioteca Dell' "Archivum

- Romanicum” ; serie I. Storia - letteratura - paleografia ; 237) ISBN 8822238222 (B.I/1990).
- GUILLAUME, DE TUDÉLE : *The song of the Cathar wars : a history of the Albigensian crusade* / de Tudele Guillaume ; Anonymous Successor. — Aldershot : Ashgate, 2000. xiii, 210 s. ; 23 cm. — (Crusade Texts in Translation) ISBN 0754603881 (A.VI/1941).
- GÜÇLÜ, YÜCEL : *The question of the Sanjak of Alexandretta : a study in Turkish-French-Syrian relations* / Yücel Güçlü. — Ankara : Turkish Historical Society, 2001. xxiv, 368 s. ; 25 cm. — (Atatürk Supreme Council for Culture, Language and History Publications of Turkish Historical Society Serial XVI - No. 87) ISBN 9751614031 (A.VI/2331).
- GÜLSOY, UFUK : *Osmanlı gayrimüslimlerinin askerlik serüveni* / Ufuk Gülsoy ; ed. Erhan Afyoncu, Gültekin Yıldız. — 1. bsk. — İstanbul : Simurg, 2000. 227, [16] s. : res. ; 21 cm. — (Simurg yayınları ; 43. Tarih dizisi ; 1) ISBN 9757172367 (A.VI/2267).
- GÜNDOĞDU, CENGİZ : *Bir Türk mutasavvıfı Abdülmecîd Sivâsî (971/1563-1049/1639) : hayatı eserleri ve tasavvufî görüşleri* / Cengiz Gündoğdu. — 1. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 2000. xvii, 429 s. ; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2438. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Kültür Eserleri dizisi ; 262) ISBN 9751724392 (A.VI/2025).
- GÜNEŞ, İHSAN : *Türk Parlamento tarihi : Meşrutiyete geçiş süreci : I. ve II. Meşrutiyet* / İhsan Güneş. — Ankara : Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı, 1997-1998. 2 c. ; 24 cm. — (Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı yayınları ; 14, 15) Eserin 2. cildinde Ayân ve Mebûsân Meclisleri üyelerinin özgeçmişleri bulunmaktadır. ISBN 9757291005 (tk.) (A.VI/571).
- GÜRLER, BİNNUR : *Tire Müzesi cam eserleri* / Binnur Gürler ; redaksiyon Haydar Dönmez. — 1. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2000. iii, 147 s. : rnk. res. ; 30 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2496. Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü yayınları ; 74) ISBN 9751725208 (B.I/2053).
- GÜRSAKAL, NECMÎ : *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri* / Necmi Gürsakal. — Bursa : Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı, 2001. 189 s. ; 20 cm. — (Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı yayın no ; 178. Vipaş AŞ yayın no ; 54) ISBN 9755641181 (A.VI/2367).

- GÜRTUNA, SEVGİ : *Osmanlı kadın giysisi / Sevgi Gürtuna*. — 1. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 1999. xi, 82, [184] s. : rnk. res. ; 32 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2261. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Osmanlı Eserleri dizisi ; 10) ISBN 9751721571 (B.I/1946).
- GÜRÜN, KAMURAN : *The Armenian file : the myth of innocence exposed / Kamuran Gürün*. — London ; Nicosia ; İstanbul : K. Rustem & Bro. and Weidenfeld & Nicolson Ltd, 1985. xvii, 323 s. ; 24 cm. ISBN 0297787055 (A.VI/2240).
- HABACHI, LABIB : *Die unsterblichen obeliskten Ägyptens / Labib Habachi ; überarbeitete und erweiterte neuauflage von Carola Vogel*. — Mainz am Rhein : Philipp von Zabern, 2000. 120 s. : rnk. res. ; 30 cm. — (Sonderbände der Antiken Welt. Zaberns Bildbände zur Archäologie) ISBN 3805326580 (B.I/1924).
- HACILI, ASİF : *Ahıska Türk folkloru / Asif Hacılı ; Aydın Poladoğlu*. — 2. bsk. — Ankara : Atatürk Kültür Merkezi, 2001. xiii, 239 s. ; 20 cm. — (Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi yayını ; 253) ISBN 9751614112 (A.VI/2151).
- HAFIZOĞULLARI, ZEKİ : *Laizismus / Zeki Hafizoğulları ; übersetzt von Süleyman Yıldız*. — Ankara : Atatürk Kulturzentrum, 2000. xix, 128 s. ; 20 cm. — (Hoher Rat der Institution Atatürk. Atatürk Kulturzentrum Publikation ; 238. Auszüge aus der Türkischen Kultur serie ; 66) ISBN 9751614171 (A.VI/2389).
- HALAÇOĞLU, YUSUF : *Ermeni tehciri ve gerçekler (1914-1918) / Yusuf Halaçoğlu*. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2001. x, 106, [42] s. ; 25 cm. — (AKDITYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; XVI. Dizi - Sa. 90) ISBN 9751614317 (A.VI/2348).
- HALFMANN, HELMUT : *Städtebau und bauherren im Römischen Kleinasien : ein vergleich zwischen Pergamon und Ephesos / Helmut Halfmann*. — Tübingen : Ernst Wasmuth, 2001. ix, 116 s. : res. ; 26 cm. — (Istanbuler Mitteilungen, ISSN 0418-9701 ; 43) ISBN 3803017424 (B.I/2051).
- HALM, HEINZ : *The Fatimids and their traditions of learning / Heinz Halm*. — London : I. B. Tauris ; The Institute of Ismaili Studies, 1997. xv, 112 s. ; 22 cm. — (The Institute of Ismaili Studies. Ismaili Heritage series ; 2) ISBN 1850439206 (A.VI/2345).

- Handbook of christianity in China* / ed. by Nicolas Standaert. — Leiden : Brill, 2001. . c. ; 25 cm. — (Handbook of Oriental Studies. Section 4. China = Handbuch der Orientalistik, ISSN 0169-9520 ; 15/1) İçindekiler: 1.c.: 635-1800. Kütüphanemizde eserin 1. cildi mevcuttur. ISBN 9004114319 (A.VI/1944-1).
- HAS-ER, MELİN : *Tanzimat devri Türk romanında kadın kahramanlar* / Melin Has-Er. — Ankara : Atatürk Kültür Merkezi, 2000. ix, 421 s. ; 24 cm. — (Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi yayını ; 246) ISBN 9751614163 (A.VI/2347).
- HATİBOĞLU, M. TAHİR : *Türkiye üniversite tarihi* / M. Tahir Hatiboğlu. — yenilenmiş 2. bsk. — Ankara : Selvi, 2000. 599 s. ; 24 cm. ISBN 9757711292 (A.VI/2283).
- HATİPOĞLU, SÜLEYMAN : *Orta Toros geçitlerinde Türk-Fransız mücadelesi (1915-1921)* / Süleyman Hatipoğlu. — Antakya : Mustafa Kemal Üniversitesi, 1999. vii, 167, [26] s. : res. ; 25 cm. — (Mustafa Kemal Üniversitesi yayın no ; 5) ISBN 97579899 5 (A.VI/2250).
- HAUDE, SIGRUN : *In the shadow of "savage wolves": anabaptist münster and the German reformation during the 1530s* / Sigrun Haude. — Boston : Humanities Press, 2000. xiii, 192 s. ; 24 cm. — (Studies in Central European Histories) ISBN 0391041002 (A.VI/2310).
- HAWKINS, JOHN DAVID : *Corpus of hieroglyphic Luwian inscriptions* / John David Hawkins. — Berlin ; New York : Walter de Gruyter, 1999-2000. 2 c. 4 c.'te. ; 32 cm. — (Untersuchungen zur Indogermanischen Sprach- und Kulturwissenschaft. Neue Folge = Studies in Indo-European Language and Culture. New series ; 8.1, 8) İçindekiler: v.1, part 1: Inscriptions of the iron age. part1: Text : introduction, Karatepe, Karkami_, Tell Ahmar, Maraş, Malatya, Commagene — v.1, part 2: Inscriptions of the iron age. part2: Text : Amuq, Aleppo, Hama, Tabal, Assur letters, Miscellaneous, Seals, Indices — v.1, part 3 Inscriptions of the iron age. part3: Plates — v.2 Karatepe-Aslantaş : the inscriptions - facsimile edition / Halet Çambel ; with a contribution by Wolfgang Röellig and tables by John David Hawkins. ISBN 311010864X (B.I/1596).
- HEINZELMANN, TOBIAS : *Die Balkankrise in der Osmanischen karikatur : die satirezeitschriften Karagöz, Kalem und Cem 1908-1914* / Tobias Heinzelmann. — Stuttgart : Franz Steiner, 1999. 285 s. : res. ; 24 cm. —

(Beiruter Texte und Studien ; bd. 75. Türkische Welten ; bd. 5) ISBN 3515076042 (A.VI/2186).

HÉNIA, ABDELHAMID : *Propriété et stratégies sociales à Tunis à l'époque moderne (XVIe-XIXe siècles)* / Abdelhamid Hénia. — Tunis : Faculté des Sciences Humaines et Sociales de Tunis, 1999. 496 s. ; 24 cm. — (Université Tunis I. IVe série Histoire vol. ; 34) ISBN 9973922492 (A.VI/2241).

A history of Sanskrit grammatical literature in Tibet / ed. by Pieter C. Verhagen. — Leiden : Brill, 2001. 2 c. ; 25 cm. — (Handbook of Oriental Studies. Section 2. India = Handbuch der Orientalistik. Indien, ISSN 0169-9377 ; 8) İçindekiler: 2.c.: Assimilation into indigenous scholarship. ISBN 9004118829 (A.V/657).

HOCK, CARSTEN : *Fliegen die seelen der heiligen? : muslimische reform und staatliche autorität in der Republik Mali seit 1960* / Carsten Hock. — Berlin : Klaus Schwarz, 1999. xi, 215 s. ; 24 cm. — (Islamkundliche Untersuchungen, ISSN 0939-1940 ; 225) ISBN 387997277X (A.VI/1991).

HOWELLS, WILLIAM W. : *Who's who in skulls : ethnic identification of crania from measurements* / William W. Howells. — Cambridge : Peabody Museum of Archaeology and Ethnology Harvard University, 1995. xi, 108 s. ; 27 cm. ISBN 0873652096 (B.I/2031).

100 Jahre österreichische forschungen in Ephesos : akten des symposions Wien 1995 / hrsg. H. Friesinger, F. Krinzinger ; redaktion Barbara Brandt, Karl R. Krierer. — Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1999. 3 c. : res. ; 30 cm. — (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse Denkschriften ; bd. 260. Archäologische Forschungen ; bd. 1) ISBN 3700127324 (B.I/1987-tafelband).

100 Jahre österreichische forschungen in Ephesos : akten des symposions Wien 1995 / hrsg. H. Friesinger, F. Krinzinger ; redaktion Barbara Brandt, Karl R. Krierer. — Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1999. 3 c. ; 30 cm. — (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse Denkschriften ; bd. 260. Archäologische Forschungen ; bd. 1) ISBN 3700127324 (B.I/1987-textband).

- 100 Jahre österreichische forschungen in Ephesos : akten des symposions Wien 1995* / hrsg. H. Friesinger, F. Krinzinger ; redaktion Barbara Brandt, Karl R. Krierer. — Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1999. 3 c. : pl. ; 30 cm. — (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse Denkschriften ; bd. 260. Archäologische Forschungen ; bd. 1) ISBN 3700127324 (B.I/1987-pläne).
- HUNSBERGER, ALICE C. : *Nasir Khusraw, the ruby of Badakhshan : a portrait of the Persian poet, traveller and philosopher* / Alice C. Hunsberger. — London : I. B. Tauris ; The Institute of Ismaili Studies, 2000. xxi, 292 s. ; 22 cm. — (The Institute of Ismaili Studies. Ismaili Heritage series ; 4) ISBN 1850439192 (A.VI/2336).
- Iberia and the Mediterranean world of the middle ages : essays in honor of Robert I. Burns S. J.* / ed. by P. E. Chevedden, D. J. Kagay, P. G. Padilla. — Leiden : Brill, 1996. . c. ; 25 cm. — (The Medieval Mediterranean. Peoples, Economies and Cultures, 400-1453, ISSN 09280-5520 ; 8) İçindekiler: 2.c.: Proceedings from 'Spain and the Western Mediterranean' : a colloquium sponsored by The Center for Medieval and Renaissance Studies, University of California, Los Angeles October 26-27, 1992. Kütüphanemizde eserin 2. cildi mevcuttur. ISBN 9004105735 (A.VI/2277-2).
- IBN SÎNÂ : *Lettre au Vizir Abû Sa'd* / Ibn Sînâ ; editio princeps d'après le manuscrit Bursa, traduction de l'arabe, introduction, notes et lexique par Yahya Michot. — Beyrouth : Les Éditions Al-Bouraq, 2000 (1421). xii, 186 s. ; 22 cm. — (Sagesses Musulmanes ; 4) ISBN 2841611507 (A.VI/2327).
- IGGERS, GEORG G. : *Bilimsel nesnellikten postmodernizme yirminci yüzyılda tarihyazımı* / Georg G. Iggers ; çev. Gül Çağalı Güven ; yay. haz. Ali Berktaş. — İstanbul : Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000. vii, 160 s. ; 21 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları ; 96. Kuram ; 6) ISBN 9753331290 (A.VI/2075).
- Index islamicus : a bibliography of books, articles and reviews on islam and the muslim world which were published in the year 1998 with additions from 1993-97* / compiled and ed. by G. J. Roper, C. H. Bleaney. — London : Bowker Saur, 2000. xxxvii, 842 s. ; 24 cm. (A.III/9909-1998).

- IRCICA 1980-2000* / compiled and ed. by Zeynep Durukal Abuhusayn ; introduction by Ekmeleddin İhsanoğlu. — İstanbul : IRCICA, 2000. xi, 295 s. : rnk. res. ; 30 cm. ISBN 9290631015 (B.I/1986).
- IŞIK, FAHRİ : Doğa ana kubaba : Tanrıçaların Ege'de buluşması* / Fahri Işık. — Antalya : Vehbi Koç Vakfı Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 1999. ix, 91 s. : rnk. res. ; 22 cm. — (Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü. Monografi dizisi ; 1) ISBN 9757078050 (A.VI/2302).
- IŞIK, ŞEVKET : Bornova-Mevlana Mahallesi'nin (İzmir) gelişme süreci ve sosyo-ekonomik yapısı* / Şevket Işık. — İzmir : Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 2000. xii, 117 s. : res. ; 24 cm. — (Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları no ; 111) ISBN 9754834407 (A.VI/2169).
- IŞIN, EKREM : İstanbul'da gündelik hayat : tarih, kültür ve mekân ilişkileri üzerine toplumsal tarih denemeleri* / Ekrem Işın. — 1. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 1999. 361 s. : res. ; 29 cm. — (Yapı Kredi yayınları Tarih ; 7. Toplumsal Tarih Araştırmaları dizisi ; 3) ISBN 9750800540 (B.I/1962).
- Italia Venezia e Polonia : tra illuminismo e romanticismo* / a cura di Vittore Branca. — Firenze : Leo S. Olschki Editore, 1973. xxiv, 414 s. ; 23 cm. — (Civiltà Veneziana Studi ; 29) (A.VI/2191).
- Italia Venezia e Polonia : tra medio evo e età moderna* / a cura di Vittore Branca, Sante Graciotti. — Firenze : Leo S. Olschki Editore, 1980. xiv, 592, [23], xii s. : res. ; 23 cm. — (Civiltà Veneziana Studi ; 35) ISBN 8822229681 (A.VI/2174).
- İBN BATUTA : İbn Batuta seyahatnâmesi'nden seçmeler* / İbn Batuta ; haz. İsmet Parmaksızoğlu. — 2. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 2000. xvi, 156 s. ; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 485. Yayınlar Dairesi Başkanlığı 1000 Temel Eser dizisi ; 59) ISBN 9751724058 (A.VI/2040).
- İhsaiyat-ı maliye : maliye istatistikleri 1885-1909.* — Ankara : Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, 2000. xix, 450 s. ; 28 cm. — (Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı yayın no ; 2000/357) (B.I/2007).
- İKBAL, MUHAMMED : Câvidnâme* / Muhammed İkbâl ; çev. Annemarie Schimmel. — 2. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi

- Başkanlığı, 2000. lxi, 386 s. ; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 1098. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Dünya Edebiyatı Eserleri dizisi ; 38) ISBN 9751704812 (A.VI/2035).
- 2000 yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi konferansları. — Ankara : Kültür Bakanlığı Anadolu Medeniyetleri Müzesi, 2001. 78 s. : res. ; 24 cm. — (Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2000 Yılı Konferansları sayı ; 10. Anadolu Medeniyetleri Müzesini Koruma ve Yaşatma Derneği yayın no ; III-10) ISBN 9757523321 (A.VI/2354).
- 2000'li yıllarda Türkiye'de geleneksel Türk el sanatlarının sanatsal, tasarımsal ve ekonomik boyutu sempozyumu bildirileri. — Ankara : Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü, 1999. xviii, 332 s. : rnk. res. ; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2301. Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü yayınları ; 281. Seminer Kongre Bildirileri dizisi ; 58) ISBN 9751722942 (A.VI/2210).
- İLERİ, CELÂL NURİ : *Türk inklâbı* / Celâl Nuri İleri ; haz. Recep Duymaz. — Ankara : Atatürk Kültür Merkezi, 2000. xix, 326 s. ; 25 cm. — (Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi yayını ; 233) ISBN 9751613787 (A.VI/2000).
- İNAL, İBNÜ'L-EMİN MAHMUD KEMAL : *Son asır Türk şairleri (Kemâlî'ş-Suarâ)* / İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal ; haz. M. Kayahan Özgül. — 1. bsk. — Ankara : Atatürk Kültür Merkezi, 1999-2000. 5 c. ; 24 cm. — (Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi yayını ; 203, 241. Suarâ Tezkireleri dizisi ; 5) Kütüphanemizde eserin sadece 1. ve 2. cildi mevcuttur. ISBN 975161418X (tk.) (A.VI/1204).
- İNALCIK, HALİL : *Essays in Ottoman history* / Halil İnalçık. — İstanbul : Eren, 1998. 445 s. ; 24 cm. ISBN 9757622583 (A.VI/2321).
- İNALCIK, HALİL : *Osmanlı'da devlet, hukuk, adâlet* / Halil İnalçık. — İstanbul : Eren, 2000. 208 s. ; 24 cm. — (Yayın no ; 88) (A.VI/2322).
- İngiliz Kemâl (Ahmet Esat Tomruk) : Millî Mücadele dönemi hatıraları* / haz. Zekeriya Türkmen. — 1. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 2000. x, 142 s. ; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2374. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Kültür Eserleri dizisi ; 254) ISBN 9751724295 (A.VI/2026).

- Das internationale symposion zum 75. jahrestag des ersten frauenmeetings in Kastamonu : Kastamonu 10-11. Dezember 1994 /* übersetzt von Şenay Plassmann. — Ankara : Das Atatürk Forschungszentrum, 2000. 242, [3] s. ; 24 cm. ISBN 9751613108 (A.VI/2130).
- İPEK, NEDİM : *Mübadele ve Samsun /* Nedim İpek. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2000. ix, 194, [9] s. : res. ; 25 cm. — (AKDYYK Türk Tarih Kurumu yayınları XVI. Dizi - Sa. 85) ISBN 9751613752 (A.VI/2333).
- İslâm ansiklopedisi : Türkiye Diyanet Vakfı /* başkan Ş. Tufan Buzpınar ; danışma kurulu Tayyar Altıkulaç.[ve başk.]. — İstanbul : Türkiye Diyanet Vakfı, 1988- . . c. ; 29 cm. ISBN 9759548003 (tk.) (B.I/1070-22).
- İslâm ansiklopedisi : Türkiye Diyanet Vakfı /* başkan Ş. Tufan Buzpınar ; danışma kurulu Tayyar Altıkulaç.[ve başk.]. — İstanbul : Türkiye Diyanet Vakfı, 1988- . . c. ; 29 cm. ISBN 9759548003 (tk.) (B.I/1070-21).
- İslam hat sanatının şaheserleri = Masterpieces of calligraphy in islam.* — İstanbul : IRCICA, 1998. 24 y. : rnk. res. ; 48 cm. (C/623).
- İslâm kültür mirâsında hat san'atı /* haz. M. Uğur Derman ; I. kısmı yazan Nihad M. Çetin ; önsöz Ekmeleddin İhsanoğlu. — 1. bsk. — İstanbul : IRCICA, 1992. 244 s. : res. (kimi rnk.) ; 43 cm. — (İslâm Kültür Mirâsi serisi ; 1) ISBN 9290635215 (C/624).
- Jacques Pervititch sigorta haritalarında İstanbul = Istanbul in the insurance maps of Jacques Pervititch /* proje koordinatörleri = project coordinators Seden Ersoy, Çağatay Anadol ; çev. = translation Zülal Kılıç. — [İstanbul] : Axa Oyak, [2000?]. 337 s. : rnk. hrt. ; 39 cm. ISBN 9757306738 (C/626).
- JEVAKHOFF, ALEXANDRE : *Kemal Atatürk : batı'nın yolu /* Alexandre Jevakhoff ; Türkçeye çev. Zeki Çelikkol. — İstanbul : İnkılâp, 1998. vii, 350 s. ; 24 cm. ISBN 9751013992 (A.VI/2238).
- Jewish journalism and printing houses in the Ottoman Empire and Modern Turkey /* ed. by Gad Nassi. — 1. printing — İstanbul : Isis, 2001. 167 s. ; 24 cm. ISBN 9754281491 (A.VI/2157).
- The Jews of medieval islam : community, society and identity : proceedings of an international conference held by Institute of Jewish Studies, University College London 1992 /* ed. by Daniel Frank. — Leiden : Brill, 1995. xiv, 357 s. ; 25 cm. — (Études sur le Judaïsme Médiéval, ISSN 0169-815X ; 16) ISBN 9004104046 (A.VI/1952).

- JOHNSON, PAUL : *Yahudi tarihi* / Paul Johnson ; çev. Filiz Orman. — 1. bsk. — [İstanbul] : Pozitif, 2000. 567 s. ; 20 cm. ISBN 9756742089 (A.VI/2273).
- Judaism in late antiquity* / ed. by Alan J. Avery-Peck, Jacob Neusner, Bruce D. Chilton. — Leiden : Brill, 1995-2001. . c. ; 24 cm. — (Handbook of Oriental Studies = Handbuch der Orientalistik. Section one : The Near and Middle East, ISSN 0169-9423 ; Bd. 16, 17, 40, 41, 49, 53, 55, 56, 57) İçindekiler : c. 1 The literary and archaeological sources — c. 2 Historical syntheses — c. 3, pt 1, pt 2 Where we stand : Issues and debates in ancient Judaism ve pt.3, 4: Where we stand : Issues and debates in ancient Judaism : the special problem of the Synagogue — c.4 Death, life-after-death, resurrection and the world-to-come in the judaisms of antiquity — c.5, 1: The Judaism of Qumran : a systemic reading of the Dead Sea scrolls. Theory of Israel — c.5, 2: The Judaism of Qumran : a systemic reading of the Dead Sea scrolls. World View, Comparing Judaisms. ISBN 9004120033 (A.VI/33).
- KABACALI, ALPAY : *Başlangıcından günümüze Türkiye'de matbaa, basın ve yayın* / Alpay Kabacalı ; genel yay. yönetmeni Kenan Kocatürk ; ed. Öner Ciravoğlu. — 1. bs. — İstanbul : Literatür, 2000. 279 s. : rnk. res. ; 29 cm. — (Literatür yayınları ; 45) ISBN 9758431277 (B.I/2040).
- KAFESOĞLU, İBRAHİM : *Müslüman-Türk devletleri tarihi (Osmanlılar hariç)* / İbrahim Kafesoğlu ; Hakkı Dursun Yıldız, Erdoğan Merçil. — İstanbul : İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, 1999. xiv, 323, [39] s. : res. (kimi rnk.) ; 24 cm. — (İSAR Vakfı yayınları no ; 10) ISBN 9757874108 (A.VI/1976).
- Kafkasya'da islam medeniyeti : milletlerarası sempozyumu tebliğleri : Bakü-Azerbaycan, 9-11 Aralık 1998 = Islamic civilisation in Caucasia : proceedings of the international symposium : Baku-Azerbaijan, 9-11 December 1998* / haz. = ed. by Rafiq Aliyev, Halil Bal. — İstanbul : IRCICA, 2000. xl, 257 s. ; 24 cm. — (History of Muslim Nations series no ; 5) ISBN 929063104X (A.VI/2048).
- KAHRAMAN, HADİ : *Kentsel dokular* / Hadi Kahraman. — Edirne : Trakya Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi, 2000. iii, 85, [15] s. : res. ; 28 cm. — (Trakya Üniversitesi Rektörlüğü yayınları no ; 23) ISBN 9753740239 (B.I/1985).

- KÂHYA, ESİN : *Bilimin ışığında Osmanlıdan Cumhuriyete tıp ve sağlık kurumları* / Esin Kâhya ; Ayşegül D. Erdemir. — Ankara : Türkiye Diyanet Vakfı, 2000. xiv, 466 s. : res. ; 24 cm. — (Türkiye Diyanet Vakfı yayınları ; 302. Osmanlı serisi; 1) ISBN 9753893590 (A.VI/1363).
- KAISER, ANNETTE : *Islamische stiftungen in wirtschaft und gesellschaft Syriens vom 16. bis 18. jahrhundert* / Annette Kaiser. — Berlin : Klaus Schwarz, 1999. 94, xi, xl, [5] s. : res. ; 24 cm. — (Islamwissenschaftliche Quellen und Texte aus Deutschen Bibliotheken ; 8) ISBN 3879971072 (A.VI/1986).
- KALAFAT, YAŞAR : *Güney Kafkasya : Sosyal antropoloji araştırmaları : Kuzey Azerbaycan - Gürcistan - Nahçıvan gezi notları ve Türk halk inançları* / Yaşar Kalafat. — Ankara : Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2000. xii, 252 s. : rnk. res. ; 20 cm. — (Avrasya - Bir Vakfı ASAM yayınları ; 17. Kafkasya Araştırmaları dizisi ; 3) ISBN 9756769076 (A.VI/2299).
- KALAFAT, YAŞAR : *Türk dünyası karşılaştırmalı Türkmen halk inançları : Afganistan, Özbekistan, Türkmenistan, Nahçıvan-Azerbaycan, Kafkasya, İran, Irak, Anadolu, Makedonya* / Yaşar Kalafat. — Ankara : Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2000. ix, 346 s. : rnk. res. ; 20 cm. — (Avrasya - Bir Vakfı ASAM yayınları ; 12. Türkistan Araştırmaları dizisi ; 2) ISBN 9756852038 (A.VI/2314).
- KÁLDY-NAGY, GYULA : *A Csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása / Gyula Káldy-Nagy.* — Szeged : Blazovich László, 2000. 274 s. ; 24 cm. + 1 katl. hrt. — (Dél-Alföldi Évszázadok, ISSN 0237-4587 ; 15) ISBN 9637237380 (A.VI/2363).
- KARACA, ZAFER : *İstanbul'da Osmanlı dönemi Rum kiliseleri* / Zafer Karaca ; yay. haz. Ashhan Dinç. — 2. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 1996. 360 s. : res. ; 21 cm. — (Sanat ; 7) ISBN 9753630824 (A.VI/2086).
- KARYAĞDI, NAZMİ : *Telif kazançlarının hukukî mahiyeti ve vergilendirilmesi* / Nazmi Karyağdı ; Ömer Duman. — 1. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 2000. xix, 337 s. ; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2403. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Kültür Eserleri dizisi ; 257) ISBN 9751724414 (A.VI/2036).
- KAYA, KORHAN : *Hintlilerde Tanrı* / Korhan Kaya. — 1. bs. — İstanbul : Kaynak, 1998. 103 s. ; 20 cm. — (Kaynak yayınları ; 244) ISBN 9753432178 (A.VI/2293).

- KAYA, M. ALİ : *Anadolu'daki Galatlar ve Galatya tarihi* / M. Ali Kaya. — İzmir : Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 2000. vi, 289 s. ; 24 cm. — (Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları no ; 112) ISBN 9754834733 (A.VI/2003).
- KAYALI, HASAN : *Arabs and young Turks : Ottomanism, Arabism and islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918* / Hasan Kayalı. — Berkeley ; Los Angeles : University of California Press, 1997. xv, 291 s. ; 24 cm. ISBN 0520204441 ; ISBN 0520204468 (paperback) (A.VI/894).
- KAZANCIGİL, RATİP : *Edirne Sultan II. Bayezid Külliyesi* / Ratip Kazancıgil. — Edirne : Trakya Üniversitesi, 1997. 126 s. : res. ; 24 cm. — (Trakya Üniversitesi Rektörlüğü yayınları no ; 7. Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı yayınları no ; 1) ISBN 9753740069 (A.VI/2008).
- KAZGAN, HAYDAR : *Osmanlıda Avrupa finans kapitali* / Haydar Kazgan ; yay. haz. Ömer Çendeoğlu. — 1. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 1995. 225 s. : res. ; 24 cm. — (Cumhuriyet ve Türkiye) ISBN 975363448X (A.VI/2098).
- KAZI SONUÇLARI TOPLANTISI (22 : 22-26 MAYIS 2000 : İZMİR) : 22. *Kazi sonuçları toplantısı : 22-26 Mayıs 2000 İzmir* / yay. haz. Koray Olşen. [ve başk.]. — Ankara : Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2001. 2 c. : res. ; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2529/1, 2529/2. Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü yayınları, ISSN 1017-7655 ; 77/1, 77/2) ISBN 9751725623 (tk.) (A.VI/2359).
- KAZI SONUÇLARI TOPLANTISI (21 : 24-28 MAYIS 1999 : ANKARA) : 21. *Kazi sonuçları toplantısı : 24-28 Mayıs 1999 Ankara* / yay. haz. Koray Olşen. [ve başk.]. — Ankara : Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2000. 2 c. : res. ; 25 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2344/1, 2344/2. Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü yayınları, ISSN 1017-7655 ; 72-1, 72-2) ISBN 9751723213 (tk.) (A.VI/2139).
- KEREKESHÁZY, JÓZSEF : *Az igazi Kemál : egy köztársaság születése* / József Kerekesházy. — Budapest : Terebess Kiadó, 2000. 240 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9639147419 (A.VI/2362).
- KING, DAVID A. : *World-maps for finding the direction and distance to Mecca : innovation and tradition in Islamic science* / David A. King. — London ; Leiden : Al-Furqan Islamic Heritage Foundation ; Brill, 1999. xxix, 638 s. : res. (kimi rnk.) ; 30 cm. — (Islamic Philosophy Theology

and Science. Texts and Studies, ISSN 0169-8729 ; 36) ISBN 9004113673 (B.I/1921).

Kırşehir ili turizm envanteri / düzeltmen Dursun Yastuman. — Kırşehir : Kırşehir Valiliği İl Turizm Müdürlüğü, 2000. 101 s. : rnk. res. ; 20 cm. (A.VI/2376).

Kitâbü'l-Ahdü'l-atik. — Paris : [yayl.y.], 1827. 983, 318 s. ; 27 cm. (B.I/2034).

KOCABAŞOĞLU, UYĞUR : *Kendi belgeleriyle Anadolu'daki Amerika : 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan misyoner okulları / Uyğur Kocabaşoğlu. — İstanbul : ARBA, 1989. 255 s. ; 20 cm. — (ARBA yayınları ; 29. Tarih / Anı dizisi ; 7) (A.V/2548).*

KOCH, CHRISTIAN : *Politische entwicklung in einem Arabischen golfstaat : die rolle von interessengruppen im Emirat Kuwait / Christian Koch. — Berlin : Klaus Schwarz, 2000. ii, 287 s. ; 24 cm. — (Islamkundliche Untersuchungen, ISSN 0939-1940 ; 232) ISBN 3879972850 (A.VI/1989).*

KOHN, HANS : *Panislavizm ve Rus milliyetçiliği / Hans Kohn ; tercüme eden Ağâh Oktay Güner. — 3. bsk. — [İstanbul] : Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, [199?]. 262 s. ; 20 cm. ISBN 9754980373 (A.VI/2165).*

Kokuların mirası : parfüm şişeleri sergisi 18.12.1993/6.1.1994 = The heritage of scents : an exhibition of scent bottles 18.12.1993/6.1.1994. — İstanbul : Sadberk Hanım Müzesi, 1993. 68 s. : rnk. res. ; 24 cm. A.VI/2106).

KOLOĞLU, ORHAN : *1918 aydınlarımızın bunalım yılı : zaferi nihai'den tam teslimiyete / Orhan Koloğlu ; genel yönetmen Bülent Özukan. — İstanbul : Boyut Kitapları, 2000. 328 s. ; 21 cm. ISBN 9755213902 (A.VI/2296).*

KONUĞU, ENVER : *Alaşehir Kongresi (16-25 Ağustos 1919) / Enver Konukçu. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2000. xi, 302 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9751612780 (A.VI/2119).*

KRAHMALKOV, CHARLES R. : *A phoenician-punic grammar / Charles R. Krahmalkov. — Leiden : Brill, 2001. xix, 309 s. ; 25 cm. — (Handbook of Oriental Studies = Handbuch der Orientalistik. Section one : The Near and Middle East, ISSN 0169-9423 ; 54) ISBN 9004117717 (A.VI/1974).*

- KREISER, KLAUS** : *Der Osmanische staat 1300-1922* / Klaus Kreiser. — München : R. Oldenbourg, 2001. xii, 252 s. ; 24 cm. — (Oldenbourg Grundriss der Geschichte ; 30) ISBN 3486537113 (A.VI/2264).
- KRISTELLER, PAUL OSKAR** : *Marsilio Ficino and his work after five hundred years* / Paul Oskar Kristeller. — [Firenze] : Leo S. Olschki Editore, 1987. v, 228 s. ; 24 cm. — (Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento. Quaderni di "Rinascimento" ; 7) ISBN 8822234987 (A.VI/2187).
- KUBAN, DOĞAN** : *Divriği mucizesi : Selçuklular çağında islam bezeme sanatı üzerine bir deneme* / Doğan Kuban ; kitap ed. Ahu Antmen. — 1. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 1999. 225 s. ; 24 cm. — (Yapı Kredi yayınları Sanat ; 58) ISBN 975363756X (A.VI/2091).
- KUBAN, DOĞAN** : *İstanbul : bir kent tarihi : Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul* / Doğan Kuban ; çev. Zeynep Rona. — 2. bs. — İstanbul : Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000. vii, 444 s. : res. (kimi rnk.) ; 27 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları ; 98) ISBN 9753331304 (B.I/2014).
- KUDRET, CEVDET** : *Örnekli Türk edebiyatı tarihi : başlangıçtan 15. yy. ortalarına kadar* / Cevdet Kudret. — 2. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 2000. xv, 439 s. ; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 1771. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Başvuru Kitapları dizisi ; 26) ISBN 9751715687 (A.VI/2013).
- KUNERALP, ZEKİ** : *Sadece diplomat : anılar - belgeler* / Zeki Kuneralp. — İstanbul : İSİS, 1999. 378 s. ; 24 cm. ISBN 9754281483 (A.VI/1996).
- KURAN, ERCÜMENT** : *Türk islâm kültürüne dair* / Ercüment Kuran ; yay. haz. Mehmet Erdoğan. — Ankara : Ocak, 2000. 231 s. ; 21 cm. ISBN 9754221863 (A.VI/2297).
- KURNAZ, CEMÂL** : *Osmanlı dönemi Kırım edebiyatı* / Cemâl Kurnaz , Halil Çeltik. — 1. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 2000. x, 413 s. ; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2378. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Osmanlı Eserleri dizisi ; 17) ISBN 9751723590 (A.VI/2039).
- Kültürel mirasımız.* — [y.y.] : Milli Değerleri Koruma Vakfı, 2000. 45, [2] s. : rnk. res. ; 22 cm. (A.VI/2226).
- KÜTÜKOĞLU, MÜBAHAT S.** : *İzmir tarihinden kesitler* / Mübahat S. Kütükoğlu ; yay. haz. Mustafa Özturanlı. — 1. bs. — İzmir : İzmir

Büyükşehir Belediyesi, 2000. x, 336 s. ; 24 cm. — (İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür yayını. Kent Kitaplığı dizisi ; 1) ISBN 97501800374 (A.VI/2154).

KÜTÜKOĞLU, MÜBAHAT S. : *XV ve XVI. asırlarda İzmir kazasının sosyal ve iktisâdî yapısı* / Mübahat S. Kütükoğlu ; yay. haz. Mustafa Özturanlı. — 1. bs. — İzmir : İzmir Büyükşehir Belediyesi, 2000. xxvii, 326 s. : 8 katl. hrt. ; 24 cm. — (İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür yayını. Kent Kitaplığı dizisi ; 2) ISBN 97501800366 (A.VI/2153).

KYIG, DAVID E. : *Yanıbaşımızdaki tarih* / David E. Kyvig , Myron A. Marty ; çev. Nalan Özsoy ; yay. haz. Hamdi Can Tuncer. — İstanbul : Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000. xiii, 130 s. ; 21 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları ; 102) ISBN 9753331320 (A.VI/2062).

LEAMAN, OLIVER : *Ortaçağ islâm felsefesine giriş* / Oliver Leaman ; Türkçesi Turan Koç. — İstanbul : İz, 2000. 344 s. ; 21 cm. — (İz yayıncılık ; 306. İnceleme-Araştırma dizisi ; 69) ISBN 9753554184 (A.VI/2307).

Lectura dantis mystica : il poema sacro alla luce delle conquiste psicologiche odierne : atti della Settimana Dantesca 28 Luglio - 3 Agosto 1968. — Firenze : Casa Editrice Leo S. Olschki, 1969. xvi, 557 s. ; 26 cm. — (Incontri Danteschi di Gressoney St. Jean. A Cura Dell'Istituto Leone XIII di Milano in Collaborazione con l'Istituto di Studi Danteschi Dell'Università Cattolica Del S. Cuore) (B.I/1996).

LEVI, MARIO : *İstanbul bir masaldı* / Mario Levi. — 3. bs. — İstanbul : Remzi Kitabevi, 1999. 741 s. ; 20 cm. — (Günümüz Türk Yazarları ; 49) ISBN 9751406986 (A.VI/2308).

LEWIS, ARCHIBALD R. : *Nomads and crusaders A. D. 1000-1368* / Archibald R. Lewis. — Bloomington : Indiana University Press, 1988. ix, 213 s. ; 24 cm. ISBN 0253206529 (A.VI/1946).

LEWIS, BERNARD : *Ortadoğu'nun çoklu kimliği* / Bernard Lewis ; Türkçesi Mehmet Harmancı ; yay. yönetmeni Serpil Demirtaş ; yay. haz. Erkan Kayılı. — 1. bsk. — İstanbul : Sabah Kitapları, 2000. 109 s. ; 24 cm. — (Sabah Kitapları ; 118. Olaylar İnsanlar ; 33) ISBN 9755790950 (A.VI/2275).

LOEWE, MICHAEL : *A biographical dictionary of the Qin, former Han and Xin periods (221 BC-AD 24)* / Michael Loewe. — Leiden : Brill, 2000.

xxiii, 837 s. ; 25 cm. — (Handbuch der Orientalistik. Vierte abteilung, China = Handbook of Oriental Studies, China , ISSN 0169-9520 ; 16. bd.) ISBN 9004103643 (A.VI/1591).

Lozan Konferansı 1922-1923 : konferansda tezekkür olunan senedat mecmuası. — İstanbul : İkdam Matbaası, 1924 (1340)-1925 (1341). 2 tk. 7 c.'de. ; 32 cm. İçindekiler: c.I-1,1 ve c.I-1,2: Protokoller ve birinci komisyonun zabtname ve raporları (arzi ve askeri mesail) — c.,I-2: Ecnebilerin tabi olacağı usul — c.I-4: Müzakerata müteallik vesaik (1 Şubat'dan 22 Nisan 1923 tarihine kadar) — c.II-1: 23 Nisan-24 Temmuz 1923 — c.II-2: 30 Kanun-ı sani ve 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozanda imza idilen senedat. (B.I/2013).

LÖSCHBURG, WINFRIED : *Seyahatin kültür tarihi* / Winfried Löschburg ; Almancadan çev. Jasmin Traub ; yay. haz. Zehra Aksu Yılmaz. — 1. bsk. — Ankara : Dost Kitabevi, 1998. 157 s. : res. ; 21 cm. ISBN 9757501344 (A.VI/2288).

LÜTEM, ÖMER E. : *Türk - Bulgar ilişkileri 1983-1989* / Ömer E. Lütem. — Ankara : Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2000. . c. : 1 katl. hrt. ; 20 cm. — (Avrasya-Bir Vakfı ASAM yayınları ; 14. Balkan Araştırmaları dizisi ; 2) İçindekiler: 1.c.: 1983-1985. Kütüphanemizde eserin 1. cildi mevcuttur. ISBN 9759503549 (A.VI/2270-1).

LYBYER, ALBERT HOWE : *Kanuni Sultan Süleyman devrinde Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimi* / Albert Howe Lybyer ; Türkçesi Seçkin Cılızoğlu. — 1. bsk. — İstanbul : Sarmal, 2000. 344 s. ; 20 cm. ISBN 9758304580 (A.VI/2301).

M. Uğur Derman armağanı : altmışbeşinci yaşı münasebetiyle sunulmuş tebliğler = M. Uğur Derman festschrift : papers presented on the occasion of his sixty-fifth birthday / derleyen = ed. by İrvin Cemil Schick ; yay. koordinatörü Sırma Evcan. — 1. bs. — İstanbul : Sabancı Üniversitesi, 2000. 616, [2] s. : rnk. res. ; 29 cm. ISBN 9758362100 (B.I/1939).

Macarlar ve Tuna hakkında yazılan şiirler (1300-2000) / derleyenler İsmail Tosun Saral, Emre Saral. — 2. bsk. — [Ankara] : Türk-Macar Dostluk Derneği, 2001. xiv, 336 s. ; 20 cm. — (Türk-Macar Dostluk Derneği yayınları no ; 3) ISBN 9759409712 (A.VI/2206).

MAKHAIRAS, LEONTIOS : *Recital concerning the sweet land of Cyprus entitled 'chronicle'* / Leontios Makhairas ; ed. with a translation and

notes by R. M. Dawkins. — Oxford : At the Clarendon Press, 1932. 2 c. ; 23 cm. (A.VI/2158).

Malay dünyasında islam medeniyeti / ed. Mohd. Taib Osman ; tercüme Ali Çaksu. — İstanbul ; Kuala Lumpur : İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi ; Dewan Bahasa dan Pustaka, 2000. xlv, 439 s. : rnk. res. ; 24 cm. — (Tarih - Araştırma serisi ; 4) ISBN 9290630884 (A.VI/2050).

MANETSCH, SCOTT M. : *Theodore Beza and the quest for peace in France, 1572-1598* / Scott M. Manetsch. — Leiden : Brill, 2000. xiii, 380 s. ; 25 cm. — (Studies in Medieval and Reformation Thought, ISSN 0585-6914 ; 79) ISBN 9004111018 (A.VI/1963).

Manisa 2000 / haz. Muzaffer Ecemiş. [ve başk.]. — Manisa : Manisa Valiliği, [2000?]. 410 s. : rnk. res. ; 30 cm. ISBN 9755851828 (B.I/2011).

Manisalı Birri Mehmed Dede : hayatı, eserleri, edebî şahsiyeti ve divânı / haz. Rasih Erkul. — Manisa : Manisa Valiliği, 2000. ii, 374 s. ; 24 cm. (A.VI/2217).

Manoscritti e stampe Venete dell'aristotelismo e averroismo (secoli X-XVI) : catalogo di mostra : presso la Biblioteca Nazionale Marciana in occasione del XII congresso internazionale di filosofia (Padova e Venezia, Settembre 1958). — Venezia : Biblioteca Nazionale Marciana, 1958. x, 204 s. ; 24 cm. (A.VI/2195).

MANSFIELD, PETER : *Osmanlı sonrası Türkiye ve Arap dünyası* / Peter Mansfield. — 1. bsk. — İstanbul : Söylem, 2000. 208 s. ; 21 cm. — (Söylem yayınları ; 2. Tarih dizisi ; 1) ISBN 9758530003 (A.VI/2318).

Mardin : aşiret - cemaat - devlet / Suavi Aydın. [ve başk.] ; araştırmacılar Kudret Emiroğlu, Oktay Özel, Süha Ünsal ; proje koordinasyonu İlhami Mısırlıoğlu, Aylın Örnek ; yay. haz. Berna Akkızal, Nihal Boztekkin, Şöhret Kumcu. — İstanbul : Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000. ix, 566 s. ; 25 cm. ISBN 9757306673 (A.VI/2082).

MATAR, NABİL : *Islam in Britain 1558-1685* / Nabil Matar. — Cambridge : Cambridge University Press, 1998. xi, 226 s. ; 24 cm. ISBN 0521622336 (A.VI/1983).

Mediaeval İsmâ'ili history and thought / ed. by Farhad Daftary. — reprinted — Cambridge : Cambridge University Press, 1996. xviii, 331 s. ; 24 cm. ISBN 052145140X (A.VI/2344).

- Medieval transformations : texts, power and gifts in context* / ed. by Esther Cohen, Mayke B. De Jong. — Leiden : Brill, 2001. vii, 284 s. ; 25 cm. — (Cultures, Beliefs and Traditions. Medieval and Early Modern Peoples, ISSN 1382-5364 ; 11) ISBN 9004117288 (A.VI/1956).
- MEHMET EMİN EFENDİ : *İstanbul'dan Orta Asya'ya seyahat* / Mehmet Emin Efendi ; haz. Rızâ Akdemir. — 2. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 2000. xvii, 143. [1] s. ; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 644. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Kültür Eserleri dizisi ; 49) ISBN 9751724260 (A.VI/2027).
- MEHMET ZEYNELABİDİN EFENDİ : *İslâmiyet ve meşrutiyet* / Mehmet Zeynelabidin Efendi ; sadeleştiren Ahmet Atalay. — Konya : [yayl.y.], 1999. 69, 70 s. ; 24 cm. (A.VI/2279).
- MEMİŞ, EKREM : *Eskiçağ tarihinde doğu-batu mücadelesi* / Ekrem Memiş. — 2. bsk. — Konya : Çizgi Kitabevi, 2001. 137 s. ; 21 cm.) ISBN 9758156233 (A.VI/2045).
- MEMİŞ, EKREM : *Eskiçağ Türkiye tarihi* / Ekrem Memiş. — 3. bsk. — Konya : Çizgi Kitabevi, 2001. 326 s. ; 21 cm. ISBN 9758156225 (A.VI/2046).
- Memoria di Seferis : studi critici* / a cura della Cattedra di Neogreco. — Firenze : Leo S. Olschki Editore, 1976. vi, 344 s. ; 25 cm. — (Università di Padova pubblicazioni della Facoltà di Lettere e Filosofia ; 57) (A.VI/2194).
- MEVLÂNÂ CELÂLEDDİN : *Dîvân-ı kebîr* / Mevlânâ Celâleddin ; haz. Abdülbâki Gölpınarlı. — 2. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 2000. 7 c. ; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 1383, 1384, 1385, 1386, 1387, 1388, 1389. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Klasik Türk Eserleri dizisi ; 17) ISBN 9751709989 (tk.) (A.VI/2012).
- MEVLANA CELÂLEDDİN RUMÎ : *Fîhi mâ-fih ve mecâlis-i seba'dan seçmeler* / Mevlana Celâleddin Rumî ; haz. Abdülbâki Gölpınarlı. — 4. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 2000. x, 277 s. ; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 603. Yayınlar Dairesi Başkanlığı 1000 Temel Eser dizisi ; 109) ISBN 9751704642 (A.VI/2029).
- MEVLÂNÂ CELÂLEDDİN-İ RUMÎ : *Mesnevî ve şerhi* / Mevlâna Celâleddîn-i Rumî ; şerheden Abdülbâki Gölpınarlı. — 3. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 2000. 6 c. ; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 1067, 1065, 1066, 1068, 1069. Yayınlar Dairesi

Başkanlığı Klasik Türk Eserleri dizisi ; 1) ISBN 9751704146 (tk.) (A.VI/2011).

Millî Mücadele'nin 80. yıldönümü'nde Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti panel ve konferanslar (18-19 Mayıs 1999, Samsun ve ilçeleri). — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2000. iv, 99 s. ; 24 cm. ISBN 9751613590 (A.VI/2125).

Minoisch - mykenische glyptik stil, ikonographie, funktion : V. internationales Siegel-Symposium Marburg, 23.-25. September 1999 / redaktion Walter Müller. — Berlin : Gebr. Mann, 2000. xv, 368 s. : res. ; 26 cm. — (Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel ; 6) ISBN 378612406X (B.I/1932).

Modernleşmenin eşliğinde Osmanlı kadınları / ed. Madeline C. Zilfi ; çev. Necmiye Alpay ; yay. haz. Aşen Anadol. — İstanbul : Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000. vi, 311 s. ; 21 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları ; 111) ISBN 9753331428 (A.VI/2200).

The Mongol Empire & its legacy / ed. Reuven Amitai-Preiss, David O. Morgan. — Leiden : Brill, 2000. xiv, 361 s. ; 24 cm. ISBN 9004119469 (A.VI/1968).

MORELLI TIMPANARO, MARIA AUGUSTA : *Autori, stampatori, librai : per una storia dell'editoria in Firenze nel secolo XVIII / Maria Augusta Morelli Timpanaro*. — Firenze : Leo S. Olschki Editore, 1999. v, 721 s. ; 24 cm. — (Accademia Toscana di Scienze e Lettere "la Colombaria" "Studi" ; 182) ISBN 8822248155 (A.VI/2176).

Muslim culture in Russia and Central Asia / ed. by Anke von Kügelgen, Asirbek Muminov, Michael Kemper. — Berlin : Klaus Schwarz, 1998-2000. . c. ; 24 cm. — (Islamkundliche Untersuchungen, ISSN 0939-1940 ; Bd. 216, 233) İçindekiler: 2.c.: Inter- regional and inter-ethnic relations — 3.c.: Arabic, Persian and Turkic manuscripts (15th-19th centuries)Kütüphanemizde eserin 2. ve 3. cildi mevcuttur. ISBN 3879972869 (A.VI/307).

MÜDERRİSOĞLU, FATİH : *Lüleburgaz ve Sokullu Mehmed Paşa külliyesi / Fatih Müderrisoğlu*. — 1. bsk. — [Kırklareli] : Lüleburgaz Belediyesi, 1997. 99 s. : res. (kimi rnk.) ; 28 cm. — (Lüleburgaz Belediyesi Kültür yayınları) (B.I/2028).

- MÜZE ÇALIŞMALARI VE KURTARMA KAZILARI SEMPOZYUMU (11 : 24-26 NİSAN 2000 : DENİZLİ): *11. Müze çalışmaları ve kurtarma kazıları sempozyumu : 24-26 Nisan 2000 Denizli / yay. haz. Koray Olşen. [ve başk.]. — Ankara : Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2001. 275 s. : res. ; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2532. Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü yayınları, ISSN 1300-5626 ; 76) ISBN 9751725607 (A.VI/2355).*
- MÜZE KURTARMA KAZILARI SEMİNERİ (10 : 26-28 NİSAN 1999 : KUŞADASI) : *10. Müze kurtarma kazıları semineri : 26-28 Nisan 1999 Kuşadası / yay. haz. Koray Olşen. [ve başk.]. — Ankara : Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2000. 217 s. : res. ; 25 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2347. Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü yayınları, ISSN 1300-5626 ; 70) ISBN 9751723248 (A.VI/2136).*
- NICOL, DONALD M. : *Bizans'ın soylu kadınları : on portre, 1250-1500 / Donald M. Nicol ; çev. Özden Arıkan ; yay. haz. Ayşen Anadol. — İstanbul : Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2001. viii, 152 s. ; 21 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları ; 114) ISBN 9753331487 (A.VI/2197).*
- OĞUZ, MEVLÜT : *Malatya tarihi ve sosyoekonomik durumu (M.Ö. 5500-M.S. 1920) / Mevlüt Oğuz. — 1. bs. — İstanbul : [yayl.y.], 2000. xx, 547, [7] s. ; 21 cm. (A.VI/2305).*
- 10 Kasım 1999 devlet töreni ve hilâfet'ten cumhuriyet'e paneli. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2000. vi, 98 s. ; 24 cm. ISBN 9751613582 (A.VI/2124).*
- Ondokuz Mayıs Üniversitesi yurtdışı dergilerde yayınlanmış bilimsel yayın kataloğu. — Samsun : Ondokuz Mayıs Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı, 2000. iii, 226, [7] s. ; 24 cm. — (Ondokuz Mayıs Üniversitesi yayın no ; 111. Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı yayın no ; 15) ISBN 9757636444 (A.VI/1961).*
- The oral epic : performance and music / ed. Karl Reichl. — Berlin : Verlag für Wissenschaft und Bildung, 2000. viii, 248 s. ; 22 cm. — (Intercultural Music Studies, ISSN 1435-5590 ; 12) ISBN 3861356430 (A.VI/2056).*
- Orientalism : a reader / ed. by A. L. Macfie. — Edinburgh : Edinburgh University Press, 2000. x, 382 s. ; 25 cm. ISBN 0748614419 (A.VI/1980).*

- ORTAYLI, İLBER : *Osmanlı İmparatorluğu'nda iktisadî ve sosyal değişim : makaleler I* / İlber Ortaylı. — 1. bs. — Ankara : Turhan Kitabevi, 2000. xii, 553, [49] s. ; 25 cm. — (Turhan Kitabevi yayınları) ISBN 9756809043 (A.VI/2252).
- ORTAYLI, İLBER : *Osmanlı toplumunda aile* / İlber Ortaylı. — 1. bs. — İstanbul : Pan, 2000. viii, 184 s. ; 23 cm. — (Gri yayın dizisi ; 22) ISBN 9758434306 (A.VI/1960).
- Osmanlı bütçeleri 1909-1918.* — Ankara : Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, 2000. xi, 601 s. ; 29 cm. — (Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı yayın no ; 2000/358) (B.I/2005).
- Osmanlı coğrafya literatürü tarihi* / haz. Ekmeleddin İhsanoğlu. [ve başk.] ; ed. Ekmeleddin İhsanoğlu. — İstanbul : İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2000. 2 c. : rnk. res. ; 24 cm. — (İlim Tarihi Kaynakları ve Araştırmaları serisi ; 9. Osmanlı Bilim Tarihi Literatürü serisi ; 3) ISBN 9290630965 (tk.) (A.VI/1977).
- Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun 700. yılında geçmişten günümüze Gerede sempozyumu* / yay. kurulu İrfan Aycan, Kâzım Ünlüol. — Gerede : Gerede Belediye Başkanlığı ; Gerede Kültür, Kalkınma ve Dayanışma Vakfı, 2000. 345 s. ; 25 cm. — (Gerede Belediyesi yayınları ; 1) (A.VI/2175).
- Osmanlı idaresinde Kıbrıs : nüfusu - arazi dağılımı ve Türk vakıfları* / proje yöneticisi Yusuf Sarıınay ; proje sorumluları Necati Aktaş, Necati Gültepe, Mustafa Kaplan ; yay. haz. Hacı Osman Yıldırım. [ve başk.]. — Ankara : Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2000. xl, 428 s. : 1 katl. hrt. ; 24 cm. — (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yayın nu ; 43) ISBN 9751925924 (A.VI/2001).
- Osmanlı maliyesi hakkında İngiliz raporları (1861-1892)* / derleyen Nezh Varcan. — Ankara : Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, 2000. 185 s. ; 29 cm. — (Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı yayın no ; 2000/355) (B.I/1809).
- Osmanlı matematik literatürü tarihi* / haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, Cevat İzgi. — İstanbul : IRCICA, 1999. 2 c. ; 24 cm. — (İlim

Tarihi Kaynakları ve Araştırmaları serisi ; 8. Osmanlı Bilim Tarihi Literatürü serisi ; 2) ISBN 9290630787 (tk.) (A.VI/633).

Osmanlı'da yahudi kıyafetleri = Jewish costumes in the Ottoman Empire / küratör = curator Silvyo Ovadya ; proje koordinatörü = project coordinator Tilda Levi ; proje danışmanı = project consultant Amalia S. Levi. — [İstanbul] : Gözlem Sanat Galerisi, [2000?]. [25], 63, [8] s. : rnk. res. ; 28 cm. ISBN 9757304514 (B.I/2043).

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e siyaset ve değer tartışmaları / ed. Ferhat Koca. — İstanbul : Rağbet, 2000. 414 s. ; 24 cm. — (Rağbet yayınları ; 41. İnceleme - Araştırma ; 12. Yeni Arayışlar Platformu Kitapları ; 4) ISBN 9756835370 (A.VI/2323).

Osmanlı'dan günümüze Ermeni sorunu / ed. Hasan Celâl Güzel. — Ankara : Yeni Türkiye, 2001. 507 s. ; 24 cm. — (Yeni Türkiye yayınları. Tarih serisi ; 1) ISBN 9756782269 (A.VI/2317).

The Ottomans a brief story of a world Empire : 700th anniversary of the Ottoman cultural and scientific heritage. — Ankara : Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Turkey, 2000. 47 s. : rnk. res. ; 28 cm. ISBN 9757307580 (B.I/2030).

OYHON, EDITH : *Churches in Istanbul /* Edith Oyhon , Bente Etingü. — 1. print — İstanbul : Yapı Kredi, 1999. 148 s. : rnk. res. ; 24 cm. — (Yapı Kredi publications Art ; 55) ISBN 9750800265 (A.VI/2090).

ÖÇAL, ŞAMİL : *Kemal Paşazâde'nin felsefî ve kelâmî görüşleri /* Şamil Öçal. — 1. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 2000. xviii, 481 s. ; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2408. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Osmanlı Eserleri dizisi ; 20) ISBN 9751723671 (A.VI/2015).

ÖĞÜN BEZER, GÜLAY : *Begteginliler : Erbil'de bir Türk beyliği (526-630/1132-1253) /* Gülay Öğün Bezer. — İstanbul : Türk Gençlik Vakfı, 2000. xxxviii, 172 s. ; 20 cm. ISBN 9759720507 (A.VI/2044).

ÖYMEN, ONUR : *Türkiye'nin gücü /* Onur Öymen. — 2. bsk. — İstanbul : Ad Kitapçılık, 1998. 374 s. ; 23 cm. ISBN 9753130333 (A.VI/2237).

ÖZEN, MİNE ESİNER : *Dr. Emel Esin Kütüphanesi kataloğu : yazma eserler /* Mine Esiner Özen. — İstanbul : TEK-ESİN Türk Kültürünü Araştırma ve Geliştirme Vakfı, 1995. ix, 263, [10] s. ; 27 cm. — (TEK-ESİN Türk

Kültürünü Araştırma ve Geliştirme Vakfı. Katalog ve Bibliyografya dizisi ; 3) ISBN 9757220027 (B.I/2050).

ÖZENDES, ENGİN : *Atina İstanbul arasında fotografik deneysel bir buluşma = Mia peiramatike photographike synantese dno poleon : Athenaz kai Ístampoul = An experimental encounter of photography between two cities : Athens and İstanbul : Merhaba Atina : here İstanbul : kalemera Athena : chaire Ístampoul / Engin Özendes ; fotoğrafçılar Arif Aşçı. [ve başk.] ; çev. Herkül Millas, Priscilla Mary Işın. — İstanbul : Pamukbank ; Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, [2000?]. 227 s. : res. (kimi rnk.) ; 27 cm. ISBN 9757306746 (B.I/1955).*

ÖZGÜÇ, NİMET : *Kültepe - Kaniş : mühürlü ve yazıtlı kil bullalar = Kültepe - Kaniş : sealed and inscribed clay bullae / Nimet Özgüç ; Önhan Tunca. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2001. lii, 358, 162 s. : lev. ; 33 cm. — (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; V. Dizi - Sa. 48) ISBN 9751613892 (B.I/2036).*

ÖZTOPRAK, NİHAT : *Refî-i Âmidî : cân u cânân : inceleme - hüsn ü aşk ile karşılaştırma - metin / Nihat Öztoprak. — İstanbul : Türk Gençlik Vakfı, 2000. 296 s. ; 24 cm. ISBN 9758109464 (A.VI/2258).*

ÖZTÜRK, KADRIYE : *Kulturwissenschaftliche ansätze in der literaturwissenschaft : cultural studies in Deutschland und in der Türkei / Kadriye Öztürk. — Eskişehir : Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi, 2001. vii, 201 s. ; 24 cm. — (Anadolu Üniversitesi yayınları ; 1272. Eğitim Fakültesi yayınları ; 76) ISBN 9750600200 (A.VI/2384).*

ÖZTÜRK, KÂZIM : *Türk Parlamento tarihi : T.B.M.M. II. dönem 1923-1927 / Kâzım Öztürk. — Ankara : Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı, 1993-1995. 3 c. ; 24 cm. — (Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı yayınları ; 1, 2, 3) ISBN 9757291005 (tk.) (A.VI/2221).*

ÖZTÜRK, KÂZIM : *Türk Parlamento tarihi : T.B.M.M. III. dönem 1927-1931 / Kâzım Öztürk. — Ankara : Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı, 1995. 3 c. ; 24 cm. — (Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı yayınları ; 8, 9, 10) Eserin 3. cildinde üyelerin özgeçmişleri bulunmaktadır. ISBN 9757291005 (tk.) (A.VI/2222).*

ÖZTÜRK, KÂZIM : *Türk Parlamento tarihi : T.B.M.M. IX. dönem (1950-1954) / Kâzım Öztürk. — Ankara : Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı, 1998-2000. . c. ; 24 cm. — (Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı yayınları ; 19, 21, 22, 23, 18) Eserin 7. cildinde özgeçmiş bulunmaktadır.*

- Kütüphanemizde eserin 1., 2., 3., 4., 7. ciltleri mevcuttur. ISBN 9757291188 (tk.) (A.VI/2224).
- ÖZYÜKSEL, MURAT : *Hicaz demiryolu* / Murat Özyüksel ; yay. haz. Ali Berktaş. — İstanbul : Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000. viii, 312 s. ; 21 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları ; 105) ISBN 9753331371 (A.VI/2058).
- PALLIS, ALEXANDER ANASTASIOS : *Yunanlıların Anadolu macerası (1915-1922)* / Alexander Anastasios Pallis ; çev. Orhan Azizoğlu ; yay. haz. Selahattin Özpabalıyıklar. — 2. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 1997. 149 s. ; 24 cm. — (Cumhuriyet ve Türkiye) ISBN 9753633432 (A.VI/2097).
- Palmet III : Sadberk Hanım Müzesi yılığı* / çev. = translation Robert Bragner. — İstanbul : Sadberk Hanım Müzesi, 2000. 135 s. : rnk. res. ; 23 cm. ISBN 9756959045 (A.VI/2152).
- Palmyra : kulturbegegnung im grenzbereich* / hrsg. Andreas Schmidt-Colinet. — 2. auflage — Mainz am Rhein : Philipp von Zabern, 1997. 82 s. : res. (kimi rnk.) ; 31 cm. — (Sonderhefte der Antiken Welt. Zaberns Bildbände zur Archäologie) ISBN 3805317794 (B.I/1934).
- Paracelsus : the man and his reputation his ideas and their transformation* / ed. by Ole Peter Grell. — Leiden : Brill, 1998. vii, 350 s. ; 25 cm. — (Studies in the History of Christian Thought, ISSN 0081-8607 ; 85) ISBN 9004111778 (A.VI/1940).
- PARLAK, EROL : *Türkiye'de el ile (şelpe) bağlama çalma geleneği ve çalış teknikleri* / Erol Parlak. — Ankara : Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü, 2000. xxvi, 291 s. : rnk. res. ; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2490. Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü yayınları ; 304. Halk Müziğı - Oyunlar dizisi ; 22) ISBN 9751725151 (A.VI/2208).
- PATAI, RAPHAEL : *The Jewish alchemists : a history and source book* / Raphael Patai. — 3. printing — New Jersey : Princeton University Press, 1995, c1994. xiv, 617 s. ; 24 cm. ISBN 0691006423 (A.VI/1955).
- PATROUCH, JOSEPH F. : *A negotiated settlement : the counter-reformation in Upper Austria under the Habsburgs* / Joseph F. Patrouch. — Boston : Humanities Press, 2000. xi, 283 s. ; 24 cm. — (Studies in Central European Histories) ISBN 0391040995 (A.VI/2358).

PAUL, JOACHIM : *Menschliche destruktivität und politische gewalt : studie zu einem autobiographischen Roman des jordanischen autors Mu'nis ar-Razzāz* / Joachim Paul. — Berlin : Klaus Schwarz, 1999. 106 s. ; 24 cm. — (Islamkundliche Untersuchungen, ISSN 0939-1940 ; 223) ISBN 3879972753 (A.VI/1992).

Au pays sacré des anciens Turcs = Eski Türklerin kutsal ülkesinde / haz. = commissariat et éd. Guillaume Dopffer ; Türkçeye çev. = traduction en Turc Ömer Aygün, Ahmet Soysal ; yay. haz. = ed. Ceyda Akaş. — İstanbul : Yapı Kredi, [199?]. 161 s. : res. ; 29 cm. ISBN 9753632290 (B.I/1966).

The Persian gulf pilot 1870-1932. — London : Archive Editions, 1989. 8 c. ; 26 cm. İçindekiler: 1.c.: 1870 — 2.c.: 1883 — 3.c.: 1890 — 4.c.: 1898 — 5.c.: 1908 — 6.c.: 1915 — 7.c.: 1924 — 8.c.: 1932. ISBN 185207180X (tk.) (B.I/1937).

PESCHLOW-BINDOKAT, ANNELIESE : *Der Latmos : eine unbekannte gebirgslandschaft an der Türkischen westküste* / Anneliese Peschlow-Bindokat ; unter mitarbeit von Urs Peschlow. — Mainz am Rhein : Philipp von Zabern, 1996. 87 s. : rnk. res. ; 31 cm. + 1 katl. hrt. — (Sonderhefte der Antiken Welt. Zaberns Bildbände zur Archäologie) ISBN 3805319940 ; ISBN 380532006X (Sonderhefte der Antiken Welt) (B.I/1931).

Petra : antike felsstadt zwischen arabischer tradition und griechischer norm / hrsg. Thomas Weber, Robert Wenning. — Mainz am Rhein : Philipp von Zabern, 1997. 172 s. : res. (kimi rnk.) ; 30 cm. — (Sonderhefte der Antiken Welt. Zaberns Bildbände zur Archäologie) ISBN 3805319835 (Zaberns Bildbände zur Archäologie); ISBN 380531986X (Sonderhefte der Antiken Welt) (B.I/1926).

PETRY, CARL F. : *Protectors or praetorians? : the last Mamlūk Sultans and Egypt's waning as a great power* / Carl F. Petry. — Albany : State University of New York Press, 1994. xv, 280 s. ; 23 cm. ISBN 0791421406 (A.VI/1984).

PINE-COFFIN, R. S. : *Bibliography of British and American travel in Italy to 1860* / R. S. Pine-Coffin. — Firenze : Leo S. Olschki Editore, 1974. 371 s. ; 26 cm. — (Biblioteca di Bibliografia Italiana ; 76) (B.I/2001).

Piante di popoli e strade : capitani di parte guelfa 1580-1595 / a cura di Giuseppe Pansini. — [Firenze] : Leo S. Olschki, 1989. 2 c. ; 42 cm. —

- (Archivio di Stato di Firenze). Eserin Piante di popoli e strade : capitani di parte guelfa 1580-1595 : guida all'identificazione del territorio attraverso la cartografia moderna / a cura di Matteo Barbarulo adında eki bulunmaktadır. ISBN 8822236408 (C/625).
- Pilgrims & travelers to the Holy Land* / ed. Bryan F. Le Beau, Menachem Mor. — Nebraska : Creighton University Press, 1996. xix, 284 s. ; 24 cm. — (Studies in Jewish Civilization, ISSN 1070-8510 ; 7) ISBN 1881871150 (A.VI/2196).
- PKK terrorism*. — Ankara : Ministry of Foreign Affairs, 1998. 46 s. ; 27 cm. ISBN 9757307475 (B.I/1565).
- Proceedings of the international seminar on islamic civilisation in the Malay world* / organised jointly by The Ministry of Religious Affairs, Negara Brunei Darussalam, IRCICA ; with prefaces by Haji Md. Zain bin Haji Serudin, Ekmeleddin İhsanoğlu ; ed. by Taufik Abdullah. — İstanbul : IRCICA, 1999. xi, 209 s. ; 24 cm. — (History of Muslim Nations series ; 3) ISBN 9290630884 (A.VI/2261).
- Processi del S. Ufficio di Venezia contro ebrei e giudaizzanti : indici generali XIV* / a cura di Pier Cesare Ioly Zorattini. — Firenze : Leo S. Olschki Editore, 1999. 417 s. ; 25 cm. — (Storia Dell'Ebraismo in Italia. Studi e Testi ; XIX. Sezione Veneta ; 16) Con un saggio sulla lingua dei processi e glossario / Massimo Prada. Kütüphanemizde eserin 14. cildi mevcuttur. ISBN 8822247493 (A.VI/2179-14).
- Queens and queenship in Medieval Europe : proceedings of a conference held at King's College London April 1995* / ed. by Anne J. Duggan. — Suffolk : The Boydell Press, 1997. xxii, 357 s. ; 24 cm. ISBN 0851156576 (A.VI/1942).
- RAMÍREZ SÁDABA, JOSÉ LUIS : *Catalogo de las inscripciones cristianas de Merida* / José Luis Ramírez Sádaba ; Pedro Mateos Cruz. — Mérida : Museo Nacional de Arte Romano, 2000. 322, 58 s. : res. ; 21 cm. — (Cuadernos Emeritenses ; 16) (A.VI/2243).
- REICHL, KARL : *Singing the past : Turkic and medieval heroic poetry* / Karl Reichl. — Ithaca ; London : Cornell University, 2000. xiv, 221 s. ; 24 cm. ISBN 0801437369 (A.VI/2095).
- REIMERTZ, STEPHAN : *Çayın kültür tarihi* / Stephan Reimertz ; Almancadan çev. Mustafa Tüzel ; ed. Zehra Aksu Yilmazer. — 1. bsk. — Ankara :

Dost Kitabevi, 1999. 167 s. : res. (kimi rnk.) ; 21 cm. ISBN 9757501743 (A.VI/2276).

RENDA, GÜNSEL : *Padişah portreleri : Mevlânâ Müzesi albümü* / Günsel Renda ; yay. koordinatörü Erdoğan Erol. — [Ankara] : Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1999. 95 s. : rnk. res. ; 35 cm. — (Kültür Bakanlığı Ana yayın numarası ; 2184. Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü yayın no ; 63) ISBN 9755850424 (B.I/2012).

RİFAT OSMAN : *Edirne rehnüması : Edirne şehir kılavuzu* / Rifat Osman ; yay. Ratip Kazancıgil. — Edirne : Trakya Üniversitesi, 1998. 151 s. : res., 1 katl. hrt. ; 24 cm. — (Trakya Üniversitesi Rektörlüğü yayınları no ; 11. Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı yayınları no ; 3) ISBN 9753740115 (A.VI/2007).

Rize Hemşin yöresi Osmanlı mezar taşları ve kitabeleri / yay. haz. Veysel Atacan ; günümüz Türkçesine aktaran Serdar Bekar. — 1. bsk. — Ankara : Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı, 2001. 112 s. ; 20 cm. — (Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı yayın no ; 27) ISBN 9757878200 (A.VI/2145).

ROSSETTI, SERGIO : *Rome : a bibliography from the invention of printing through 1899* / Sergio Rossetti. — [Firenze] : Leo S. Olschki Editore, 2000. xxxi, 275 s. ; 25 cm. — (Biblioteca di Bibliografia Italiana ; 157) İçindekiler: 1.c.: The guide books. Kütüphanemizde eserin 1. cildi mevcuttur. ISBN 8822248236 (A.VI/2193-1).

Römische glaskunst und wandmalerei / hrsg. Michael J. Klein ; mit beiträgen von Michael J. Klein. [et al.] ; vorwort von Gisela Fiedler-Bender. — Mainz am Rhein : Philipp von Zabern, 1999. viii, 160 s. : rnk. res. ; 30 cm. — (Sonderbände der Antiken Welt. Zaberns Bildbände zur Archäologie) ISBN 3805325975 ; ISBN 3805326424 (Museumsausgabe) (B.I/1935).

Der Römische limes in Österreich : führer zu den archäologischen denkmälern / hrsg. H. Friesinger, F. Krinzingler ; redaktion V. Gassner, S. Jilek, A. Stuppner. — Wien : Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1997. 312 s. : res. (kimi rnk.) ; 21 cm. ISBN 3700126182 (A.VI/2383).

Ruptura o continuidad pervivencias pre-islámicas en al-Andalus. — Mérida : Museo Nacional de Arte Romano, 1998. 201 s. ; 21 cm. — (Cuadernos Emeritenses ; 15) (A.VI/2246).

- Rus general Mayewski'nin Doğu Anadolu raporu : Van ve Bitlis vilayetleri askerî istatistiki* / haz. Hamit Pehlivanlı ; tercüme Mehmed Sadık. — Van : Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü, 1997. 210 s. ; 19 cm. — (Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü yayın no ; 4) (A.VI/2251).
- Sadberk Hanım Museum.* — İstanbul : Sadberk Hanım Museum, 1991. 144 s. : rnk. res. ; 24 cm. ISBN 9759545721 (A.VI/2105).
- Sadberk Hanım Museum.* — İstanbul : Sadberk Hanım Museum, 1989. 183 s. : rnk. res. ; 24 cm. (A.VI/2107).
- Sadberk Hanım Museum* / prepared by Çetin Anlağan. [et al.]. — İstanbul : Sadberk Hanım Museum, 1995. 162 s. : rnk. res. ; 22 cm. ISBN 9759545772 (A.VI/2109).
- Sadberk Hanım Müzesi* / haz. Çetin Anlağan. [ve başk.]. — İstanbul : Sadberk Hanım Müzesi, 1995. 162 s. : rnk. res. ; 22 cm. ISBN 9759545764 (A.VI/2108).
- Safahat : milletimizin, dilimizin ve istiklâlimizin şairi Mehmet Âkif Ersoy.* — Ankara : Ankara Büyükşehir Belediyesi Eğitim ve Kültür Dairesi Başkanlığı, 1999. viii, 631 s. ; 20 cm. (A.VI/2378).
- EL-SAGHİR, MOHAMMED : *Das statuenversteck im Luxortempel* / Mohammed El-Saghir. — 2. auflage — Mainz am Rhein : Philipp von Zabern, 1996. 75 s. : res. (kimi rnk.) ; 30 cm. — (Zaberns Bildbände zur Archäologie ; 6) ISBN 3805312598 (B.I/1933).
- SAHİLLİOĞLU, HALİL : *Studies on Ottoman economic and social history* / Halil Sahillioğlu. — İstanbul : IRCICA, 1999. iv, 221 s. ; 24 cm. — (Ottoman History and Civilisation series no ; 3) ISBN 9290630841 (A.VI/1446).
- SAKARYA VE ÇEVRESİ TARİH VE KÜLTÜR SEMPOZYUMU (1 : 22-23 HAZİRAN 1998 : ADAPAZARI) : *I. Sakarya ve çevresi tarih ve kültür sempozyumu (22-23 Haziran 1998)* / ed. Mehmet Alpargu, Enis Şahin. — Adapazarı : Sakarya Üniversitesi, 1999. viii, 314 s. ; 24 cm. (A.VI/944).
- Salâhaddin Eyyûbi ve devri* / haz. Ramazan Şeşen ; takdim eden Ekmeleddin İhsanoğlu. — İstanbul : İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, 2000. xxv, 658 s. ; 24 cm. — (İslam Tarihi serisi ; 1) ISBN 9757874132 (A.VI/2215).

- Sanatta etkileşim : bildiriler = Interactions in art : proceedings / yay. haz. = ed. by Zeynep Yasa Yaman ; çev. ve İngilizce kontroller = translation and English editing Fred Stark. — Ankara : Türkiye İş Bankası, 2000. 297 s. : res. (kimi rnk.) ; 32 cm. ISBN 9756813091 (B.I/1982).*
- SANJIAN, ARA : *Turkey and her Arab neighbours, 1953-1958 : a study in the origins and failure of the Baghdad pact / Ara Sanjian. — Wiltshire : Archive Editions, 2001. xiii, 283 s. ; 26 cm. ISBN 1852078413 (B.I/1953).*
- SAQUETE, JOSE CARLOS : *Las elites sociales de Augusta Emerita / Jose Carlos Saquete. — Merida : Museo Nacional de Arte Romano, 1997. 215 s. : res. ; 21 cm. — (Cuadernos Emeritenses ; 13) Bibliyografya var. (A.VI/2244).*
- SARAÇER, CEVDET : *Tarihsel doku içinde unutulmuş bir kent : Akhilleus - Halys - Kal'a-i Âsümân - Koyunbaba - Akşemsettin - Pir Sultan - Baltacı Mehmet Paşa - Kahraman gönüllü taburları - Beyleroğlu Devleti ile Osmancık / Cevdet Saraçer. — İstanbul : Dört Renk Ltd. Şti., [19??]. 410 s. : res. (kimi rnk.) ; 28 cm. ISBN 9759709201 (B.I/2039).*
- SARAY, MEHMET : *Sovyet tehdidi karşısında Türkiye'nin NATO'ya girişi : III. Cumhurbaşkanı Celâl Bayar'ın hatıraları ve belgeler / Mehmet Saray. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2000. x, 254 s. ; 24 cm. ISBN 9751613868 (A.VI/2121).*
- LO SARDO, EUGENIO : *Tra Greci e Turchi : fonti diplomatiche Italiane sul settecento Ottomano / Eugenio Lo Sardo. — Roma : Consiglio Nazionale Delle Ricerche, 1999. x, 267 s. ; 27 cm. — (Monografie Scientifiche. Serie Scienze Umane e Sociali) ISBN 8880800140 (B.I/2024).*
- SARINAY, YUSUF : *The pontus issue and the policy of Greece : articles / Yusuf Sarınay ; Hamit Pehlivanlı, Abdullah Saydam. — Ankara : Atatürk Research Center, 2000. iii, 109 s. ; 25 cm. ISBN 9751613167 (A.VI/2129).*
- SAYAN, YÜKSEL : *Türkmenistan'daki mimari eserler (XI-XVI. yüzyıl) / Yüksel Sayan. — 1. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 1999. xv, 510 s. : rnk. res. ; 28 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2316. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Sanat Eserleri dizisi ; 248) ISBN 9751722578 (B.I/1949).*

- SAYAR, AHMED GÜNER : *Osmanlıdan Cumhuriyete portre denemeleri / Ahmed Güner Sayar. — İstanbul : Ötüken, 2000. 287 s. ; 20 cm. — (Yayın nu ; 469. Kültür serisi ; 187) ISBN 9754373418 (A.VI/2312).*
- SAYAR, MUSTAFA HAMDİ : *Perinthos-Herakleia (Marmara Ereğlisi) und umgebung : geschichte, testimonien, griechische und lateinische inschriften : mit 86 abbildungen im text, 215 photos auf 51 tafeln, fünf faltkarten und einer falttafel / Mustafa Hamdi Sayar. — Wien : Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1998. 502, [52] s. : res., 5 katl. hrt. ; 30 cm. — (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Denkschriften ; bd. 269. Kleinasiatische Kommission. Veröffentlichungen der Kleinasiatischen Kommission ; 9) ISBN 3700127669 (B.I/2063).*
- SAYIN, ABDURRAHMAN VEFİK : *Tarih-i mâli : kuruluşundan Kanunî döneminin sonuna kadar Osmanlı maliye tarihi (1299-1566) / Abdurrahman Vefik Sayın. — Ankara : Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, 2000. xiv, 137, 41 s. ; 28 cm. — (Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı yayın no ; 2000/356) (B.I/2008).*
- SAYIN, ABDURRAHMAN VEFİK : *Tekâlif kavaidi : Osmanlı vergi sistemi / Abdurrahman Vefik Sayın. — Ankara : Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, 1999. 1, 722 s. ; 28 cm. — (Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı yayın no ; 1999/352) (B.I/2006).*
- SAZ, LEYLA : ANILAR : *19. yüzyıl saray haremi / Leyla Saz ; genel yay. yönetmeni Üstün Akmen ; yay. kurulu Alpay Kabacalı, Ataol Behramoğlu ; yay. koordinatörü Naci Özdağlı. — İstanbul : Cumhuriyet Kitapları, 2000. 202 s. ; 20 cm. ISBN 9756747188 (A.VI/2304).*
- SCALES, PETER C. : *The fall of the caliphate of Córdoba : Berbers and Andalusis in conflict / Peter C. Scales. — Leiden : Brill, 1994. xi, 250, [13] s. ; 25 cm. — (Medieval Iberian Peninsula. Texts and Studies (MIP), ISSN 0076-6100 ; 9) ISBN 9004098682 (A.VI/2278).*
- SCHARLIPP, WOLFGANG - EKKEHARD : *Die frühen Türken in Zentralasien : eine einföhrung in ihre geschichte und kultur / Wolfgang - Ekkehard Scharlipp. — Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1992. xiv, 147 s. ; 22 cm. ISBN 3534116895 (A.VI/2093).*

- SCHAUER, ALEXANDER : *Muslimen und Franken : ethnische, soziale und religiöse Gruppen im Kitab al-tibar des Usama ibn Munqid* / Alexander Schauer. — Berlin : Klaus Schwarz, 2000. 189 s. ; 24 cm. — (Islamkundliche Untersuchungen, ISSN 0939-1940 ; 230) ISBN 3879972826 (A.VI/1994).
- SCHIERING, WOLFGANG : *Minoische Töpferkunst : die bemalten Tongefäße der Insel des Minos* / Wolfgang Schiering. — Mainz am Rhein : Philipp von Zabern, 1998. vii, 254, [80] s. : res. ; 26 cm. — (Kulturgeschichte der Antiken Welt ; 73) ISBN 3805323344 (B.I/1916).
- SCHMIDT, HEIKE C. : *Nefertari : Gemahlin Ramses' II.* / Heike C. Schmidt ; Joachim Willeitner. — Mainz am Rhein : Philipp von Zabern, 1997, c1994. 144 s. : rnk. res. ; 30 cm. — (Sonderhefte der Antiken Welt. Zaberns Bildbände zur Archäologie) ISBN 3805315295 ; ISBN 3805314744 (Sonderhefte der Antiken Welt) (B.I/1929).
- SCHMIEDE, H. ACHMED : "D" "Kitab- ı Dedem Korkut" Destanlarının Dresden nüshası / H. Achmed Schmiede. — 1. bs. — Ankara : Türkiye Diyanet Vakfı, 2000. 196 s., 155 y. ; 24 cm. — (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları ; 300. Fikir Eserleri serisi ; 20) ISBN 9753893566 (A.VI/1393).
- SCHRÖDER, STEPHAN F. : *Katalog der antiken Skulpturen des Museo del Prado in Madrid* / Stephan F. Schröder ; mit Beiträgen von Pilar León, Hourig Sourouzian ; photos von Peter Witte. — Mainz am Rhein : Philipp von Zabern, 1993. . c. : res. ; 31 cm. — (Deutsches Archäologisches Institut Madrid) İçindekiler: bd.1: Die Porträts. Kütüphanemizde eserin 1. cildi mevcuttur. ISBN 3805314469 (B.I/1918-1).
- SCHULZ, JUERGEN : *The printed plans and panoramic views of Venice (1486-1797)* / Juergen Schulz. — Firenze : Leo S. Olschki Editore, 1970. 182 s. : res. ; 30 cm. — (Saggi e Memorie di Storia dell'Arte ; 7) (B.I/2004).
- SCHWARZ, FLORIAN : "Unser Weg schließt tausend Wege ein" : Derwische und Gesellschaft im islamischen Mittelasien im 16. Jahrhundert / Florian Schwarz. — Berlin : Klaus Schwarz, 2000. 270 s. ; 24 cm. — (Islamkundliche Untersuchungen, ISSN 0939-1940 ; 226) ISBN 3879972788 (A.VI/1982).
- SCHWEIBGUT, KARIN : *Individuum und Gesellschaft in der Türkei : Leylâ Erbil's roman tuhaf bir kadın (eine sonderbare Frau)* / Karin

- Schweißgut. — Berlin : Klaus Schwarz, 1999. 134 s. ; 24 cm. — (Islamkundliche Untersuchungen, ISSN 0939-1940 ; 222) ISBN 3879972745 (A.VI/1993).
- Science in islamic civilisation : proceedings of the international symposia : "science institutions in islamic civilisation" & "science and technology in the Turkish and islamic world" / ed. by Ekmeleddin İhsanoğlu, Feza Günergün. — İstanbul : IRCICA, 2000. (v, 289 s. ; 24 cm. — (Studies and Sources on the History of Science series ; 9) ISBN 9290630957 (A.VI/2256).*
- Science, technology and society international symposium : 14-15 April 1999 = Uluslararası bilim, teknoloji ve toplum sempozyumu : 14-15 Nisan 1999 / ed. Hacer Ansal, Deniz Çalışır. — İstanbul : İstanbul Technical University Institute of Social Sciences = İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999. xii, 220 s. ; 24 cm. — (Institute of Social Sciences publication no ; 1) ISBN 9755611614 (A.VI/2084).*
- SEAR, DAVID R. : *Greek coins and their values / David R. Sear. — reprinted — London : Seaby, 2000. 2 c. : res. ; 22 cm. İçindekiler: 1.c.: Europe : coins of Spain, Gaul, Italy, Sicily, the Balkan lands, Greece, the Cyclades and Crete ; also the Celtic issues of Western and Central Europe — 2.c.: Asia and North Africa. ISBN 0713478497 (A.VI/2263).*
- SEFERİS, YORGO : *Kapadokya kaya kiliselerinde üç gün / Yorgo Seferis ; çev. ve fotoğraflar Samih Rifat. — 1. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 1995. 91 s. : rnk. res. ; 21 cm. — (Sanat ; 20) ISBN 975363353X (A.VI/2103).*
- SELVİ, HALUK : *Millî Mücadele'de Erzurum (1918-1923) / Haluk Selvi. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2000. xii, 434 s. ; 24 cm. ISBN 9751613078 (A.VI/1569).*
- SEVÜK, İSMAİL HABİB : *Tuna'dan Batı'ya / İsmail Habib Sevük. — 2. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 2000. xiii, 258 s. ; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 798. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Kültür Eserleri dizisi ; 91) ISBN 9751700434 (A.VI/2030).*
- SHAW, STANFORD J. : *From empire to republic : the Turkish war of national liberation : 1918-1923 a documentary study / Stanford J. Shaw. — Ankara : Turkish Historical Society, 2000. 5 c. 6 c.'te. ; 25 cm. — (Atatürk Supreme Council for Culture, Language and History publications of Turkish Historical Society Serial XVI - No. 84, 84a, 84b, 84c, 84d, 84e) İçindekiler: 1.c.: The rise and fall of the Ottoman*

Empire, 1300-1918 — 2.c.: Turkish resistance to allied occupation, 1318-1920 — 3.c.: From Turkish resistance to the Turkish war of national liberation, 1920-1922 — 4.c.: Final victory : emergence of the Turkish Republic, 1922-1923 — 5.c.: Bibliography, appendices and index. ISBN 9751612284 (tk.) (A.VI/2134).

SIDERAS, ALEXANDER : *Die Byzantinischen Grabreden : prosopographie, datierung, überlieferung 142 epitaphien und monodien aus dem Byzantinischen jahrtausend* / Alexander Sideras. — Wien : Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1994. 536 s. ; 24 cm. — (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Kommission für Byzantinistik. Institut für Byzantinistik U. Neogräzistik D. Universität Wien) ISBN 3700121598 (A.VI/2385).

SIMEON : *Tarihte Ermeniler* / Simeon ; çev. Hrand D. Andreasyan ; yay. haz. Özcan Sapan. — 2. bs. — İstanbul : Çiviyazıları, 1999. 328 s. ; 20 cm. — (Çiviyazıları ; 44/Mjora) ISBN 9758086472 (A.VI/2294).

Les sites archéologiques en Crimée et au caucase- durant l'antiquité tardive et le haut Moyen-Age / textes réunis et présentés Michel Kazanski, Vanessa Soupault. — Leiden : Brill, 2000. x, 302 s. : res. ; 25 cm. — (Colloquia Pontica. Series on the Archaeology and Ancient History of the Black Sea Area, ISSN 1389-8477 ; 5) ISBN 9004117466 (A.VI/1969).

Sivil toplum kuruluşları ve yasalar - etik - deprem : 3 sempozyum / STK sempozyumları 4, 5, 6 : Sivil toplum kuruluşları ve yasal çerçeve (4-5 Nisan 1996, İstanbul) : Sivil toplum kuruluşları ve etik (1-2 Temmuz 1999, İstanbul) : 17 Ağustos depreminden STK'lar olarak neler öğrendik? (12-13 Kasım 1999, İstanbul) / ed. Zeynel Abidin Kızılyaprak. — İstanbul : Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000. 376 s. ; 24 cm. ISBN 9757306665 (A.VI/2068).

SOLA, EMILIO : *Cervantes y la Berbería : Cervantes, mundo Turco-Berberisco y servicios secretos en la época de Felipe II* / Emilio Sola ; José F. de la Peña. — 2. ed. — México : Fondo de Cultura Económica, 1996. 303 s. ; 21 cm. — (Sección de Obras de Historia) ISBN 8437504287 (A.VI/2245).

SOLMAZ, GÜRSOY : *Ortaçağ'da Erzurum-Kars kaleleri* / Gürsoy Solmaz. — Erzurum : Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2000. 139, [8] s. : rnk. res. ; 24 cm. — (Atatürk Üniversitesi yayınları ; 906.

- Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü yayınları ; 12. Araştırma serisi ; 12)
ISBN 975442070X (A.VI/1978).
- SONYEL, SALAHİ R. : *The Assyrians of Turkey victims of major power policy* / Salahi R. Sonyel. — Ankara : Turkish Historical Society, 2001. xi, 226, [53] s. ; 25 cm. — (Atatürk Supreme Council for Culture, Language and History Turkish Historical Society publications Serial VII - No. 168) ISBN 9751612969 (A.VI/2330).
- SORGUN, TAYLAN : *İmparatorluktan Cumhuriyete : Fahrettin Altay Paşa anlatıyor : İmparatorluk, İttihat ve Terakki, Cumhuriyet "1902-1938 üç devrin galerisi"* / Taylan Sorgun ; yay. sorumlusu İlhan Bahar ; yay. yönetmeni Lâtif Uğurtekin. — 2. bsk. — İstanbul : Kamer, 1998. 541, [45] s. : res. ; 20 cm. — (Yayın no ; 120) ISBN 9756946431 (A.VI/2303).
- SOUTHERN, RICHARD W. : *Orta Çağ Avrupasında islam algısı* / Richard W. Southern ; Türkçesi Ahmet Aydoğan. — İstanbul : Yöneliş, 2000. 112 s. ; 21 cm. — (Şarkiyatçılık ; 2) ISBN 9756910216 (A.VI/2311).
- SOYSAL, ÖZER : *Türk kütüphaneciliği* / Özer Soysal. — 1. bs. — Ankara : Kültür Bakanlığı Kütüphaneler Genel Müdürlüğü, 1998-1999. 6 c. : rnk. res. ; 34 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2139, 2147, 2148, 2366, 2367, 2368. Kütüphaneler Genel Müdürlüğü Kütüphanecilik dizisi ; 31) İçindekiler: 1.c.: Geleneksel yapı'dan yeniden yapılanış'a — 2.c.: Belgeler : kütüphane türleri; görevlendirme ilkeleri — 3.c.: Belgeler : derme, derleme, yönetim-yasama-siyaset ve kütüphane, basın'da 'kütüphane' / Anadolu'da 'Milli Kütüphane', 'mevzuat' — 4.c.: Belgeler : yazıtlar / yapı : XI-XVIII. yy. ilk yarı — 5.c.: Belgeler : yazıtlar / yapı : XVIII. yy. ilk yarı - XIX. yy. ilk çeyrek — 6.c.: Belgeler : yazıtlar / yapı : XIX. yy. ilk çeyrek - XX. yy. ilk çeyrek. ISBN 9751720249 (tk.) (B.I/2009).
- SÖNMEZ, ŞİNASI : *Eğitim ve siyasette Hasan-Âli Yücel* / Şinasi Sönmez. — 1. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 2000. xi, 171 s. ; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2440. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Kültür Eserleri dizisi ; 264) ISBN 9751723884 (A.VI/2041).
- SÖZEN, GÜROL : *Bulutların altındaki uygarlık Anadolu* / Gürol Sözen ; Redaksiyon Asya Çağlar. — İstanbul : Türkiye İş Bankası, 2000. 253 s. : rnk. res. ; 32 cm. — (Genel yayın no ; 505. Sanat dizisi ; 70) ISBN 9754582521 (B.I/1936).

- SÖZEN, METİN : *Bir imparatorluğun doğuşu : Topkapı / Metin Sözen* ; yay. danışmanı Nevin Kurtay ; yay. haz. Behice Funda. — İstanbul : Hürriyet, 1998. 230, [9] s. : res. (kimi rnk.) ; 31 cm. ISBN 9753140096 (B.I/2038).
- SÖZEN, METİN : *Geleneksel Türk el sanatları / Metin Sözen* ; Şemsi Güner ; yay. haz. Behice Funda. — İstanbul : Hürriyet, 1998. 225 s. : rnk. res. ; 31 cm. ISBN 9753140126 (B.I/2045).
- STAATLICHE MUSEEN ZU BERLIN : *Die antikensammlung : Altes Museum Pergamonmuseum / Staatliche Museen zu Berlin* ; hrsg. Brigitte Knittmayer, Wolf-Dieter Heilmeyer ; autoren Sylvia Brehme. [et al.] ; photos Eva-Maria Borgwaldt. [et al.]. — [Mainz am Rhein] : Philipp von Zabern, 1998. 292 s. : rnk. res. ; 24 cm. ISBN 3805324499 (A.VI/1958).
- STAATLICHE MUSEEN ZU BERLIN VORDERASIATISCHES MUSEUM : *Die stempelsiegel im Vorderasiatischen Museum / Staatliche Museen zu Berlin Vorderasiatisches Museum* ; von Liane Jakob-Rost ; mit einem beitrage von Iris Gerlach. — Mainz : Philipp von Zabern, 1997. 118 s. : res. ; 23 cm. ISBN 3805320299 ; ISBN 380532345X (Museumsausgabe) (A.VI/1981).
- La stampa a Firenze 1471-1550 : omaggio a Roberto Ridolfi / catalogo a cura di D. E. Rhodes.* — Firenze : Leo S. Olschki Editore, 1984. 55, [20] s. : res. ; 24 cm. — (Ministero per I Beni Culturali e Ambientali. Biblioteca Riccardiana - Firenze) ISBN 8822232534 (A.VI/2178).
- STEINHART, MATTHIAS : *Töpferkunst und meisterzeichnung : attische Wein- und ölgefäße aus der sammlung zimmermann / Matthias Steinhart.* — Mainz : Philipp von Zabern, 1996. 168 s. : res. ; 30 cm. ISBN 3805318960 (B.I/1919).
- STIBBE, CONRAD M. : *Das andere Sparta / Conrad M. Stibbe* ; aus dem niederländischen von Herbert Post. — Mainz am Rhein : Philipp von Zabern, 1996. 316 s. : res. ; 26 cm. — (Kulturgeschichte der Antiken Welt ; 65) ISBN 3805318049 (B.I/1928).
- STILLMAN, YEDIDA KALFON : *Arab dress : a short history : from the dawn of Islam to modern times / Yedida Kalfon Stillman* ; ed. by Norman A. Stillman. — Leiden : Brill, 2000. xxxiii, [68] s. : res. ; 25 cm. — (Themes in Islamic Studies, ISSN 1389-823X ; 2) ISBN 9004113738 (A.VI/1964).

- Studi albanologici Balcanici, Bizantini e orientali* / in onore di Giuseppe Valentini. — Firenze : Leo S. Olschki Editore, 1986. xxxviii, 502 s. ; 26 cm. — (Studi Albanesi. Studi e Testi ; 6) ISBN 8822233905 (B.I/2000).
- Studi e ricerche nella biblioteca e negli archivi Vaticani in memoria del cardinale Giovanni Mercati (1866-1957)* / raccolti a cura di Lamberto Donati. — Firenze : Leo S. Olschki - Editore, 1959. viii, 360 s. ; 32 cm. (B.I/1992).
- Studies in historical geography and biblical historiography : presented to Zecharia Kallai* / ed. by Gershon Galil, Moshe Weinfeld. — Leiden : Brill, 2000. xii, 281 s. ; 25 cm. — (Supplements to Vetus Testamentum, ISSN 0083-5889 ; 81) ISBN 9004116087 (A.VI/1971).
- Sufism, music and society in Turkey and the Middle East : papers read at a conference held at the Swedish Research Institute in Istanbul, November 27-29, 1997* / ed. by Anders Hammarlund, Tord Olsson, Elisabeth Özdalga. — İstanbul : Swedish Research Institute in Istanbul, 2001. 168 s. : res. ; 28 cm. — (Swedish Research Institute in Istanbul Transactions, ISSN 1100-0333 ; 10) ISBN 0700711481 (B.I/2025).
- SUNUCU, YILMAZ : *Uşak rehberi : dünü, bugünü, yarınıyla.* / Yılmaz Sunucu. — [y.y.] : Sunucu, [2000?]. yak. 170 s. : rnk. res. ; 27 cm. (B.I/2055).
- ŞAHİN, NURAN : *Zeus'un Anadolu kültleri* / Nuran Şahin. — İstanbul : Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2001. x, 253 s. : res. ; 27 cm. — (Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Monografi dizisi ; 2) ISBN 9757078085 (B.I/1984).
- Şehzade Bayezid "Şâhî" hayatı ve divanı* / haz. Filiz Kılıç. — 1. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 2000. xvi, 308 s. ; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2386. Yayınlar Dairesi Başkanlığı 1000 Temel Eser dizisi ; 169) ISBN 9751724309 (A.VI/2024).
- ŞENŞEKERCİ, ERKAN : *Türk devriminde Celal Bayar (1918-1960)* / Erkan Şenşekerci ; yay. ve genel yay. yönetmeni M. Faruk Bayrak ; genel yay. koordinatörü Cahit Akın. — 1. bsk. — İstanbul : Alfa, 2000. 335 s. ; 21 cm. — (Alfa yayınları ; 720. Siyaset dizisi ; 27) ISBN 9753163878 (A.VI/2268).

- ŞİMŞİR, BİLÂL N. : *Şehit diplomatlarımız (1973-1994)* / Bilâl N. Şimşir. — 1. bs. — Ankara : Bilgi, 2000. 2 c. ; 24 cm. — (Bilgi yayınları / özel dizi ; 37) ISBN 9754949247 (tk.) (A.VI/2205).
- TABANELLI, MARIO : *Studi sulla chirurgia Bizantina : paolo di egina* / Mario Tabanelli. — Firenze : Leo S. Olschki Editore, 1964. x, 158 s. ; 26 cm. — (Biblioteca della "Rivista di Storia delle Scienze Mediche e Naturali" ; 13) (B.I/1998).
- TAKÎYÜDDÎN : *Takîyüddîn'in optik kitabı : ışığın niteliği ve görmenin oluşumu = Kitâbu nûr-i hadakati'l-ebâr ve nûr-i hadîkati'l-enzâr* / Takîyüddîn ; [haz.] Hüseyin Gazi Topdemir. — 1. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 1999. xvi, 367 s. ; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2245. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Osmanlı Eserleri dizisi ; 5) ISBN 9751721431 (A.VI/2014).
- TALGHARİZADEH, SAYED M. BAGHER : *Die risala fi l-hudut (die abhandlung über die entstehung) von Sadr ad-Din Muhammad Ibn Ibrahim a-Şirazi (1572-1640) : mit übersetzung und erläuterung* / Sayed M. Bagher Talgharizadeh. — Berlin : Klaus Schwarz, 2000. 242 s. ; 24 cm. — (Islamkundliche Untersuchungen, ISSN 0939-1940 ; 229) ISBN 3879972818 (A.VI/1988).
- TAMALIO, RAFFAELE : *La memoria dei Gonzaga : repertorio bibliografico Gonzaghesco 1473-1999* / Raffaele Tamalio. — [Firenze] : Leo S. Olschki Editore, 1999. xvii, 303 s. ; 24 cm. — (Biblioteca di Bibliografia Italiana ; 158) ISBN 8822248112 (A.VI/2181).
- TAMKOÇ, GÜNSELİ : *Vejetaryen Türk mutfağı = Vegetarian Turkish cooking* / Günseli Tamkoç ; çev. Tülin Özen, Mehmet Özen. — Ankara : Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü, 2000. 100 s. ; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2516. Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü yayınları ; 309. Maddi Kültür dizisi ; 28) ISBN 9751725461 (A.VI/2209).
- TANÖR, BÜLENT : *Osmanlı - Türk anayasal gelişmeleri (1789-1980) (OTAG)* / Bülent Tanör ; kitap ed. Korkut Tankuter. — 4. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 1999. 457 s. ; 21 cm. — (Yapı Kredi yayınları Cogito ; 69) ISBN 9753636881 (A.VI/2092).
- TANÖR, BÜLENT : *Türkiye'de kongre iktidarları (1918-1920)* / Bülent Tanör. — 1. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 1998. 366 s. ; 24 cm. — (Tarih ; 3) ISBN 9753638655 (A.VI/2096).

- Tanzimat'tan Cumhuriyet'e modernleşme sürecinde eğitim istatistikleri 1839-1924* / haz. Mehmet Ö. Alkan. — Ankara : Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000. xxxix, 323 s. ; 29 cm. — (Tarihi istatistikler dizisi ; 6) ISBN 9751925339 (B.I/2010).
- Tarih boyunca Anadolu'da doğal âfetler ve deprem semineri : 22-23 Mayıs 2000 : Bildiriler.* — İstanbul : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 2001. viii, 319 s. ; 24 cm. (A.VI/2369).
- Tarış incir, üzüm, pamuk, zeytin-zeytinyağı Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri tarihi* / proje yöneticisi Zeki Arıkan. — İzmir : [TARİŞ], 1993. xi, 583 s. : res. ; 24 cm. (A.VI/2104).
- TAYDAŞ, NİHAT : *Reşat Nuri Güntekin'in oyun yazarlığı* / Nihat Taydaş. — 1. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 2000. x, 169 s. ; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2383. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Kültür Eserleri dizisi ; 255) ISBN 9751723841 (A.VI/2031).
- TAYLOR, ALAN R. : *İsrail'in doğuşu : 1897-1947 siyonist diplomasinin analizi* / Alan R. Taylor ; Türkçesi Mesut Karaşahan. — İstanbul : Pınar, 2000. 144 s. ; 21 cm. — (Pınar yayınları ; 57. Tarih, Hatırat, Biyografi ; 3) ISBN 9753520212 (A.VI/2285).
- DE TCHIHATCHEF, PIERRE : *İstanbul ve Boğaziçi* / Pierre De Tchihatchef ; çev. Ali Berktaş ; yay. haz. Hamdi Can Tuncer. — İstanbul : Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000. xxiv, 221 s. : 1 katl. hrt. ; 21 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları ; 97) ISBN 975333124X (A.VI/2059).
- Tefsirin dünü ve bugünü sempozyumu (22-23 Ekim 1992).* — Samsun : Ondokuz Mayıs Üniversitesi ; Samsun İlim Yayma ve Eğitim Vakfı, 1992. xi, 225 s. ; 23 cm. (A.VI/2156).
- TEKİN, MEHMET : *Hatay tarihi* / Mehmet Tekin. — 1. bsk. — Ankara : Atatürk Kültür Merkezi, 2000. ix, 308 s. : res. ; 23 cm. — (Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi yayını ; 231) ISBN 9751613639 (A.VI/2009).
- TEKİN, OĞUZ : *Yapı Kredi koleksiyonu Bizans sikkeleri = Byzantine coins the Yapı Kredi collection* / Oğuz Tekin. — 1. bsk. = 1. ed. — İstanbul : Yapı Kredi, 1999. 224, xxvii s. : lev. ; 30 cm. ISBN 9750800230 (B.I/1961).
- TEKİN, OĞUZ : *Yapı Kredi koleksiyonu Grek ve Roma sikkeleri = Greek and Roman coins the Yapı Kredi collection* / Oğuz Tekin ; yay. haz. Şennur Şentürk. — 1. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 1994. 261, lxxvii s. : lev. ; 31

- cm. — (Yapı Kredi Para Koleksiyonları ; 2) ISBN 9757967019 (B.I/1960).
- TEKİN, ŞİNASI : *Eski Türklerde yazı, kâğıt, kitap ve kâğıt damgaları / Şinasi Tekin* ; baskıya haz. R. Tüba Çavdar. — İstanbul : Eren, 1993. 136 s. : 1 katl. hrt. ; 24 cm. ISBN 9757622265 (A.VI/2334).
- Temel eğitim : bilim, eğitim ve toplumsal gelişme.* — Ankara : Türkiye Bilimler Akademisi, 1997. v, 79 s. ; 24 cm. — (Bilimsel Toplantı serileri ; 8) (A.VI/2161).
- Le terrorisme du PKK.* — Ankara : Ministère des Affaires Etrangères, 1998. 46 s. ; 27 cm. ISBN 9757307475 (B.I/2017).
- TERZİ, ARZU T. : *Hazine-i Hassa Nezareti / Arzu T. Terzi.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2000. xxvi, 187, [8] s. ; 25 cm. — (AKDITYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; XIV. Dizi - Sa. 24) ISBN 9751612543 (A.VI/2329).
- TEZCAN, MAHMUT : *Türk yemek antropolojisi yazıları / Mahmut Tezcan.* — Ankara : Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü, 2000. xii, 148 s. : rnk. res. ; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2515. Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü yayınları ; 307. Maddi Kültür dizisi ; 27) ISBN 975172547X (A.VI/2216).
- Tıp tarihi / ed. Paul Lewis ; çev. Nilgün Güdücü ; yay. haz. Behice Funda.* — [İstanbul] : Hürriyet, 1998. 191 s. : rnk. res. ; 31 cm. ISBN 9753140088. (B.I/2042).
- TİTE-A5 kataloğu.* — Ankara : Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2001. vi, 241 s. ; 24 cm. ISBN 9754824258 (A.V/9002-5).
- Tod und jenseits im glauben der völker / hrsg. von Hans - Joachim Klimkeit ; autoren dieses bandes Jakob Ozols. [et al.].* — 3. unv. aufl. — Wiesbaden : Otto Harrassowitz, 1993. 200 s. ; 20 cm. ISBN 3447019484 (A.VI/2094).
- TOKLUOĞLU, CEYLAN : *Türklerde yönetim kültürü : Özbekistan, Türkmenistan, Azerbaycan örnekleri / Ceylan Tokluoğlu , Bülent Arıcı* ; Proje yöneticisi Ayşe Ayata. — 1. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 2000. x, 243 s. ; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2432. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Kültür Eserleri dizisi ; 260) ISBN 9751723612 (A.VI/2019).

- Towns and their territories between late antiquity and the early middle ages* / ed. by G. P. Brogiolo, N. Gauthier, N. Christie. — Leiden : Brill, 2000. xvii, 403 s. ; 25 cm. — (The Transformation of the Roman World. A Scientific Programme of the European Science Foundation, ISSN 1386-4165 ; 9) ISBN 9004118691 (A.VI/1966).
- Trade and production in premonetary Greece : acquisition and distribution of raw materials and finished products : proceedings of the 6th international workshop, Athens 1996* / ed. by Carole Gillis, Christina Risberg, Birgitta Sjöberg. — Jonsered : Paul Åströms, 2000. 119 s. ; 21 cm. — (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature. Pocket-book ; 154) (A.VI/2230).
- Les traditions apocalyptiques au tournant de la chute de Constantinople : actes de la table ronde d'Istanbul (13-14 Avril 1996)* / éd. par Benjamin Lellouch, Stéphane Yerasimos. — İstanbul ; Paris : Institut Français d'Etudes Anatoliennes Georges-Dumézil d'Istanbul ; L'Harmattan, 1999. 192 s. ; 24 cm. — (Varia Turcica ; 33) ISBN 2738484778 (A.VI/2242).
- TRENDALL, A. D. : *Rotfigurige vasen aus unteritalien und Sizilien : ein handbuch* / A. D. Trendall ; übersetzt von Norbert P. Kunisch. — Mainz am Rhein : Philipp von Zabern, 1990. 343 s. : res. ; 23 cm. — (Kulturgeschichte der Antiken Welt ; 47) ISBN 3805311117 (A.VI/1957).
- TUĞLACI, PARS : *Çağdaş Türkiye / Pars Tuğlacı*. — İstanbul : Cem Yayınevi, 1987-1990. 3 c. : res. ; 28 cm. (B.I/380).
- TUNCER, HÜNER : *19. Yüzyılda Osmanlı - Avrupa ilişkileri (1814-1914)* / Hüner Tuncer. — 1. bsk. — Ankara : Ümit, 2000. 163 s. ; 24 cm. — (Ufuk dizisi ; 116) ISBN 9757115975 (A.VI/1945).
- TUNCER, ORHAN CEZMİ : *Anadolu Kümbetleri / Orhan Cezmi Tuncer*. — Ankara : Sevinç Matbaası, 1986-1992. 3 c. : res. ; 33 cm. İçindekiler: 1.c.: Selçuklu dönemi — 2.c.: Beylikler ve Osmanlı dönemi : Kayseri iline kadar — 3.c.: Beylikler ve Osmanlı dönemi. (B/9733).
- TUNCER, ORHAN CEZMİ : *Diyarbakır camileri : mukarnas geometri, orantı / Orhan Cezmi Tuncer*. — [Diyarbakır] : Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, 1996. 352 s. : res. ; 33 cm. — (Kültür ve Sanat yayınları) (B.I/1940).

- TUNCER, ORHAN CEZMİ : *Diyarbakır evleri* / Orhan Cezmi Tuncer. — [Diyarbakır] : Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, 1999. 574 s. : rnk. res. ; 33 cm. — (Kültür ve Sanat yayınları) (B.I/1941).
- TURAL, SADIK : *Auf dem weg der weisen* / Sadık Tural ; übersetzt von Tahsin Aktaş, Sami Aydın. — Ankara : Das Präsidium des Atatürk Kulturzentrums, 2000. 224 s. ; 20 cm. — (Hoher Rat der Institution Atatürk. Atatürk Kulturzentrum Publikation ; 250. Auszüge aus der Türkischen Kultur serie ; 70) ISBN 9751614309 (A.VI/2379).
- TURAL, SADIK : *Die sentimentalität, die aus der geschichte in das epos fließt* / Sadık Tural ; übersetzt von Binnaz Baytekin. — 4. auflage. — Ankara : Vorstand des Atatürk Kulturzentrums, 2000. 217 s. ; 20 cm. — (Atatürk Hochinstitut. Publikation des Atatürk Kulturzentrums ; 237. Serie der Bilder der Türkischen Kultur ; 65) ISBN 9751614120 (A.VI/2377).
- TURANLI, TUFAN : *Denizlerimizdeki tarih : Türkiye'nin sualtı hazineleri* / Tufan Turanlı ; İngilizce'den çev. Bahar Öcal Düzgören. — 1. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi Yayınları, 1999, c1998. 175 s. : rnk. res. ; 34 cm. ISBN 9753639325 (B.I/1841).
- TŪSĪ, NA SĪR AL-DĪN : *Contemplation and action : the spiritual autobiography of a muslim scholar* / Nasir al-Din Tusi ; a new ed. and English translation by S. J. Badakhchani. — London : I. B. Tauris ; The Institute of Ismaili Studies, 1999. xiii, 86, [22] s. ; 22 cm. A new edition and English translation of sayr wa suluk by S. J. Badakhchani. ISBN 1860645232 (A.VI/2337).
- TOTAL, OSMAN : *Toplu konut alanlarında biçimsel yapının mekan dizimi yöntemiyle değerlendirilmesi Eskişehir örneği* / Osman Tatal. — Eskişehir : Anadolu Üniversitesi Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi, 2001. xviii, 140 s. ; 24 cm. — (Anadolu Üniversitesi yayınları ; 1262. Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi yayınları ; 3) ISBN 9750600118 (A.VI/2372).
- TŪMER, GŪNAY : *Dinler tarihi* / Günay Tümer , Abdurrahman Küçük. — gözden geçirilmiş ve gnlş. 3. bsk. — Ankara : Ocak, 1997. xvii, 504 s. ; 24 cm. ISBN 9754220220 (A.VI/2325).
- TŪREYEN, MEHMET N. : *Ūniversite yapıları = University buildings* / Mehmet N. Tureyen ; yay. koordinatörü = publishing coordinator Işık Ezber. — 1. bsk. = 1. ed. — İzmir : Dokuz Eylül, 1999. 175 s. : res. (kimi rnk.) ; 30 cm. ISBN 9756981237 (B.I/2044).

- TÜRK - ALMAN PSİKİYATRİ KONGRESİ (4 : 5-9 EYLÜL 2000 : ANTALYA) : IV.
Türk - Alman psikiyatri kongresi : göç ve kişilik = IV. Deutsch - Türkischer psychiatriekongress : migration und persönlichkeit / yay. =
 hrsg. Suna Taneli, Eckhardt Koch, Yeşim Taneli. — Bursa : TAP-DER ;
 DTGPP, 2000. 97 s. ; 24 cm. ISBN 9756958251 (A.VI/2374).
- Türk Deniz Kuvvetleri 2000= Turkish Naval Forces 2000 / ed. Cem*
 Gürdeniz, Erdoğan Yüceliş. — 2. bsk. — [Ankara] : [Deniz Kuvvetleri
 Komutanlığı], 2000. 159 s. : rnk. res. ; 16 cm. ISBN 9754901609
 (A.VI/2260).
- Türk deniz Kuvvetleri'nin bir portresi : açık denizlere doğru = A portrait of*
Turkish navy : towards blue waters / proje koordinatörü ve ed. = project
 coordinator and ed. Cem Gürdeniz. — 1. bsk = 1. ed. — Ankara : Deniz
 Kuvvetleri Komutanlığı = Turkish Navy Command, 2000. 119 s. : rnk.
 res. ; 27 cm. ISBN 9754091684 (B.I/2016).
- Türk halk ezgileri / haz. Ahmet Çakır, Mehmet Öcal, Tanju Ozanoğlu. —*
 Ankara : Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme
 Genel Müdürlüğü, 2000. . c. ; 28 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ;
 2491. Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü
 yayınları ; 305. Halk Müziği ve Oyunları dizisi ; 21) ISBN 9751725135
 (B.I/2027).
- TÜRK HALK KÜLTÜRÜ ARAŞTIRMA SONUÇLARI SEMPOZYUMU (2 : 16-18
 ARALIK 1998 : ANKARA) : II. *Türk halk kültürü araştırma sonuçları*
sempozyumu bildirileri : 16-18 Aralık 1998 Ankara. — Ankara : Kültür
 Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü,
 2000. xi, 378 s. : rnk. res. ; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2413.
 Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü yayınları ;
 295. Seminer, Kongre Bildirileri dizisi ; 61) ISBN 9751724759
 (A.VI/1832).
- Türk kültüründe Tire / yay. haz. Mehmet Şeker. — 1. bsk. — Ankara :*
 Türkiye Diyanet Vakfı, 1994. 197, [79] s. : res. ; 24 cm. — (Yayın no ;
 134. Sempozyumlar - Paneller serisi ; 3) ISBN 9753891350 (A.VI/2167).
- Türkçede anlamdaş ve karşıt kelimeler sözlüğü / haz. Pars Tuğlacı. —*
 İstanbul : Sermet Matbaası, 1967. 140 s. ; 20 cm. — (Pars yayınları ; 6)
 (A.III/2113).

- TÜRKER, HASAN : *Türk devrimi ve basın (1922-1925)* / Hasan Türker ; yay. koordinatörü Işık Ezber. — 1. bsk. — İzmir : Dokuz Eylül, 2000. viii, 258 s. ; 21 cm. — (Tarih ; 8) ISBN 975698130X (A.VI/2266).
- Türkiye arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)* / ed. Oktay Belli. — İstanbul : İstanbul Üniversitesi, 2000. xvi, 447 s. : rnk. res. ; 447 s. — (İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü yayın no ; 4242) ISBN 9754045720 (B.I/2037).
- T.C. Kültür Bakanlığı yayın kataloğu 1952-1999* / haz. Mehmet Toprak. — 1. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 2000. x, 470 s. ; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2445. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Başvuru Eserleri dizisi ; 66) ISBN 9751724279 (A.VI/2022).
- Türkiye Cumhuriyeti tarihi - I* / Durmuş Yalçın. [ve başk.]. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2000. . c. ; 24 cm. Kütüphanemizde eserin 1. cildi mevcuttur. ISBN 9751613795 (A.VI/2133-1).
- Türkiye Cumhuriyeti'nin 75. yılında bilim "bilanço 1923-1998" ulusal toplantısı.* — Ankara : Türkiye Bilimler Akademisi, 1999-2000. 2 c. 4 c.te. ; 24 cm. — (TÜBİTAK Matbaası ; 409) (A.VI/2164).
- Türkiye Cumhuriyeti'nin 75. yılında TÜBA konferansları I.* — Ankara : Türkiye Bilimler Akademisi, 1999. 59 s. ; 24 cm. İçindekiler: Cumhuriyet döneminde Türkiye'de bilim / Bahattin Baysal — Cumhuriyet döneminde Türkiye'de bilime toplu bir bakış ve gelecek hakkında beklentiler / Erdal İnönü. (A.VI/2160).
- Türkiye emek piyasasının yapısı ve işsizlik* / Hacer Ansal. [ve başk.]. — İstanbul : Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000. vi, 239 s. ; 24 cm. ISBN 9757306703 (A.VI/2083).
- Türkiye maliye bibliyografyası (1995-1999)* / proje yöneticisi Hasan Hüseyin Bayraklı. — 1. bs. — Afyon : Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2001. . c. ; 24 cm. — (Afyon Kocatepe Üniversitesi yayın no ; 35) Kütüphanemizde eserin 2. cildi mevcuttur. ISBN 9757150339 (A.VI/2257-2).
- Türkiye'de bunalım ve demokratik çıkış yolları : proje raporu* / yay. haz. Ayşe Keskalan, Gökçen Özümit. — Ankara : Türkiye Bilimler Akademisi, 1998. vii, 349 s. ; 24 cm. — (TÜBİTAK Matbaası ; 423) (A.VI/2159).
- Türkiye'de çalışma yaşamı bibliyografyası* / proje ekibi Zeynep Bastem. [ve başk.] ; proje danışmanı Didar Bayır ; yay. haz. Filiz Aslan. — İstanbul :

- Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000. viii, 320 s. ; 24 cm. ISBN 9757306797 (A.VI/2080).
- Türkiye’de çevrenin ve çevre korumanın tarihi sempozyumu : 7-8 Nisan 2000 İstanbul Teknik Üniversitesi Maçka Sosyal Tesisleri : bildiri metinleri /* yay. haz. Zeynep Boratav. — İstanbul : Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000. xii, 256 s. ; 24 cm. ISBN 9757306711 (A.VI/2074).
- Türkiye’de ilk ve orta öğrenim düzeyinde tarih öğretiminin yeniden yapılandırılması : atölye 1 : 2-3 Aralık 2000 ODTÜ Kongre ve Kültür Merkezi, Ankara /* proje sorumluları Ülkü Özen, Hülya Hatipoğlu. — İstanbul : Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000. viii, 144 s. ; 24 cm. ISBN 9757306827 (A.VI/2079).
- Türkiye’de sosyal bilimlerin gelişmesi ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi sempozyumu : bildiriler : 24-26 Nisan 1996 Ankara /* yay. haz. Sekine Karakaş. — Ankara : Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1998. 447 s. ; 24 cm. — (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yayınları, ISSN 1300-6940) (A.VI/2375).
- TÜRKOĞLU, PAKİZE : *Tonguç ve enstitüleri /* Pakize Türkoğlu ; yay. haz. Selahattin Özpabalıyıklar. — 1. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 1997. 619 s. : res. ; 24 cm. — (Cumhuriyet ve Türkiye) ISBN 9753637187 (A.VI/2088).
- UĞUR, NECDET : *İsmet İnönü /* Necdet Uğur ; yay. haz. Ömer Çendeoğlu. — 2. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 1995. 62, [21] s. : res. ; 24 cm. ISBN 9753632495 (A.VI/2089).
- Uludağ Üniversitesinde Bursa ile ilgili yapılan lisansüstü tezler ve özetleri /* haz. Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı. — Bursa : Uludağ Üniversitesi, 2001. 351 s. ; 24 cm. — (Uludağ Üniversitesi yayınları yayın no ; 1-023-0329) ISBN 9756958324 (A.VI/2366).
- Uluslararası Bosna-Hersek konferansı (20-23 Ekim 1994-Ankara).* — Ankara : Ankara Büyükşehir Belediyesi Eğitim ve Kültür Daire Başkanlığı, 1996. 450, [14] s. : res. ; 28 cm. — (Ankara Büyükşehir Belediyesi Eğitim ve Kültür Daire Başkanlığı Konferans serisi ; 1) ISBN 9757374011 (B.I/2060).
- ULUSLARARASI TARİH KONGRESİ (3 : 9-11 ARALIK 1999 : [İSTANBUL] : *Üçüncü uluslararası tarih kongresi : tarih yazımı ve müzecilikte yeni*

yaklaşımlar : küreselleşme ve yerelleşme / İngilizce tebliğleri çev. Gül Evrim ; yay. haz. Zeynel Abidin Kızılyaprak. — İstanbul : Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000. 2 c. ; 24 cm. İçindekiler: 1. kitap: Tarih yazımında yeni yaklaşımlar : küreselleşme ve yerelleşme — 2. kitap: Müzecilikte yeni yaklaşımlar : küreselleşme ve yerelleşme. ISBN 9757306770 (tk.) (A.VI/2078).

ULUSLARARASI TÜRK-İSLAM BİLİM VE TEKNOLOJİ TARİHİ KONGRESİ (1 : 14-18 EYLÜL 1981 : İSTANBUL) : *I. Uluslararası Türk-islam bilim ve teknoloji tarihi kongresi 14-18 Eylül 1981 : bildiriler = I. international congress on the history of Turkish-islamic science and technology 14-18 September 1981 : proceedings. — İstanbul : [yayl.y.], 1981. 5 c. ; 21 cm. İçindekiler: 1.c.: Temel bilimler tarihi = History of basic sciences — 2.c.: Tıp-diş hekimliği-eczacılık tarihi = History of medicine-pharmacy dental medicine — 3.c.: Yapı teknolojisi-mühendislik tarihi = History of engineering-building technology — 4.c.: Türk doğu ve batı ilişkileri = Turkish relations with the east and the west — 5.c.: Genel konferanslar, çağrılı bildiriler ve sosyal faaliyetler = General lectures, invited papers and social activities. (A.VI/2231).*

ULUSLARARASI TÜRK KÜLTÜRÜ KONGRESİ (4 : 4-7 KASIM 1997 : ANKARA) : *Uluslararası dördüncü Türk kültürü kongresi bildirileri, 4-7 Kasım 1997, Ankara / yay.haz. Azize Aktaş Yasa, İmran Baba. — Ankara : Atatürk Kültür Merkezi, 1999-2000. 3 c. ; 24 cm. — (AKDITYK Atatürk Kültür Merkezi yayını ; 188, 229, 239. Kongre ve Sempozyum Bildirileri dizisi ; 14, 19) ISBN 9751614457 (A.VI/637).*

ULUSLARARASI TÜRKOLOJİ KONGRESİ (1 : 12-14 ARALIK 1998 : PRİZREN) : *I. Uluslararası türkoloji kongresi bildirileri (Prizren - 12-14 Aralık 1998) / yay. haz. Nimetullah Hafız. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2001. ix, 294 s. ; 24 cm. ISBN 9751614007 (A.VI/2122).*

UMUR, SUHA : *Osmanlı padişah tuğraları / Suha Umur. — İstanbul : Cem, 1980. 327 s. ; res. (kimi rnk.) ; 28 cm. (B.I/1954).*

URSAVAŞ, ALİ SAİP : *Kilikya dramı ve Urfa'nın kurtuluş savaşları / Ali Saip Ursavaş ; çev. Hüseyin Işık. — Ankara : Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 2000. v, 164 s. ; 24 cm. — (Genelkurmay Basım Evi yayını numarası ; 2000/120) ISBN 9754091692 (A.VI/1995).*

- UYAR, HAKKI : *Tek parti dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi / Hakkı Uyar.*
— 2. bs. — İstanbul : Boyut, 1999. 400 s. ; 23 cm. — (Boyut Kitapları. Araştırma dizisi ; 11) ISBN 9755211446 (A.VI/2316).
- ÜÇ İZMİR. — 1. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 1992. 439 s. : rnk. res. ; 28 cm. ISBN 9753631073 (B.I/1965).
- ÜNAL, MEHMET ALİ : *XVI. yüzyılda Çemişgezek sancağı / Mehmet Ali Ünal.*
— Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1999. xiii, 319 s. : tab., 3 katl. hrt. ; 25 cm. — (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları XIV. Dizi - Sa. 18) ISBN 9751609577 (A.VI/2110).
- ÜNAL, ŞEREF : *Avrupa insan hakları sözleşmesi : insan haklarının uluslararası ilkeleri / Şeref Ünal.* — Ankara : TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu, 2001. xviii, 556 s. ; 24 cm. — (TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu yayınları no ; 89) ISBN 9757479802 (A.VI/2207).
- ÜNAYDIN, RUŞEN EŞREF : *Diyorlar ki / Ruşen Eşref Ünaydın ; haz. Semseddin Kutlu.* — 3. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 2000. xxviii, 356 s. ; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 613. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Kültür Eserleri dizisi ; 43) ISBN 9751724163 (A.VI/2034).
- Üniter devletin önemi. — [y.y.] : Milli Değerleri Koruma Vakfı, 2000. 48 s. ; 22 cm. (A.VI/2227).
- VATIN, NICOLAS : *Les cimetières dans la ville : statut, choix et organisation des lieux d'inhumation dans Istanbul intra muros / Nicolas Vatin , Stéphane Yerasimos.* — İstanbul ; Paris : Institut Français d'Études Anatoliennes Georges Dumézil ; Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien Maisonneuve, Jean Maisonneuve Successeur, 2001. x, 270 s. : res. ; 30 cm. + 2 katl. hrt. — (Varia Turcica ; 35) ISBN 2906053600 (B.I/2056).
- VİRMİÇA, RAİF : *Kosova'da Osmanlı mimari eserleri / Raif Virmişça.* — 1. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 1999. 2 c. : rnk. res. ; 29 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2271. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Osmanlı Eserleri dizisi ; 13) Kütüphanemizde eserin 1. cildi mevcuttur. ISBN 9751721911 (tk.) (B.I/1950-1).
- WAITE, A. E. : *A short lexicon of alchemy / A. E. Waite.* — Edmonds : The Alchemical Press, 1990. 43 s. ; 22 cm. ISBN 1558181644 (A.VI/2142).

- WAITE, ARTHUR EDWARD : *The hermetic and alchemical writings of "Paracelsus" the great* / Arthur Edward Waite. — Montana : Kessinger Publishing Company, [19??]. xvi, 396 s. ; 27 cm. ISBN 0922802181 (B.I/1922).
- WAITE, ARTHUR EDWARD : *Three famous alchemists : Raymund Lully, Cornelius Agrippa, Theophrastus Paracelsus* / Arthur Edward Waite ; Lewis Spence, W. P. Swainson. — Montana : Kessinger Publishing Company, [19?]. 186 s. ; 27 cm. ISBN 092280284X (B.I/1923).
- WALKER, PAUL E. : *Abū Ya'qūb al-Sijistānī : intellectual missionary* / Paul E. Walker. — London : I. B. Tauris ; The Institute of Ismaili Studies, 1996. xv, 132 s. ; 22 cm. — (The Institute of Ismaili Studies. Ismaili Heritage series ; 1) ISBN 1860642944 (A.VI/2339).
- WALKER, PAUL E. : *Hamīd al-Dīn al-Kirmānī : Ismaili thought in the age of al-Hakim* / Paul E. Walker. — London : I. B. Tauris ; The Institute of Ismaili Studies, 1999. xiv, 168 s. ; 22 cm. — (The Institute of Ismaili Studies. Ismaili Heritage series ; 3) ISBN 1860643213 (A.VI/2338).
- Water resources in the Arabian Peninsula 1921-1960* / ed. Anita L. P. Burdett. — [London] : Archive Editions, 1998. 2 c. ; 25 cm. İçindekiler: 1.c.: Bahrain, Qatar, Trucial States, Muscat and Oman, Saudi Arabia — 2.c.: Kuwait. ISBN 1852077956 (tk.) (A.VI/2006).
- WEITZMANN, KURT : *Die Byzantinische buchmalerei des 9. und 10. Jahrhunderts* / Kurt Weitzmann. — Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1996. 2 c. : res. ; 32 cm. — (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse Denkschriften ; bd. 243, 244. Veröffentlichungen der Kommission für Schrift- und Buchwesen des Mittelalters ; reihe IV. Monographien ; bd. 2 - teil 1, 2) İçindekiler: v.1: Nachdruck der ausgabe Berlin 1935 — v.2: Addenda und appendix. ISBN 3700122314 (B.I/1988).
- White book : Turkey*. — [Ankara] : Ministry of National Defense, 2000. v, 138 s. : rnk. res. ; 29 cm. ISBN 9759513870 (B.I/1979).
- WIJSMAN, HENRI J. W. : *Valerius Flaccus Argonautica, book VI : a commentary* / Henri J. W. Wijsman. — Leiden : Brill, 2000. xii, 307 s. ; 25 cm. — (Mnemosyne. Bibliotheca Classica Batava. Supplementum Ducentiesimum Quartum, ISSN 0169-8958 ; 204) ISBN 9004117180 (A.VI/1973).

WOODWARD, DAVID : *Catalogue of watermarks : in Italian printed maps ca 1540-1600* / David Woodward. — [Firenze] : Leo S. Olschki Editore, 1996. 204 s. : res. ; 25 cm. — (Biblioteca di Bibliografia Italiana ; 141) ISBN 8822244095 (A.VI/2184).

World bibliography of translations of the Holy Qur'an in manuscript form / compiled by Mustafa Nejat Sefercioğlu ; ed. and introduction by Ekmeleddin İhsanoğlu. — İstanbul : IRCICA, 2000. . c. ; 24 cm. — (Bibliography on the Holy Qur'an ; 2) İçindekiler: 1.c.: Turkish, Persian and Urdu translations excluded. Kütüphanemizde eserin 1. cildi mevcuttur. ISBN 9290631023 (A.VI/2254-1).

YALÇIN, E. SEMİH : *Atatürk : hayatı, düşünceleri ve kişiliği* / E. Semih Yalçın , Ali Güler. — Ankara : Berikan, 2000. 3 c. : rnk. res. ; 25 cm. İçindekiler: 1.c.: 1881 Selânik - 1918 İstanbul — 2.c.: 1919 Samsun - 1938 Dolmabahçe — 3.c.: Yankıları, ilkeleri, kişiliği. ISBN 9758308092 (tk.) (A.VI/2047).

YALÇINKAYA AKYÜZ, MÜNEVVER : *Okul öncesi eğitim kurumlarında örgüt iklimi ve iş doyumunu* / Münevver Yalçinkaya Akyüz. — İzmir : Ege Üniversitesi Eğitim Fakültesi, 2000. xi, 166 s. ; 24 cm. — (Ege Üniversitesi Eğitim Fakültesi yayınları no ; 2) ISBN 9754834601 (A.VI/2004).

Yapı Kredi sikke koleksiyonu sergileri = Coin collection exhibitions / yay. haz. Şennur Aydın. — İstanbul : Yapı Kredi, 1994-1995. 4 c. : rnk. res. ; 29 cm. İçindekiler: 1.c.: Kudret ve hüner : sikke'nin iki yüzü = Power and skill : the two faces of a coin — 2.c.: Doğu-batu arası bir gökkuşağı : Selçuklu sikkeleri = A rainbow linking east and west : coins of the Seljuks — 3.c.: Asya'dan Anadolu'ya inen rüzgâr : beylikler dönemi sikkeleri = The wind blowing from Asia to Anatolia : an exhibition of Beylik period coins — 4.c.: Saltanatın iki yüzü : yazı ve tuğra = Heads and tails : the two faces of sovereignty. (B.I/1975).

YARDIMCI, MEHMET : *Hekimhanlı Esiri* / Mehmet Yardımcı. — Ankara : Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü, 2000. 352 s. ; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2486. Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü yayınları ; 300. Halk Edebiyatı dizisi ; 59) ISBN 9751725143 (A.VI/2212).

Yaşamları ve yapılarıyla Osmanlılar ansiklopedisi / yay. yönetmeni Ekrem Çakıroğlu ; yay. kurulu Ali Birinci. [ve başk.] ; Redaksiyon Tamer

Erdoğan, Mustafa Koç, Ömer Faruk Şerifoğlu. — İstanbul : Yapı Kredi, 1999. 2 c. : res. (kimi rnk.) ; 29 cm. İçindekiler: 1.c.: Aba-kal — 2.c.: Kalzün. ISBN 9750800710 (tk.) (B.I/1969).

YAZICIOĞLU, AVNİ : *Birinci Dünya ve İstiklâl Savaşı Gâzi'si Cerrah Yazıcıoğlu Tayyâr Efendi ve anıları* / Avni Yazıcıoğlu. — İstanbul : [yayl.y.], 1999. viii, 168 s. ; 24 cm. ISBN 9759416301 (A.VI/2155).

Yazmadan basmaya : Müteferrika, Mühendishane, Üsküdar / haz. Turgut Kut, Fatma Türe. — İstanbul : Yapı Kredi, 1996. 148 s. ; 29 cm. (B.I/1964).

7 numaralı mühimme defteri (975 - 976 / 1567 - 1569) <özet - transkripsiyon - indeksi / yay. haz. Hacı Osman Yıldırım.[ve başk.] ; baskıya haz. Murat Şener, Salih Dutoğlu. — Ankara : Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1998-1999. 4 c. ; 28 cm. — (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı ; 37. Dîvân-ı Hümayûn Sicilleri dizisi ; V) ISBN 9751922275 (tk.) (B.I/1747).

YETKİN, SABRİ : *İzmir Esnaf ve Ahali Bankası'ndan Egebank'a (1928-2000)* / Sabri Yetkin , Erkan Serçe. — İstanbul : Egebank, 2000. 256 s. : res. (kimi rnk.) ; 31 cm. (B.I/1938).

YILDIRIM, NURAN : *İstanbul Darülaceze müessesesi tarihi* / Nuran Yıldırım. — İstanbul : Darülaceze Vakfı, 1996. xxiii, 415 s. : res. ; 22 cm. ISBN 9759496704 (A.VI/2168).

YILDIZ, İSMAİL : *Alâiye Beyliği ve Güleğendeki Kaygusuz Abdal (Alâaddin Gaybî Bey)* / İsmail Yıldız. — Alanya : [yayl.y.], 2000. 375, xiii s. : res. ; 20 cm. ISBN 975939670X (A.VI/2229).

21. yüzyıla girerken tarihe dostça bakış : Türk - Ermeni ilişkileri uluslararası sempozyumu / yay. haz. Berna Türkdöğen. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2000. vii, 315 s. : res. (kimi rnk.) ; 25 cm. ISBN 975161290X (A.VI/2117).

YÜCEER, SAİME : *Milli Mücadele yıllarında Ankara-Moskova ilişkileri* / Saime Yüceer. — Bursa : Ekin Kitabevi, 1997. ix, 329 s. ; 20 cm. ISBN 9757338096 (A.VI/2232).

ZAHLHAAS, GISELA : *Aus noahs arche : tierbilder der sammlung mildenberg aus fünf jahrtausenden* / Gisela Zahlhaas. — Mainz : Philipp von Zabern, 1996. 196 s. : res. (kimi rnk.) ; 24 cm. — (Prähistorische Staatssammlung München Museum für vor- und Frühgeschichte) ISBN 3805319053 (A.VI/1959).

- ZANKER, PAUL : *Pompeji : stadtbild und wohngeschmack* / Paul Zanker. — Mainz am Rhein : Philipp von Zabern, 1995. 238 s. : res. (kimi rnk.) ; 23 cm. — (Kulturgeschichte der Antiken Welt ; 61) ISBN 3805316852 (A.VI/1979).
- ZE'EVİ, DROR : *Kudüs : 17. yüzyılda bir Osmanlı sancağında toplum ve ekonomi* / Dror Ze'evi ; çev. Serpil Çağlayan ; yay. haz. Aşen Anadol, Hamdi Can Tuncer. — İstanbul : Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000. viii, 237 s. ; 21 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları ; 92) ISBN 9753331207 (A.VI/2061).
- ZEHIROĞLU, AHMET MİCAN : *Antik çağda Doğu Karadeniz* / Ahmet Mican Zehiroğlu ; yay. haz. Hüseyin Demirel. — İstanbul : Çiviyazıları, 2000. 136 s. : res. ; 20 cm. — (Çiviyazıları ; 86. Mjora ; 25) ISBN 975808686X (A.VI/2309).
- Zeugma yalnız değil! : Türkiye'de barajlar ve kültürel miras* / yay. haz. Esra Fanuscu Özden ; redaksiyon Nihal Boztekin. — İstanbul : Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000. vi, 193 s. ; 24 cm. ISBN 9753330762 (A.VI/2077).
- ZOLLI, PAOLO : *Bibliografia dei dizionari specializzati Italiani del XIX secolo* / Paolo Zolli. — Firenze : Leo S. Olschki Editore, 1973. 149 s. ; 25 cm. — (Biblioteca di Bibliografia Italiana ; 74) (A.VI/2182).

B. DERGİLER

- Acta Archaeologica. Academiae Scientiarum Hungaricae LI, 1-4 (1999-2000).
- Acta Asiatica 80 (20001).
- Acta Ethnographica Hungarica XLIV, 3-4 (1999).
- Acta Historiae Artium. Academiae Scientiarum Hungaricae XL, 3-4 (1998).
- Acta Orientalia. Academiae Scientiarum Hungaricae LIII, 1-4 (2000).
- Acta Poloniae Historica LXXXII (2000).
- Adalya III (1998); IV (1999-2000).
- Afāq al-Taqafa wa al-Turāt III, 11-12 (1996); IV, 13-15 (1996); IV, 16 (1997); V, 17-19 (1997); V, 20-21 (1998); VI, 22-23 (1998); VI, 24 (1999); VII, 25-26 (1999); VII, 27-28 (2000); VIII, 29-31 (2000).

- Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi II, 2 (2001).
- Akademik Araştırmalar Dergisi 2 (1999); 3 (1999-2000); 4-6 (2000); 7-8 (2000-2001).
- Alba Regia: Annales Musei Stephani Regis XXVII (1998); XXVIII (1999).
- Alt-Orientalische Forschungen XXVIII, 1 (2001).
- The American Historical Review CV, 5 (2000); CVI, 1-2 (2001).
- American Journal of Archaeology CIV, 4 (2000); CV, 1-2 (2001).
- American Schools of Oriental Research. Bulletin 320 (2000); 321 (2001).
- Amme İdaresi Dergisi XXXIII, 3-4 (2000).
- Ana Dili: Dil ve Edebiyat Dergisi 20 (2001).
- Ana Dili: Dil ve Eğitim Dergisi 21 (2001).
- Anadolu Araştırmaları (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi) XV (1999).
- Anadolu Sanat Dergisi 11 (2001).
- Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi I, 2 (2000).
- Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi X, 1 (2000).
- Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi (Prof. Dr. Güneri Ergülen'in Haurasına Armağan) XVI, 1-2 (2000).
- Anas (Museo Nacional de Arte Romano de Merida) 6 (1993).
- Anatolica XXVII (2001).
- Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi 36, I-II (2001).
- Anayurttan Atayurda Türk Dünyası 20 (2000).
- Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XLI (2000).
- Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi LV, 3 (2000).
- Annales: Histoire, Sciences Sociales LV, 6 (2000); LVI, 1 (2001).
- Annales d'Histoire et d'Archéologie 8-9 (1997-1998).
- Annali (Istituto Universitario Orientale) LVIII, 3-4 (1998).
- Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa serie IV, quaderni 1-2 (1999); serie IV, III, 1-2 (1998); quaderni 2 (1998).
- The Annual of the British School at Athens 95 (2000).
- Annual Report of the Department of Antiquities for the Year 1992; 1993.

- Anthropology Today XVI, 6 (2000); XVII, 1-2 (2001).
- Antike Welt XXII, sondernummer (1991).
- Araştırma Dergisi (Atatürk Üniversitesi) 23 (1996); 24 (1997); 25 (1999).
- Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan XXXII (2000).
- Archaeological Reports for 46 (1999-2000).
- Archäologischer Anzeiger 3-4 (2000); 1 (2001).
- Archeologia Classica LI, 1 (1999-2000).
- Archiv für Orientforschung XLIV-XLV (1997-1998); Register Assyriologie und Bibliographie Mesopotamien s. 611-762; XLVI-XLVII (1999-2000); Register Assyriologie und Bibliographie Mesopotamien s. 510-650.
- Archiv Orientální LXIX, 1 (2001).
- Arkeoloji ve Sanat 98-99 (2000).
- Arkhaiologike Ephemeris 138 (1999).
- Ars Decorativa 17 (1998); 18 (1999); 19 (2000).
- Ars Orientalis XXX (2000).
- Asian and African Studies IX, 1-2 (2000).
- Askerî Tarih Belgeleri Dergisi 111-112 (2001).
- Askerî Tarih Bülteni 50 (2001).
- Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi XVI, 47-48 (2000).
- Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Bülteni XIII, 38 (2000).
- Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 14 (1999).
- Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi 16 (2001).
- Atatürk Yolu VI, 22 (1998).
- Atatürkçü Düşünce 77-79 (2000); 80-84 (2001).
- Athenaeum 1 (2001).
- Atiqot XXXIX (2000); XL (2001).
- Avrasya Dosyası 136-137 (2000); 138-142 (2001).
- Avrasya Etüdüleri 18 (2000); 19 (2001).
- Ayın Tarihi Ekim-Kasım-Aralık (2000); Ocak-Şubat-Mart (2001).
- Belgelerle Türk Tarihi Dergisi: Dün/Bugün/Yarın 45-47 (2000); 48-51 (2001).

- Belleten LXIV, 240-241 (2000).
- Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 80 (1999).
- Biblica LXXXI, 4 (2000); LXXXII, 1 (2001).
- Bibliotheca Orientalis LVII, 5-6 (2000); LVIII, 1-2 (2001).
- Bildung und Wissenschaft (Education and Science) 4 (2000).
- Bilge VII, 27 (2000); VII, 28 (2001).
- Bilig 16-17 (2001).
- The Bodleian Library Record XVII, 1-2 (2000).
- Bolletino di Archeologia 35-36 (1995).
- The British School at Athens. Annual Report of Council 1999-2000.
- British School at Athens. Newsletter 4 (2000).
- Bulletin (Fondation Max van Berchem) 14 (2000).
- Bulletin de Correspondance Hellénique CXXIII, 2 (1999); CXXIV, 1 (2000).
- Bulletin de la Société d'Histoire et d'Archéologie de Genève XXIX (1999).
- Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire LXIX (1998).
- Bulletin d'Études Orientales LI (1999).
- Bulletin of the National Museum of Ethnology XXV, 2-3 (2000).
- Bulletin of the School of Oriental and African Studies LXIV, 1 (2001).
- Bulletin et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris XII, 3-4 (2000).
- Byzantine and Modern Greek Studies XXIV (2000).
- Byzantinische Forschungen XXVI (2000).
- Byzantinische Zeitschrift XCIII, 2 (2000).
- Byzantinoslavica LX, 2 (1999).
- Byzantion LXX, 2 (2000).
- Cahiers de Civilisation Médiévale XLIII, 172 (2000); XLIV, 173 (2001).
- Les Cahiers de Tunisie 173-175 (1996); 176 (1997).
- Central Asiatic Journal XLV, 1 (2001).
- Cultura Antiqua LII, 9-12 (2000); LIII, 1-4 (2001).
- Çağdaş Yerel Yönetimler IX, 4 (2000).

- Çorum Çevre Dergisi 3 (1997); 4-5 (1998); 7-8 (2000).
Deltio Kentrou Mikrasiatikon Spoudon XIII (1999-2000).
Deniz Kuvvetleri Dergisi 579 (2000); 580 (2001); özel ek.
Dışişleri Güncesi Eylül-Aralık (2000).
Dîvân İlmî Araştırmalar 8 (2000).
Doğu Batı: Düşünce Dergisi 8-13 (2000); 14 (2001).
Dönemeç 48 (2000); 49, 52-53 (2001).
EKEV Akademi Dergisi II, 2-3 (2000).
East European Quarterly XXXIV, 4 (2000); XXXV, 1 (2001).
Ege Coğrafya Dergisi; Aegean Geographical Journal 11 (2000).
Eko Pol: Ekonomi Politika Kültür ve Sanat 6-8 (2000); 9 (2001).
The Encyclopaedia of Islam 179-180 (2000); 181-182 (2001).
Encyclopédie de l'Islam X, 173-174 (2000).
Enformasyon Bülteni 71 (2001).
Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi 16 (2000).
Ethnology XXXIX, 3-4 (2000).
Études Balkaniques XXXVI, 3-4 (2000).
Expedition XLII, 3 (2000).
The Florida Anthropologist LIII, 2-4 (2000); LIV, 1 (2001).
Fornvännen: Journal of Swedish Antiquarian Research 95, 1-4 (2000).
GAP Review 14 (2000).
Genava XLVIII (2000).
Germania LXXVIII, 2 (2000).
Godishnik na Sofiiskiya Universitet "Sv. Kliment Ohridski" İstoricheski
Fakultet LXXXIV-LXXXV, LXXXVIII (1999); LXXXIX-XC (2000).
Gökbayrak VI, 38 (2000).
A Greek and Arabic Lexican 6 (2001).
Gurbansoltan Eje 11-12 (2000); 2-4 (2001).
Güneyde Kültür 119 (2000).
Haber Bülteni (Türkiye Harp Malûlü Gaziler Şehit Dul ve Yetimleri
Derneği) 21 (2001).

- Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi= Hacettepe University Journal of Faculty of Letters XVII, 2 (2000).
- Hadashot Arkheologiyot 112 (2000).
- Hamdard Islamicus XXIII, 4 (2000); XXIV, 1 (2001).
- Harvard Journal of Asiatic Studies LX, 2 (2000).
- Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens LXIX, 3-4 (2000); LXX, 1 (2001).
- Hindistan'a Bakış Aralık (2000); Ocak-Mayıs (2001).
- Historical Abstracts LI, A/4 - B/4 (2000).
- Historical Research LXXIV, 183-184 (2001).
- L'Homme; Revue Française d'Anthropologie 157-159 (2001).
- İLESAM Haber Bülteni 52 (2000).
- İçel Kültürü 56-61 (1998).
- International Bibliography of Historical Sciences LXV (1996).
- International Journal of Anthropology XV, 3-4 (2000).
- International Journal of Middle East Studies XXXII, 4 (2000), XXXIII, 1-2 (2001).
- Iran: Journal of the British Institute of Persian Studies XXXVIII (2000).
- Iraq LXII (2000).
- Der Islam LXXVII, 2 (2000).
- Islamic Law and Society VIII, 1 (2001).
- Islamic Studies XXXIX, 4 (2000).
- İsrail'den Haberler 19(2000).
- İstanbul 36 (2001).
- İstoričeski Pregled LV, 1-6 (1999).
- Jandarma Eğitim Dergisi 16 (2000); 17 (2001).
- Journal Asiatique 288, 2 (2000).
- Journal of Arab Historians 51 (1994-1995); 57 (1999); 58 (2000).
- Journal of Archaeological Science XXVIII, 1-4 (2001).
- Journal of Asian Civilizations XXIII, 1-2 (2000).
- Journal of Asian History XXXIV, 2 (2000).

- The Journal of Hellenic Studies CXX (2000).
- Journal of Islamic Studies XII, 1-2 (2001).
- Journal of Palestine Studies XXIX, 4 (2000); XXX, 1 (2000).
- Journal of American Oriental Society CXX, 2-4 (2000).
- Journal of the Economic and Social History of the Orient XLIII, 4 (2000); XLIV, 1 (2001).
- Journal of the Pakistan Historical Society XLVIII, 4 (2000); XLIX, 1 (2001).
- The Journal of the Royal Anthropological Institute. Incorporating MAN VI, 4 (2000); VII, 1 (2001).
- Journal of the Royal Asiatic Society XI, 1 (2001).
- Journal of Turkish Studies = Türklük Bilgisi Araştırmaları XXIV, 2-3 (2000).
- Kara Harp Okulu Bilim Dergisi. XI, 1 (2001).
- Kardaşlık: Kültür Sanat Edebiyat ve Folklor Dergisi 9 (2001).
- Keesing's Record of World Events XLVI, 10-12 (2000); XLVII, 1-3 (2001).
- Kerkük 29 (2001).
- Kiryat Sefer LXIX, 2 (1999); LXX, 3-4 (2000); index LXX (1999).
- Kubbealtı Akademi Mecmûası 1-2 (2001).
- Kulturchronik 5-6 (2000); 1-2 (2001).
- Levant XXXIII (2001).
- Levêltâri Kôzlemények LXXI, 1-2 (2000).
- Livres et Revues d'Italie XLI, 1-2 (1998).
- Macedonian Review XXIII, 3-4 (2000).
- Madrider Mitteilungen XLI (2000).
- Mahtumkulu Divanı 1 (1995); 2-3 (1996); 4-5 (1997); 6 (1998); 7-9 (2000); 10-11 (2001).
- Maliye Dergisi 121-123 (1996); 124-126 (1997); 127-129 (1998); 130-132 (1999); 133-135 (2000); 136 (2001).
- Manisa 16 (1998); 17-18 (1999); 19 (2000).
- Manuscripta Orientalia VI, 3-4 (2000); VII, 1 (2001).
- Mediterraneans 10 (1997).
- Mésogeios 1-2 (1998); 3-6 (1999); 7-10 (2000); 11 (2001).

- The Metropolitan Museum of Art. Bulletin LVIII, 3-4 (2001).
- The Middle East Journal LV, 1 (2001).
- Middle East Studies Association. Bulletin XXXIV, 2 (2000).
- Middle Eastern Studies XXXVII, 1-2 (2001).
- Milli Eğitim Vakfı Dergisi 50 (2000).
- Milliyet Sanat 495-504 (2001).
- Mimarlık 295-296 (2000); 297-298 (2001).
- Mitteilungen (Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes) 150-151 (2001).
- Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung CXIII (1998); CXIV (1999).
- Müteferrika 17-18 (2000).
- Near Eastern Archaeology LXIII, 23 (2000).
- New Perspectives on Turkey 23 (2000).
- Numen: International Review for the History of Religions XLVIII, 1-2 (2001).
- OCIS News 27-28 (2000-2001).
- Olba II, 1-2 (1999); III (2000); IV (2001).
- Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 10 (1998).
- Orientalia LXX, 1 (2001).
- Oriente Moderno XVIII (LXXIX), 3 (1999); XIX (LXXX), 1-2 (2000).
- Orkun 35-40 (2001).
- Osmanlı Araştırmaları XX (2000).
- Österreichische Osthefte XLII 3-4 (2000).
- Österreichische Zeitschrift für Volkskunde LIV, 103, 4 (2000); LV, 104, 1 (2001).
- Perceptions: Journal of International Affairs VI, 1-2 (2001).
- Praktika tes en Athenais Arkhaiologikes Eteireias 153 (1998).
- Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland CXXIX, 1-2 (1999).
- Pusula 46 (2000); 47 (2001).
- Pyrenae 30 (1999).

- Quarterly West 52 (2001).
- Rassegna Storica del Risorgimento LXXXVII, IV (2000).
- Reallexikon für Antike und Christentum 152 (2000), suppl. I, 5-8 (2001).
- Report of the Department of Antiquities, Cyprus (2000).
- Review. Fernand Braudel Center XXIII, 4 (2000); XXIV, 1 (2001).
- Revue des Études Byzantines LVIII (2000).
- Rivista degli Studi Orientali LXXIII, 1-4 (1999); supplement LXXIII, 1-2 (1999).
- Ruperto Carola 3 (2000).
- Russia and the Moslem World 5(95), 10-12 (100-102) (2000); 1-4 (103-106) (2001).
- Sanat Dünyamız 68-70 (1998); 71-74 (1999); 75-78 (2000).
- Sayıştay Dergisi 35 (1999); 36-37 (2000).
- Schweizerisches Landesmuseum 108 (1999).
- Science Journal of Army Academy 1 (2001).
- Silâhli Kuvvetler Dergisi 367-368 (2001); Hava Kuvvetleri özel sayısı 368 (2001).
- Society for the Study of the Crusades and the Latin East. Bulletin 20 (2000).
- Sosyal Bilimler Dergisi (Afyon Kocatepe Üniversitesi) II, 2 (2001).
- Sosyal Bilimler Dergisi= Journal of Social Science (Fırat Üniversitesi) IX, 1 (1999); X, 1 (2000).
- Sosyal Bilimler Dergisi (Süleyman Demirel Üniversitesi) 2 (1996); 3 (1998); 4 (1999).
- Speculum: A Journal of Medieval Studies LXXV, 3-4 (2000); LXXVI, 1-2 (2001).
- Studi Micenei ed Egeo-Anatolici XLII, 2 (2000).
- Studia Orientalia 91, 93 (2000).
- Studime Historike LIV (XXXVII), 1-2 (2000).
- Südosteuropa Mitteilungen XL, 4 (2000).
- Syria LXXVI (1999).
- Századok CXXXIV, 6 (2000); CXXXV, 1-2 (2001).

- TÜBA-AR: Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi= Turkish Academy of Sciences Journal of Archaeology 2 (1999); 3 (2000).
- TÜRKSOY: Türk Dünyası Kültür, Sanat, Haber ve Araştırma Dergisi 2-3 (2001).
- Tarbiz: A Quarterly for Jewish Studies LXIX, 2-3 (2000).
- Tarih: Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi 168 (2000); 169-174 (2001).
- Tarih Dergisi (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi) 36 (1995-2000).
- Tarih Enstitüsü Dergisi (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi) 16 (1998).
- Tarih ve Toplum XXXV, 205-209 (2001).
- Tel Aviv: Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University XXVII, 2 (2000).
- Thraco-Dacica XIX, 1-2 (1998), XX, 1-2 (1999).
- Toplumsal Tarih XIV, 83-84 (2000); XV, 85-86 (2001).
- Toyo Bunko Nenpo 11.
- The Toyo Gakuho: The Journal of the Research Department of the Toyo Bunko LXXXII, 2-3 (2000).
- Törtanelmi Szemle 3-4 (1999).
- The Tōyōshi-Kenkyū: The Journal of Oriental Researches LIX, 3 (2000); LIX, 4 (2001).
- Trakya Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Dergisi I, 1 (2000).
- Turcica: Revue d'Études Turques XXXII (2000).
- Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi 1 (2000).
- Türk Dili 587 (2000); 589-590 (2001).
- Türk Dünyası Araştırmaları 130-131 (2001).
- Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi IV (2000).
- Türk Hukuk Enstitüsü Dergisi 57-58 (2000); 59-60 (2001).
- Türk Kültürü 452 (2000), 453-458 (2001).
- Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi 2-3 (2000). 4 (2001).
- Türk Yurdu VI (12-13) (1917); VII (14) (1918).
- Türk Yurdu XX, 160 (2000); XXI, 161-166 (2001).
- The Turkish Studies Association. Bulletin XXIV, 1 (2000).

- Türkiye Diyanet Vakfı Haber Bülteni 69 (2000); 70 (2001).
Türkiye Günlüğü 63 (2000); 64 (2001).
Türkmenistanda Bilim ve Teknika 11-12 (2000); 1-4 (2001).
Türkoloji Dergisi X (1992); XII (1997); XIII (2000).
Ugarit-Forschungen XXXI (1999).
Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi XII, 1 (1999); XIII, 1 (2000).
Ural-Altische Jahrbücher XVI (1999-2000).
Vestnik Drevney İstorii 4 (235) (2000); 1 (236) (2001).
Voprosi İstorii 11-12 (2000); 1-5 (2001).
Die Welt des Islams XLI, 1 (2001).
Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes LIX (2000).
Wörterbuch der Mythologie 34.
The Yale Review LXXXVIII, 4 (2000); LXXXIX, 1-2 (2001).
Yapı 230-235 (2001).
Yeni Avrasya 1-2, 6 (2000); 7-8 (2001).
Yeni Avrasya Stratejileri 4-5 (2000).
Yeni Türkiye 35-36 (Avrupa Birliği Özel Sayısı I-II) (2000); 37-38 (Ermeni Sorunu Özel Sayısı I-II) (2001).
Yenises 61-62, 64 (2001).
Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft (ZDMG) CL, 1-2 (2000).
Yörtürk 34 (2000); 35-36 (2001).
Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie XC, 2 (2000); XCI, 1 (2001).
Zeitschrift für Kulturaustausch L, 4 (2000); LI, 1 (2001).
Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 133-134 (2000).
Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte LVII, 4 (2000).
Zion LXV, 4 (2000); LXVI, 1 (2001).

İngilizce Özetler:

VELİ SEVİN AYNUR ÖZFİRAT: *Hakkari Steles: Warrior-Shepherds in Eastern Anatolia, A Preliminary Note* (pp. 501-518)

Thirteen stone steles were recovered in 1998 from the north flank of the medieval citadel situated in the center of the city of Hakkâri. The steles, which range in height from 0.70 m to 3.10 m, were worked on only one face. Eleven of the steles depict males, nude except for a codpiece. A wide belt encircles their waists, suspended from which is a short, curved dagger, all identical. The figures each hold a vessel, clearly made from a skin, in both of their hands. A variety of artifacts and figures-metal weaponry, such as axes, daggers, knives, and spears, wild game animals, like mountain goats and deer, and human figures-are also worked on the surface of the steles. Noteworthy is the depiction of dome-shaped tents, typical of steppe dwellers. Two of the steles are assumed to have belonged to females, because they display characteristics of a different type.

The Hakkâri steles were sculpted by different hands, but they follow the guidelines of a common iconography. The steles belonged to a powerful ruling elite who resided in these tents. The typological properties of the weapons, such as the axes and daggers, permit the steles to be assigned to the second half of the second millenium B.C.

The occurrence in ancient Anatolia and the Near East of these kinds of stones is rather rare. By contrast, hundreds of specimens have been recovered on the Eurasian steppes that derive from the long interval between the third millenium B.C. and A.D. twelfth century. In particular and despite the great time gap, the anthropomorphic grave stones of the Göktürk era in Central Asia represent a close parallel due to the vessels being held in both hands.

ÖZDEMİR KOÇAK: *During the month of June 1999, we examined some Bronze Age pottery held in the Kastamonu and Sinop Museums. The materials analyzed may be classed into three main groups* (pp. 519-527)

1. Ribbed vessels with flared rims.
2. Shallow vessels
3. Bell-shaped drinking cups

Securely dated specimens of similar character have been recovered for Groups 1 and 2 at Beycesultan, Troy, Tarsus, İkiztepe and Alacahöyük from the Early and Middle Bronze Age and for Group 3 at Boğazköy, Kültepe, İkiztepe, Yümüktepe, Karaoğlan, Alişar, Beycesultan, Alacahöyük, Karahöyük (Konya province), and Ahlatlıbel from the Transitional Period.

The color of the body and slip of nearly all the vessels is a light brown. The clay contains a heavy concentration of grit aggregate. In every instance, the composition of the material includes fine sand lime. Another distinct property of the vessels is the rare appearance of burnishing and the fact that it has been subjected to wear.

In conclusion, it is proposed that these vessels should be attributed to the Transitional period.

MUZAFFER DEMİR: *A Reconsideration of Pericles' Black Sea Campaign* (pp. 529-540)

The Black Sea Campaign (probably in 436-5 B.C.) undertaken by Pericles (495-29 B.C.), the *strategos* of Athens, constituted a momentous event for Athens in the Classical Age (454-04 B.C.). The only source to transmit observations regarding this campaign is that by Plutarch (A.D. 50-120), the ancient Greek biographer. Two recent studies on this campaign have been executed by H. B. Mattingly and G. R. Tsatskhladze. Mattingly claims, contrary to Plutarch, that no colony was founded at Sinop by the Athenians as an outcome of this campaign. Tsatskhladze, for his part, presents a more clear-cut assessment and suggests that the observations transmitted by Plutarch reflected the orations made by Athenians in defense of the Hellenic League in the 4th century and, thus, may be fabrications. In contradistinction to these views, the present writer argues that, by weighing the internal political developments of Athens at the moment the campaign was being prepared, Plutarch's views may gain a measure of truth. Moreover, the political and economic power of Athens was at its peak at this time and the psychology of the day that was based on an awareness of this power stimulated mass support for an ideology of expansion and the conquest of such places as Egypt, Sicily, and Carthage. Pericles resisted succumbing to the spirit of adventure-seeking, which would lead to the unnecessary loss of human life and money. He may have embarked on the Black Sea campaign, whose realization was relatively easier task, in order to

make a demonstration of strength and with the intention of calming the emotional fervor of the Athenians.

BİNNUR GÜRLER: *A Lagynos from Ayaklıkırı in the District of Tire (Aydın Province)* (pp. 541-546)

Structural remains have been discovered in connection with the necropolis area, the tumuli, and the settlements of antiquity in the environs of Ayaklıkırı, Hasançavuşlar, Kurşak, Kumtepe, and Darmara to the west of the administrative center of Tire district. The *lagynos* (inventory no. 779) in the Tire Museum was found in the village of Ayaklıkırı and presented as a gift to the museum.

The earliest of the specimens of the white ground ceramics common in B.C. 2nd century that have been found at Pergamum derive from the first half of the 2nd century B.C. while those of Ephesus are dated to ca. B.C. 200. The shards belonging to vessels at Ephesus with this kind of decoration are attributed to ca. B.C. 200. No specimen bearing a dating earlier than the beginning of the B.C. 2nd century has been recovered at any of the other centers. The earliest example of white ground ceramics is a water jug (*hydria*) recovered at Metropolis and dated by a coin ascertained to derive from the second quarter of B.C. 3rd century.

Certain elements of the decoration of the *lagynos* exhibit a parallel with that on the body of an urn of *pyxis* form recovered at Metropolis and that on two shards of a *lagynos* at Samos, a Pergamum import. The Pergamum imports have occurred as finds at various centers. The *lagynos* form originates in eastern Greece. At least two places where it was manufactured in the Mediterranean are known. One of these produced a great number of forms such as *kraters* and *pyxides* of high quality with bases. The area in which this form was disseminated suggests that the place of manufacture was at Pergamum or in the vicinity. Shards of a *lagynos* similar in form and decoration may be frequently encountered in Pergamum. This kind of white ground ceramics was also exported to Olbia from Pergamum.

The form of the *lagynos* find from Abaklıkırı in Tire displays late characteristics and, based on the features of the decoration and on dated specimens with similar decoration, it should be dated to the first half of B.C. 2nd century. For comparative examples displaying a strong Pergamum influence, notice should be taken of this center. Pergamum is believed to

have been a production center of white ground ceramics. Furthermore, Pergamum at this time was both a leading administrative and artistic center of Western Anatolia. The lagynos under study also bears significance since this region is still unexploited.

OSMAN G. ÖZGÜDENLİ: *Reflections on the Early Sovereignty Relations of the Seljuqs of Rum in the Light of New Coins* (pp. 547-570)

Princes Tuğrul and Çağrı and their uncle, Musa Yabgu, the founders of the Seljuqs of Rum, divided among themselves the lands already conquered and those whose conquest was proposed at the council held following the Battle of Dandanakan. This historical sources that furnish information about the founding of the Seljuq polity are far from reliable and are lacking in detail in regard to the issue of sovereignty among the members of the dynasty. But certain coins that have come to light in recent years should illuminate a number of aspects of these relations in a comparatively more secure manner. In particular, the coins minted by such dynasty members as Prince Çağrı, Musa Yabgu, İbrahim Yinal, Resul Tegin, Prince Kavurd, and Alp-Arslan point to a pluralistic and hierarchical relation of sovereignty based on personal conquest and in accordance with which structure the various titles and by-names employed by the dynasty members were bestowed in conformance-if we regard as an exception the sphere of sovereignty staked out by Musa Yabgu-to the decisions taken at the council for a period of some fifteen to twenty years after the battle of Dandanakan.

EBRU ALTAN: *Anatolian Routes of the Crusading Armies* (pp. 571-582)

In the age of the Crusades (1096-1291), nine great Eastern campaigns were mounted. Only the armies of the First Crusade succeeded in crossing Anatolia by the diagonal route to the south that led through Dorylaion-Konya-Ereğli-Kayseri-Maraş. In the year 1101 the Crusading armies were foiled by the Turks in their attempts to pass through the territories of the Seljuqs of Rum and the Danishmendids: the first army, which was advancing along the route İznik-Osmaneli-Gölpazarı-Nallıhan-Ayaş-Ankara-Çankırı, was routed in proximity to Merzifon while the second army was destroyed after reaching the outskirts of the Seljuq capital of Konya by proceeding from Ankara to Gölbashi-Kulu-Cihanbeyli and the third army which was following the same route taken in the First Crusade was totally annihilated near the streams at Ereğli. The armies of the Second Crusade were unsuccessful in

trying to cross the lands of the Seljuqs of Rum in 1147-8 and were able to reach Antalya only by keeping to the lands of the Aegean region that belonged to the Byzantines, so that, after Esseron near Balıkesir, they followed the route Edremit-Pergamum-İzmir-Ephesus-Denizli. In 1190, the German army which joined the Third Crusade descended to the plain of Silifke after crossing the Taurus Mountains by passing partly through Turkish lands and partly through Byzantine territories by marching along the route marked by Alaşehir-Denizli-Akşehir-Konya-Karaman.

As a result, the transit route from Anatolia to Syria was closed to the Crusading armies at the very outset of the Crusades. Subsequently, the Crusading armies no longer constituted a threat to the lands in the hands of the Turks in Anatolia.

YAŞAR ÇORUHLU: *The Tomb of Diri Baba in the Village of Mereze (Azerbaijan)* (pp. 583-590)

Our field research concerning the tomb of Diri Baba on 20 July 1997 disclosed that this was architectural work was important both in terms of its floor plan and the architectural tradition to which it belonged.

According to the text of the inscription tablet, the structure was erected in the year H. 805/1402-3 during the reign of Sheikh Ibrahim Khan. The architect's name on the inscription medalion has been partly effaced, so that only the father's name is known: "...bin Üstad Hacı."

Over the centuries following its construction, the tomb structure suffered a great deal of damage but, finally, as a result of a restoration project undertaken in 1955, it assumed the form it possesses today.

The architectural work, which stands on a slope overlooking a valley, is built of dressed stone, and it is a plain but sound structure. The vault over the central space on the ground floor of the two-storey structure is extended in all four cardinal directions, and the upper storey is a domed hall with pendentives. The upper storey also contains a cavern chamber carved out of the mother rock. From here a stairway leads to the base of the dome, with the covering of the tomb abutting the rocky outcropping.

The example closest to the Diri Baba tomb in Asian Turkic architecture is the Parav Bibi tomb and small mosque in the environs of Rabat-Ferava in Türkmenistan.

Nevertheless, for comparative examples of architectural works partially carved out of rock and partially supported by the mother rock, we need to look at the pre-Islamic Turkic Buddhist architecture or the Central Asian Buddhist architecture, particularly the cave temples carved out of rock.

ZEKİ ARIKAN: *Elements of Continuity among Early Ottoman Historians* (pp. 591-606)

The early Ottoman historians made their first appearance a century after the principality had become independent. The oldest known Ottoman history is the work by Ahmedî titled "*Dasitan-ı Tevarih-i Müluk-i Âli Osman*." As for the Court calendars, which are asserted to constitute the fundamental source of Ottoman historiography, only a few copies have survived. By the second half of the 15th century, Oruç Bey, Aşıkpaşa-zâde, and Neşri had attained a maturity in Ottoman historiography. The question remains, however, as to what sources were utilized by these early Ottoman historians. This is a knotty question. Aşıkpaşa-zâde clearly states that he drew on the "*Menâkıbnâme*" by Yahşi Fakîh. Nonetheless, these same historians, undoubtedly, drew on written sources that no longer survive or whose whereabouts are unknown. Yet, it should be noted that the evidence of both oral informants and/or narratives and personal observations were included among their primary sources.

One point that must be emphasized is the fact that the early Ottoman historians make reference to architectural remains, written works, and structures that are part of their contemporary experience but to which cling traces of a long past. For instance, the discussion of the 15th-century condition of one structure dating to the reign of Orhan Gazi introduces a subject that needs to be stressed. Details concerning the reason for a certain placename and the fact that it persisted in the historian's lifetime occupy a prominent place in these works. The present text furnishes a number of examples in this regard.

In recent years, Prof. Halil İnalçık has conducted some oral history field study in the area where the Ottoman polity was founded and spoken with the local residents. He has determined that the information he was furnished accords closely with the statements made by Aşıkpaşa-zâde. The persistence of all these details demonstrates that the early Ottoman chronicles-despite the fact that they were written down much later-possess a coherent consistency.

ERHAN AFYONCU: *New Facts concerning the First Turkish Press* (pp. 607-622)

In spite of his importance, our knowledge regarding İbrahim Müteferrika, the founder of the first Turkish press, publisher, statesman, and an Ottoman intellectual is quite insufficient. For the most part, studies on İbrahim Müteferrika draw on information contained in travel books, diplomatic reports, and chronicles. Because no thorough archival study has been conducted on his life, no new information has been made available. Hence, the same facts are reiterated in almost every study, with only slight changes in the wording.

As a consequence of the failure to exploit the Ottoman archives-aside from some records concerning the first press and a few notices in regard to İbrahim Müteferrika's activities-no new facts regarding his life have been turned up. The results of the author's archival research presented here include a number of new facts about his life in the Ottoman state. These include information pertaining to his occupational life (such things as position as a cavalryman in the imperial Inner Service, the date of his promotion to the honored position of *müteferrika*, or the sultan's Privy servant, the period he served as a clerk in the regiment of gun-carriage transport, or the period in which he acted as the historian for the Imperial Council of State) and the date of his death-not, as it turns out, the year H. 1158/1745 but H. 1160/1747.

MAHİR AYDIN: *The Jewish Female Kira in the Ottoman World* (pp. 623-635)

The Spanish Jews expelled from the Christian World migrated to Turkic territories in the year 1492. These emigrants continued to ply the leading trades of the day in their new home and became financially prosperous. Due to the lack of interest on the part of the Turks, they concentrated their talents in the economic sphere. Their skills and expertise were recognized by the government, so that Jews were appointed as the chief administrator of the large mints like those at İstanbul, Edirne, and Gelibolu. The Jews enjoyed a "Golden Age" in the greatest empire of the 16th century.

Jewish females also entered into intimate dialog in the Women's Quarters of the imperial palace and assumed important positions. Such women were called *kira kadın*, that is to say, a female economic advisor.

These females succeeded in gaining access to the Imperial Harem-which had no relations with the outside world-by the back stairs, so to speak, and everyone who hoped to receive a favor from the Court wished to employ them as intermediaries.

These economic advisors made their presence known in the 16th century. Those so far identified are Fatma Hatun (d. 1548), who assumed a Muslim name, Ester Handali (d. 1590), and Esparanzo Malchi (d. 1600).

Conclusions that may be drawn in this regard suggest that the Jews were leading actors of the economy in the Classical Period of the Ottoman realm and that this circumstance arose in response to the need for such a function.

They served as a window opening onto the West in the constraining atmosphere of the Imperial Harem. But they also unavoidably became involved in less pleasant situations like graft and favoritism. This may be perceived as an indicator that the period of ascendancy of the Ottoman polity had now come to an end and that the bells warning of danger were ringing and that the onset of the period of stasis had begun.

But, despite everything, no accusations of blood crimes have occurred in any period of Turkish history.

MÜCTEBA İLGÜREL: *The Dawn of Ottoman Seamanship* (pp. 637-653)

The Ottoman principality began as a mainland polity with no experience in seamanship. But, once the principality began to exert pressure at the frontiers of the Byzantine state, the sea coast was reached in a short time. The principality had become powerful through pursuit of its struggle on land. In time, Çaka Bey and the Seljuqs of Anatolia became skilled in seamanship. The Karesi Principality, contemporary with that of the Ottomans, achieved an advanced position in seamanship. Similarly, the maritime-ruler, Aydınoğlu Umur Bey, commanded a position of sovereignty on the sea. But the source of the strongest influence on the Ottoman Principality in this respect was exerted by Byzantine maritime activities. Their initial step in this direction was represented by the construction of a shipyard. Enverî, an historian of the reign of Mehmed II, treats this and related matters in his work "*Düsturnâme*." With the incorporation of the Karesi Principality, the Ottomans came into the possession of skillful mariners, ship-building techniques, and shipyards. This article also includes

notice of the passage by raft across the Dardanelle Strait to the peninsula of Gallipoli. This assisted in the elimination of certain inaccurate suppositions. On the other hand, it was determined that the assertion that "Osman Bey's ancestors were sailors" had no foundation in reality.

NEJAT GÖYÜNÇ: *Transport on the Tigris and Euphrates Rivers* (pp. 655-660)

In the second half of the 16th century, the Ottomans were constructing ships at Birecik on the Euphrates River. Cengiz Orhonlu and Turgut Işıksal executed the first significant studies on these types of ships, which more often used as a transport vessel, and the shipping that was conducted here. The present study, which reviews their studies in the light of records newly brought to light, discloses that this kind of shipping had persisted since very ancient times and that it continued to maintain its position during the Ottoman period. In particular, important information is contained in Ottoman records regarding the shipping vessel-made from an inflated skin and called *kelek* -and its utilization over the centuries. A great number of travelers has drawn attention to this situation. It played a leading role in the local economy. This transport vessel resembled a hollowed-out dipper gourd, cut into two lengthwise, and which because the bottom was flat could be easily be pulled up on the shore; it could possess dimensions sufficient to carry two tons of cargo, eight to ten passengers, and three or four beasts of burden.

SALAHİ R. SONYEL: *The İstanbul Cabinets and the British Intelligence Service during the War of Liberation* (pp. 661-708)

Immediately after the Mondros Truce was signed on 30 October 1918, notably, the Allied Powers representing Britain, France, and Italy violated the terms of the truce and began to occupy various parts of Anatolia with a special concentration in İstanbul, the capital of the Ottoman Empire. Among the occupying countries, Britain in particular ordered its sinister Intelligence Service into action and it incited a variety of incidents not only in İstanbul but throughout the whole of Anatolia.

The British Intelligence Service by means of their agents as intermediaries infiltrated the sultanic and bureaucratic circles, especially in İstanbul, thereby gaining access to some of the most confidential state secrets, which were at once forwarded to the British government. They

utilized agents of all kinds: those Greeks, Armenians, and other non-Muslims who knew good Turkish, opponents of the regime, supporters of the sultan and the British, opportunists, charlatan politicians, indiscreet chargé d'affaires, members of the press, travelers in Anatolia, missionaries, and priests and, furthermore, they profited from certain rumors being passed around and which occasionally contained some truth. In the present piece, the author discloses by a text either in full or in summary the contents of the most interesting reports of the British Intelligence Service pertaining to the sultan and the politicians, obtained in the course of the large-scale research conducted by the author over the past thirty years in the British Public Record Office. These records, which were accounted quite confidential at the time, reveal the politics of Britain, the policy it applied and by whom applied; and how closely a method was gauged accordingly toward the Ottoman state, Kemalist Turkey and Islamic countries.

These records may serve as a cautionary to today's generation.

CONTENTS

Articles and Studies:	Page
SEVİN, VELİ-ÖZFIRAT, AYNUR: Hakkâri Steles: Warrior-Shepherds in Eastern Anatolia, A Preliminary Note (with 23 figures)	501
KOÇAK, ÖZDEMİR: Some Bronze Age Pottery in the Kastamonu and Sinop Museums (with 7 figures)	519
DEMİR, MUZAFFER: A Reconsideration of Pericles' Black Sea Campaign	529
GÜRLER, BİNNUR: A <i>Lagynos</i> from Ayaklıkırı in the District of Tire (Aydın Province) (with 2 figures)	541
ÖZGÜDENLİ, OSMAN G.: Reflections on the Early Sovereignty Relations of the Seljuqs of Rumjuqs of Rum in the Light of New Coins	547
ALTAN, EBRU: Anatolian Routes of the Crusaders	571
ÇORUHLU, YAŞAR: The Tomb of Diri Baba in the Village of Mereze (Azerbaijan) (with 12 figures)	583
ARIKAN, ZEKİ: Elements of Continuity among Early Ottoman Historians	591
AFYONCU, ERHAN: New Facts concerning the First Turkish Press (with 4 documents)	607
AYDIN, MAHİR: The Jewish Female <i>Kira</i> in the Ottoman World	623
İLGÜREL, MÜCTEBA: The Dawn of Ottoman Seamanship	637
GÖYÜNÇ, NEJAT: Transport on the Tigris and Euphrates Rivers (with 5 figures)	655
SONYEL, SALAHİ R.: The İstanbul Cabinets and the British Intelligence Service during the War of Liberation	661
 Book Reviews:	
ŞAKİROĞLU, MAHMUT H.: Hovhannes J. Tcholakian, <i>L'Eglise Armenienne Catholique en Turquie</i>	709
AKA, İSMAIL: <i>Güzide-i Esnâd-i Siyasi-i İnan ve Osmanî: Devre-i Kacariye, Cild-i evvel</i> (vol. 1).	713
AKA, İSMAIL: <i>Güzide-i Esnâd-i Siyasi-i İnan ve Osmanî: Devre-i Kacariye, Cild-i davvom</i> (vol. 2).	725
GÖYÜNÇ, NEJAT: Kemal H. Karpat: <i>Ottoman Past and Today's Turkey</i>	739
KESİK, MUHARREM: Şevki Nezihi Aykut: <i>Türkiye Selçuklu Sikkeleri</i> , vol. 1.	743
MERÇİL, ERDOĞAN: Michael Cooperson: <i>Classical Arabic Biography</i>	745
İLGÜREL, MÜCTEBA: İbn Kemal: <i>Tevârih-i âli Osman</i> , defter 4.	753
DÖNMEZ, ŞEVKET: Hasan Bahar: <i>Demirçağında Konya ve Çevresi</i>	755
 Necrology:	
HALAÇOĞLU, YUSUF: On the Loss of a Valuable Resource: Prof. Dr. Nejat Göyünç (with 1 figure)	759
The books and periodicals our library received during the first half of 2001	771
Abstracts	863

BELLETEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume : LXV

No. 243

August 2001

ANKARA - TURKISH HISTORICAL SOCIETY PRINTING HOUSE

2002